

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI
NAVOIY DAVLAT PEDAGOGIKA INSTITUTI**

**F.O.XODJIYEVA, D.X.ESHOBQULOVA,
D.S.KARIMOVA, I.N.NAVRUZOV**

**PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK FANLARNI O‘QITISH
METODIKASI
*O‘QUV QO‘LLANMA***

*Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligi tomonidan oliy o‘quv yurtlarining
60110100 – pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishi talabalari
uchun o‘quv qo‘llanma sifatida tavsiya etilgan.*

Navoiy-2022

Pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitish metodikasi [Matn] : O‘quv qo‘llanma / F.O.Xodjiyeva, D.X.Eshobqulova, D.S.Karimova, I.N.Navruzov. - Navoiy: 2022.-374 b.

Ushbu o‘quv qo‘llanma 60110100 – Pedagogika va psixologiya ta’lim yo‘nalishi talabalari uchun mo‘ljallangan bo‘lib, unda pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining predmeti, maqsadi va vazifalari, asosiy tamoyillari, ta’lim metodlarining tasnifi hamda pedagogik fanlarni o‘qitishda zamonaviy pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish masalalari yoritilgan. Shuningdek, qo‘llanmada ta’lim oluvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxislash hamda baholashning nazariy va amaliy jihatlarini bayon etilgan. Bundan tashqari, psixologiya fanlarini o‘qitishning o‘ziga xos xususiyatlari, o‘qitish shakli va metodlari, interfaol ta’lim texnologiyalari hamda psixologiya fanidan bilimlarni baholash turlari keng yoritib berilgan.

Tuzuvchilar: dotsent F.O.Xodjiyeva,
o‘qituvchilar D.X.Eshobqulova, D.S.Karimova,
I.N.Navruzov.

Taqrizchilar: Ro‘ziqulov F.R. – Navoiy viloyati XTXQTMO hududiy markaz direktori, psixologiya fanlari nomzodi, dotsent.
Aminova X.F. – NavDPI umumiy pedagogika va psixologiya kafedrasi dotsenti.

Ushbu o‘quv qo‘llanma Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirligining 2022 yil “2” avgustdagi “257”- sonli buyrug‘iga asosan nashr etishga ruxsat berildi.

KIRISH

Bugungi kunda jahon oliy ta'lim tizimida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish, ularning mustaqil va kreativ fikrlash qobiliyatlarini shakllantirish muhim vazifalardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Shu bois oliy ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish hamda boshqarish mexanizmlarini takomillashtirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Ta'lim jarayoniga innovatsion texnologiyalarni keng joriy etish, yangi bilimlarni yaratish va amaliyotga tatbiq etishga qodir bo'lgan raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlash bugungi kunning ustuvor yo'nalishlaridan hisoblanadi.

Mamlakatimizda ham oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning sifat va samaradorligini oshirish, xalqaro standartlarga mos keladigan, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega bo'lgan malakali kadrlarni tayyorlash bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Oliy ta'lim muassasalarida o'quv-tarbiya jarayonini takomillashtirish, ta'lim mazmunini zamon talablari asosida boyitish hamda ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Xususan, 2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekiston Taraqqiyot strategiyasida oliy ta'lim qamrovini kengaytirish, ta'lim sifatini oshirish, oliy ta'lim muassasalarining akademik va moliyaviy mustaqilligini ta'minlash, xalqaro reytinglarda munosib o'rin egallash hamda iqtidorli yoshlarning xorijiy nufuzli oliy ta'lim muassasalarida tahsil olish imkoniyatlarini kengaytirish kabi muhim vazifalar belgilab berilgan.

Bo'lajak pedagog kadrlarni zamonaviy talablar asosida har tomonlama yetuk, ma'naviy barkamol, intellektual salohiyatga ega va kasbiy jihatdan raqobatbardosh mutaxassis sifatida tayyorlash "Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi" fanining asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi. Ushbu fan talabalarda ta'lim jarayonini samarali tashkil etish, tarbiyaviy faoliyatni ilmiy asosda yo'lga qo'yish, yosh avlodni ma'naviy-axloqiy ruhda tarbiyalashga oid nazariy bilimlar hamda amaliy ko'nikmalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, bo'lajak

o'qituvchilarda kasbiy kompetensiyalar, pedagogik mahorat va shaxsiy fazilatlarni rivojlantirishda muhim o'rin tutadi.

Mazkur "Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi" o'quv qo'llanmasida pedagogik va psixologik fanlarning o'zaro integratsiyasi, milliy hamda xalqaro ta'lim tajribalarining uyg'unligi, ta'lim va amaliyot o'rtasidagi uzviy bog'liqlik masalalari yoritilgan. Qo'llanma mazmunida zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarining yutuqlari, ilg'or pedagogik texnologiyalar, innovatsion ta'lim yondashuvlari hamda mualliflarning ko'p yillik ilmiy-pedagogik tajribalari asosida ishlab chiqilgan ilmiy-metodik tavsiyalar o'z aksini topgan. Shuningdek, unda pedagogik va psixologik fanlarni o'qitishning nazariy hamda amaliy asoslari keng yoritilib, talabalarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga xizmat qiluvchi metodik tavsiyalar berilgan.

1-MAVZU. “PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH METODIKASI” FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI

Tayanch so‘zlar: pedagogika, metodika, metodologiya, o‘qitish, o‘rganish, ta’lim, bilim, ko‘nikma, malaka, pedagogik faoliyat, predmet, maqsad, vazifa, fanlararo aloqadorlik, kompetensiya.

Zamonaviy oliy ta’lim tizimida pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasi bo‘lajak pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligini shakllantirishda muhim o‘rin tutadi. Ushbu fan o‘qituvchining nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog‘lash, ta’lim oluvchilarni faollashtirish, o‘quv jarayonini rejalashtirish va baholashga oid metodik kompetensiyalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida uzluksizlik, insonparvarlik, ochiqlik va ta’lim oluvchining shaxsiy imkoniyatlarini qo‘llab-quvvatlash tamoyillari ustuvor hisoblanadi. Shu bois pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasi nafaqat nazariy tushunchalarni berish, balki ularni milliy ta’lim siyosati, amaliy pedagogik vaziyatlar va zamonaviy raqamli muhit bilan uyg‘unlashtirishni ham nazarda tutadi.¹

1.1. Metodika tushunchasi

Pedagogik amaliyotda to‘plangan tajribalar, oliy ta’lim didaktikasi bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar hamda fanlarni o‘qitish jarayoniga qo‘yilayotgan zamonaviy talablar metodika tushunchasining mazmunini kengaytirdi. Bugungi kunda metodika muayyan o‘quv fanini o‘qitishning maqsadi, mazmuni, shakli, metodi, vositasi va natijasini ilmiy asosda tashkil etishga yo‘naltirilgan tizim sifatida qaraladi.

Metodika ma’lum bir faoliyatni belgilangan maqsadga muvofiq, izchil va samarali amalga oshirishga xizmat qiladigan usullar majmuidir. U oldindan rejalashtirilgan harakatlar ketma-ketligi, pedagogik talablar, ta’lim oluvchilarning

¹ O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

yosh va individual xususiyatlari hamda o'quv natijalariga erishish yo'llarini o'z ichiga oladi.

Pedagogika fanida metodika alohida fanlarni o'qitish qonuniyatlarini o'rganadi. Masalan, ona tili o'qitish metodikasi, matematika o'qitish metodikasi, tarbiyaviy ishlar metodikasi yoki pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi muayyan fan mazmunini o'quvchilarga yetkazishning samarali yo'llarini ishlab chiqadi.

Metodika tushunchasi metoddan kengroq ma'noga ega. Metod muayyan o'qitish usulini bildirsa, metodika ta'lim jarayonini to'liq loyihalash, tashkil etish, boshqarish, nazorat qilish va natijani baholash tizimini anglatadi. Shu jihatdan metodika pedagogik faoliyatning amaliy mexanizmini belgilovchi ilmiy-amaliy soha hisoblanadi.

O'qitish metodikasiga qo'yiladigan asosiy talablar aniqlik, ilmiy asoslanganlik, maqsadga muvofiqlik, amaliy hayot bilan bog'liqlik, takomillashtirish imkoniyati hamda natijadorlikdan iborat. Ushbu talablar metodik jarayonning tartibli, izchil va ta'lim oluvchi ehtiyojlariga mos tashkil etilishini ta'minlaydi.¹

Metodologiya esa metodikaning nazariy poydevorini tashkil etadi. U ilmiy bilishning umumiy tamoyillari, tadqiqot yo'llari, pedagogik voqelikni tahlil qilish usullari va ilmiy asoslangan qarorlar qabul qilish mezonlarini belgilaydi. Pedagogik fanlarni o'qitish metodologiyasi umumiy ilmiy, falsafiy va maxsus pedagogik yondashuvlarga tayanadi.

Tarkibiy qism	Mazmuni	Pedagogik ahamiyati
Maqsad	Ta'lim jarayonida erishilishi lozim bo'lgan yakuniy natija.	O'qitish yo'nalishini va kutiladigan kompetensiyalarni belgilaydi.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni. 2022-yil 28-yanvar.

Mazmun	O'zlashtiriladigan bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalar majmui.	Fan materialini tanlash va tizimlashtirishga asos bo'ladi.
Metod	Ta'lim maqsadiga erishish yo'li va usullar tizimi.	O'qituvchi va talaba faoliyatining samarali hamkorligini ta'minlaydi.
Vosita	O'quv jarayonida foydalaniladigan didaktik, texnik va axborot resurslari.	Bilimlarni ko'rgazmali va amaliy tarzda mustahkamlashga yordam beradi.
Natija	O'quv jarayoni yakunida shakllangan bilim va kompetensiyalar darajasi.	Ta'lim sifati va metodikaning samaradorligini baholashga xizmat qiladi.

1.1-jadval. *Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining asosiy tarkibiy qismlari*

O'qitish metodikasining mazmunini to'liq anglash uchun quyidagi tushunchalar muhim ahamiyatga ega:

O'rgatish – pedagog tomonidan ta'lim maqsadlariga erishish uchun tashkil etiladigan izchil faoliyat;

O'rganish – ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma, tajriba va faoliyat usullarini egallash jarayoni;

O'qitish – pedagog va talaba hamkorligida amalga oshadigan maqsadli pedagogik jarayon;

Ta'lim – o'qitish natijasida shakllanadigan bilim, ko'nikma, malaka va tafakkur usullari tizimi;

Bilim – borliq, jamiyat va pedagogik jarayon haqidagi ilmiy tushunchalar majmui;

Ko‘nikma – egallangan bilimlarni amaliy vaziyatlarda ongli qo‘llay olish qobiliyati;

Malaka – muayyan faoliyatni tez, aniq va barqaror bajarish darajasiga yetgan ko‘nikma;

Vosita – ta‘lim jarayonini qo‘llab-quvvatlovchi moddiy, axborot va texnologik resurslar.

1.2. Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasi fanining predmeti, maqsadi va vazifalari

Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining nazariy asoslarini yoritishda uning obyekti va predmetini aniq belgilash zarur. Mazkur fanning obyekti pedagogik fanlarni o‘qitish jarayonida o‘qituvchi va talaba o‘rtasida yuzaga keladigan hamkorlik faoliyatidir. Ushbu faoliyat ta‘lim, tarbiya va shaxs rivojlanishi bilan bog‘liq jarayonlarni qamrab oladi.

Fanning predmeti esa pedagogik fanlarni o‘qitishning qonuniyatlari, tamoyillari, maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, tashkiliy shakllari hamda pedagog va ta‘lim oluvchi faoliyatining o‘zaro birligidan iborat. Predmetni to‘g‘ri belgilash metodikaning nazariy mazmunini va amaliy yo‘nalishini aniqlashtiradi.

Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining bosh maqsadi bo‘lajak pedagoglarni kasbiy faoliyatga tayyorlash, ularda pedagogik tafakkur, metodik madaniyat, didaktik loyihalash ko‘nikmasi va ta‘lim jarayonini boshqarish kompetensiyasini rivojlantirishdan iborat. Bu maqsad O‘zbekiston oliy ta‘lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni kuchaytirish vazifalari bilan uzviy bog‘liqdir.¹

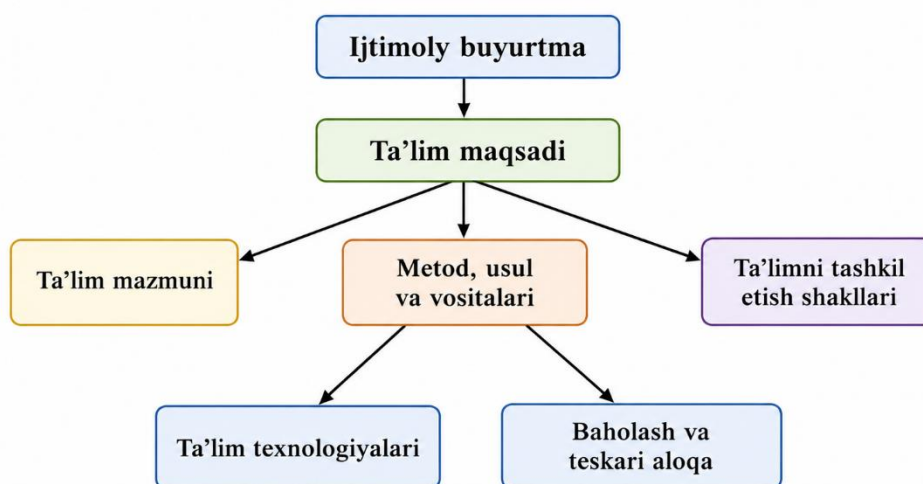
Mazkur fan pedagogik ta‘lim jarayonida bir nechta funksiyalarni bajaradi. Ta‘limiy funksiya talabalarni pedagogik bilimlar bilan qurollantirsa, tarbiyaviy funksiya ularning kasbiy qadriyatlari va ma‘naviy-axloqiy sifatlarini shakllantiradi. Rivojlantiruvchi funksiya esa mustaqil fikrlash, muloqotga kirishish, tahlil qilish va ijodiy yondashish qobiliyatlarini kengaytiradi.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-5847-son Farmoni. 2019-yil 8-oktabr.

Tashkiliy funksiya o'quv jarayonini rejalashtirish, dars mazmunini tanlash va talabalar faoliyatini muvofiqlashtirish bilan bog'liq. Nazorat-dagnostik funksiya talabalarning o'zlashtirish darajasini aniqlash, mavjud qiyinchiliklarni ko'rish va ta'lim jarayoniga tuzatishlar kiritishga yordam beradi. Fasilitatsion funksiya esa talabalarga metodik, psixologik va axborot jihatdan ko'mak berishni nazarda tutadi.

Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining vazifalari bo'lajak pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytirish, pedagogik fanlar mazmunini integratsiyalash, o'qitish metodlari va shakllarini tanlash, ilg'or tajribalarni umumlashtirish, innovatsion yondashuvlarni amaliyotga joriy etish hamda talabalarda ijodkorlikni rag'batlantirishdan iborat.¹

Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi tizimi

1.1-rasm. Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi elementlarining o'zaro bog'liqligi

Rasmda ko'rsatilganidek, pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi ijtimoiy buyurtma, ta'lim maqsadi, mazmun, metod, vosita, texnologiya, tashkiliy shakl hamda baholash jarayonlarining o'zaro bog'liqligiga asoslanadi. Ushbu elementlardan birining yetarli darajada ishlab chiqilmasligi ta'lim jarayonining umumiy samaradorligiga ta'sir ko'rsatadi.

¹ Jurayev B.T. Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi. Buxoro: Fan va ta'lim, 2022.

1.3. Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining boshqa fanlar bilan aloqasi

Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasi mustaqil ilmiy-amaliy yo‘nalish bo‘lishi bilan birga, boshqa fanlar bilan uzviy bog‘liq holda rivojlanadi. Uning nazariy poydevori falsafa, psixologiya, didaktika, sotsiologiya, fiziologiya, anatomiya, axborot texnologiyalari va metodologiya fanlari bilan aloqadorlikda shakllanadi.

Falsafa pedagogik hodisalarning umumiy qonuniyatlarini anglash, ta’lim va tarbiya maqsadini belgilash, shaxs va jamiyat munosabatlarini tushuntirishda metodologik asos vazifasini bajaradi. Ayniqsa, dunyoqarash, bilish nazariyasi, qadriyatlar va insonparvarlik masalalari pedagogik fanlarni o‘qitish mazmunini belgilashda muhim ahamiyatga ega.

Psixologiya o‘quvchilarning bilish jarayonlari, motivatsiyasi, yosh va individual xususiyatlari, muloqot madaniyati hamda shaxs rivojlanishining ichki mexanizmlarini tushuntiradi. Shu sababli pedagogik fanlarni o‘qitishda psixologik qonuniyatlarni hisobga olish ta’lim metodlarini to‘g‘ri tanlash va talabalarning faolligini oshirish imkonini beradi.

Didaktika metodika uchun umumiy nazariy asos vazifasini bajaradi. Didaktika ta’lim jarayonining umumiy qonuniyatlarini o‘rgansa, metodika ushbu qonuniyatlarni muayyan fan mazmuniga tatbiq etadi. Demak, metodika didaktik tamoyillarni aniq o‘quv predmetiga moslashtiradi.

Sotsiologiya ta’limning ijtimoiy vazifalarini, jamiyat ehtiyojlarini, shaxsning ijtimoiylashuvi va ta’lim muassasasining ijtimoiy institut sifatidagi rolini tahlil qilishga yordam beradi. Bu esa pedagogik fanlarni o‘qitishda jamiyat talablari va ta’lim oluvchilarning real ehtiyojlarini hisobga olishni ta’minlaydi.

Fiziologiya va anatomiya ta’lim oluvchilarning yoshga doir rivojlanish xususiyatlari, aqliy mehnat gigiyenasi, o‘quv yuklamasi va dam olish tartibini belgilashda zarur ilmiy asoslarni beradi. Axborot texnologiyalari esa zamonaviy

ta'lim vositalari, elektron resurslar va masofaviy ta'lim imkoniyatlarini metodik jarayonga kiritishga xizmat qiladi.

1.4. Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi fani prinsiplari

Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasi prinsiplari o'quv-tarbiya jarayonini ilmiy, izchil va natijador tashkil etishga xizmat qiluvchi asosiy qoidalar majmuidir. Ushbu prinsiplar ta'lim jarayonining maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari va baholash tizimini belgilashda muhim yo'nalish beradi.

Ilmiylik prinsipi pedagogik fanlarni o'qitishda beriladigan ma'lumotlarning zamonaviy pedagogika nazariyasi, ilmiy dalillar va amaliy tajribalar bilan asoslangan bo'lishini talab qiladi. Bu prinsip talabalarda ilmiy dunyoqarash, tahliliy fikrlash va dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Nazariya va amaliyot birligi prinsipi pedagogik bilimlarni real ta'lim muhitida qo'llashga yo'naltiradi. Talaba nazariy tushunchalarni faqat yodlab olish bilan cheklanmay, ularni dars loyihalash, tarbiyaviy tadbir rejalashtirish, o'quvchi shaxsini o'rganish va pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish jarayonida qo'llay olishi kerak.

Zamonaviylik va milliylik prinsipi pedagogik fanlar mazmunining O'zbekiston ta'lim siyosati, milliy qadriyatlar, davlat ta'lim standartlari, kompetensiyaviy yondashuv va xalqaro tajribalar bilan uyg'unligini ta'minlaydi. Bu prinsip o'qitish jarayonida milliy pedagogik meros va zamonaviy innovatsiyalarni birgalikda qo'llashni talab etadi.¹

Tushunarlilik, izchillik va tizimlilik prinsipi ta'lim materialining talabalarning tayyorgarlik darajasi, yosh xususiyatlari va real o'quv imkoniyatlariga mos bo'lishini nazarda tutadi. Mavzular ma'lumdan noma'lumga, oddiydan murakkabga, nazariyadan amaliyotga qarab tashkil etilsa, bilimlarni ongli o'zlashtirish imkoniyati ortadi.

Talabalarning mustaqilligi va ijodiy faolligi prinsipi ularni tayyor bilimlarni qabul qiluvchi emas, balki izlanadigan, savol qo'yadigan, tahlil qiladigan va o'z

¹ Xo'jayev B.Q. Didaktik vositalar majmui. Buxoro, 2017.

xulosasini asoslay oladigan faol subyekt sifatida shakllantirishga yo'naltiriladi. Bu prinsip seminar, loyiha, mustaqil ish, keys-topshiriq va tadqiqot elementlari orqali amalga oshiriladi.

Ta'lim va tarbiya birligi prinsipi pedagogik fanlarning mazmuni orqali talabalar dunyoqarashi, kasbiy mas'uliyati, muloqot madaniyati va insonparvarlik sifatlarini rivojlantirishni talab etadi. Har bir mavzu nafaqat bilim berishi, balki bo'lajak pedagog shaxsining kasbiy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga ham xizmat qilishi lozim.

Didaktik vositalardan maqsadli foydalanish prinsipi ko'rgazmali materiallar, elektron taqdimotlar, video lavhalar, interaktiv platformalar, jadval, sxema va boshqa o'quv resurslaridan o'rinli foydalanishni nazarda tutadi. Vositalar ta'lim mazmunini aniqlashtirish, talabalarning idrokini faollashtirish va murakkab tushunchalarni tushunarli bayon qilishga yordam beradi.

O'quv jarayonini maqbullashtirish prinsipi belgilangan maqsadga eng samarali yo'l bilan erishish, vaqt, resurs va metodlarni oqilona tanlash, talabalarning real imkoniyatlarini hisobga olish hamda kutilgan natijaga erishish uchun qulay sharoit yaratishni anglatadi.

Qo'shimcha ma'lumotlarni tanlash prinsipi mavzu doirasida zamonaviy ilmiy manbalar, rasmiy hujjatlar, milliy va xalqaro tajribalar, ilg'or pedagogik amaliyotlardan foydalanishni talab qiladi. Bunda manba ishonchli, mazmunan dolzarb va ta'lim maqsadiga mos bo'lishi zarur.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol hamda topshiriqlar:

- 1. "Metod", "metodika" va "metodologiya" tushunchalarini O'zbekiston oliy ta'lim tizimi misolida izohlang.*
- 2. Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining obyekti va predmetini amaliy pedagogik vaziyat bilan tushuntiring.*
- 3. Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi funksiyalarini jadval shaklida taqqoslang.*

4. *“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun talablaridan kelib chiqib, pedagogik fanlarni o’qitish metodikasiga qo’yiladigan zamonaviy talablarni sanang.*
5. *Pedagogik fanlarni o’qitish metodikasi falsafa, psixologiya va didaktika bilan qanday bog’langanini misollar asosida tushuntiring.*
6. *Ilmiylik, izchillik va amaliyot bilan bog’liqlik prinsiplarini bitta mavzu misolida qo’llash rejasini ishlab chiqing.*
7. *O’zbekiston ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv pedagogik fanlarni o’qitish metodikasiga qanday ta’sir ko’rsatadi?*
8. *Pedagogik fanlarni o’qitishda raqamli vositalardan foydalanishning afzalliklari va cheklovlarini tahlil qiling.*
9. *Seminar mashg’uloti uchun “Metodika tushunchasi” mavzusida 5 ta muammoli savol tuzing.*
10. *Pedagogik fanlarni o’qitish metodikasida milliy qadriyatlar va zamonaviy innovatsiyalar uyg’unligini ta’minlash bo’yicha takliflar ishlab chiqing.*

2-MAVZU. PEDAGOGIK FANLAR VA ULARNING O’ZIGA XOSLIKLARI

Tayanch so’zlar: *pedagogika, pedagogik tizim, pedagogik fanlar, umumiy pedagogika, yosh pedagogikasi, maxsus pedagogika, metodika, pedagogika tarixi, ijtimoiy pedagogika, qiyosiy pedagogika, xalq pedagogikasi, pedagogik g’oyalar, zamonaviy pedagogik tarmoqlar.*

2.1. Pedagogik fanlar tizimi va ularning o’zaro aloqasi

Zamonaviy ta’limda pedagogika faqat tarbiya va o’qitish haqida umumiy nazariy bilim beruvchi fan sifatida emas, balki inson kamoloti bilan bog’liq murakkab ijtimoiy-pedagogik jarayonlarni izohlaydigan fanlar tizimi sifatida namoyon bo’ladi. Pedagogik fanlar tizimi ta’lim oluvchi shaxsini rivojlantirish, ta’lim-tarbiya mazmunini takomillashtirish, o’quv jarayonini samarali tashkil etish

hamda jamiyatning malakali kadrlar tayyorlashga doir ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi.¹

Tizim tushunchasi pedagogikada o‘zaro bog‘langan tarkibiy qismlarning maqsadga yo‘naltirilgan yaxlit birligi sifatida talqin etiladi. Demak, pedagogik fanlar tizimi ham alohida-alohida mavjud bo‘lgan bilim sohalarining oddiy yig‘indisi emas, balki ta’lim, tarbiya, rivojlanish, ijtimoiylashuv, kasbiy tayyorgarlik va shaxsiy kamolot masalalarini o‘zaro bog‘liqlikda o‘rganadigan ilmiy-metodik majmuadir.

Pedagogik fanlarning shakllanishi va rivojlanishi jamiyat ehtiyojlari bilan bevosita bog‘liq. Ijtimoiy hayotda yangi tarbiyaviy vazifalar yuzaga kelishi, ta’lim texnologiyalarining rivojlanishi, inklyuziv va raqamli ta’limning kengayishi pedagogika tarkibida yangi yo‘nalishlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘lmoqda. Shu jihatdan pedagogik fanlar doimiy ravishda yangilanib boradigan ochiq tizim hisoblanadi.

Pedagogik fanlar tizimida umumiy pedagogika markaziy o‘rin tutadi. U ta’lim va tarbiyaning umumiy qonuniyatlari, prinsiplar, metodlar va tashkiliy shakllarni o‘rganadi. Yosh pedagogikasi esa maktabgacha yoshdagi bolalar, maktab o‘quvchilari, talabalar hamda katta yoshdagilar ta’limining o‘ziga xos xususiyatlarini tahlil qiladi. Maxsus pedagogika jismoniy, intellektual yoki nutqiy rivojlanishida turli ehtiyojlarga ega bo‘lgan bolalarni o‘qitish va tarbiyalashning ilmiy-amaliy asoslarini ishlab chiqadi.

Metodika ma’lum bir o‘quv fanini o‘qitish qonuniyatlari, mazmuni, shakl va metodlarini tadqiq etadi. Pedagogika tarixi turli davrlarda ta’lim-tarbiya g‘oyalarining rivojlanishini o‘rganadi. Ijtimoiy pedagogika shaxsning ijtimoiy muhit bilan munosabati, tarbiyaviy ta’sirlar, ijtimoiylashuv va profilaktik pedagogik yordam masalalarini tahlil qiladi. Qiyosiy pedagogika esa turli mamlakatlar ta’lim tizimlarini solishtirish orqali milliy ta’limni takomillashtirish imkoniyatlarini aniqlaydi.

¹ O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. O‘RQ-637-son, 2020-yil 23-sentabr.

Xalq pedagogikasi milliy urf-odatlar, og‘zaki ijod namunalari, an‘analar va qadriyatlar orqali avloddan-avlodga o‘tib kelgan tarbiyaviy tajribani o‘rganadi. Pedagogik mahorat bo‘lajak va amaldagi pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi, nutq madaniyati, muloqot uslubi, pedagogik texnikasi va ijodkorligini rivojlantirish bilan bog‘liq muammolarni qamrab oladi.

2.1-rasm. Pedagogik fanlar tizimining umumiy tuzilishi

Hozirgi davrda pedagogikaning an‘anaviy tarmoqlari bilan bir qatorda aksiologik, akmeologik, neyropedagogik, artpedagogik, elektron va raqamli pedagogika kabi yangi yo‘nalishlar ham rivojlanmoqda. Bu hol ta’lim jarayonining faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, shaxsning ijodiy salohiyati, kasbiy yuksalishi, axborot madaniyati va ijtimoiy moslashuvchanligini rivojlantirishga qaratilayotganini ko‘rsatadi.¹

Pedagogik fanlar o‘zaro uzviy bog‘liq bo‘lib, ularning har biri umumiy pedagogik maqsadga — shaxsni har tomonlama rivojlantirishga xizmat qiladi. Masalan, umumiy pedagogika ta’lim va tarbiya qonuniyatlarini asoslab bersa, metodika bu qonuniyatlarni muayyan fan doirasida amalga oshirish yo‘llarini

¹ Jurayev B.T. Pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitish metodikasi. Buxoro: Fan va ta’lim, 2022.

ko'rsatadi. Ijtimoiy pedagogika shaxsning jamiyatdagi o'rnini izohlasa, xalq pedagogikasi milliy qadriyatlar asosida tarbiyalash imkoniyatlarini ochib beradi.

2.2. Pedagogika sohalarining o'ziga xos xususiyatlari

Pedagogika sohalarining o'ziga xosligi ularning tadqiqot predmeti, maqsadi, amaliy vazifalari va qo'llanish sohalarida namoyon bo'ladi. Har bir tarmoq ta'lim-tarbiya jarayonining ma'lum jihatini chuqurroq o'rganadi. Shu bois pedagogika fanlari o'qituvchisi ushbu tarmoqlarni faqat nazariy tasnif sifatida emas, balki amaliy pedagogik faoliyatni loyihalashda zarur bo'lgan metodik asos sifatida tushunishi lozim.

O'zbekiston ta'lim tizimida pedagogik fanlar uzluksiz ta'lim bosqichlari bilan bevosita bog'liq. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi bolada boshlang'ich ijtimoiy tajriba, muloqot madaniyati va bilishga qiziqishni shakllantirishga qaratilgan bo'lsa, maktab pedagogikasi umumiy o'rta ta'lim mazmuni, tarbiya ishlari va kompetensiyalarni rivojlantirish vazifalarini bajaradi. Oliy ta'lim pedagogikasi esa talabalarning kasbiy tayyorgarligi, mustaqil ta'limi, ilmiy izlanish ko'nikmalari va akademik madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Maxsus pedagogika sohasi inklyuziv ta'lim tamoyillari bilan chambarchas bog'liq. Uning surdopedagogika, tiflopedagogika, oligofrenopedagogika va logopediya kabi yo'nalishlari rivojlanishida turli ehtiyojlarga ega bo'lgan bolalarni qo'llab-quvvatlash, ularning ta'lim olish huquqini ta'minlash hamda ijtimoiy moslashuviga yordam berishga yo'naltirilgan.

Zamonaviy pedagogik tarmoqlar ichida elektron pedagogika alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki raqamli ta'lim platformalari, elektron darsliklar, masofaviy o'qitish, virtual laboratoriyalar va interaktiv resurslar pedagogik faoliyatning yangi imkoniyatlarini yuzaga chiqarmoqda. Elektron pedagogika nafaqat texnik vositalardan foydalanishni, balki raqamli muhitda o'quvchi shaxsini qo'llab-quvvatlash, nazorat qilish, baholash va individual yo'naltirishni ham o'rganadi.

2.1-jadval. Pedagogika sohalarining mazmuni va amaliy vazifalari

Pedagogika sohasi	Asosiy mazmuni	O'zbekiston ta'lim amaliyotidagi vazifasi
--------------------------	-----------------------	--

Umumiy pedagogika	Ta'lim va tarbiyaning umumiy qonuniyatlarini o'rganadi.	O'qituvchi tayyorlashda nazariy-metodik asos vazifasini bajaradi.
Yosh pedagogikasi	Turli yosh davrlaridagi rivojlanish va o'qitish xususiyatlarini tahlil qiladi.	Maktabgacha, umumiy o'rta va oliy ta'limda yoshga mos yondashuvni ta'minlaydi.
Maxsus pedagogika	Alohida ta'lim ehtiyojlari mavjud bolalarni o'qitish va tarbiyalashni o'rganadi.	Inklyuziv ta'limni tashkil etish va individual ta'lim yo'nalishlarini ishlab chiqishda qo'llanadi.
Ijtimoiy pedagogika	Shaxsning jamiyat, oila, mahalla va ta'lim muassasasi bilan munosabatini o'rganadi.	Profilaktika, ijtimoiy moslashuv va tarbiyaviy hamkorlikni kuchaytiradi.
Elektron pedagogika	Raqamli muhitda ta'limni tashkil etish qonuniyatlarini o'rganadi.	Masofaviy ta'lim, elektron resurs va raqamli baholashdan samarali foydalanishga yordam beradi.

2.3. Pedagogik g'oyalarning tarixiy rivojlanishi

Pedagogik g'oyalar insoniyat tarixining barcha bosqichlarida jamiyatning ma'naviy ehtiyojlari, mehnat faoliyati, ijtimoiy munosabatlari va madaniy qadriyatlari bilan bog'liq holda rivojlangan. Dastlabki tarbiyaviy tajribalar xalq pedagogikasi shaklida namoyon bo'lib, maqollar, ertaklar, dostonlar, marosimlar va urf-odatlar orqali avlodlarga yetkazilgan.

Xalq pedagogikasida mehnatsevarlik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, halollik, vatanparvarlik, mardlik, or-nomus, sabr-toqat va mehr-oqibat kabi fazilatlar muhim tarbiyaviy mezon sifatida qaralgan. "Avesto", "Alpomish" dostoni, xalq ertaklari hamda qadimiy yozma yodgorliklar mazmunida barkamol insonni tarbiyalashga xizmat qiluvchi qarashlar mujassamdir.

Keyingi bosqichlarda Islom ta'limoti, Qur'oni Karim va hadislar, shuningdek, Imom Buxoriy, Imom Termiziy kabi allomalar merosi axloqiy tarbiya, ilm olish, halollik, odob va mas'uliyat g'oyalarining shakllanishida muhim o'rin tutdi. Tasavvuf ta'limoti vakillari esa insonning ma'naviy poklanishi, mehnat bilan yashashi, qalb tarbiyasi va jamiyatga foydali bo'lishi masalalariga alohida e'tibor qaratdilar.

Sharq mutafakkirlari Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Mahmud Qoshg'ariy va boshqa olimlarning asarlarida ilm-

ma'rifat, aql, axloq, kasb-hunar, jamoa hayoti va komil inson tarbiyasi haqidagi g'oyalar chuqur yoritilgan. Forobiyning fozil jamiyat haqidagi qarashlari, Ibn Sinoning tarbiya va sog'lom rivojlanish to'g'risidagi fikrlari, Beruniyning ilmiy bilishga oid qarashlari bugungi pedagogik tafakkur uchun ham muhim nazariy manba bo'lib xizmat qiladi.

Temuriylar davrida ilm-fan, madaniyat va ma'rifat rivojiga katta e'tibor berildi. Amir Temur, Mirzo Ulug'bek, Alisher Navoiy, Husayn Voiz Koshifiy va boshqa mutafakkirlarning qarashlarida adolat, bilim, vatanparvarlik, insonparvarlik, ma'naviy poklik va ijtimoiy mas'uliyat g'oyalari ustuvor ahamiyat kasb etdi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida jadid ma'rifatparvarlari ta'limni yangilash, maktablarni zamonaviylashtirish, darsliklar yaratish, ona tilida o'qitish va yoshlarni ilm-fanga jalb etish g'oyalarini ilgari surdilar. Abdulla Avloniy, Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdurauf Fitrat, Mahmudxo'ja Behbudiy va boshqa jadidlar ta'lim-tarbiya orqali millat taraqqiyotiga erishish mumkinligini asoslab berdilar.

Mustaqillik yillarida pedagogika fanlari milliy qadriyatlar, demokratik tamoyillar, uzluksiz ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv va innovatsion ta'lim g'oyalari asosida rivojlandi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, oliy ta'limni rivojlantirish konsepsiyalari va Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasi pedagogik fanlar oldiga yangi metodik vazifalarni qo'ydi.¹

2.2-jadval. Pedagogik g'oyalar rivojlanishining asosiy bosqichlari

Bosqich	Yetakchi manbalar	Asosiy pedagogik g'oyalar	Amaliy ahamiyati
Xalq pedagogikasi	Maqollar, ertaklar, dostonlar, marosimlar	Mehnatsevarlik, halollik, jasorat, kattalarga hurmat	Milliy tarbiya va qadriyatlar asosini yaratdi
Diniy-falsafiy va Sharq uyg'onish davri	Qur'on, hadislar, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino merosi	Ilm, axloq, komil inson, fozil jamiyat	Ma'naviy-axloqiy va ilmiy tarbiya mezonlarini boyitdi
Temuriylar va mumtoz adabiyot davri	Temur tuzuklari, Ulug'bek maktabi, Navoiy merosi	Adolat, ma'rifat, vatanparvarlik, insonparvarlik	Ilm-fan va maktab madaniyatini rivojlantirdi
Jadidchilik davri	Avloniy, Fitrat, Behbudiy,	Zamonaviy maktab, milliy uyg'onish, ona tili va ma'rifat	O'quv adabiyotlari va yangi usul maktablari

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining PF-60-son Farmoni, 2022-yil 28-yanvar.

	Munavvarqori asarlari		tajribasini shakllantirdi
Mustaqillik va Yangi O'zbekiston davri	Ta'lim qonunchiligi, milliy dasturlar, strategiyalar	Uzluksiz ta'lim, kompetensiya, innovatsiya, raqamli ta'lim	Zamonaviy pedagog kadrlar tayyorlash vazifalarini belgiladi

2.4. Pedagogika fanining o'quv predmeti sifatida rivojlanishi

Pedagogika fanining o'quv predmeti sifatida rivojlanishi pedagog kadrlar tayyorlash zarurati bilan bog'liq. O'qituvchi va tarbiyachilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida pedagogika nazariyasi, didaktika, tarbiya nazariyasi, pedagogika tarixi, metodika va pedagogik mahorat kabi yo'nalishlar o'quv rejalari tarkibidan mustahkam o'rin egallagan.

XX asr davomida pedagogika oliy ta'lim muassasalarida o'qitiladigan asosiy kasbiy fanlardan biriga aylandi. Bu davrda darsliklar, o'quv qo'llanmalar va metodik tavsiyalar yaratilishi pedagogika fanining mazmunini tizimlashtirishga xizmat qildi. Biroq mustaqillikdan keyingi davrda pedagogik fanlarning mazmuni milliy qadriyatlar, demokratik jamiyat talablari va xalqaro ta'lim tajribasi bilan uyg'un holda qayta ko'rib chiqildi.

Bugungi kunda pedagogika o'quv predmeti sifatida bo'lajak o'qituvchilarda nazariy bilimlar bilan birga kasbiy kompetensiyalar, pedagogik tafakkur, metodik madaniyat, raqamli savodxonlik, kommunikativ ko'nikmalar va refleksiv yondashuvni rivojlantirishga yo'naltirilgan. Shuning uchun pedagogik fanlarni o'qitishda faqat ma'ruza va nazariy bayon bilan cheklanib qolmasdan, amaliy mashg'ulotlar, keyslar, loyihalar, interfaol metodlar, elektron resurslar va mustaqil ta'lim topshiriqlaridan foydalanish zarur.¹

O'zbekiston ta'lim tizimida pedagogika fanlarini o'qitish uzluksiz ta'lim bosqichlari, milliy o'quv dasturi, kasbiy standartlar va ta'lim sifatini baholash talablari bilan uzviy bog'langan. Shu sababli pedagogik fanlar mazmuni ta'lim

¹ Xo'jayev B.Q. Didaktik vositalar majmui. Buxoro, 2017.

oluvchilarning amaliy faoliyatga tayyorligi, kasbiy mas'uliyati, ijodiy fikrlashi va ijtimoiy faolligini shakllantirishga xizmat qilishi lozim.

Pedagogik fanlarning o'ziga xosligi shundaki, ular bir vaqtning o'zida ham nazariy, ham amaliy, ham tarbiyaviy vazifani bajaradi. Bu fanlar orqali talaba nafaqat pedagogik tushunchalarni egallaydi, balki o'quvchi shaxsini tushunish, ta'lim muhitini loyihalash, tarbiyaviy vaziyatlarni tahlil qilish, pedagogik muammolarga yechim topish va o'z faoliyatini baholash ko'nikmalarini ham rivojlantiradi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol hamda topshiriqlar:

- 1. Pedagogik fanlar tizimi tushunchasini izohlang va uning O'zbekiston uzluksiz ta'lim tizimidagi ahamiyatini tushuntiring.*
- 2. Umumiy pedagogika, yosh pedagogikasi, maxsus pedagogika va ijtimoiy pedagogikaning o'zaro farqli hamda umumiy jihatlarini jadval asosida tahlil qiling.*
- 3. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun talablaridan kelib chiqib, pedagogik fanlarning zamonaviy vazifalarini aniqlang.*
- 4. Maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim va oliy ta'lim bosqichlarida pedagogika fanlari qanday amaliy vazifalarni bajaradi?*
- 5. Pedagogik g'oyalarning xalq pedagogikasi, Sharq mutafakkirlari, jadidchilik va mustaqillik davrlaridagi rivojlanishini qiyosiy tahlil qiling.*
- 6. Elektron pedagogika va raqamli ta'lim vositalarining pedagogik fanlarni o'qitishdagi imkoniyatlarini misollar asosida izohlang.*
- 7. Inklyuziv ta'limni tashkil etishda maxsus pedagogikaning o'rni haqida fikr bildiring.*
- 8. "Pedagogik fanlar tizimi" mavzusida klaster yoki konseptual xarita tuzing.*
- 9. O'z hududingizdagi ta'lim muassasasi misolida pedagogika sohalaridan qaysi biri ko'proq amaliy ahamiyatga ega ekanligini asoslang.*
- 10. Yangi O'zbekiston sharoitida pedagogik fanlarni o'qitish mazmunini takomillashtirish bo'yicha 3 ta taklif ishlab chiqing.*

3-MAVZU. ZAMONAVIY DIDAKTIK KONSEPSIYALAR

Tayanch soʻzlar: didaktik tizim, konsepsiya, anʼanaviy didaktik tizim, progressiv didaktik tizim, zamonaviy didaktik tizim, ochiq taʼlim tizimi, hamkorlik pedagogikasi, anʼanaviy yondashuv, ratsionalistik yondashuv, fenomenologik yondashuv, texnokratik yondashuv, ezoterik yondashuv.

3.1. Rivojlantiruvchi taʼlimning asosiy konsepsiyalari tavsifi

Didaktik konsepsiya taʼlim jarayonini qanday maqsadga yoʻnaltirish, mazmunni qanday tanlash, oʻqituvchi va taʼlim oluvchi faoliyatini qanday tashkil etish, natijani qanday baholash masalalariga nazariy javob beradigan qarashlar tizimidir. Bunday konsepsiya oddiy metodik tavsiyalar yigʻindisi emas, balki taʼlimning butun mantiqini belgilovchi ilmiy-amaliy model sifatida qaraladi. Unda maqsad, mazmun, metod, vosita, tashkiliy shakl va baholashning oʻzaro bogʻliqligi muhim oʻrin tutadi.

Didaktik tizim tushunchasi konsepsiyaga nisbatan amaliyroq mazmunga ega. Chunki tizim maʼlum pedagogik gʻoyani real oʻquv jarayonida ishlaydigan mexanizmga aylantiradi. Masalan, rivojlantiruvchi taʼlim, muammoli taʼlim, hamkorlikka asoslangan taʼlim yoki ochiq taʼlim kabi yondashuvlar oʻziga xos didaktik tizim sifatida qaraladi. Ularning har biri oʻquvchining bilish faoliyatini boshqarish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish va taʼlim natijalarini belgilashda alohida mezonlarga tayanadi.

Pedagogika tarixida didaktik konsepsiyalar jamiyatning taʼlimga boʻlgan ehtiyoji bilan birga yangilanib kelgan. Bir davrda bilimlarni izchil berish va intizomga tayanish muhim hisoblangan boʻlsa, keyingi davrlarda shaxs faolligi, ijodkorlik, mustaqil qaror qabul qilish, oʻquvchilarning oʻzaro hamkorligi va amaliy faoliyati asosiy mezonga aylandi. Shu sababli zamonaviy didaktika avvalgi tajribalarni inkor qilmaydi, balki ularni tanqidiy tahlil qilib, samarali jihatlarini yangi sharoitga moslashtiradi.

Didaktik tizimlarni shartli ravishda anʼanaviy, progressiv va zamonaviy guruhlariga ajratish mumkin. Anʼanaviy tizimda oʻqituvchi markaziy subyekt

sifatida ko‘riladi, bilimlar tayyor holda bayon qilinadi va o‘quvchidan ularni puxta o‘zlashtirish talab qilinadi. Progressiv tizimlarda esa o‘quvchi tajribasi, qiziqishi va faolligi ta‘limning boshlang‘ich nuqtasi sifatida qaraladi. Zamonaviy tizimlarda har ikki yo‘nalishning samarali jihatlari birlashtirilib, kompetensiyaviy, shaxsga yo‘naltirilgan hamda hamkorlikka asoslangan ta‘lim modeli ustuvor bo‘ladi.

An‘anaviy didaktik tizimning shakllanishi ko‘proq I.Gerbart nomi bilan bog‘lanadi. Bu tizim axloqiy tarbiya va psixologik tartibga asoslangan bo‘lib, kuchli iroda, intizom va bilimlarni izchil egallashga alohida e‘tibor beradi. Gerbart ta‘limni tarbiya bilan aloqador holda tushuntirgan bo‘lsa-da, uning tizimida o‘qituvchining rahbarlik mavqei juda kuchli bo‘lgan. O‘quvchi faoliyati esa ko‘proq tinglash, eslab qolish, qayta aytib berish va berilgan topshiriqlarni bajarish bilan cheklangan.

An‘anaviy tizimning ijobiy tomoni shundaki, u o‘quv materialini izchil, tartibli va mantiqiy bayon qilishga imkon yaratadi. Mavzular ketma-ketligi, tushunchalarni bosqichma-bosqich o‘rgatish, bilimlarni mustahkamlash, intizomni saqlash kabi jihatlar bugungi ta‘limda ham ahamiyatini yo‘qotmagan. Ayniqsa, nazariy tushunchalarni birinchi marta o‘zlashtirishda o‘qituvchining aniq tushuntirishi va izoh berishi o‘quvchilarga tayanch bilimlar hosil qilishda yordam beradi.

Shu bilan birga, an‘anaviy didaktik tizim bir qator cheklanishlarga ega. O‘quvchining individual qiziqishlari, ijodiy imkoniyatlari, mustaqil izlanishi va amaliy tajribasi yetarli darajada e‘tiborga olinmaydi. Ta‘lim jarayoni ko‘pincha o‘qituvchining monologik nutqi atrofida quriladi. Bunday holatda o‘quvchi tayyor axborotni qabul qiluvchi sifatida qolib ketadi, unda muammoli vaziyatni tahlil qilish, savol qo‘yish, dalillash va o‘z fikrini himoya qilish ko‘nikmalari sust shakllanadi.

Progressiv didaktik tizimlar XIX asr oxiri va XX asr boshlarida an‘anaviy maktabning qat‘iy tartib-qoidalariga muqobil ravishda yuzaga keldi. Bu yo‘nalish vakillari ta‘limni hayot bilan bog‘lash, bolani faol subyektga aylantirish, o‘quv jarayonini amaliy tajriba va qiziqishlarga asoslash g‘oyalarini ilgari surdilar. Ular maktabni faqat tayyor bilim beruvchi muassasa emas, balki hayotga tayyorlovchi,

ijtimoiy tajriba hosil qiluvchi va ijodiy faoliyatga undovchi muhit sifatida tasavvur qildilar.

Progressiv tizimlar ta'limda o'quvchining shaxsiy tajribasiga tayanadi. Bunda o'quvchi biror bilimni faqat eshitish yoki o'qish orqali emas, balki kuzatish, tajriba o'tkazish, muammoni yechish, guruhda ishlash va amaliy faoliyatda sinab ko'rish orqali egallaydi. Bunday yondashuv o'quvchilarda bilimga ehtiyoj, tashabbuskorlik, o'z fikrini asoslash, boshqalar bilan muloqot qilish va xatolar ustida ishlash madaniyatini shakllantiradi.

Progressiv didaktika tarafdorlari ta'lim mazmuni hayotiy ehtiyojlar bilan bog'liq bo'lishi zarurligini ta'kidlaydilar. Masalan, o'quvchi o'rganayotgan nazariy bilim amaliy vaziyatda qo'llanmasa, uning shaxsiy tajribasiga aylanmaydi. Shu jihatdan progressiv didaktika bugungi kompetensiyaviy yondashuv bilan yaqinlashadi. Chunki kompetensiya ham bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy munosabatlarning real faoliyatda namoyon bo'lishini talab qiladi¹.

Progressiv tizimlarning eng mashhur vakillaridan biri D.Dyui hisoblanadi. U ta'limni bolalarning hayotiy muammolarni hal etish jarayonidagi faoliyati sifatida talqin qilgan. Uning fikricha, maktab bolani kelajak hayotga tayyorlovchi alohida joy bo'libgina qolmasdan, bolalar hozirning o'zida yashaydigan, tajriba orttiradigan va jamiyat bilan munosabatga kirishadigan muhit bo'lishi kerak. Shuning uchun ham u o'qitishni faoliyat, tajriba va muammo yechimi bilan bog'lashga harakat qilgan.

D.Dyui didaktikasida muammoli vaziyat alohida o'rin egallaydi. O'quvchi muammoni his etganda, unda yangi bilimga ehtiyoj paydo bo'ladi. Keyin u muammoni aniqlaydi, taxmin ilgari suradi, uni tajriba yoki mantiqiy tahlil orqali tekshiradi, natijani baholaydi. Bunday jarayon o'quvchini tayyor bilim iste'molchisi emas, balki bilimni izlab topuvchi, uni tahlil qiluvchi va o'z faoliyatida qo'llovchi subyektga aylantiradi.

D.Dyui tizimida o'qituvchi buyruq beruvchi shaxs emas, balki ta'limiy jarayonni tashkil qiluvchi, muammoni ko'rishga yordam beruvchi, zarur vaziyatda

¹ UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. Paris: UNESCO, 2015.

maslahat beruvchi hamkor sifatida namoyon bo‘ladi. Biroq bu yondashuv o‘qituvchining rolini pasaytirishni anglatmaydi. Aksincha, pedagog o‘quvchilarning mustaqil faoliyatini samarali yo‘naltirish, kerakli resurslarni tanlash, natijani tahlil qilish va ta’lim maqsadiga erishishni ta’minlash uchun yuqori metodik mahoratga ega bo‘lishi kerak.

Progressiv didaktikaning yana bir yo‘nalishi B.Navrochinskiy qarashlarida namoyon bo‘ladi. U an’anaviy va progressiv tizimlarni qiyosiy o‘rganib, darsni muammoli vaziyat, asosiy masalani aniqlash, yechim izlash, xulosani umumlashtirish va mashq qilish bosqichlari orqali tashkil etishni taklif qilgan. Bu yondashuvda dars oddiy axborot uzatish shaklida emas, balki o‘quvchi tafakkurini bosqichma-bosqich faollashtiruvchi jarayon sifatida quriladi.

S.Frene pedagogik qarashlarida esa maktabni bolalar hayoti va faoliyatiga moslashtirish g‘oyasi ustuvorlik qiladi. U o‘quvchilarning mustaqil izlanishlari, amaliy ishlar, kichik laboratoriyalar, ustaxonalar, tabiat va jamiyatni kuzatish orqali bilim olishlarini qo‘llab-quvvatlagan. Bunday ta’limda o‘quvchi o‘z mehnati natijasini ko‘radi, o‘z xatosini tuzatadi, tajribasini boyitadi va o‘z faoliyatiga mas’uliyat bilan yondashadi.

Progressiv didaktikaning afzalliklari bilan bir qatorda ayrim zaif jihatlari ham bor. Agar ta’lim faqat o‘quvchining qiziqishi va tajribasiga bog‘lab qo‘yilsa, bilimlar tizimlilik buzilishi mumkin. O‘quvchi har doim ham o‘zi uchun zarur, lekin hozircha qiziq tuyulmaydigan bilimni mustaqil tanlay olmaydi. Shu sababli zamonaviy didaktika progressiv yondashuvning faoliyatga tayanish g‘oyasini saqlagan holda, ilmiy tizimlilik, rejalilik va maqsadga yo‘naltirilganlik tamoyillarini ham muhim deb biladi.

Zamonaviy didaktik tizimlar an’anaviy va progressiv yondashuvlarning samarali tomonlarini uyg‘unlashtirishga intiladi. Bunda o‘qituvchi faoliyati ham, o‘quvchi faoliyati ham ta’limning muhim tarkibiy qismi sifatida qaraladi. O‘qituvchi mazmunni tanlaydi, vaziyat yaratadi, yo‘naltiradi va baholaydi; o‘quvchi esa tinglaydi, kuzatadi, tahlil qiladi, mustaqil izlanadi, muloqotga kirishadi va o‘z

natijasini taqdim etadi. Shu tariqa ta'lim ikki tomonlama hamkorlik jarayoni sifatida tashkil etiladi.

Zamonaviy didaktikaning muhim belgilaridan biri uning shaxsga yo'naltirilganligidir. Bu yondashuvda ta'lim oluvchi faqat bilim oluvchi emas, balki o'z rivojlanish yo'lini anglaydigan, o'z ehtiyojlari va imkoniyatlarini baholaydigan, ta'lim jarayonida faol ishtirok etadigan shaxs sifatida ko'riladi. Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim pedagogdan o'quvchilarning individual farqlarini ko'ra olish, ularga mos topshiriq tanlash, qo'llab-quvvatlash va o'z-o'zini baholashga o'rgatishni talab qiladi.

Zamonaviy didaktik tizimlarda kompetensiyaviy yondashuv alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki bugungi ta'limdan kutilayotgan natija faqat ma'lumotlarni eslab qolish emas, balki bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash, muammoni hal qilish, muloqot qilish, axborot bilan ishlash, tanqidiy fikrlash va mas'uliyatli qaror qabul qilishdir. O'zbekiston ta'lim tizimida ham kompetensiyaviy yondashuv milliy o'quv dasturlari va zamonaviy baholash mezonlarida muhim yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda¹.

Zamonaviy didaktikaning yana bir yo'nalishi kashfiyotga asoslangan ta'limdir. Bu yondashuvda o'quvchi tayyor qoidani faqat qabul qilmaydi, balki kuzatish, solishtirish, taxmin qilish, dalillash va umumlashtirish orqali bilimga yaqinlashadi. Bunday jarayon ayniqsa tabiiy fanlar, matematika, informatika, pedagogika va psixologiya kabi fanlarni o'qitishda samarali hisoblanadi. Chunki u o'quvchini savol berishga, izlanishga va o'z xulosasini asoslashga o'rgatadi.

Muammoli ta'lim zamonaviy didaktik tizimlarning asosiy tarkibiy qismlaridan biridir. Muammoli vaziyat o'quvchining oldingi bilimlari bilan yangi vazifa o'rtasida ziddiyat paydo qilganda yuzaga keladi. O'quvchi bu ziddiyatni bartaraf etish uchun yangi bilimga murojaat qiladi. Shuning uchun muammoli ta'limda savol, topshiriq, muhokama, tajriba, guruhiy izlanish va refleksiya kabi elementlar o'zaro bog'liq holda qo'llanadi.

¹ O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son.

M.I.Maxmutov muammoli ta'limni o'quvchilarning ijodiy faolligi bilan bog'lab talqin qilgan. Uning qarashlarida muammo qo'yish, muammoni tahlil qilish, faraz ilgari surish, farazni isbotlash va natijani tekshirish bosqichlari muhim o'rin tutadi. Bu jarayon pedagogik fanlarni o'qitishda ham katta ahamiyatga ega. Masalan, bo'lajak o'qituvchilar tarbiya vaziyatini tahlil qilib, muammoning sabablarini aniqlaydi, yechim variantlarini taklif qiladi va ularning pedagogik oqibatlarini baholaydi.

Y.K.Babanskiy tomonidan ishlab chiqilgan optimallashtirish g'oyasi zamonaviy didaktik tizimlar rivojiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Optimallashtirish ta'lim jarayonida vaqt, kuch, vosita va pedagogik imkoniyatlarni oqilona muvofiqlashtirib, mavjud sharoit uchun eng maqbul variantni tanlashni anglatadi. Bunda o'qituvchi o'quvchilarning real imkoniyatlari, mavzu murakkabligi, ta'lim maqsadi, mavjud resurslar va baholash mezonlarini hisobga oladi¹.

Optimallashtirish prinsipining ahamiyati shundaki, u ta'lim jarayonini ortiqcha yuklamadan xoli qiladi. Har bir mavzuda barcha metodlarni qo'llash shart emas; muhim jihat - maqsadga mos metodni tanlashdir. Masalan, nazariy tushunchani birinchi bor o'rgatishda izohli-tushuntirish, murakkab vaziyatni tahlil qilishda muammoli suhbat, ko'nikma hosil qilishda amaliy mashq, mustaqil fikrlashni rivojlantirishda loyiha yoki debat metodlari samarali bo'lishi mumkin.

V.V.Krayevskiy didaktik jarayonni o'qituvchi va o'quvchi faoliyatining o'zaro ta'siri sifatida talqin qiladi. Uning yondashuvida ta'lim nafaqat o'qituvchi tomonidan beriladigan ta'sir, balki o'quvchining faol ishtiroki orqali vujudga keladigan hamkorlik jarayonidir. Bu qarash zamonaviy ta'limda muhim o'rin tutadi, chunki u o'qitish va o'qish faoliyatini alohida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi hamda birgalikda natija beruvchi tizim sifatida ko'rsatadi.

Zamonaviy didaktikada ochiq ta'lim tizimi ham alohida yo'nalish sifatida qaraladi. Ochiq ta'lim o'quvchining resurslardan erkin foydalanishi, o'z yo'nalishini tanlashi, tengdoshlari bilan hamkorlik qilishi va o'qituvchi bilan ochiq muloqotda

¹ Muslimov N.A. va boshq. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. Toshkent: Sano-standart, 2015.

bo'lishiga sharoit yaratadi. Raqamli texnologiyalar rivojlangan hozirgi davrda ochiq ta'lim onlayn kurslar, elektron kutubxonalar, masofaviy ta'lim platformalari va ochiq ta'lim resurslari orqali yanada kengaymoqda.

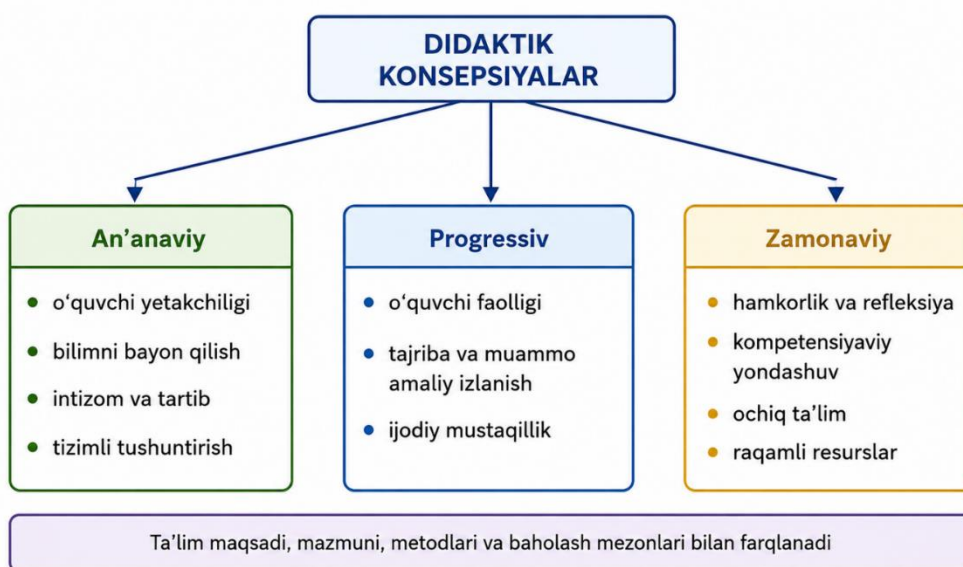
Ochiq ta'lim tizimi o'quvchilarning mustaqilligi va mas'uliyatini kuchaytiradi. Bunda pedagogning vazifasi axborotni yagona manba sifatida yetkazishdan iborat bo'lmaydi. U o'quvchiga ishonchli manbani tanlash, ma'lumotni tahlil qilish, uni baholash, muhim xulosalarni ajratish va bilimni amaliy vaziyatda qo'llashga ko'maklashadi. Bu ayniqsa axborot oqimi kuchaygan, raqamli muhit kengaygan sharoitda katta ahamiyatga ega.

Hamkorlik pedagogikasi zamonaviy didaktik tizimlarning muhim ko'rinishlaridan biridir. Unda o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabat buyruqbozlikka emas, o'zaro hurmat, ishonch, birgalikda izlanish va natijaga mas'uliyat bilan yondashishga asoslanadi. Bunday ta'limda o'quvchi o'z fikrini bemalol bildiradi, xato qilishdan qo'rqmaydi, boshqalarni tinglashni o'rganadi va o'z harakatini baholay oladi.

Hamkorlik pedagogikasida guruhviy ish, juftlikda ishlash, munozara, loyiha, rolli o'yin, "aqliy hujum", "klaster", "keys-stadi" kabi metodlar keng qo'llanadi. Bu metodlar o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Shu bilan birga, hamkorlik o'quvchilarda ijtimoiy kompetensiyalarni, masalan, muloqot madaniyati, mas'uliyat, kelishuvga erishish, o'zaro yordam va jamoaviy fikrlashni shakllantiradi.

Zamonaviy didaktik konsepsiyalarni O'zbekiston ta'lim tizimi bilan bog'lab tahlil qilganda, milliy qadriyatlar, uzluksiz ta'lim, kompetensiyaviy yondashuv, raqamlashtirish, inkluziv ta'lim va pedagogik innovatsiyalar birgalikda namoyon bo'layotganini ko'rish mumkin. Yangi O'zbekiston taraqqiyot strategiyasida ta'lim sifatini oshirish, yoshlarning intellektual salohiyatini rivojlantirish va oliy ta'lim qamrovini kengaytirish kabi vazifalar zamonaviy didaktik qarashlar bilan bevosita bog'liq.

Pedagogik fanlarni o'qitishda zamonaviy didaktik konsepsiyalarni qo'llash bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini kuchaytiradi. Chunki ular nafaqat nazariy ma'lumotlarni o'zlashtiradi, balki darsni rejalashtirish, o'quvchilar bilan muloqot qilish, muammoli vaziyat yaratish, guruhiiy faoliyatni boshqarish, baholash mezonlarini ishlab chiqish va refleksiya tashkil etish kabi amaliy ko'nikmalarni ham egallaydi.

3.1-rasm. Didaktik konsepsiyalar rivojlanishining umumiy modeli

3.1-rasmda didaktik konsepsiyalar rivojlanishining umumiy yo'nalishi ko'rsatilgan. An'anaviy tizim ta'limni izchillik, tartib va o'qituvchi rahbarligi asosida tashkil etadi; progressiv tizim o'quvchi tajribasi, amaliy faoliyat va muammoli izlanishni ilgari suradi; zamonaviy tizim esa har ikki yondashuvni muvozanatli birlashtirib, hamkorlik, kompetensiya, ochiq ta'lim va raqamli resurslarga tayangan holda ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Didaktik konsepsiyalarni qiyoslash o'qituvchiga darsni loyihalashda aniq metodik qaror qabul qilish imkonini beradi. Har bir konsepsiya o'z tarixiy sharoitida ma'lum ehtiyojga javob bergan. Shuning uchun ularni mutlaqo to'g'ri yoki mutlaqo noto'g'ri deb baholash maqsadga muvofiq emas. Muhimi, pedagog o'quv vaziyatini, o'quvchilar tayyorgarligini, mavzu mazmunini va kutilayotgan natijani hisobga olib, tegishli didaktik yondashuvni tanlay olishi kerak.

3.1-jadval. An'anaviy, progressiv va zamonaviy didaktik tizimlarning qiyosiy tavsifi

Mezonlar	An'anaviy tizim	Progressiv tizim	Zamonaviy tizim
Ta'lim markazi	O'qituvchi rahbarligi	O'quvchi tajribasi	O'qituvchi va o'quvchi hamkorligi
Bilim manbai	Darslik va o'qituvchi izohi	Hayotiy vaziyat va tajriba	Turli manbalar, raqamli resurslar, amaliyot
O'quvchi roli	Tinglovchi va ijrochi	Tadqiqotchi va tajriba ishtirokchisi	Faol hamkor, tanqidiy fikrlovchi subyekt
Metodlar	Ma'ruza, tushuntirish, mashq	Loyiha, tajriba, muammo yechish	Keys, loyiha, hamkorlik, refleksiya, raqamli ta'lim
Kutilgan natija	Bilimlarni puxta egallash	Amaliy tajriba va tashabbus	Kompetensiya, mustaqillik, ijodkorlik

3.2. Shaxsni rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasini ishlab chiqishga zamonaviy yondashuvlar

Shaxsni rivojlantiruvchi ta'lim nazariyasi zamonaviy pedagogikaning asosiy yo'nalishlaridan biridir. Bu yondashuvda ta'limning vazifasi faqat tayyor bilimlarni yetkazishdan iborat emas; u o'quvchining tafakkuri, qobiliyati, ijtimoiy faolligi, ma'naviy-axloqiy qarashlari va mustaqil faoliyatini rivojlantirishga qaratiladi. Shu sababli ta'lim mazmuni o'quvchining shaxsiy tajribasi, ehtiyoji, qiziqishi va kelajakdagi kasbiy hamda ijtimoiy hayoti bilan bog'lanishi lozim.

Rivojlantiruvchi ta'limda o'quvchi bilimni tayyor holda qabul qiluvchi shaxs emas, balki uni o'z faoliyati orqali qayta quruvchi, anglovchi va amaliyotda sinab ko'ruvchi subyekt sifatida qaraladi. Bu jarayonda pedagog o'quvchiga savol qo'yadi, uni izlanishga undaydi, muammoni ko'rishga o'rgatadi, mustaqil xulosa chiqarishiga sharoit yaratadi. Natijada o'quvchi bilish jarayonida nafaqat ma'lumot oladi, balki fikrlash usullarini ham egallaydi.

Rivojlantiruvchi ta'limga doir yondashuvlarni shartli ravishda an'anaviy, ratsionalistik, fenomenologik, texnokratik va ezoterik yo'nalishlarga ajratish mumkin. Bu yondashuvlar ta'limning maqsadi, o'quvchi shaxsiga munosabat, metodlar, baholash mezonlari va pedagogik ta'sir mazmuni jihatidan farqlanadi. Ularni bilish bo'lajak pedagog uchun muhim, chunki har bir yondashuv muayyan o'quv vaziyatida foydali bo'lishi mumkin.

An'anaviy yondashuv ta'limning asosiy vazifasini avlodlar tomonidan yaratilgan bilim, ko'nikma, malaka, qadriyat va madaniy tajribani keyingi avlodga yetkazish deb biladi. Bu yondashuvda o'quv dasturi, darslik, o'qituvchi bayoni va nazorat tizimi muhim o'rin tutadi. An'anaviy yondashuvning kuchli tomoni shundaki, u bilimlarni izchil va tizimli o'zlashtirishga yordam beradi, ilmiy tushunchalar ketma-ketligini saqlaydi.

Biroq an'anaviy yondashuv bir o'zi shaxsning ijodiy rivojlanishini to'liq ta'minlay olmaydi. Agar dars faqat tayyor ma'lumotni yod olishga qaratilsa, o'quvchi o'z fikrini bildirish, savol berish, muammoni tahlil qilish, mustaqil manba bilan ishlash va o'z natijasini baholash imkoniyatidan chetda qoladi. Shu sababli bugungi pedagogika an'anaviy yondashuvni faol metodlar bilan boyitish zarurligini ta'kidlaydi.

Ratsionalistik yoki bixevioristik yondashuv ta'lim natijasini aniq kuzatiladigan xatti-harakatlar, o'zlashtirish ko'rsatkichlari va baholash mezonlari orqali belgilaydi. Bu yondashuvda ta'lim maqsadi aniq ifodalanadi, o'quv materiali kichik birliklarga ajratiladi, har bir bosqich bo'yicha nazorat topshiriqlari beriladi. Bunday model ayniqsa standartlashtirilgan baholash, test sinovlari, ko'nikmani bosqichma-bosqich shakllantirish va individual ta'limda samarali bo'lishi mumkin.

Ratsionalistik yondashuvning afzalligi natijani o'lchash va nazorat qilish imkoniyatining kuchliligidadir. Masalan, o'quvchi ma'lum mavzu bo'yicha tushunchalarni biladimi, qoidani qo'llay oladimi, muayyan amaliy topshiriqni bajara oladimi - bularning barchasi aniq mezonlar orqali baholanadi. Biroq inson shaxsi

faqat tashqi xatti-harakat bilan cheklanmaganligi sababli, bu yondashuvni motivatsiya, qadriyat, ijodkorlik va refleksiya bilan boyitish zarur.

Fenomenologik yoki gumanistik yondashuv ta'lim oluvchini noyob shaxs sifatida e'tirof etadi. Unda o'quvchining ichki dunyosi, ehtiyoji, qiziqishi, hissiy holati, o'zini anglash jarayoni va erkin rivojlanish imkoniyati markaziy o'rinda turadi. Gumanistik ta'lim o'qituvchi va o'quvchi o'rtasida ishonchli, hurmatga asoslangan, qo'llab-quvvatlovchi munosabatlarni talab qiladi¹.

Gumanistik yondashuv O'zbekiston ta'lim tizimida ham muhim ahamiyatga ega. Chunki bugungi ta'lim siyosatida o'quvchi shaxsini hurmat qilish, uning qobiliyatini rivojlantirish, erkin fikrlaydigan, vatanparvar va mas'uliyatli shaxsni tarbiyalash g'oyalari ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida belgilanmoqda. Bunday ta'limda o'quvchi o'ziga berilgan topshiriqning ma'nosini anglaydi, o'z fikrini asoslaydi, boshqalarni tinglaydi va o'z-o'zini rivojlantirishga intiladi.

Texnokratik yondashuv ilmiy-texnik taraqqiyot, aniq natija, texnologik tartib va samaradorlik mezonlariga tayanadi. Uning asosiy g'oyasi ta'lim jarayonini oldindan loyihalash, har bir bosqichni rejalashtirish, o'qitish texnologiyalaridan foydalanish va kutilayotgan natijani boshqarishdan iborat. Raqamli ta'lim platformalari, elektron darsliklar, onlayn testlar, adaptiv o'qitish tizimlari va multimedia vositalari texnokratik yondashuvning amaliy ko'rinishlari hisoblanadi.

Texnokratik yondashuvning kuchli tomoni shundaki, u ta'lim jarayonini aniq tashkil etish, axborotdan tez foydalanish, masofaviy o'qitish, individual trayektoriyalarni yaratish va natijalarni monitoring qilish imkonini beradi. Shu bilan birga, pedagog bu yondashuvda insoniy munosabat, tarbiyaviy ta'sir va shaxsiy muloqotni ikkinchi darajaga tushirib qo'ymasligi kerak. Texnologiya ta'limda maqsad emas, balki shaxs rivojiga xizmat qiluvchi vosita bo'lishi lozim.

Ezoterik yondashuv ta'limni insonning ichki imkoniyatlarini ochish, ruhiy kamolotga erishish, olam bilan uyg'unlikni anglash jarayoni sifatida talqin qiladi. Bu yondashuv zamonaviy rasmiy didaktikada keng qo'llanmasa-da, u shaxsning

¹ OECD. The Future of Education and Skills 2030. Paris: OECD Publishing, 2018.

ma'naviy rivojlanishi, o'zini anglash, ichki motivatsiya va hayotiy ma'no izlash masalalariga e'tibor qaratishi bilan ahamiyatlidir. Pedagogik jarayonda bu jihatlar ma'naviy-ma'rifiy tarbiya, refleksiya va qadriyatlarga asoslangan suhbatlarda namoyon bo'lishi mumkin.

Shaxsni rivojlantiruvchi ta'limni tushuntirishda aksiologik yondashuv ham muhim o'rin tutadi. Aksiologik yondashuv ta'lim mazmunini qadriyatlar tizimi bilan bog'laydi. Unda bilim faqat axborot emas, balki shaxsning hayotga munosabati, ijtimoiy mas'uliyati, vatanparvarligi, insonparvarligi va kasbiy madaniyatini shakllantirish vositasi sifatida qaraladi. O'zbekiston sharoitida milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish didaktik jarayonning muhim sharti hisoblanadi.

Faoliyatli yondashuv esa shaxs rivojini faoliyat orqali tushuntiradi. O'quvchi bilimni amaliy harakat, muammo yechimi, loyiha, tajriba, muloqot va ijodiy topshiriqlar orqali egallaydi. Bunday yondashuvda darsning markazida o'quvchi bajaradigan mazmunli faoliyat turadi. Pedagogik fanlarni o'qitishda faoliyatli yondashuv talabalarga dars ishlanmasi tuzish, tarbiyaviy vaziyatni tahlil qilish, pedagogik texnologiyani loyihalash va kuzatuv natijasini baholash kabi amaliy ishlar orqali singdiriladi.

Shaxsiy yondashuv o'quvchining individual xususiyatlarini inobatga olishni nazarda tutadi. Har bir o'quvchi o'z bilim darajasi, qiziqishi, temperament xususiyati, o'rganish sur'ati va ijtimoiy tajribasi bilan farq qiladi. Shu sababli pedagog bir xil topshiriqni barcha o'quvchilar uchun yagona shaklda berish bilan cheklanmasligi kerak. Differensial topshiriqlar, tanlov imkoniyati, mustaqil ish mavzulari va individual maslahatlar shaxsiy yondashuvni amalga oshirishga yordam beradi.

Zamonaviy didaktik konsepsiyalarni qo'llashda baholash tizimi ham yangicha mazmun kasb etadi. Baholash o'quvchini jazolash yoki reyting qo'yish vositasi emas, balki uning rivojlanish dinamikasini aniqlash, kamchiliklarini ko'rsatish, kelgusi faoliyatini rejalashtirish va o'z-o'zini baholashga o'rgatish mexanizmi

bo'lishi kerak. Formativ baholash, mezonli baholash, portfoliolar, refleksiv kundaliklar va loyiha natijalarini baholash shunday yondashuvga xizmat qiladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida zamonaviy didaktik konsepsiyalarni tatbiq etish uzluksiz ta'lim bosqichlari o'rtasidagi uzviylikni ta'minlash bilan bog'liq. Maktabgacha ta'limdan oliy ta'limgacha bo'lgan jarayonda o'quvchi shaxsining yosh xususiyatlari, qobiliyati, ehtiyojlari va ijtimoiy tajribasi bosqichma-bosqich rivojlanadi. Shu sababli didaktik yondashuvlar ham ta'lim bosqichiga qarab moslashtirilishi zarur.

Pedagogik fanlarni o'qitishda zamonaviy didaktik konsepsiyalarni o'rganish talabalarda metodik tafakkurni rivojlantiradi. Ular dars jarayonini faqat mavzu bayoni sifatida emas, balki maqsad, mazmun, metod, vosita, o'quvchi faoliyati, baholash va refleksiya o'zaro bog'langan tizim sifatida ko'ra boshlaydilar. Bu esa kelajakdagi pedagogik faoliyatda metodik xatolarning kamayishi, dars sifatining oshishi va o'quvchi shaxsiga hurmat bilan yondashishga zamin yaratadi.

Raqamli transformatsiya sharoitida zamonaviy didaktika yangi vazifalarni ham kun tartibiga qo'yimoqda. Endilikda o'qituvchi nafaqat fan mazmunini bilishi, balki elektron resurslardan foydalanish, onlayn ta'limni tashkil etish, masofaviy muloqotni yo'lga qo'yish, axborot xavfsizligi va akademik halollik masalalarini ham hisobga olishi kerak. Bu esa didaktik konsepsiyalarni raqamli pedagogika bilan uyg'unlashtirish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shaxsni rivojlantiruvchi ta'limda o'qituvchining kasbiy pozitsiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega. Pedagog o'quvchining fikriga befarq bo'lmasligi, uni tinglashi, savol berishga undashi, xatolarni rivojlanish manbai sifatida ko'rishi va har bir o'quvchining muvaffaqiyatga erishish imkoniyatiga ishonishi kerak. Bunday pozitsiya ta'lim jarayonida ijobiy psixologik muhit yaratadi va o'quvchilarning ichki motivatsiyasini kuchaytiradi.

Didaktik konsepsiyalarni o'zlashtirish bo'lajak o'qituvchidan faqat nazariy ma'lumotlarni bilishni emas, balki ularni amaliy vaziyatga mos qo'llashni ham talab qiladi. Masalan, an'anaviy yondashuvdan yangi mavzuni tizimli tushuntirishda,

progressiv yondashuvdan o'quvchi tajribasini faollashtirishda, muammoli ta'limdan ijodiy fikrlashni rivojlantirishda, gumanistik yondashuvdan shaxsiy muloqotda, texnokratik yondashuvdan esa raqamli resurslarni tanlashda foydalanish mumkin.

Zamonaviy didaktik konsepsiyalarni o'qitishda milliy pedagogik merosni ham e'tibordan chetda qoldirmaslik zarur. Al-Farobiy, Beruniy, Ibn Sino, Yusuf Xos Hojib, Alisher Navoiy, Abdulla Avloniy kabi allomalar asarlarida ta'lim, tarbiya, axloq, bilim va inson kamoloti haqidagi qarashlar bugungi didaktik yondashuvlar bilan uyg'unlashadi. Milliy merosni zamonaviy konsepsiyalar bilan bog'lash o'quvchilarda tarixiy xotira va kasbiy iftixorni shakllantiradi.

Amaliy jihatdan qaralganda, zamonaviy didaktik konsepsiyalar darsni loyihalashda quyidagi savollarga javob topishga yordam beradi: darsdan kutilayotgan natija nima? O'quvchi qanday faoliyat bajaradi? Qaysi muammo uning fikrlashini faollashtiradi? Qanday manbalar va vositalar ishlatiladi? O'quvchi natijani qanday taqdim etadi? Baholash qanday mezonlar asosida amalga oshiriladi? Ushbu savollar darsni maqsadli va tizimli tashkil etishga xizmat qiladi.

Pedagogik fanlar bo'yicha ma'ruza, seminar va amaliy mashg'ulotlarda zamonaviy didaktik konsepsiyalarni o'zaro qiyoslab o'rganish yaxshi samara beradi. Talabalar turli konsepsiyalarning afzallik va cheklanishlarini jadval, klaster, esse, keys, debat yoki loyiha shaklida tahlil qilganda, ularning nazariy bilimlari amaliy ko'nikmaga aylanadi. Bunday yondashuv kelajakda ular tomonidan o'tkaziladigan darslarda ham aks etadi.

Ta'limda didaktik konsepsiyalarni tanlashda pedagog o'quvchilarning yoshi, tayyorgarlik darajasi, mavzuning mazmuni, mavjud vaqt, o'quv vositalari va kutilayotgan natijani hisobga olishi kerak. Bir mavzuda muammoli metod samarali bo'lsa, boshqa mavzuda izohli tushuntirish yoki amaliy mashq zarur bo'lishi mumkin. Demak, zamonaviy didaktika pedagogdan metodik moslashuvchanlik, ijodkorlik va tahliliy fikrlashni talab qiladi.

Shunday mazmunda tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchi shaxsining intellektual, axloqiy, kommunikativ va ijodiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Biroq bu

yerdan alohida xulosa chiqarishdan ko'ra, mavzu bo'yicha mustaqil tahlil, savol-javob va amaliy topshiriqlar orqali o'quvchilarning o'z fikrini shakllantirish maqsadga muvofiqdir. Shu sababli quyida mavzuni mustahkamlashga qaratilgan savol va topshiriqlar keltiriladi.

Zamonaviy didaktik konsepsiyalarni ta'lim amaliyotiga tatbiq etishda o'qituvchi avvalo dars maqsadini natijaga yo'naltirilgan shaklda belgilashi kerak. Masalan, "talabalar didaktik tizimlar haqida ma'lumotga ega bo'ladi" degan umumiy maqsad o'rniga "talabalar an'anaviy, progressiv va zamonaviy didaktik tizimlarni kamida uchta mezon asosida qiyoslaydi hamda o'z faniga mos dars modeli ishlab chiqadi" kabi aniq natija belgilanishi maqsadga muvofiq. Bunday maqsad o'qituvchi uchun ham, talaba uchun ham faoliyat yo'nalishini ravshanlashtiradi.

Darsni loyihalashda konsepsiyalarni mexanik tarzda nomlashdan ko'ra, ularning ichki mantiqini ochib berish muhimdir. Masalan, an'anaviy tizimni tushuntirishda faqat Gerbart nomini keltirish yetarli emas; uning ta'limga tartib, izchillik, intizom va o'qituvchi rahbarligini olib kirganini, shu bilan birga, o'quvchi tashabbusini cheklagan jihatlarini ham tahlil qilish kerak. Shunda talabalar nazariy qarashlarni tarixiy voqelik va amaliy dars jarayoni bilan bog'lab o'rganadilar.

Progressiv didaktik tizimlarni o'rganishda "tajriba orqali o'rganish" tamoyilini amalda ko'rsatish yaxshi natija beradi. Buning uchun talabalar kichik guruhlariga bo'linib, maktabdagi real pedagogik vaziyatni tahlil qiladilar: o'quvchining darsga qiziqmasligi, guruh ishida sust qatnashishi, mustaqil topshiriqni bajarmasligi yoki baholash mezonini tushunmasligi kabi holatlarga yechim izlaydilar. Bu jarayon progressiv didaktikaning hayotiy vaziyat, faoliyat va muammo asosidagi mohiyatini ochib beradi.

Zamonaviy didaktik tizimlarni o'qitishda kompetensiyaviy topshiriqlardan foydalanish zarur. Kompetensiyaviy topshiriq oddiy savol-javobdan farq qiladi: unda talaba bilimni eslab qolish bilan cheklanmaydi, balki uni amaliy vaziyatda qo'llaydi, qaror qabul qiladi, fikrini asoslaydi va natijani taqdim etadi. Masalan, "Hamkorlik pedagogikasini ta'riflang" degan savol o'rniga "Hamkorlik

pedagogikasiga asoslangan seminar mashg'uloti loyihasini ishlab chiqing" topshirig'i berilsa, talaba bilimni faoliyatga aylantiradi.

Pedagogik fanlarni o'qitish jarayonida didaktik konsepsiyalar bo'yicha munozara tashkil etish ham samarali hisoblanadi. Bunda bir guruh an'anaviy yondashuvning afzalliklarini, ikkinchi guruh progressiv yondashuvning imkoniyatlarini, uchinchi guruh zamonaviy yondashuvning dolzarbligini himoya qiladi. Munozara yakunida har bir guruh o'z pozitsiyasini dalillar bilan asoslaydi. Bu usul talabalarda tanqidiy fikrlash, ilmiy nutq, dalillash va muloqot madaniyatini rivojlantiradi.

Rivojlantiruvchi ta'limni tashkil etishda refleksiya alohida ahamiyatga ega. Refleksiya dars oxiridagi oddiy "tushundingizmi?" savoli bilan cheklanmasligi kerak. Talabalarga "Bugun qaysi g'oya siz uchun yangilik bo'ldi?", "Qaysi konsepsiyani kelajakdagi darsingizda qo'llay olasiz?", "Qaysi masalada hali savol tug'ildi?" kabi savollar berilsa, ular o'z o'rganish jarayonini anglay boshlaydilar. Bu esa shaxsni rivojlantiruvchi ta'limning muhim belgilaridan biridir.

Zamonaviy didaktik konsepsiyalarni o'qitishda O'zbekiston ta'lim tizimidagi islohotlar bilan bog'lanish zarur. Oliy ta'limda kredit-modul tizimining joriy etilishi, masofaviy ta'lim imkoniyatlarining kengayishi, milliy o'quv dasturlarining yangilanishi, kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi va ta'lim jarayonida raqamli platformalardan foydalanish didaktik qarashlarning amaliy ahamiyatini oshiradi. Shu bois talaba nazariy konsepsiyani faqat tarixiy ma'lumot sifatida emas, amaldagi ta'lim siyosati bilan bog'liq hodisa sifatida o'rganishi kerak.

Pedagogik konsepsiyalarni o'rganishda matn bilan ishlash madaniyati ham shakllantiriladi. Talabalar manbalarni o'qib, asosiy g'oyani ajratish, muallif pozitsiyasini aniqlash, bir qarashni boshqa qarash bilan qiyoslash, jadval tuzish, konspekt yozish va qisqa taqdimot tayyorlashga o'rganadilar. Bu ko'nikmalar kelajakdagi o'qituvchi uchun juda muhim, chunki pedagog doimiy ravishda yangi manbalar bilan ishlaydi va o'z metodikasini yangilab boradi.

Didaktik konsepsiyalarni o'qitishda keys-stadi metodidan foydalanish mavzuning amaliy mazmunini oshiradi. Masalan, "o'qituvchi mavzuni juda yaxshi tushuntirdi, lekin talabalar mustaqil fikr bildirmadi" degan vaziyat beriladi. Talabalar ushbu holatni an'anaviy tizim nuqtayi nazaridan, progressiv yondashuv nuqtayi nazaridan va zamonaviy hamkorlik pedagogikasi nuqtayi nazaridan tahlil qiladilar. Natijada ular bitta pedagogik vaziyatga turli nazariy asoslardan kelib chiqib qarashni o'rganadilar.

Ta'lim jarayonida didaktik konsepsiyalarni amaliy qo'llashning yana bir yo'li - dars kuzatuv va tahlilidir. Talabalar maktab, kollej yoki oliy ta'limdagi mashg'ulotni kuzatib, unda qaysi didaktik yondashuv ustuvorligini aniqlaydilar. O'qituvchi nutqi, o'quvchi faolligi, savol-topshiriqlar mazmuni, baholash usuli, guruhviy ish mavjudligi va refleksiya jarayoni tahlil qilinadi. Bunday kuzatuv nazariy bilimni real pedagogik amaliyot bilan bog'laydi.

Zamonaviy ta'limda o'quvchining bilim olishi bilan birga uning axborot madaniyatini rivojlantirish ham muhimdir. Ochiq ta'lim resurslari, internet manbalari, elektron kutubxonalar va sun'iy intellektga asoslangan vositalar o'quv jarayonini boyitadi. Biroq ulardan foydalanishda akademik halollik, mualliflik huquqi, manba ishonchliligi va tanqidiy tahlil madaniyatiga amal qilish zarur. Shuning uchun didaktik konsepsiyalarni o'qitishda axborot bilan mas'uliyatli ishlash alohida metodik vazifa sifatida qo'yilishi kerak.

Shaxsni rivojlantiruvchi ta'limda differensial yondashuv muhim o'rin tutadi. Talabalar bilim darajasi, tajribasi va o'rganish sur'ati bo'yicha turlicha bo'lishi tabiiy. Shu sababli bir xil topshiriqni ham murakkablik darajasi bo'yicha moslashtirish mumkin: birinchi darajada tushunchalarni izohlash, ikkinchi darajada konsepsiyalarni qiyoslash, uchinchi darajada esa o'z faniga mos dars loyihasini yaratish topshiriladi. Bunday yondashuv har bir talabaning o'sish imkoniyatini qo'llab-quvvatlaydi.

Didaktik konsepsiyalarni o'rganish jarayonida milliy tarbiya masalalari ham nazardan chetda qolmasligi kerak. O'zbekiston pedagogik amaliyotida ta'lim va

tarbiya yaxlit jarayon sifatida qaraladi. Shu bois zamonaviy konsepsiyalarni tatbiq etishda vatanparvarlik, milliy qadriyatlarga hurmat, insonparvarlik, bag'rikenglik, mehnatsevarlik, mas'uliyat kabi tarbiyaviy maqsadlar ham dars mazmuniga singdirilishi lozim. Bunda didaktika faqat bilim berish texnologiyasi emas, balki shaxsni tarbiyalash tizimi sifatida namoyon bo'ladi.

Pedagogik fanlar bo'yicha seminar mashg'ulotlarida "konseptual xarita" tuzish samarali vosita hisoblanadi. Talabalar "an'anaviy tizim", "progressiv tizim", "zamonaviy tizim", "muammoli ta'lim", "hamkorlik pedagogikasi", "ochiq ta'lim" kabi tushunchalarni o'zaro bog'laydilar. Har bir bog'lanish izohlanadi va misollar bilan asoslanadi. Natijada mavzu parcha-parcha ma'lumotlar majmui sifatida emas, balki o'zaro aloqador nazariy tizim sifatida o'zlashtiriladi.

O'qituvchi darsda zamonaviy didaktik yondashuvlardan foydalanganda, baholashni ham mazmunga mos tashkil etishi zarur. Agar darsda guruhviy loyiha, muammoli savol yoki ijodiy topshiriq berilgan bo'lsa, baholash ham faqat yakuniy javobga emas, balki jarayondagi ishtirok, dalillash, hamkorlik, manba bilan ishlash, taqdimot va refleksiya qaratilishi kerak. Bunda baholash mezonlari oldindan e'lon qilinsa, talabalar o'z faoliyatini ongli rejalashtira oladilar.

Zamonaviy didaktik konsepsiyalarni o'rganish bo'lajak o'qituvchilarda metodik moslashuvchanlikni rivojlantiradi. Metodik moslashuvchanlik o'qituvchining vaziyatga qarab usul tanlay olishi, kutilmagan savollarga javob topishi, o'quvchilarning qiziqishiga mos misollar keltirishi va ta'lim jarayonida yuzaga keladigan muammolarni ijodiy hal qila olishidir. Bu sifat faqat nazariy ma'lumot orqali emas, balki amaliy mashg'ulot, tajriba, tahlil va refleksiya orqali shakllanadi.

Mavzuni o'qitishda talabalarga kichik tadqiqot topshiriqlarini berish ham foydali. Masalan, ular turli ta'lim muassasalarida qo'llanayotgan metodlarni kuzatib, qaysi didaktik konsepsiyaga yaqinligini aniqlaydilar. So'ngra kuzatuv natijasini jadval, diagramma yoki qisqa hisobot shaklida taqdim etadilar. Bu ish talabalarda

ta'dqiqotchilik madaniyatini, kuzatish aniqligini, dalillar bilan ishlashni va xulosa chiqarish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Shaxsni rivojlantiruvchi ta'lim o'qituvchidan o'z ustida muntazam ishlashni talab etadi. Chunki zamonaviy o'quvchi axborotga tez kirishadi, savollari ko'p, muloqotga ochiq va mustaqil fikr bildirishga intiladi. Bunday sharoitda pedagog faqat darslikdagi ma'lumot bilan cheklanib qolsa, ta'lim jarayonining rivojlantiruvchi imkoniyati pasayadi. O'qituvchi yangi ilmiy-metodik adabiyotlarni kuzatib borishi, raqamli vositalarni o'rganishi va darslarida turli yondashuvlarni sinab ko'rishi zarur.

Didaktik konsepsiyalarni chuqur o'zlashtirish talabalarga kelajakdagi kasbiy faoliyatda ongli metodik tanlov qilish imkonini beradi. Ular qaysi vaziyatda izohli-tushuntirish, qaysi vaziyatda muammoli savol, qaysi vaziyatda guruhii ish, qaysi vaziyatda raqamli resurs yoki loyiha metodidan foydalanish samarali ekanini anglaydilar. Bu esa pedagogik faoliyatni tasodifiy usullar yig'indisi emas, balki ilmiy asoslangan, maqsadli va natijador jarayon sifatida tashkil etishga xizmat qiladi.

Didaktik konsepsiyalarni o'rganishda tarixiylik prinsipiga amal qilish ham zarur. Har bir konsepsiya o'z davrining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy ehtiyojlari ta'sirida shakllangan. Shuning uchun an'anaviy tizimni faqat eskirgan, progressiv tizimni esa faqat ilg'or deb baholash biryoqlama xulosaga olib keladi. To'g'ri yondashuv ularning paydo bo'lish sabablari, ta'lim rivojiga qo'shgan hissasi va bugungi amaliyot uchun foydali jihatlarini ajratib olishdan iboratdir.

O'qituvchi didaktik konsepsiyalarni talabalarga o'rgatishda taqqoslash, tahlil qilish va umumlashtirishga asoslangan topshiriqlardan foydalanishi lozim. Masalan, talabalar har bir konsepsiya bo'yicha "maqsad", "o'qituvchi roli", "o'quvchi roli", "metodlar", "baholash", "kamchiliklar" ustunlaridan iborat jadval tuzadilar. Bunday jadval nazariy materialni tartibga soladi, asosiy belgilarni ko'rishga yordam beradi va mustaqil tahlil qilishni osonlashtiradi.

Zamonaviy didaktik yondashuvlarni o'zlashtirishda teskari aloqa muhim metodik vosita hisoblanadi. Teskari aloqa o'qituvchiga talabalarning mavzuni qay darajada anglaganini ko'rsatadi, talabalarga esa o'z bilimlaridagi bo'shliqlarni aniqlash imkonini beradi. Bunda og'zaki savol-javob, qisqa yozma fikr, onlayn so'rovnoma, "bitta savol - bitta xulosa" usuli yoki refleksiv kartochkalardan foydalanish mumkin.

Pedagogik fanlar bo'yicha mashg'ulotlarda didaktik konsepsiyalarni milliy ta'lim an'analari bilan bog'lash mazmunni yanada boyitadi. Sharq pedagogik merosida ustoz-shogird munosabati, odob, ilmga hurmat, muloqot, maslahat, tajriba orqali o'rganish kabi g'oyalar mavjud. Bu g'oyalar hamkorlik pedagogikasi, shaxsga yo'naltirilgan ta'lim va faoliyatli yondashuv bilan muayyan darajada uyg'unlashadi.

Rivojlantiruvchi ta'limni amalga oshirish uchun o'quv topshiriqlari reproduktiv, produktiv va ijodiy darajalarda tuzilishi maqsadga muvofiq. Reproductiv darajada talaba asosiy tushunchalarni izohlaydi; produktiv darajada ularni qiyoslaydi va amaliy misol keltiradi; ijodiy darajada esa o'zining dars loyihasini ishlab chiqadi. Bunday bosqichlilik barcha talabalarni jarayonga jalb etadi va bilimlarning chuqurlashib borishini ta'minlaydi.

Zamonaviy didaktikaning yana bir muhim talabi - o'quvchini o'z ta'lim natijasiga mas'ul qilishdir. Agar talaba faqat o'qituvchi bahosi uchun ishlasa, uning ichki motivatsiyasi sust bo'lishi mumkin. Shu sababli darsda o'z-o'zini baholash, juftlikda baholash, guruhiiy natijani tahlil qilish, shaxsiy o'sish kartasini yuritish kabi usullar qo'llanadi. Bu usullar talabaning o'z faoliyatini boshqarish ko'nikmasini rivojlantiradi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda zamonaviy didaktik konsepsiyalarni amaliyotga tatbiq qilish professor-o'qituvchidan kreativ yondashuvni talab qiladi. Kreativlik bu shunchaki noodatiy topshiriq berish emas, balki mavjud sharoitdan kelib chiqib eng samarali ta'limiy yechimni topishdir. Bunda o'qituvchi mavzuni hayotiy misollar bilan boyitadi, o'quvchilarning savollarini rag'batlantiradi, manbalar bilan ishlashni yo'lga qo'yadi va o'quv jarayonini muloqotga asoslaydi.

Mazkur mavzuni o'qitishda nazariy va amaliy qismlar muvozanatini saqlash muhim. Nazariy qism didaktik konsepsiyalarning mohiyatini tushuntirsa, amaliy qism talabalarni ularni real pedagogik vaziyatda qo'llashga o'rgatadi. Shu bois ma'ruza, seminar, keys, loyiha, mustaqil ish va taqdimotlar bir-birini to'ldirgan holda tashkil etilsa, mavzu chuqurroq o'zlashtiriladi va talabalarning kasbiy-metodik tafakkuri rivojlanadi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savol hamda topshiriqlar:

- 1. Didaktik konsepsiya va didaktik tizim tushunchalarini O'zbekiston ta'lim amaliyoti misolida izohlang.*
- 2. An'anaviy didaktik tizimning kuchli va zaif tomonlarini umumiy o'rta ta'lim darsi misolida tahlil qiling.*
- 3. Progressiv didaktik tizimlarda o'quvchi faolligi qanday ta'minlanadi? Maktab yoki oliy ta'lim amaliyotidan misol keltiring.*
- 4. D.Dyui tomonidan ilgari surilgan muammoli ta'lim g'oyasini pedagogik fanlarni o'qitish jarayoniga moslashtiring.*
- 5. Zamonaviy didaktik tizimlarda o'qituvchi va o'quvchi hamkorligi qanday namoyon bo'ladi? Javobingizni 3.1-jadval asosida asoslang.*
- 6. Ochiq ta'lim tizimi va raqamli ta'lim resurslarining O'zbekiston oliy ta'limi uchun ahamiyatini tahlil qiling.*
- 7. Hamkorlik pedagogikasini "klaster" metodi yordamida yoritib bering.*
- 8. Ratsionalistik va gumanistik yondashuvlarni qiyoslang. Ularning baholash jarayoniga ta'sirini tushuntiring.*
- 9. Texnokratik yondashuvning afzalliklari va cheklanishlarini masofaviy ta'lim misolida ko'rsating.*
- 10. Pedagogik fanlardan bir mavzuni tanlab, unda muammoli ta'lim, hamkorlik pedagogikasi va formativ baholashni qo'llash bo'yicha qisqa dars loyihasini ishlab chiqing.*

11. *“Ta’lim to’g’risida”gi Qonun va Yangi O‘zbekiston taraqqiyot strategiyasi talablaridan kelib chiqib, zamonaviy didaktik konsepsiyalarning dolzarbligini izohlang.*

12. *Shaxsni rivojlantiruvchi ta’lim yondashuvlari asosida bo‘lajak o‘qituvchining metodik kompetensiyalarini sanab bering.*

4-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH JARAYONI YAXLIT TIZIM SIFATIDA

Tayanch so‘zlar: *tizim, yaxlit tizim, ta’lim jarayoni, pedagogik jarayon, pedagogik hamkorlik, rivojlanish dinamikasi, o‘qituvchi faoliyati, o‘quvchi faoliyati, bilish faoliyati, teskari aloqa, jadallashtirish, optimallashtirish, baholash, refleksiya.*

4.1. Pedagogik fanlarni o‘qitish jarayoni mohiyati va uning vazifalari

Pedagogik fanlarni o‘qitish jarayoni oddiy axborot uzatish yoki tayyor bilimlarni yod oldirish bilan cheklanmaydi. U ta’lim oluvchining shaxsiy tajribasi, bilish ehtiyojlari, kasbiy qiziqishi, amaliy faoliyati va ijtimoiy mas’uliyatini bir butun holda rivojlantirishga qaratilgan murakkab pedagogik hodisadir. Mazkur jarayonda o‘qituvchi mavzularni tushuntiruvchi shaxs sifatida emas, balki ta’lim oluvchining mustaqil fikrlashi, savol qo‘yishi, dalil izlash va xulosa chiqarish faoliyatini boshqaruvchi metodik rahbar sifatida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik jarayonning yaxlitligi uning tarkibiy qismlari o‘zaro bog‘langan holda harakat qilishida ko‘rinadi. Maqsad, mazmun, metod, vosita, o‘qituvchi faoliyati, ta’lim oluvchi faoliyati, nazorat, tahlil va natija bir-biridan ajratib qaralsa, o‘quv mashg‘uloti o‘zining didaktik kuchini yo‘qotadi. Shu sababli pedagogik fanlarni o‘qitishda har bir mavzu alohida ma’ruza matni sifatida emas, balki bo‘lajak pedagog shaxsini shakllantirishga xizmat qiluvchi tizimli ta’sir sifatida loyihalanadi.

Tizim tushunchasi o‘zaro aloqador elementlarning maqsadga yo‘naltirilgan birlikda harakat qilishini bildiradi. Pedagogik tizim esa ta’lim-tarbiya muassasalari, pedagogik faoliyat subyektlari, o‘quv mazmuni, tarbiyaviy ta’sir vositalari, tashkiliy

shakllar va natijalarni qamrab oluvchi yaxlit tuzilma hisoblanadi. Bunday tizimda har bir bo'g'in boshqa bo'g'in bilan uzviy bog'liq bo'ladi. Masalan, maqsad aniq belgilanmasa, metodni to'g'ri tanlash qiyinlashadi; mazmun amaliy faoliyat bilan bog'lanmasa, bilimlar hayotiy ahamiyat kasb etmaydi; nazorat va teskari aloqa yo'lga qo'yilmasa, o'quv jarayonida yuzaga kelgan kamchiliklarni vaqtida tuzatish imkoni kamayadi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda tizimlilik tamoyili, avvalo, ta'lim jarayonining maqsadini aniq belgilashni talab etadi. Maqsad o'quv materialining mazmunini, ta'lim metodlarini, topshiriqlar xususiyatini, nazorat shakllarini va yakuniy natijalarni belgilab beradi. Shuning uchun darsni rejalashtirishda "qanday mavzu o'tiladi?" degan savol bilan birga "talabada qanday kompetensiya shakllanishi kerak?", "talaba bu bilimni qaysi pedagogik vaziyatda qo'llaydi?", "natija qanday baholanadi?" kabi savollar ham qo'yilishi lozim.

O'zbekiston ta'lim tizimida pedagogik jarayonning yaxlitligini ta'minlash alohida ahamiyatga ega. Chunki zamonaviy ta'lim siyosatida shaxsning intellektual, ma'naviy, kasbiy va ijtimoiy jihatdan rivojlanishi bir butun jarayon sifatida qaraladi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'limning insonparvarlik, uzluksizlik, izchillik, ochiqlik va sifatga yo'naltirilganlik g'oyalari mustahkamlangan bo'lib, bu g'oyalar pedagogik jarayonni tizimli tashkil etishni talab qiladi.

Pedagogik jarayonda subyekt va obyekt munosabatlari ham o'ziga xosdir. An'anaviy qarashlarda ta'lim oluvchi ko'proq ta'sir qabul qiluvchi obyekt sifatida talqin qilingan bo'lsa, zamonaviy yondashuvlarda u ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida e'tirof etiladi. Ya'ni talaba faqat tinglovchi emas, balki savol beruvchi, fikr bildiruvchi, tajriba o'tkazuvchi, muammo yechuvchi va o'z faoliyatini baholovchi ishtirokchidir. O'qituvchi esa uning faoliyatini tashkil etadi, yo'naltiradi, qo'llab-quvvatlaydi va zarur pedagogik sharoit yaratadi.

Pedagogik fanlarni o'qitish jarayonida o'qituvchi va talabalar o'rtasida bir nechta turdagi aloqalar yuzaga keladi. Birinchisi axborot aloqasi bo'lib, unda ilmiy tushunchalar, nazariy qoidalar, tarixiy-pedagogik tajribalar va amaliy misollar

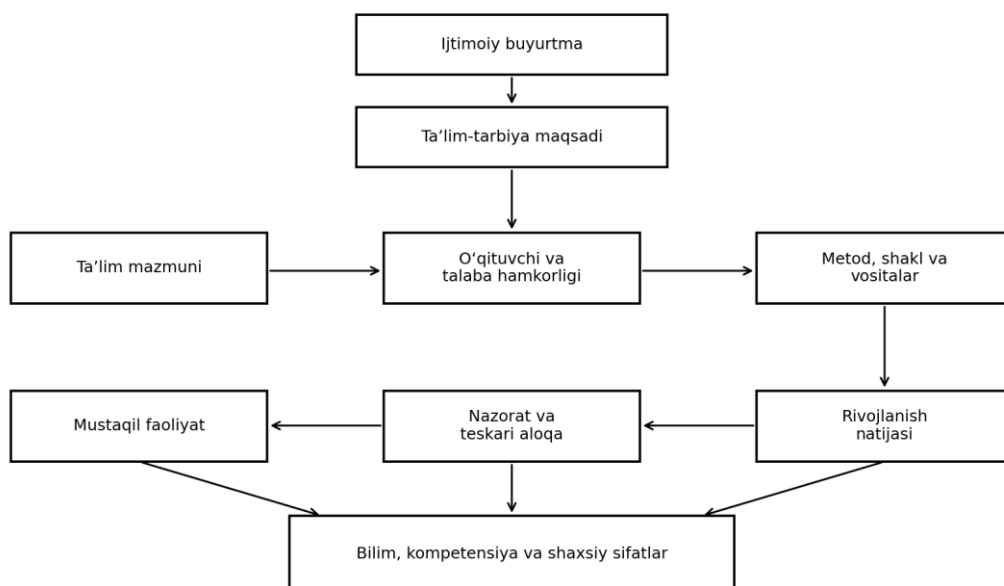
almashiladi. Ikkinchisi tashkiliy-faoliyat aloqasi bo‘lib, dars, seminar, amaliy mashg‘ulot, mustaqil ta‘lim va loyiha ishlari orqali namoyon bo‘ladi. Uchinchisi kommunikativ aloqa bo‘lib, o‘qituvchi va talabalar o‘rtasidagi muloqot madaniyati, savol-javob, bahs, fikr almashish va pedagogik etika bilan bog‘liqdir. To‘rtinchisi boshqaruv va o‘z-o‘zini boshqaruv aloqasi bo‘lib, bunda o‘qituvchi ta‘lim jarayonini boshqaradi, talaba esa o‘z o‘quv faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholashni o‘rganadi.

Pedagogik jarayonning asosiy elementlari maqsad, vazifa, mazmun, metod, shakl, vosita va natijadan iborat. Maqsad — kutilayotgan pedagogik natijani ifodalaydi. Vazifa — maqsadga erishish uchun bajariladigan aniq yo‘nalishlarni belgilaydi. Mazmun — o‘zlashtiriladigan bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalar tizimidir. Metod — mazmunni egallash yo‘li, shakl — jarayonning tashkiliy ko‘rinishi, vosita esa o‘quv faoliyatini qo‘llab-quvvatlovchi didaktik resursdir. Natija esa ta‘lim oluvchining bilim darajasi, kasbiy tayyorgarligi, mustaqil fikrlashi va amaliy faoliyatga tayyorligida namoyon bo‘ladi.

Pedagogik jarayonni harakatlantiruvchi kuch sifatida ziddiyatlar muhim o‘rin tutadi. Ziddiyat deganda o‘quvchi yoki talabaning mavjud bilim darajasi bilan yangi o‘quv vazifasini bajarish talabi o‘rtasidagi tafovut tushuniladi. Masalan, talaba “ta‘lim jarayoni” tushunchasini umumiy ma’noda bilishi mumkin, ammo uni yaxlit pedagogik tizim sifatida tahlil qilish, elementlarini ajratish va amaliy vaziyatga tatbiq etish uchun yangi bilim va ko‘nikmalarga ehtiyoj sezadi. Ana shu ehtiyoj bilish faolligini uyg‘otadi.

Yaxlit pedagogik jarayonning tashqi qonuniyatlari jamiyat ehtiyojlari, ta‘lim siyosati, ijtimoiy buyurtma, milliy qadriyatlar va mehnat bozori talablari bilan bog‘liq. Ichki qonuniyatlari esa ta‘lim, tarbiya va rivojlanishning o‘zaro ta’siri, shaxs va jamoa munosabatlari, pedagogik ta’sir va ta‘lim oluvchi imkoniyatlari, vazifa, mazmun, metod va natija o‘rtasidagi bog‘liqlikda ifodalanadi. Demak, pedagogik jarayonni tashkil etishda faqat tashqi talablarni emas, balki ta‘lim

oluvchilarning psixologik tayyorgarligi, qiziqishi, avvalgi bilimlari va shaxsiy rivojlanish imkoniyatlarini ham hisobga olish zarur.

4.1-rasm. *Pedagogik fanlarni o'qitish jarayoni yaxlit tizim sifatida*

4.1-rasmda pedagogik fanlarni o'qitish jarayonining asosiy tarkibiy qismlari o'zaro bog'liqlikda ko'rsatilgan. Unda ijtimoiy buyurtma ta'lim-tarbiya maqsadini belgilashi, maqsad esa mazmun, metod, shakl, vosita, mustaqil faoliyat, nazorat va yakuniy natijaga ta'sir ko'rsatishi ifodalangan. Ushbu model pedagogik jarayonni alohida bo'laklar yig'indisi sifatida emas, balki harakatdagi yaxlit tizim sifatida tushunishga yordam beradi.

Pedagogik fanlarni o'qitish jarayonining vazifalari ko'p qirrali. Birinchi vazifa — talabalarda pedagogik bilimlar tizimini shakllantirish. Bu bilimlar pedagogika nazariyasi, didaktika, tarbiya nazariyasi, pedagogik texnologiyalar, baholash, ta'limni boshqarish va shaxs rivojlanishi masalalarini qamrab oladi. Ikkinchi vazifa — mazkur bilimlarni amaliy vaziyatlarda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirish. Uchinchi vazifa — bo'lajak o'qituvchida pedagogik tafakkur, kasbiy mas'uliyat, muloqot madaniyati va refleksiv yondashuvni shakllantirish. To'rtinchi vazifa — mustaqil ta'lim, ilmiy izlanish va pedagogik tahlilga ehtiyojni kuchaytirishdan iborat.

Element	Mazmuni	Pedagogik vazifasi	Amaliy ko'rinishi
Maqsad	Erishilishi kutilgan natija	Yo'nalish beradi	Kompetensiyani belgilash
Mazmun	Bilim, ko'nikma va qadriyatlar tizimi	O'quv materialini tanlaydi	Mavzu, manba, topshiriq
Metod	O'qitish va o'rganish yo'li	Faollikni ta'minlaydi	Muammoli savol, bahs, amaliy topshiriq
Shakl	Jarayonning tashkiliy ko'rinishi	Hamkorlikni tashkil etadi	Ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot
Vosita	Ta'limni qo'llab-quvvatlovchi resurs	Idrokni kuchaytiradi	Jadval, diagramma, elektron platforma
Nazorat	Natijani aniqlash jarayoni	Teskari aloqa beradi	Test, rubrika, portfolioni baholash
Natija	O'zlashtirish va rivojlanish darajasi	Sifatni ko'rsatadi	Bilim, kompetensiya, pedagogik qaror

4.1-jadval. Yaxlit pedagogik jarayon elementlari va ularning vazifalari.

Yaxlit pedagogik jarayon samaradorligi o'qituvchi tomonidan puxta boshqarilgan teskari aloqa bilan bevosita bog'liq. Teskari aloqa faqat baho qo'yish emas, balki o'quvchining qaysi bilimni yaxshi egallagani, qaysi jihatda qiynalayotgani, qanday yordamga muhtojligini aniqlash jarayonidir. O'qituvchi teskari aloqa orqali o'z metodikasiga tuzatish kiritadi, talaba esa o'z faoliyatini qayta ko'rib chiqadi.

4.2. Ta'lim jarayonining tuzilishi

Ta'lim jarayoni uch asosiy tarkibiy qismdan iborat: o'qitish, o'qish va ta'lim mazmuni. O'qitish — o'qituvchining maqsadga yo'naltirilgan pedagogik faoliyati bo'lib, unda o'quvchilar faoliyatini tashkil etish, boshqarish, motivatsiya berish, nazorat qilish va natijalarni tahlil etish amalga oshiriladi. O'qish esa ta'lim oluvchining bilish, izlanish, mashq qilish, tahlil etish, mustaqil fikrlash va bilimlarni amalda qo'llash faoliyatidir. Ta'lim mazmuni esa mazkur ikki faoliyatning umumiy obyekti bo'lib, u o'quv dasturi, mavzular, ilmiy tushunchalar, pedagogik g'oyalar, amaliy vaziyatlar va kompetensiyalarni o'z ichiga oladi.¹

Ta'lim jarayonining tuzilishini tushunishda “o'qituvchi — mazmun — talaba” uchligi muhim ahamiyatga ega. O'qituvchi mazmunni tanlaydi, tizimlashtiradi va metodik jihatdan qayta ishlaydi. Talaba esa mazmunni o'zlashtirish jarayonida uni shaxsiy tajribasi, avvalgi bilimlari va kasbiy qiziqishlari bilan bog'laydi. Shu jarayonda bilim tayyor ko'rinishda qabul qilinmaydi, balki tushuniladi, qayta ishlanadi, mustahkamlanadi va amaliy faoliyatga tatbiq etiladi.

¹ Xodjayev B.X. *Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: Sano-standart, 2017.

O'qituvchi faoliyati ta'lim jarayonining tashkiliy va metodik markazini tashkil etadi. Uning vazifasi talabalarga faqat ma'lumot berishdan iborat emas. O'qituvchi darsning maqsadini aniqlaydi, mazmunni tanlaydi, metodlarni moslashtiradi, o'quv materialini talabalar uchun tushunarli va mantiqiy izchil shaklga keltiradi, muammoli vaziyat yaratadi, bahs va muloqotni yo'lga qo'yadi, mustaqil ta'lim topshiriqlarini beradi hamda natijalarni baholaydi.

Ta'lim jarayonini boshqarish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqich — loyihalashtirish bo'lib, unda o'qituvchi darsdan ko'zlangan maqsad, kutiladigan natija, mazmun va baholash mezonlarini aniqlaydi. Ikkinchi bosqich — rejalashtirish bo'lib, u kalendar-tematik reja, dars ishlanmasi, amaliy mashg'ulot rejasi va mustaqil ta'lim topshiriqlarini ishlab chiqishni o'z ichiga oladi. Uchinchi bosqich — tashkil etish, ya'ni o'quvchilar faoliyatini dars jarayonida yo'lga qo'yishdir. To'rtinchi bosqich — rag'batlantirish va boshqarish bo'lib, unda talabalarning qiziqishi, faolligi va mas'uliyati qo'llab-quvvatlanadi. Beshinchi bosqich — nazorat va baholash, oltinchi bosqich esa natijalarni tahlil qilish hamda tuzatishlar kiritishdan iborat.

Pedagogik fanlarni o'qitishda darsni loyihalashtirish alohida mas'uliyat talab qiladi. Chunki pedagogik mavzular ko'pincha nazariy xarakterga ega bo'lib, ularni hayotiy vaziyatlar bilan bog'lash zarur bo'ladi. Masalan, "ta'lim jarayonining yaxlitligi" mavzusi faqat ta'riflar orqali tushuntirilsa, talaba uni mavhum qabul qiladi. Agar ushbu mavzu maktabdagi dars jarayoni, oliy ta'limdagi seminar mashg'uloti, elektron platformadagi mustaqil ta'lim yoki pedagogik amaliyot misolida tahlil qilinsa, uning mazmuni aniqroq anglashiladi.

Ta'lim jarayoni tuzilishida motivatsiya muhim o'rin tutadi. Motivatsiya o'quv faoliyatining ichki harakatlantiruvchi kuchidir. Talaba nima uchun o'qiyotganini, mavzu uning kelajak kasbida qanday ahamiyatga ega ekanini anglaganida, o'zlashtirish jarayoni samaraliroq kechadi. Shu bois pedagogik fanlarda har bir mavzuni kasbiy faoliyat bilan bog'lash, amaliy pedagogik vaziyatlar asosida

savollar qo'yish, talabalarga o'z tajribasidan misol keltirish imkonini berish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim jarayoni faqat o'qituvchi tomonidan boshqarilmaydi; unda talabaning o'z-o'zini boshqarish faoliyati ham bosqichma-bosqich rivojlanadi. Dastlab talaba o'qituvchi ko'rsatmasi asosida ishlaydi. Keyinchalik u topshiriqni mustaqil rejalashtirish, kerakli manbalarni tanlash, natijani tekshirish va xatolarni tuzatish malakasiga ega bo'ladi. Bu esa bo'lajak pedagogning kasbiy mustaqilligini shakllantiradi.

Ta'lim jarayoni tuzilishida baholash yakuniy nazorat vositasi bo'lish bilan birga, o'quv faoliyatini tartibga soluvchi mexanizm hamdir. Zamonaviy yondashuvlarda baholash faqat natijani qayd etish emas, balki o'rganish jarayonini qo'llab-quvvatlashga xizmat qilishi kerak. Diagnostik baholash talabaning boshlang'ich tayyorgarligini aniqlaydi; formatif baholash dars davomida teskari aloqa beradi; summativ baholash esa yakuniy natijani belgilaydi. O'zbekiston oliy ta'limida kredit-modul tizimining joriy etilishi ham baholashning uzluksiz, shaffof va mezonlarga asoslangan bo'lishini kuchaytirmoqda.¹

Ta'lim jarayonining tarkibiy qismlari o'zaro aloqada bo'lganligi sababli, ularning birortasidagi nuqson umumiy natijaga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, mazmun to'g'ri tanlangan bo'lsa-yu, metod passiv bo'lsa, talabalar faolligi sustlashadi. Yoki metod qiziqarli bo'lsa-yu, baholash mezonlari aniq bo'lmasa, talabalar faoliyatini adolatli tahlil qilish qiyinlashadi. Shu sababli ta'lim jarayoni yaxlit tizim sifatida rejalashtirilishi va boshqarilishi lozim.

O'quv jarayonida teskari aloqa o'qituvchi va talaba faoliyatini bog'lovchi muhim mexanizmdir. Teskari aloqa orqali o'qituvchi mavzuning qaysi qismi tushunarli bo'lganini, qaysi joyda qo'shimcha izoh zarurligini, qaysi talaba individual yordamga muhtojligini aniqlaydi. Talaba esa o'z bilim darajasini baholaydi, xatolarini ko'radi va keyingi faoliyatini rejalashtiradi. Pedagogik fanlarni

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida".

o'qitishda teskari aloqa savol-javob, mini-test, og'zaki izoh, refleksiv yozuv, o'zaro baholash va elektron platformadagi fikr-mulohazalar orqali tashkil etilishi mumkin.

Ta'lim jarayoni tuzilishida texnologik yondashuv ham muhim o'rin tutadi. Texnologik yondashuv darsni oldindan belgilangan maqsad, aniq natija, mezon, faoliyat turi va baholash usullariga tayangan holda loyihalashni nazarda tutadi. Bunda dars jarayoni tasodifiy emas, balki izchil rejalashtirilgan bosqichlar asosida amalga oshiriladi. Ayniqsa, pedagogik fanlarni o'qitishda keys-stadi, loyiha, muammoli ta'lim, klaster, konseptual xarita, debat va portfoliodan foydalanish ta'lim jarayonini mazmunan boyitadi.

4.3. O'qitish va o'qish jarayonlari tavsifi, ularning o'zaro bog'liqligi

O'qitish va o'qish pedagogik jarayonning ikki ajralmas tomonidir. O'qitish o'qituvchining maqsadli, tashkiliy va metodik faoliyatini bildirsa, o'qish talabaning bilishga qaratilgan ichki va tashqi faoliyatidir. Ushbu ikki jarayon o'zaro bog'liq bo'lmasa, ta'lim natijasi yetarli darajada shakllanmaydi. O'qituvchi qanchalik yaxshi tushuntirmasin, talaba faol ishtirok etmasa, bilim chuqurlashmaydi; talaba qanchalik intilmasin, metodik rahbarlik yetarli bo'lmasa, o'zlashtirishda tizimlilik pasayadi.

Didaktik nuqtayi nazardan o'qitish jarayoni bilish faoliyatini boshqarish sifatida talqin qilinadi. O'qituvchi o'quv materialini tanlaydi, uni mantiqiy ketma-ketlikda bayon qiladi, muammoli vaziyat yaratadi, talabalarning fikrlashini faollashtiradi, savollar beradi, mustaqil ishlarni yo'naltiradi va natijani baholaydi. Bunda o'qituvchi tayyor bilimni faqat yetkazuvchi emas, balki talabani fikrlashga undovchi tashkilotchi sifatida harakat qiladi.

O'qish jarayoni esa talabadan idrok, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur, nutq va irodaviy kuchlarning faol ishtirokini talab qiladi. Talaba darsda tinglaydi, yozib oladi, savol beradi, dalillarni taqqoslaydi, tushunchalarni umumlashtiradi, mustaqil manbalar bilan ishlaydi va egallangan bilimlarni amaliy vaziyatda qo'llaydi. O'qish jarayoni samarali bo'lishi uchun talaba o'quv maqsadini tushunishi, o'z faoliyatini rejalashtirishi, natijani baholashi va zarur hollarda o'z ishiga tuzatish kiritishi lozim.

Bilish nazariyasi nuqtayi nazaridan o'qish jarayoni sezgi, idrok, tasavvur, tafakkur va amaliyot bosqichlari bilan bog'liq. Dastlab talaba o'quv materialini qabul qiladi, keyin uni anglaydi, avvalgi bilimlari bilan bog'laydi, umumlashtiradi va amaliy faoliyatda sinab ko'radi. Pedagogik fanlarda bu jarayon, masalan, "pedagogik jarayon" tushunchasini eshitish, uning tarkibiy qismlarini aniqlash, real dars vaziyatida tahlil qilish va mustaqil dars loyihasida qo'llash orqali namoyon bo'ladi.¹

O'qitish va o'qishning o'zaro bog'liqligi hamkorlik pedagogikasi g'oyalariga mos keladi. Hamkorlik sharoitida o'qituvchi talabaning shaxsiy fikrini hurmat qiladi, uni faollikka undaydi, xatoni jazolash vositasi sifatida emas, balki o'rganish imkoniyati sifatida talqin qiladi. Talaba esa o'quv jarayonining passiv ishtirokchisi bo'lib qolmay, o'z bilimini quruvchi, muammo yechuvchi va baholash jarayonida ishtirok etuvchi subyektga aylanadi.

O'qitish va o'qish jarayonlarida qarama-qarshiliklar tabiiy hol hisoblanadi. Yangi bilim bilan avvalgi bilim o'rtasidagi tafovut, nazariy bilim bilan amaliy qo'llash o'rtasidagi qiyinchilik, talablar bilan real imkoniyatlar o'rtasidagi farq talabaning fikrlash faoliyatini faollashtiradi. Bunday qarama-qarshilik to'g'ri tashkil etilsa, u muammoli ta'lim uchun didaktik asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, talabalarga "Nima uchun ta'lim jarayoni faqat o'qituvchi faoliyati bilan cheklanmaydi?" degan savol berilganda, ular o'qitish va o'qishning o'zaro bog'liqligini tahlil qilishga majbur bo'ladilar.

O'qitish jarayonida talabalar faoliyatini faollashtirish uchun bir necha metodik shartlar zarur. Birinchidan, o'quv vazifasi aniq va tushunarli bo'lishi kerak. Ikkinchidan, topshiriq talabaning mavjud bilimiga tayansa-da, uni yangi fikrlash darajasiga olib chiqishi lozim. Uchinchidan, muammoli vaziyat hayotiy yoki kasbiy mazmunga ega bo'lishi maqsadga muvofiq. To'rtinchidan, bajarilgan ish natijasi tahlil qilinishi va talabaga teskari aloqa berilishi zarur.

¹ Xo'jayev B.Q. *Didaktik vositalar majmui*. Buxoro, 2017.

O'zbekiston ta'lim muassasalarida pedagogik fanlarni o'qitishda o'qitish va o'qish jarayonlarini integratsiyalash alohida ahamiyatga ega. Chunki bo'lajak pedagog nafaqat pedagogika nazariyasini bilishi, balki uni o'zining kelajak darslarida qo'llashga tayyor bo'lishi kerak. Buning uchun seminar mashg'ulotlarida ta'lim vaziyatlarini tahlil qilish, amaliy mashg'ulotlarda dars fragmentlarini loyihalash, mustaqil ta'limda normativ-huquqiy hujjatlar va ilmiy manbalar bilan ishlash, pedagogik amaliyotda kuzatish va refleksiya yuritish maqsadga muvofiqdir.

O'qituvchi faoliyatining muhim tarkibiy qismi — boshqaruvdir. Boshqaruv dars jarayonida faqat tartibni saqlash emas, balki maqsadga erishish uchun pedagogik sharoit yaratish, talabalar faoliyatini yo'naltirish, motivatsiyani qo'llab-quvvatlash, murakkab vaziyatlarda yordam berish va natijani tahlil qilishni anglatadi. Bunday boshqaruv demokratik, hamkorlikka asoslangan va shaxsga yo'naltirilgan bo'lsa, ta'lim samaradorligi ortadi.

O'qish jarayonida talabaning mustaqil faoliyati asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Mustaqil faoliyat talabaning o'quv materialini qayta ishlashi, qo'shimcha manbalarni izlash, konspekt tuzish, savol tayyorlash, loyiha bajarish, kuzatish natijalarini tahlil qilish, taqdimot tayyorlash va o'z fikrini asoslab berishida ko'rinadi. Mustaqil ta'lim sifatli tashkil etilsa, u talabaning ijodiy fikrlashini, axborot bilan ishlash madaniyatini va kasbiy mas'uliyatini rivojlantiradi.¹

O'qitish va o'qish jarayonlari orasidagi bog'liqlikni ta'minlashda kommunikativ muhit ham muhim. Pedagogik fanlarni o'qitishda savol berish, fikr bildirish, dalil keltirish, tinglash, bahs madaniyatiga rioya qilish va muloqot etikasi talabalarni kelajak kasbiy faoliyatga tayyorlaydi. Chunki o'qituvchilik kasbi bevosita insonlar bilan ishlash, o'quvchilar, ota-onalar, hamkasblar va jamoatchilik bilan samarali muloqot qilishni talab etadi.

4.4. O'quvchilarning bilish faoliyati va uning tuzilishi

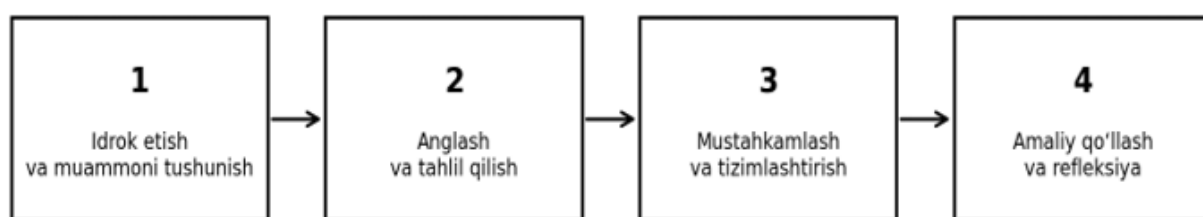
Bilish faoliyati — ta'lim oluvchining borliqni, ilmiy tushunchalarni, hodisalar o'rtasidagi aloqalarni va amaliy harakat usullarini anglashga qaratilgan faoliyatidir.

¹ OECD. *The Future of Education and Skills 2030*. Paris: OECD Publishing, 2018.

Pedagogik fanlarni o‘rganishda bilish faoliyati faqat matnni o‘qish yoki ma’ruzani tinglash bilan cheklanmaydi. U tushunchalarni tahlil qilish, pedagogik vaziyatlarni baholash, muammoga yechim topish, o‘z fikrini asoslash va kasbiy qaror qabul qilishni ham o‘z ichiga oladi.

Bilish faoliyatining tuzilishida motiv, maqsad, harakat, operatsiya, nazorat va natija muhim o‘rin tutadi. Motiv talabaning o‘qishga bo‘lgan ichki ehtiyojini bildiradi. Maqsad nimaga erishish kerakligini ko‘rsatadi. Harakat va operatsiyalar esa maqsadga erishish uchun bajariladigan amaliy yoki aqliy faoliyatlardir. Nazorat bajarilgan ishning to‘g‘riligini aniqlaydi, natija esa o‘zlashtirish darajasini ko‘rsatadi.

O‘quvchilarning bilimlarni egallashi bir necha bosqich orqali amalga oshadi. Birinchi bosqich — idrok etish. Bu bosqichda talaba mavzu bilan tanishadi, asosiy tushunchalarni qabul qiladi, muammo mohiyatini sezadi. Ikkinchi bosqich — anglab yetish. Unda talaba ma’lumotlarni tahlil qiladi, asosiy va ikkinchi darajali jihatlarini ajratadi, tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlaydi. Uchinchi bosqich — mustahkamlash. Bu bosqichda bilimlar mashq, savol-javob, muhokama, mustaqil ish va qayta izohlash orqali barqarorlashadi. To‘rtinchi bosqich — amaliy qo‘llash bo‘lib, egallangan bilim real vaziyatlarda, masalan, dars loyihalash, pedagogik muammoni tahlil qilish yoki tarbiyaviy tadbir rejasini ishlab chiqishda qo‘llanadi.

Teskari aloqa, o‘z-o‘zini nazorat va korreksiya barcha bosqichlarni bog‘laydi

4.2-rasm. Bilimlarni egallash bosqichlari

Bilimlarni egallash bosqichlari ketma-ket ko‘rinsa-da, amaliyotda ular bir-biri bilan doimiy bog‘liq bo‘ladi. Masalan, talaba amaliy topshiriqni bajarish jarayonida avvalgi tushunchani qayta anglaydi, xatolarini ko‘rib, bilimini mustahkamlaydi va

yangi savollar yuzaga keltiradi. Shu sababli bilish jarayoni chiziqli emas, balki qaytuvchi, rivojlanuvchi va teskari aloqaga asoslangan jarayon sifatida talqin qilinadi.

O'quvchilarning bilish faoliyatini rivojlantirishda savollar tizimi katta ahamiyatga ega. Oddiy reproduktiv savollar talabaning eslab qolgan bilimlarini aniqlaydi. Tahliliy savollar tushunchalar o'rtasidagi aloqani ochishga yordam beradi. Muammoli savollar esa talabaning mustaqil fikrlashini faollashtiradi. Masalan, "Pedagogik jarayonning qaysi elementi o'zgarishi butun tizim natijasiga kuchli ta'sir ko'rsatadi?" degan savol talabalardan tizimli tahlilni talab qiladi.

Bilish faoliyatida idrok va tafakkur aloqadorligi muhimdir. Talaba avval o'quv materialini idrok etadi, keyin uni aqliy qayta ishlaydi. Pedagogik tushunchalar ko'pincha mavhum bo'lgani uchun o'qituvchi ko'rgazmali vositalar, diagrammalar, jadval, sxema, keys, video lavha va amaliy misollardan foydalanishi lozim. Bu vositalar tushunchalarni aniq obrazlar bilan bog'laydi va o'zlashtirishni osonlashtiradi.

Bilish faoliyatining samaradorligi o'quvchining xotira, diqqat, tafakkur, nutq va tasavvur kabi psixik jarayonlariga ham bog'liq. Diqqat darsdagi asosiy ma'lumotni ajratishga yordam beradi. Xotira bilimni saqlaydi. Tafakkur tushunchalarni tahlil qiladi va umumlashtiradi. Nutq fikrni ifodalashga xizmat qiladi. Tasavvur esa pedagogik vaziyatlarni oldindan ko'ra bilish va ijodiy yechim topishda muhim rol o'ynaydi.

O'quvchilarda bilish faoliyatini rivojlantirish uchun mustaqil ta'lim topshiriqlari maqsadga muvofiq loyihalanishi zarur. Topshiriq faqat matn ko'chirish yoki tayyor javob topishdan iborat bo'lsa, bilish faolligi yetarli darajada rivojlanmaydi. Aksincha, talaba manbalarni solishtirish, tushunchalar xaritasini tuzish, pedagogik vaziyatni tahlil qilish, o'z pozitsiyasini asoslash, amaliy loyiha tayyorlash kabi faoliyatlarga jalb etilsa, uning mustaqil fikrlashi kuchayadi.

Bilish faoliyatida o'z-o'zini nazorat qilish alohida ahamiyatga ega. Talaba o'z ishini tekshirish, natijani mezonlar bilan taqqoslash, xatolar sababini aniqlash va

tuzatish yo'llarini belgilashni o'rganishi kerak. O'z-o'zini nazorat qilish ko'nikmasi shakllangan talaba mustaqil ta'limda muvaffaqiyatliroq bo'ladi, chunki u o'qituvchining doimiy ko'rsatmasisiz ham o'z faoliyatini boshqara oladi.

Bilish faoliyatini tashkil etishda o'zaro baholash ham samarali vosita bo'lishi mumkin. Talabalar bir-birining ishini mezon asosida tahlil qilganda, ular nafaqat boshqalarning yutuq va kamchiliklarini ko'radi, balki o'z faoliyatiga ham tanqidiy qarashni o'rganadi. Bunda o'qituvchi baholash mezonlarini aniq tushuntirishi va baholash madaniyatiga rioya qilinishini nazorat qilishi kerak.

4.5. Yaxlit pedagogik jarayonni jadallashtirish va optimallashtirish

Yaxlit pedagogik jarayonni jadallashtirish ta'lim-tarbiya samaradorligini vaqt birligi ichida oshirishni anglatadi. Jadallashtirish darsni shoshma-shosharlik bilan o'tkazish yoki mavzular sonini sun'iy ravishda ko'paytirish emas. Aksincha, u o'quv vaqtini oqilona tashkil etish, takroriy va samarasiz harakatlarni kamaytirish, o'quvchilarning bilish faolligini kuchaytirish, axborot texnologiyalaridan maqsadli foydalanish va mustaqil faoliyatni samarali yo'lga qo'yishni bildiradi.¹

Jadallashtirishning birinchi sharti — maqsadning aniqligidir. Agar dars maqsadi mavhum bo'lsa, vaqt ko'p sarflanadi, ammo natija aniq bo'lmaydi. Masalan, "mavzuni tushuntirish" o'rniga "talabalarda pedagogik jarayonning tarkibiy elementlarini aniqlash va ularni real dars vaziyatida tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish" kabi maqsad qo'yilsa, o'qituvchi ham, talaba ham nimaga erishish kerakligini aniq biladi.

Ikkinchi shart — o'quv materialini mantiqiy tuzilishga keltirish. Murakkab mavzularni bloklar, jadval, sxema va konseptual xaritalar orqali berish talabalarning idrokini yengillashtiradi. Bunda asosiy tushunchalar ajratiladi, ikkinchi darajali ma'lumotlar esa qo'shimcha izoh yoki mustaqil o'qish materiali sifatida beriladi. Bu usul ayniqsa pedagogik fanlarda samarali, chunki ular ko'plab tushunchalar va nazariy bog'lanishlarni o'z ichiga oladi.

¹ UNESCO. *Reimagining our futures together: A new social contract for education*. Paris: UNESCO, 2021.

Uchinchi shart — talabalar faoliyatini faollashtiruvchi metodlardan foydalanish. Muammoli savol, kichik guruhda ishlash, “klaster”, “aqliy hujum”, “insert”, “keys-stadi”, debat, taqdimot, loyiha va refleksiv yozuv kabi metodlar talabaning darsdagi ishtirokini kuchaytiradi. Ammo metod faqat tashqi qiziqarlilik uchun emas, balki o‘quv maqsadiga xizmat qilishi kerak. Har bir metod tanlanayotganda “bu metod mavzuning qaysi jihatini chuqurroq anglatadi?” degan savol qo‘yilishi lozim.

To‘rtinchi shart — axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan maqsadli foydalanish. Elektron ta’lim platformalari, onlayn testlar, interaktiv taqdimotlar, raqamli doskalar, video lavhalar va elektron kutubxonalar ta’lim jarayonini jadallashtirishi mumkin. Biroq texnologiya pedagogik maqsadga bo‘ysundirilmasa, u darsni bezovchi vositaga aylanib qolishi mumkin. Shuning uchun raqamli vosita mazmunni tushuntirish, mustaqil ishni tashkil etish, teskari aloqa olish yoki baholashni yengillashtirish uchun tanlanishi kerak.

Yaxlit pedagogik jarayonni optimallashtirish esa mavjud sharoitda eng maqbul mazmun, metod, shakl va vositalarni tanlashni bildiradi. Optimallashtirish “eng ko‘p metoddan foydalanish” degani emas; u o‘quv maqsadi, talabalar imkoniyati, vaqt, resurs, mavzu murakkabligi va kutilayotgan natijani hisobga olib eng samarali variantni tanlashdir. Masalan, mavzu nazariy bo‘lsa, uni faqat ma’ruza orqali emas, balki qisqa tushuntirish, jadval, savol-javob va amaliy vaziyat tahlili bilan uyg‘unlashtirish maqsadga muvofiq bo‘lishi mumkin.

Optimallashtirish jarayoni bir necha bosqichda kechadi. Avvalo, o‘qituvchi qo‘yilgan vazifani hal qilishning bir nechta variantini ko‘rib chiqadi. Keyin ushbu variantlarning mazkur guruh, vaqt va mavzu uchun qanchalik mosligini aniqlaydi. So‘ng metod va vositalarning afzallik hamda cheklovlarini qiyoslaydi. Natijada eng maqbul variant tanlanadi va dars jarayonida qo‘llanadi. Darsdan keyin esa natija tahlil qilinib, keyingi mashg‘ulotlar uchun tuzatishlar belgilanadi.

Optimallashtirishda talabalarning real o‘quv imkoniyatlarini hisobga olish zarur. Real imkoniyatlar talabaning avvalgi bilimlari, qiziqishi, fikrlash darajasi,

mustaqil ishlash malakasi, nutq madaniyati, o'qishga munosabati va tashqi sharoitlari bilan bog'liq. Bir xil topshiriq barcha talabalar uchun bir xil natija bermasligi mumkin. Shu sababli pedagogik fanlarni o'qitishda differensial yondashuv, ya'ni topshiriqlar murakkabligini bosqichma-bosqich oshirish, yordamchi savollar berish, guruhli hamkorlikdan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Optimallashtirishning muhim mezonlaridan biri — natijaning maqsadga mosligidir. Agar talaba mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni bilsa, lekin ularni amaliy vaziyatda qo'llay olmasa, natija to'liq deb hisoblanmaydi. Shuning uchun pedagogik fanlarda baholash faqat nazariy savollarga javob berish bilan cheklanmasligi, balki vaziyat tahlili, metod tanlash, dars fragmenti tuzish, tarbiyaviy muammo bo'yicha yechim taklif qilish kabi topshiriqlarni ham qamrab olishi kerak.

Optimallashtirishning ikkinchi mezoni — vaqt va kuch sarfining oqilonaligidir. O'qituvchi dars vaqtini rejalashtirayotganda kirish, asosiy qism, mustahkamlash, baholash va refleksiya uchun ajratiladigan vaqtni oldindan belgilashi zarur. Talabalarga beriladigan mustaqil topshiriqlar ham ularning real imkoniyati, haftalik yuklamasi va mavzu murakkabligiga mos bo'lishi lozim.

Yaxlit pedagogik jarayonni optimallashtirishda refleksiya muhim o'rin egallaydi. Refleksiya o'qituvchi va talabaning o'z faoliyatini tahlil qilishi, erishilgan natijani baholashi, qiyinchiliklarni aniqlashi va keyingi harakat yo'nalishini belgilashidir. Dars oxirida “Bugun men nimani o'rgandim?”, “Qaysi savol menga qiyin bo'ldi?”, “Bu bilimni kelajak kasbimda qanday qo'llayman?” kabi savollar talabalarining ongli o'rganishini kuchaytiradi.

Pedagogik jarayonni jadallashtirish va optimallashtirish bir-birini to'ldiradi. Jadallashtirish vaqt va faoliyat samaradorligini oshirsa, optimallashtirish eng maqbul yo'lni tanlashga yordam beradi. Ikkalasi ham sifatli ta'limga xizmat qiladi, biroq ular mexanik tarzda emas, balki shaxsga yo'naltirilgan, ilmiy asoslangan va metodik jihatdan puxta tashkil etilgan ta'lim sharoitida natija beradi.¹

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni. “2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida”.

4.6. Pedagogik jarayonni boshqarishda O‘zbekiston ta’lim amaliyotiga mos yondashuvlar

O‘zbekiston ta’lim amaliyotida pedagogik jarayonni boshqarish milliy qadriyatlar, zamonaviy kompetensiyaviy yondashuv, uzluksiz ta’lim, raqamli ta’lim vositalari va shaxsga yo‘naltirilgan pedagogika g‘oyalarini uyg‘unlashtirishni talab qiladi. Bo‘ljak pedagoglar uchun bu jarayonni chuqur anglash muhim, chunki ular kelajakda ta’lim muassasalarida dars, tarbiyaviy ish, ota-onalar bilan hamkorlik, sinf jamoasini boshqarish va individual yondashuvni amalga oshiradilar.

Pedagogik jarayonni boshqarishda birinchi navbatda huquqiy-me‘yoriy asoslarni bilish zarur. Ta’lim to‘g‘risidagi qonun, davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv reja va dasturlar, ichki tartib qoidalari pedagogik faoliyatning tashkiliy asosini belgilaydi. O‘qituvchi ushbu hujjatlarni bilishi orqali darsni maqsadga muvofiq rejalashtiradi, o‘quvchilar huquqini hurmat qiladi va ta’lim sifatiga qo‘yiladigan talablarni bajaradi.

Ikkinchi yo‘nalish — kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish. Pedagogik fanlarni o‘qitish jarayonida talaba faqat nazariy ma’lumotlarni yodlab olishi emas, balki ularni amaliy kasbiy vaziyatlarda qo‘llay olishi kerak. Masalan, “ta’lim jarayoni tuzilishi” mavzusi o‘rganilgandan so‘ng talabadan bir darsning maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, baholash mezonlari va kutiladigan natijalarini ishlab chiqish talab qilinsa, bilim kompetensiyaga aylana boshlaydi.

Uchinchi yo‘nalish — milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg‘unlashtirish. Pedagogik jarayon nafaqat bilim berish, balki shaxsning ma’naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirishga ham xizmat qiladi. Shu sababli pedagogik fanlarni o‘qitishda o‘zbek pedagogik merosi, mutafakkirlar qarashlari, xalq pedagogikasi, oilaviy tarbiya an‘analari va zamonaviy demokratik qadriyatlar o‘zaro bog‘liq holda yoritilishi lozim.

To‘rtinchi yo‘nalish — raqamli pedagogik muhitdan foydalanish. Oliy ta’limda elektron platformalar, masofaviy ta’lim elementlari, raqamli resurslar va onlayn baholash vositalari o‘quv jarayonini boshqarishda muhim ahamiyat kasb

etmoqda. Raqamli vositalar ta'limni individualizatsiya qilish, mustaqil ishlarni nazorat qilish, tezkor teskari aloqa berish va o'quv materiallarini doimiy yangilab borish imkonini yaratadi.¹

Beshinchi yo'nalish — inklyuziv va differensial yondashuvdir. Har bir ta'lim oluvchining qobiliyati, ehtiyoji, rivojlanish sur'ati va psixologik xususiyati turlicha bo'ladi. Shu bois pedagogik jarayonni boshqarishda barcha talabalarga bir xil yondashish emas, balki ularning imkoniyatlarini hisobga olgan holda metod va topshiriqlarni moslashtirish zarur. Bu yondashuv shaxsga yo'naltirilgan ta'limning amaliy ko'rinishidir.

Pedagogik jarayonni boshqarish samarali bo'lishi uchun o'qituvchi tahliliy fikrlash, kommunikativ madaniyat, metodik moslashuvchanlik, raqamli savodxonlik va refleksiv ko'nikmalarga ega bo'lishi kerak. Bunday sifatlar bo'lajak pedagoglarda aynan pedagogik fanlarni puxta o'qitish orqali shakllanadi. Shuning uchun mazkur fanlarni o'qitishda nazariya, metodika va amaliyotning uzviyligi ta'minlanishi lozim.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

13. *“Pedagogik tizim” tushunchasini izohlang va uni O'zbekiston ta'lim muassasalari misolida tushuntiring.*

14. *Pedagogik jarayonning asosiy elementlarini sanab bering va ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qiling.*

15. *Yaxlit pedagogik jarayonning tashqi va ichki qonuniyatlarini qiyosiy jadval asosida ko'rsating.*

16. *“Ta'lim jarayoni o'qitish, o'qish va mazmun birligidan iborat” degan fikrni amaliy misol asosida asoslang.*

17. *O'qituvchi faoliyatining loyihalashtirish, rejalashtirish, tashkil etish, boshqarish, nazorat va tahlil bosqichlarini dars misolida tushuntiring.*

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni. “O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida”.

18. *Bilimlarni egallash bosqichlarini pedagogik fanlardan bir mavzu asosida izohlang.*

19. *O'zbekiston oliy ta'limi sharoitida mustaqil ta'limni samarali tashkil etish uchun qanday metodik talablar zarur?*

20. *Yaxlit pedagogik jarayonni jadallashtirish bilan optimallashtirish o'rtasidagi farqni tushuntiring.*

21. *Kredit-modul tizimida teskari aloqa va formatif baholashning ahamiyatini izohlang.*

22. *Pedagogik jarayonni boshqarishda raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish bo'yicha kichik loyiha ishlab chiqing.*

23. *“Ta'lim-tarbiya jarayonida talaba ham obyekt, ham subyekt sifatida namoyon bo'ladi” mavzusida 10–12 ta gapdan iborat esse yozing.*

24. *4.1-rasm asosida pedagogik fanlarni o'qitish jarayonining tarkibiy qismlarini klaster usulida qayta tuzing.*

25. *Amaliy topshiriq: pedagogik fanlardan bir mavzu tanlang va uning maqsadi, mazmuni, metodi, vositasi, baholash mezonlari va kutiladigan natijasini jadval shaklida ishlab chiqing.*

26. *Amaliy topshiriq: maktab yoki oliy ta'limdagi bir darsni kuzatish mezonlarini tuzing. Unda pedagogik jarayonning yaxlitligi, o'qituvchi-talaba hamkorligi va teskari aloqa alohida aks etsin.*

27. *Munozara uchun savol: pedagogik jarayonda qaysi element muhimroq — metodmi, mazmunmi yoki baholashmi? Fikringizni dalillar bilan asoslang.*

5-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O'QITISH MAZMUNI

Tayanch so'zlar: *ta'lim mazmuni, bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya, ko'p predmetlilik, insonparvarlashtirish, integratsiya, differensiallashtirish, standartlashtirish, ko'p bosqichlilik, axborotlashtirish, individuallashtirish, uzluksizlik, davlat ta'lim standarti, o'quv reja, fan dasturi, ishchi dastur, darslik, o'quv-metodik majmua.*

5.1. Ta'lim nazariyasi va ta'lim mazmuni konsepsiyalari

Ta'lim mazmuni pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u o'quv jarayonida ta'lim oluvchilar egallashi zarur bo'lgan bilimlar, amaliy ko'nikmalar, malakalar, qadriyatli munosabatlar va ijodiy faoliyat tajribasini qamrab oladi. Mazmun faqat matnlar yoki mavzular yig'indisi emas; u jamiyat tomonidan ta'lim tizimiga qo'yiladigan ijtimoiy buyurtmaning pedagogik shaklidir. Shuning uchun ta'lim mazmuni doimo davr talabi, fan-texnika taraqqiyoti, milliy qadriyatlar, mehnat bozori ehtiyojlari va shaxs rivojlanishining real imkoniyatlari bilan bog'liq holda belgilanadi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda ta'lim mazmuni, avvalo, bo'lajak mutaxassisning pedagogik tafakkurini shakllantirishga xizmat qiladi. Mazkur mazmun talabaga nafaqat tayyor nazariy bilimni beradi, balki pedagogik voqelikni tahlil qilish, ta'lim-tarbiyaviy vaziyatlarga baho berish, metodik qaror qabul qilish, o'quvchi shaxsiga individual yondashish hamda o'z kasbiy faoliyatini ilmiy asosda tashkil etish imkonini yaratadi. Shu bois pedagogik fanlarda mazmunni tanlashda "nimani o'qitish kerak?" degan savol bilan bir qatorda "nima uchun o'qitiladi?", "qanday natija kutiladi?" va "bu bilim amaliyotda qanday qo'llanadi?" degan savollar ham muhim o'rin tutadi.

Ta'lim mazmunining mohiyatini yoritishda bir nechta nazariy yondashuvlar shakllangan. Ularning har biri tarixiy davrning ijtimoiy ehtiyoji, falsafiy qarashlari va ta'limga bo'lgan talablaridan kelib chiqqan. An'anaviy pedagogikada, ayniqsa, formal ta'lim nazariyasi va moddiy ta'lim nazariyasi ko'proq muhokama qilingan. Formal ta'lim nazariyasi tarafdorlari ta'limning bosh vazifasini o'quvchining aqliy kuchlarini, mantiqiy tafakkurini, xotira va fikrlash intizomini rivojlantirishda ko'rganlar. Ularning fikricha, o'quv fanlarining asosiy qiymati ularning hayotiy foydaliligida emas, balki aqlni tarbiyalashdagi imkoniyatlaridadir. Shu sababli ular matematika, mantiq, klassik tillar va abstrakt tafakkurni rivojlantiruvchi fanlarni yuqori baholaganlar.

Formal ta'lim konsepsiyasining ijobiy jihati shundaki, u ta'lim jarayonida o'quvchining tafakkurini, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyatini rivojlantirishga e'tibor qaratgan. Biroq bu yondashuv bilimlarning amaliy ahamiyatini, shaxsning ijtimoiy tajribasini, kasbiy tayyorgarlik va hayotiy kompetensiyalarni yetarlicha hisobga olmagan. Natijada ta'lim ba'zan hayotdan uzilgan, ko'proq nazariy mashq va mantiqiy intizomga asoslangan jarayon sifatida talqin qilingan.

Moddiy ta'lim nazariyasi esa, aksincha, o'quvchilarga imkon qadar ko'proq foydali bilim berishni asosiy maqsad deb hisoblaydi. Mazkur yondashuv sanoat, texnika va tabiiy fanlar rivojlangan davrda kuchaydi. Uning tarafdorlari maktab va oliy ta'lim mazmuni o'quvchini amaliy hayotga tayyorlashi, unda texnik, tabiiy-ilmiy va ishlab chiqarish bilan bog'liq bilimlarni shakllantirishi zarurligini ta'kidlaganlar. Bu yondashuvning kuchli tomoni ta'limni hayot va amaliy faoliyat bilan bog'lashga intilishidadir. Biroq uning zaif jihati o'quvchini axborot bilan ortiqcha yuklash, bilimlarni tizimsiz to'plash va shaxsning ma'naviy-axloqiy rivojiga yetarli e'tibor bermaslik xavfidir.

Formal va moddiy ta'lim nazariyalarining biryoqlama jihatlari keyinchalik ko'plab pedagoglar tomonidan tanqid qilindi. Ta'lim mazmuni faqat aqlni mashq qildirish yoki faqat amaliy ma'lumot berish bilan cheklanmasligi kerakligi isbotlandi. Ta'lim insonni yaxlit shaxs sifatida tarbiyalashi, unga ilmiy bilim, amaliy ko'nikma, ijodiy fikrlash va qadriyatli munosabatlarni uyg'un holda berishi lozim. Aynan shu yondashuv bugungi kompetensiyaviy ta'limning nazariy asoslarini tashkil etadi.

XX asr boshlarida pragmatik yondashuv ta'lim mazmuni haqidagi qarashlarga sezilarli ta'sir ko'rsatdi. Bu yondashuv ta'limni o'quvchining real hayotiy tajribasi bilan bog'lash, bilimni amaliy muammolarni hal qilish jarayonida egallash, o'qishni faoliyat va loyiha orqali tashkil etish g'oyalarini ilgari surdi. Bunday qarashda o'quvchi tayyor axborotni passiv qabul qiluvchi emas, balki muammoni ko'ruvchi, yechim izlovchi, tajriba qiluvchi va xulosa chiqaruvchi subyekt sifatida talqin

etiladi. Shu jihatdan pragmatik yondashuv zamonaviy loyiha metodi, muammoli ta'lim, amaliy mashg'ulot va kompetensiyaviy yondashuv uchun muhim nazariy poydevor bo'ldi.

Biroq pragmatik qarashlar ham mutlaq holatda qabul qilinsa, ta'lim mazmunining ilmiy tizimlilikni zaiflashishi mumkin. Chunki faqat o'quvchining kundalik tajribasiga asoslanish fanlararo izchillikni, fundamental tushunchalarni, nazariy bilimlarning ichki mantiqini yetarli darajada ta'minlamaydi. Shu sababli bugungi didaktikada pragmatik yondashuv fan asoslari, kompetensiyalar, shaxsiy rivojlanish va milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashtirilgan holda qo'llanadi.

Zamonaviy pedagogikada ta'lim mazmuni ijtimoiy tajribani avloddan-avlodga uzatishning tizimli modeli sifatida izohlanadi. Bu model to'rtta asosiy tarkibiy qismni o'z ichiga oladi: bilimlar tizimi, faoliyat usullari tajribasi, ijodiy faoliyat tajribasi hamda borliq, inson va jamiyatga qadriyatli munosabat tajribasi. Bunday tuzilma ta'limni faqat ma'lumot berish jarayonidan kengroq tushunishga imkon beradi. Ta'lim oluvchi o'quv jarayonida bilimni egallaydi, uni faoliyatda qo'llaydi, yangi sharoitda ijodiy yechim topadi va o'z harakatlariga axloqiy, estetik hamda fuqarolik nuqtai nazaridan baho beradi.¹

Mazmun davlat standart, o'quv dasturi, darslik va metodik ta'minot orqali amaliyotga kiradi.

5.1-rasm. Ta'lim mazmunining tarkibiy modeli

¹ UNESCO. *Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action*. Paris: UNESCO, 2015.

Konsepsiya	Asosiy g'oya	Imkoniyat	Cheklov	Pedagogik qo'llanish
Formal ta'lim	Aql va mantiqiy fikrlashni rivojlantirish	Tahlil va umumlashtirish kuchayadi	Amaliy tajriba kam yoritiladi	Nazariy kategoriyalarni izohlash
Moddiy ta'lim	Ko'proq foydali bilim berish	Kasbiy-amaliy yo'nalish kuchayadi	Axborot ortiqchaligi yuzaga keladi	Me'yoriy hujjatlar va amaliy ma'lumotlar
Pragmatik yondashuv	Bilimni faoliyatda egallash	Loyiha, keys, tajriba rivojlanadi	Nazariy tizimlilik susayishi mumkin	Muammoli vaziyat va loyiha ishlari
Kompetensiyaviy yondashuv	Bilimni real vaziyatda qo'llash	Natija va kasbiy tayyorgarlik aniq bo'ladi	Baholash mezonlari puxta bo'lishi kerak	Dars loyihalash, baholash, refleksiya
Insonparvar yondashuv	Shaxs qadr-qimmatini ustuvor	Erkin fikrlash va mas'uliyat rivojlanadi	Metodik madaniyat yuqori bo'lishi zarur	Individual yondashuv va tarbiyaviy tahlil

5.1-jadval. Ta'lim mazmuni haqidagi asosiy konsepsiyalarning qiyosiy tavsifi

Pedagogik fanlarni o'qitishda ta'lim mazmuni nazariya va amaliyot birligini ta'minlashi zarur. Bunda talaba pedagogik tushunchalarni yodlab olish bilan cheklanmaydi, balki ularni real o'quv-tarbiyaviy jarayonda qanday ishlatishni o'rganadi. Masalan, "ta'lim prinsipi", "dars", "baholash", "kompetensiya", "o'quv dasturi", "metod", "pedagogik texnologiya" kabi tushunchalar alohida ta'rif sifatida emas, balki o'qituvchining kasbiy faoliyatida zarur bo'ladigan metodik vosita sifatida talqin qilinadi.

Shu nuqtai nazardan, pedagogik fanlarning mazmuni uch darajada shakllanadi. Birinchi daraja - ijtimoiy daraja bo'lib, unda jamiyatning ta'limdan kutayotgan natijalari belgilanadi. Ikkinchi daraja - ilmiy-pedagogik daraja bo'lib, unda pedagogika fanining zamonaviy yutuqlari, didaktik nazariyalar, metodik qarashlar va ta'lim texnologiyalari tanlanadi. Uchinchi daraja - o'quv-metodik daraja bo'lib, unda tanlangan mazmun o'quv reja, fan dasturi, darslik, topshiriq, baholash mezoni va mustaqil ta'lim shakllariga aylantiriladi.

Pedagogik fanlar mazmuni nafaqat talabalarga kasbiy bilim berishi, balki ularda pedagogik mas'uliyatni ham shakllantirishi kerak. Chunki pedagogik faoliyat

inson shaxsi bilan ishlash faoliyatidir. O'qituvchi yoki tarbiyachi tomonidan tanlangan har bir metod, har bir baholash shakli, har bir tarbiyaviy ta'sir o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga ta'sir qiladi. Shuning uchun ta'lim mazmunida insonparvarlik, adolat, shaxs qadr-qimmati, milliy qadriyatlar, ochiq muloqot, hamkorlik va ijtimoiy mas'uliyat g'oyalari muhim o'rin tutadi.

O'zbekiston ta'lim tizimi sharoitida pedagogik fanlar mazmuni milliy qonunchilik, davlat ta'lim standartlari, uzluksiz ta'lim tamoyili, kompetensiyaviy yondashuv va zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg'un holda ishlab chiqiladi. Bu esa o'quv mazmunini hayotiy, amaliy, milliy va xalqaro tajribaga ochiq qilishni talab etadi. Ayniqsa, pedagogik yo'nalishda o'qiyotgan talabalar uchun ta'lim mazmuni maktabgacha ta'lim, umumiy o'rta ta'lim, professional ta'lim, oliy ta'lim va malaka oshirish tizimlari bilan bog'liq holda o'rgatilishi lozim.

Ta'lim mazmunini belgilashda bilish faoliyatining turli darajalari ham hisobga olinadi. Birinchi darajada talaba tayanch tushunchalarni biladi va izohlaydi. Ikkinchi darajada u tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlikni tahlil qiladi. Uchinchi darajada pedagogik vaziyatga mos metodik yechim ishlab chiqadi. To'rtinchi darajada o'z yechimini asoslaydi, baholaydi va takomillashtiradi. Bunday yondashuv ta'lim mazmunini passiv axborotlar majmuasidan faol kasbiy tayyorgarlik tizimiga aylantiradi.

5.2. Hozirgi bosqichda ta'lim mazmunini belgilovchi yetakchi g'oyalar

Zamonaviy ta'lim mazmuni jamiyatning iqtisodiy, madaniy, texnologik va ma'naviy rivojlanish darajasini aks ettiradi. XXI asrda bilim tez yangilanmoqda, kasblar mazmuni o'zgarib bormoqda, raqamli texnologiyalar ta'lim jarayoniga chuqur kirib kelmoqda. Shu sharoitda ta'lim mazmuni tayyor ma'lumotlarni berishdan ko'ra, shaxsni o'rganishga, izlanishga, tahlil qilishga, axborotni tanlashga,

mas'uliyatli qaror qabul qilishga va ijtimoiy hayotda faol ishtirok etishga tayyorlashi kerak.¹

Ta'lim mazmunini belgilovchi birinchi muhim g'oya - insonparvarlashtirishdir. Insonparvarlashtirish ta'lim markazida o'quvchi yoki talaba shaxsi turishini anglatadi. Bunda ta'lim oluvchining qiziqishi, ehtiyoji, qobiliyati, shaxsiy tajribasi va qadr-qimmatini hurmat qilinadi. Pedagogik fanlarni o'qitishda bu g'oya talabaning faol ishtiroki, erkin fikr bildirish huquqi, tanqidiy tahlil qilish imkoniyati, o'z pedagogik pozitsiyasini shakllantirishiga sharoit yaratish orqali namoyon bo'ladi.

Insonparvarlashtirish shunchaki yumshoq munosabat yoki mehribonlik bilan cheklanmaydi. U metodik jihatdan ham aniq mazmunga ega. Masalan, o'qituvchi talabaga tayyor xulosani majburlamaydi, balki uni mustaqil fikrlashga, dalil keltirishga, turli qarashlarni qiyoslashga va pedagogik hodisalarga baho berishga o'rgatadi. Bunda ta'lim mazmuni o'quvchining shaxsiy rivojlanishiga xizmat qiladigan, uning ichki faolligini uyg'otadigan va kasbiy o'zini anglashini kuchaytiradigan shaklda tashkil etiladi.

Ikkinchi muhim g'oya - ta'lim mazmunini gumanitarlashtirishdir. Gumanitarlashtirish tabiiy, texnik yoki kasbiy fanlarni inson, jamiyat, madaniyat, axloq va qadriyatlar bilan bog'lashni anglatadi. Pedagogik fanlarda bu g'oya alohida ahamiyatga ega, chunki pedagogika bevosita insonni tarbiyalash, o'qitish va rivojlantirish bilan bog'liq. Shuning uchun pedagogik fanlarni o'qitish mazmunida milliy tarbiya, ma'naviy-axloqiy kamolot, fuqarolik mas'uliyati, oila va jamiyat hamkorligi, inklyuziv ta'lim, gender tenglik, madaniyatlararo muloqot kabi masalalar o'z aksini topishi kerak.

Uchinchi g'oya - integratsiyadir. Integratsiya ta'lim mazmunidagi fanlar, mavzular va faoliyat turlari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni ta'minlaydi. Pedagogik fanlar o'z mohiyatiga ko'ra psixologiya, falsafa, sotsiologiya, fiziologiya,

¹ OECD. *Future of Education and Skills 2030: Conceptual Learning Framework*. Paris: OECD Publishing, 2019.

menejment, axborot texnologiyalari va metodika fanlari bilan bog‘liq. Masalan, “ta’lim motivatsiyasi” mavzusi psixologiya bilan, “darsni loyihalash” mavzusi didaktika va texnologiya bilan, “tarbiyaviy ishlar” mavzusi sotsiologiya va axloqshunoslik bilan, “ta’limni boshqarish” mavzusi menejment bilan integratsiyada o‘rganiladi.

Integratsiya ta’lim mazmunini qisqartirish degani emas. Aksincha, u mavzularni ma’noli bog‘lash, takrorlarni kamaytirish va talabaning yaxlit pedagogik tasavvurini shakllantirishga xizmat qiladi. Agar pedagogik fanlar bir-biridan uzilgan holda o‘qitilsa, talaba alohida ma’lumotlarni bilishi mumkin, lekin ta’lim jarayonini yaxlit tizim sifatida anglashda qiynaladi. Integratsiyalashgan mazmun esa talabaning nazariy bilimlarini amaliy pedagogik vaziyatlarda qo‘llashga tayyorlaydi.

To‘rtinchi g‘oya - differensiallashtirish va individuallashtirishdir. Differensiallashtirish ta’lim mazmunini ta’lim oluvchilarning qobiliyati, tayyorgarlik darajasi, kasbiy yo‘nalishi va qiziqishiga qarab moslashtirishni bildiradi. Individuallashtirish esa har bir talabaning shaxsiy o‘quv yo‘nalishini, mustaqil ishlash sur‘atini, pedagogik qiziqishini va ijodiy imkoniyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Pedagogik fanlarni o‘qitishda bu yondashuv seminar mavzularini tanlash, mustaqil ta’lim topshiriqlarini darajalash, loyiha ishlari, keys tahlili va portfolioni tashkil etishda qo‘llanadi.

Beshinchi g‘oya - standartlashtirishdir. Standartlashtirish ta’lim mazmunining minimal majburiy darajasini, kutiladigan natijalarni, malaka talablari va baholash mezonlarini belgilaydi. Bu ta’lim tizimida umumiylik, sifat nazorati, taqqoslanuvchanlik va uzviylikni ta’minlaydi. O‘zbekiston ta’lim tizimida davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv rejalari va fan dasturlari aynan shu vazifani bajaradi.¹

Standartlashtirishni bir xillikka majburlash sifatida tushunish to‘g‘ri emas. Standartlar ta’limning minimal va zaruriy chegarasini belgilaydi, metodik ijodkorlik

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi “Umumiy o‘rta va o‘rta maxsus, kasb-hunar ta’limining davlat ta’lim standartlarini tasdiqlash to‘g‘risida”gi 187-son qarori.

esa shu chegaradan kelib chiqib amalga oshiriladi. Pedagogik fan o'qituvchisi standart va dastur talablarini bajarishi bilan birga, mavzuni talabalarning ehtiyoji, hududiy sharoit, ta'lim muassasasi imkoniyati, milliy qadriyatlar va zamonaviy metodlar asosida boyitishi mumkin.

Oltinchi g'oya - ko'p bosqichlilikdir. Uzluksiz ta'lim tizimida mazmun bosqichma-bosqich murakkablashib boradi. Maktabgacha ta'limda bola shaxsining dastlabki ijtimoiy va bilish tajribasi shakllansa, umumiy o'rta ta'limda tayanch kompetensiyalar, professional ta'limda kasbiy-amaliy ko'nikmalar, oliy ta'limda nazariy, metodik va tadqiqotchilik kompetensiyalari rivojlanadi. Pedagogik fanlar mazmuni ham shu bosqichlararo uzviylikni hisobga olishi lozim. Bo'lajak pedagog ta'lim tizimining barcha bo'g'inlari qanday ishlashini tushunsa, o'z kasbiy faoliyatini yaxlit tizimda ko'ra oladi.

Yettinchi g'oya - fundamentallashtirishdir. Fundamentallashtirish ta'lim mazmunida asosiy nazariy tushunchalar, qonuniyatlar, kategoriyalar va metodologik bilimlarning puxta o'rin egallashini anglatadi. Pedagogik fanlarni o'qitishda bu g'oya "ta'lim", "tarbiya", "rivojlanish", "shaxs", "faoliyat", "metod", "prinsip", "kompetensiya", "pedagogik jarayon" kabi asosiy tushunchalarni chuqur o'rganish orqali namoyon bo'ladi. Fundamental bilim bo'lmasa, talaba ayrim metodlarni bajarishni bilishi mumkin, lekin ularning mohiyatini, qo'llanish shartlarini va chegaralarini anglashda qiynaladi.

Sakkizinchi g'oya - axborotlashtirish va raqamli transformatsiyadir. Raqamli ta'lim muhitida pedagogik fanlar mazmuni elektron darslik, multimedia, ta'lim platformalari, onlayn baholash, elektron portfolio, masofaviy ta'lim, ochiq ta'lim resurslari va sun'iy intellekt vositalari bilan boyitiladi. Bunda axborot texnologiyasi maqsad emas, balki pedagogik maqsadga xizmat qiluvchi vosita sifatida qo'llanishi lozim. Talaba raqamli vositalardan foydalanish bilan birga, ularning didaktik imkoniyati, cheklovi, xavfsizlik va akademik halollik talablarini ham bilishi kerak.

To'qqizinchi g'oya - uzluksizlik va ketma-ketlikdir. Ta'lim mazmuni mavzudan mavzuga, bosqichdan bosqichga mantiqiy o'tishi kerak. Pedagogik

fanlarda avval umumiy nazariy tushunchalar, keyin didaktik qonuniyatlar, undan so‘ng metodlar, shakllar, texnologiyalar, baholash, tarbiyaviy ishlar, boshqaruv va tadqiqot metodikasi o‘rganilsa, talaba bilimlarni tartibli o‘zlashtiradi. Ketma-ketlik buzilganda bilimlar parchalanadi, mavzular o‘rtasidagi ichki aloqa yo‘qoladi.

O‘ninch g‘oya - kompetensiyaviy yondashuvdir. Kompetensiya mavjud bilim, ko‘nikma va malakalarni real vaziyatda qo‘llay olish qobiliyatidir. Pedagogik fanlar mazmuni ham bo‘lajak o‘qituvchining kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilishi lozim: darsni loyihalash, o‘quvchilar faoliyatini tashkil etish, baholash, tarbiyaviy tadbir o‘tkazish, ota-onalar bilan hamkorlik qilish, inklyuziv muhit yaratish, raqamli resurslardan foydalanish, o‘z faoliyatini tahlil qilish va takomillashtirish shular jumlasidandir.¹

G‘oya	Mazmuni	Pedagogik fanlarda namoyon bo‘lishi	Kutiladigan natija
Insonparvarlashtirish	Shaxs qadr-qimmatini va ehtiyojini markazga qo‘yish	Talabani fikri va ijodiy yondashuvini qo‘llab-quvvatlash	Erkin fikrlovchi pedagog shakllanadi
Gumanitarlashtirish	Ta‘limni inson, jamiyat va madaniyat bilan bog‘lash	Milliy tarbiya, axloq, fuqarolik, inklyuziya mavzulari	Tarbiyaviy yo‘nalish kuchayadi
Integratsiya	Fanlar va mavzular o‘rtasida uzviy aloqa	Pedagogika, psixologiya, metodika va AKT bog‘liqligi	Yaxlit pedagogik tafakkur rivojlanadi
Standartlashtirish	Majburiy minimum va natijalarni belgilash	DTS, malaka talablari, fan dasturi	Ta‘lim sifati nazorat qilinadi
Differensiallashtirish	Guruh va individual ehtiyojlarga moslash	Darajalangan topshiriq va tanlov mavzulari	Qobiliyat va qiziqish rivojlanadi
Axborotlashtirish	Raqamli resurslarni pedagogik maqsadda qo‘llash	LMS, multimedia, onlayn test, elektron portfolio	Moslashuvchanlik va samaradorlik ortadi
Uzluksizlik	Mazmunning bosqichlararo izchil rivoji	Mavzular va fanlararo bog‘liqlik	Bilimlar barqaror o‘zlashtiriladi

5.2-jadval. Zamonaviy ta‘lim mazmunini belgilovchi g‘oyalarning pedagogik mazmuni

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi “2022-2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning Taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”gi PF-60-son Farmoni.

Hozirgi ta'lim sharoitida mazmunni ishlab chiqishda milliy va xalqaro tajriba uyg'unligi ham muhimdir. Milliy tajriba ta'limning ma'naviy asoslarini, ona tiliga hurmatni, milliy qadriyatlar va tarixiy merosni ta'minlaydi. Xalqaro tajriba esa ta'lim sifati, kompetensiyalar, baholash, raqamli savodxonlik va hayot davomida o'qish kabi yo'nalishlarda ilg'or yondashuvlarni taklif etadi. Pedagogik fanlar mazmuni shu ikki manbaning uyg'unligida shakllansa, talaba ham milliy ildizga ega, ham global ta'lim jarayonlariga ochiq mutaxassis sifatida rivojlanadi.

Ta'lim mazmunini belgilashda o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari ham inobatga olinadi. Oliy ta'limda o'qiyotgan talaba nazariy tushunchalarni chuqur tahlil qila oladi, mustaqil manba bilan ishlaydi, muammoni izlaydi va o'z yechimini asoslaydi. Shu sababli pedagogik fanlarda oddiy reproduktiv savollar bilan cheklanmasdan, tahliliy savollar, keyslar, pedagogik vaziyatlar, loyiha topshiriqlari, mini-tadqiqot va refleksiv yozuvlardan foydalanish maqsadga muvofiqdir.

Ta'lim mazmunining yana bir muhim talabi - amaliyotga yo'naltirilganlikdir. Pedagogik fanlardan olingan bilimlar pedagogik amaliyot, kuzatuv, dars tahlili, tarbiyaviy tadbir loyihasi, o'quv dasturini tahlil qilish, baholash mezonlari ishlab chiqish kabi faoliyatlar bilan bog'langanda samarali o'zlashtiriladi. Shunda talaba "bilaman" darajasidan "qo'llay olaman" darajasiga o'tadi.

5.3. Pedagogik fanlar mazmunini tanlash tamoyillari va mezonlari

Pedagogik fanlar mazmunini tanlash murakkab ilmiy-metodik jarayondir. Chunki pedagogika mazmuni jamiyatdagi ijtimoiy o'zgarishlar, ta'lim siyosati, fan yutuqlari, o'qituvchi kasbiga qo'yiladigan talablar va ta'lim oluvchilarning shaxsiy ehtiyojlari bilan bog'liq holda yangilanadi. Mazmunni tanlashda o'qituvchi faqat ko'proq ma'lumot berishni emas, balki eng zarur, ilmiy asoslangan, tizimli, amaliy ahamiyatga ega va tarbiyaviy qiymati yuqori bo'lgan materiallarni ajratishni ko'zda tutishi kerak.

Pedagogik fanlar mazmunini tanlashning birinchi tamoyili - ilmiylikdir. Ilmiylik pedagogik tushunchalar, qonuniyatlar, nazariyalar va metodik tavsiyalar

zamonaviy pedagogika fanining yutuqlariga tayangan holda berilishini anglatadi. Ilmiylik talabiga ko'ra, mazmun tasodifiy fikrlar yoki shaxsiy qarashlar yig'indisi bo'lmazligi, balki isbotlangan nazariy asoslar, me'yoriy hujjatlar, tajriba-sinov natijalari va amaliy tajribaga tayanishi kerak.

Ikkinchi tamoyil - tizimlilik va izchillikdir. Pedagogik fanlarning mazmuni oddiydan murakkabga, umumiydan xususiyga, nazariyadan amaliyotga qarab rivojlanishi lozim. Masalan, dastlab pedagogikaning predmeti, asosiy kategoriyalari va metodologiyasi o'rganiladi; keyin ta'lim va tarbiya qonuniyatlari, tamoyillari, metodlari, shakllari, texnologiyalari tahlil qilinadi; so'ng darsni loyihalash, baholash, tarbiyaviy ishlar, ta'limni boshqarish va pedagogik tadqiqot masalalariga o'tiladi. Bunday izchillik talabalarda bilimlarni yaxlit tizim sifatida shakllantiradi.

Uchinchi tamoyil - nazariya va amaliyot birligidir. Pedagogik fanlar amaliy faoliyatga bevosita yo'naltirilgan bo'lgani uchun har bir nazariy tushuncha real pedagogik jarayon bilan bog'lanishi kerak. "Metod" tushunchasi darsdagi amaliy usullar bilan, "baholash" tushunchasi mezon va indikatorlar bilan, "tarbiya" tushunchasi oila, mahalla va ta'lim muassasasi hamkorligi bilan, "kompetensiya" tushunchasi real kasbiy vazifa bilan bog'lab o'rgatilsa, mazmun samarali bo'ladi.

To'rtinchi tamoyil - milliylik va umuminsoniylik uyg'unligidir. Pedagogik fanlar mazmuni O'zbekiston xalqining ma'naviy merosi, milliy tarbiya tajribasi, ma'rifatparvarlik an'analari, ona tiliga hurmat, vatanparvarlik va fuqarolik mas'uliyatini aks ettirishi lozim. Shu bilan birga, mazmun inson huquqlari, shaxs erkinligi, ta'limda teng imkoniyat, xalqaro hamkorlik va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg'unlashishi kerak.¹

Beshinchi tamoyil - kompetensiyaviylikdir. Mazmun talabani faqat bilimini emas, balki real pedagogik faoliyatga tayyorligini ham rivojlantirishi kerak. Bunda mavzular natija bilan bog'lanadi: talaba dars maqsadini belgilay oladi, mashg'ulotni loyihalaydi, ta'lim metodini tanlaydi, baholash mezonini ishlab chiqadi, pedagogik

¹ UNESCO. *Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education*. Paris: UNESCO, 2021.

vaziyatni tahlil qiladi, raqamli resursdan foydalanadi va o'z faoliyati bo'yicha refleksiya qiladi.

Oltinchi tamoyil - moslik va maqbullikdir. Ta'lim mazmuni o'quv reja doirasidagi vaqt, talabalarning tayyorgarlik darajasi, ta'lim muassasasi sharoiti, mavjud resurslar va fanlararo bog'liqlikka mos tanlanishi kerak. Juda murakkab, haddan tashqari keng yoki amaliyotdan uzilgan mazmun o'quv jarayonini qiyinlashtiradi. Shu bilan birga, mazmunni ortiqcha soddalashtirish ham ilmiy darajaning pasayishiga olib keladi.

Yettinchi tamoyil - tarbiyaviy yo'naltirilganlikdir. Pedagogik fanlarda har qanday mavzu tarbiyaviy qiymatga ega. Ta'lim mazmuni bo'lajak o'qituvchida kasbiy etika, pedagogik odob, insonparvar munosabat, mas'uliyat, halollik, adolat va o'z kasbiga hurmat kabi sifatlarni shakllantirishga xizmat qilishi kerak. Chunki pedagogik bilim tarbiyaviy mazmunsiz to'liq natija bermaydi.

Sakkizinchi tamoyil - yangilanish va moslashuvchanlikdir. Pedagogik fanlar mazmuni o'zgaruvchan ijtimoiy sharoitga mos ravishda yangilanib boradi. Raqamli ta'lim, inklyuziv yondashuv, kompetensiyaviy baholash, hayot davomida o'qish, STEAM yondashuvi, sun'iy intellekt vositalari, ta'lim analitikasi kabi masalalar pedagogik fanlar mazmunini boyitmoqda. Shu sababli fan dasturi va o'quv-metodik materiallar doimiy ravishda takomillashtirilishi lozim.

Mezon	Mazmuni	Amaliy ko'rinishi
Dolzarlilik	Mavzu zamonaviy ta'lim ehtiyojlariga javob beradi	Kompetensiya, raqamli ta'lim, inkluziya, baholashni kiritish
Ilmiy asoslanganlik	Material ishonchli nazariya va manbalarga tayanadi	Ilmiy adabiyot, me'yoriy hujjat va tadqiqot natijalariga murojaat
Amaliy ahamiyat	Bilim kasbiy faoliyatda qo'llanadi	Dars loyihasi, keys, reja va baholash mezonlari tuzish
Tizimlilik	Mavzular mantiqiy ketma-ketlikda beriladi	Bo'limlar va topshiriqlar o'zaro bog'lanadi
Moslik	Talabalarning tayyorgarligi va imkoniyatiga mos	Darajalangan topshiriqlar va individual vazifalar
Tarbiyaviy qiymat	Mazmun kasbiy fazilatlarini rivojlantiradi	Pedagogik odob, adolat, fuqarolik, vatanparvarlik
Uyg'unlik	Milliy tajriba va xalqaro yondashuvlar bog'lanadi	O'zbekiston ta'lim siyosati va global kompetensiyalarni qiyoslash
Baholashga ochiqlik	Kutilgan natijani o'lchash mumkin	Rubrika, indikator, test va loyiha mezonlari

5.3-jadval. Pedagogik fanlar mazmunini tanlash mezonlari

Pedagogik fanlar mazmunini tanlashda o'qituvchi avvalo fan maqsadini aniqlaydi. Maqsad o'quv reja va malaka talablari bilan bog'liq bo'ladi. Keyingi bosqichda asosiy mavzular, tushunchalar, nazariyalar, amaliy ko'nikmalar va mustaqil ta'lim yo'nalishlari belgilanadi. So'ng mazmunni o'zlashtirish uchun metodlar, shakllar, vositalar va baholash mezonlari tanlanadi. Yakunda mazmunning samaradorligi talabaning bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarida namoyon bo'ladi.

Pedagogik fanlar mazmunini tanlashda didaktik tahlil muhim o'rin tutadi. Didaktik tahlil mavzuning o'quv maqsadiga mosligi, asosiy va qo'shimcha materiallar nisbatini, tushunchalar murakkabligini, fanlararo bog'liqligini, talaba mustaqil ishlashi uchun imkoniyatini va baholash mezonlarini aniqlashga yordam beradi. Masalan, "Davlat ta'lim standarti" mavzusi faqat ta'rif bilan cheklanmasligi, balki talabalar tomonidan real o'quv dasturi va darslikni standart talablari asosida tahlil qilish bilan boyitilishi kerak.

Mazmunni tanlashda o'quv materialining asosiy, qo'shimcha va tushuntiruvchi qismlari farqlanadi. Asosiy material fan mazmunining majburiy

yadrosini tashkil etadi. Qo‘shimcha material mavzuni kengaytiradi, tarixiy, amaliy yoki qiyosiy ma’lumot beradi. Tushuntiruvchi material esa murakkab tushunchalarni izohlash, misollar keltirish, jadval, chizma, lug‘at, topshiriq va savollar orqali o‘zlashtirishni yengillashtiradi. Ushbu qismlar o‘zaro uyg‘un bo‘lsa, darslik yoki o‘quv qo‘llanma samarali didaktik vositaga aylanadi.

Mazmunni tanlashda ortiqcha yuklamadan saqlanish ham zarur. Ko‘p predmetlilik va ma’lumotlarning haddan tashqari ko‘pligi talabaning bilimini chuqurlashtirishdan ko‘ra yuzaki yodlashga olib kelishi mumkin. Shu sababli mazmunni tanlashda muhim tushunchalar, tayanch nazariyalar, amaliy faoliyat usullari va kasbiy kompetensiyalar ajratib olinadi. Har bir mavzu bo‘yicha “talaba nimalarni bilishi, nimalarni bajara olishi va qaysi munosabatni shakllantirishi kerak?” degan savol asosiy mezon sifatida olinadi.

Pedagogik fanlar mazmunini tanlashda O‘zbekiston ta’lim tizimining real amaliyoti ham hisobga olinishi lozim. Mavzular umumiy o‘rta ta’lim, professional ta’lim va oliy ta’limda qo‘llanilayotgan me’yoriy hujjatlar, baholash tizimi, raqamli platformalar, maktab va oliy ta’lim muassasasi hamkorligi, pedagogik amaliyot, kredit-modul tizimi, mustaqil ta’lim va ta’lim sifatini baholash jarayonlari bilan bog‘lansa, talaba o‘rganayotgan bilimining hayotiy qiymatini anglaydi.

5.4. Pedagogik fanlar mazmunini belgilovchi me’yoriy hujjatlar

Pedagogik fanlar mazmuni ixtiyoriy ravishda emas, balki muayyan me’yoriy-huquqiy va o‘quv-metodik hujjatlar asosida belgilanadi. Bunday hujjatlar ta’limning maqsadi, mazmuni, kutiladigan natijalari, o‘quv yuklamasi, fanlar ketma-ketligi, baholash tartibi va o‘quv-metodik ta’minotini tartibga soladi. O‘zbekiston ta’lim tizimida bu jarayon ta’lim to‘g‘risidagi qonunchilik, davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv rejalar, fan dasturlari, ishchi dasturlar, darsliklar va o‘quv-metodik majmualar orqali amalga oshiriladi.¹

¹ O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrda “Oliy ta’lim muassasalarida ta’lim jarayonini tashkil etish bilan bog‘liq tizimni takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”gi 824-son qarori.

Davlat ta'lim standarti ta'lim mazmuni va sifatiga qo'yiladigan umumiy majburiy talablarni belgilovchi asosiy hujjatdir. U ta'limning maqsadi, mazmuni, bitiruvchining tayyorgarlik darajasi, kompetensiyalar, o'quv yuklamasi va baholashga doir talablarni tartibga soladi. Standartlar ta'lim muassasalarida yagona minimal sifat darajasini ta'minlash, ta'lim natijalarini taqqoslash va ta'lim bosqichlari o'rtasidagi uzviylikni saqlashga xizmat qiladi.

Malaka talablari muayyan ta'lim yo'nalishi yoki mutaxassislik bitiruvchisining bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalariga qo'yiladigan talablarni ifodalaydi. Pedagogik yo'nalishlarda malaka talablari bo'lajak mutaxassisning kasbiy-pedagogik, metodik, kommunikativ, axborot, tadqiqotchilik va tarbiyaviy faoliyatga tayyorgarligini belgilaydi. Fan dasturlari va o'quv topshiriqlari aynan ushbu talablar bilan mos bo'lishi zarur.

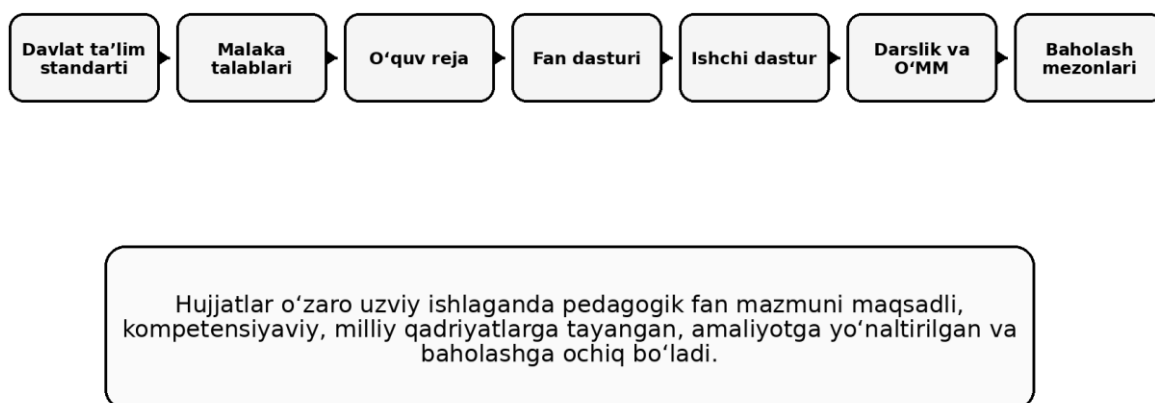
O'quv reja ta'lim yo'nalishi bo'yicha o'qitiladigan fanlar ro'yxati, ularning semestrlar bo'yicha taqsimoti, auditoriya va mustaqil ta'lim soatlari, amaliyotlar, nazorat shakllari hamda o'quv jarayonining umumiy tuzilishini belgilaydi. O'quv reja ta'lim mazmunining skeleti hisoblanadi. U orqali qaysi fan qachon, qanday hajmda va qaysi ketma-ketlikda o'qitilishi belgilanadi.

Fan dasturi muayyan fan bo'yicha ta'lim mazmuni, mavzular, mashg'ulot turlari, o'quv natijalari, mustaqil ta'lim, adabiyotlar, baholash shakllari va o'qitish metodikasi haqida ma'lumot beruvchi normativ-uslubiy hujjatdir. Pedagogik fanlar dasturida fanning maqsadi, vazifalari, boshqa fanlar bilan bog'liqligi, talabada shakllanadigan kompetensiyalar, nazariy va amaliy mavzular hamda mustaqil ta'lim topshiriqlari aniq ko'rsatilishi kerak.

Ishchi fan dasturi esa aniq ta'lim muassasasi, kafedra va o'qituvchi tomonidan fan dasturi asosida ishlab chiqiladigan amaliy hujjatdir. Unda ta'lim muassasasining sharoiti, professor-o'qituvchining metodik yondashuvi, mavjud resurslar, auditoriya va mustaqil ta'lim soatlari, seminar va amaliy mashg'ulotlar, joriy, oraliq va yakuniy nazorat turlari aniqlashtiriladi. Ishchi dastur talaba va o'qituvchi uchun o'quv jarayonini rejalashtirish vositasidir.

Darslik pedagogik fan mazmunini tizimli, ilmiy, didaktik va metodik talablarga muvofiq bayon qiluvchi asosiy o‘quv nashridir. Darslikda mavzular o‘quv dasturiga mos ketma-ketlikda yoritiladi, asosiy tushunchalar, qonuniyatlar, misollar, savollar, topshiriqlar, jadval va chizmalar beriladi. Pedagogik fanlar darsligi talabani faqat o‘qishga emas, balki fikrlashga, tahlil qilishga va amaliy vazifa bajarishga yo‘naltirishi kerak.

O‘quv qo‘llanma darslikni to‘ldiruvchi, ayrim mavzu yoki bo‘limlarni kengroq yorituvchi, metodik tavsiyalar, amaliy topshiriqlar va qo‘shimcha materiallarni o‘z ichiga oluvchi nashrdir. O‘quv-metodik majmua esa fan bo‘yicha darslik yoki qo‘llanma, ma’ruza matnlari, amaliy mashg‘ulot ishlanmalari, mustaqil ta’lim topshiriqlari, testlar, keyslar, baholash mezonlari, elektron resurslar va multimedia materiallarini qamrab oladi.

5.2-rasm. Pedagogik fanlar mazmunini belgilovchi hujjatlar zanjiri

Hujjat nomi	Asosiy vazifasi	Pedagogik fanlar uchun ahamiyati
Davlat ta'lim standarti	Ta'lim mazmuni va natijalariga majburiy talablarni belgilaydi	Fan mazmunining minimal va sifat darajasini belgilaydi
Malaka talablari	Bitiruvchi egallashi kerak bo'lgan kompetensiyalarni ko'rsatadi	Kasbiy-pedagogik natijalarni aniqlaydi
O'quv reja	Fanlar, soatlar, semestrlar va nazorat shakllarini belgilaydi	Fanlarning o'qitilish ketma-ketligini tartibga soladi
Fan dasturi	Fan mazmuni, mavzular, natijalar va adabiyotlarni belgilaydi	O'qituvchi va talaba uchun metodik yo'l xaritasi bo'ladi
Ishchi dastur	Fan dasturini muayyan sharoitga moslashtiradi	Mashg'ulotlar, topshiriqlar va baholashni aniqlashtiradi
Darslik	Fan mazmunini tizimli bayon qiladi	Talabaning asosiy o'quv manbasi hisoblanadi
O'quv-metodik majmua	Barcha metodik materiallarni jamlaydi	Mustaqil ta'lim va baholashni qo'llab-quvvatlaydi
Baholash mezonlari	Natijalarni baholash tartibini belgilaydi	Kompetensiyalarni o'lchash va tahlil qilish imkonini beradi

5.4-jadval. Pedagogik fanlar mazmunini belgilovchi hujjatlar va ularning vazifalari

O'zbekiston ta'lim tizimida tayanch kompetensiyalarni shakllantirishga alohida e'tibor qaratiladi. Kommunikativ kompetensiya, axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi, o'zini o'zi rivojlantirish kompetensiyasi, ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi, milliy va umummadaniy kompetensiya, matematik savodxonlik va fan-texnika yangiliklaridan foydalanish kompetensiyasi ta'lim mazmunini amaliy hayot bilan bog'laydi. Pedagogik fanlarda bu kompetensiyalar bo'lajak o'qituvchining o'quvchi bilan muloqot qilish, axborotni tahlil qilish, o'zini rivojlantirish, jamiyatda faol bo'lish, milliy qadriyatlarni hurmat qilish va zamonaviy texnologiyalardan foydalanish malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.¹

Pedagogik fanlar mazmunini belgilovchi hujjatlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lishi shart. Agar davlat standarti umumiy natijani belgilasa, malaka talablari

¹ O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligi. *Umumiy o'rta ta'limning Milliy o'quv dasturi loyihasi*. Toshkent, 2021.

bitiruvchining tayyorgarlik darajasini aniqlaydi; o'quv reja fanlar tizimini tuzadi; fan dasturi mazmunni mavzularga ajratadi; ishchi dastur uni real o'quv jarayoniga moslashtiradi; darslik va o'quv-metodik majmua esa mazmunni ta'lim oluvchiga yetkazadi. Baholash mezonlari esa belgilangan natijalarga qanchalik erishilganini ko'rsatadi.

Me'yoriy hujjatlar bilan ishlash pedagogik fan o'qituvchisining muhim kasbiy kompetensiyasidir. O'qituvchi davlat standarti, o'quv reja va fan dasturini bilmasdan turib dars mazmunini to'g'ri belgilay olmaydi. Shuningdek, u darslik va o'quv qo'llanmadagi materialni tanqidiy tahlil qilishi, kerak bo'lsa, qo'shimcha manbalar bilan boyitishi, baholash mezonlarini aniq ishlab chiqishi va talabalarning mustaqil ta'limini mazmunli tashkil etishi zarur.

Pedagogik fanlar bo'yicha darslik va o'quv qo'llanmalarni yaratishda bir qator didaktik talablar mavjud. Birinchidan, matn ilmiy, tushunarli va izchil bo'lishi kerak. Ikkinchidan, asosiy tushunchalar aniq ta'riflanishi, misollar bilan boyitilishi va mavzu ichida mantiqiy bog'lanishi lozim. Uchinchidan, matn o'quvchini mustaqil fikrlashga undashi, savol va topshiriqlar reproduktiv darajadan tashqari tahliliy, ijodiy va amaliy darajalarni ham qamrab olishi kerak. To'rtinchidan, darslikda milliy ta'lim tizimi misollari, real pedagogik vaziyatlar, raqamli resurslar va mustaqil ta'lim yo'nalishlari berilishi maqsadga muvofiqdir.

O'quv-metodik majmua pedagogik fanlar mazmunini amaliyotga joriy etishda muhim vosita hisoblanadi. Unda ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, mustaqil ta'lim, nazorat topshiriqlari, adabiyotlar, elektron manbalar va baholash mezonlari bir tizimda beriladi. Bunday majmua o'qituvchi faoliyatini rejalashtirishni yengillashtiradi, talabaga esa fan bo'yicha qanday natijalarga erishishi kerakligini aniq ko'rsatadi.

Ta'lim mazmunini belgilovchi hujjatlar yangilanib borar ekan, pedagogik fan o'qituvchisi ham o'z o'quv-metodik materiallarini muntazam ravishda qayta ko'rib chiqishi zarur. Chunki ta'lim amaliyotida yangi metodlar, raqamli vositalar, baholash yondashuvlari va ijtimoiy ehtiyojlar paydo bo'ladi. Shu sababli pedagogik

fanlar mazmuni doimiy rivojlanadigan, ochiq, tahlil qilinadigan va takomillashtiriladigan tizim sifatida qaralishi lozim.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. *Ta'lim mazmuni tushunchasini pedagogik fanlarni o'qitish nuqtai nazaridan izohlang.*
2. *Formal ta'lim nazariyasi va moddiy ta'lim nazariyasining farqli tomonlarini qiyosiy tahlil qiling.*
3. *Pragmatik yondashuvning zamonaviy loyiha metodi va muammoli ta'lim bilan bog'liqligini tushuntiring.*
4. *Ta'lim mazmunini belgilovchi asosiy omillarni O'zbekiston ta'lim tizimi misolida izohlang.*
5. *Insonparvarlashtirish va gumanitarlashtirish g'oyalarining pedagogik fanlar mazmunidagi o'rnini tahlil qiling.*
6. *Pedagogik fanlar mazmunida integratsiya qanday namoyon bo'ladi? Aniq fanlararo bog'liqlik misollarini keltiring.*
7. *Davlat ta'lim standarti, malaka talablari va fan dasturi o'rtasidagi bog'liqlikni jadval asosida tushuntiring.*
8. *Pedagogik fanlar mazmunini tanlashda ilmiylik, izchillik, nazariya va amaliyot birligi tamoyillarining ahamiyatini izohlang.*
9. *"Ta'lim mazmuni faqat bilimlar yig'indisi emas" degan fikrni dalillar bilan asoslang.*
10. *O'zbekiston umumiy o'rta ta'lim tizimida shakllantiriladigan tayanch kompetensiyalar pedagogik fanlar mazmuniga qanday ta'sir ko'rsatadi?*
11. *Pedagogik fanlardan o'quv-metodik majmua tuzishda qaysi tarkibiy qismlar bo'lishi kerakligini ko'rsating.*
12. *Darslik va o'quv qo'llanma o'rtasidagi farqni pedagogik fanlar misolida tushuntiring.*
13. *Fan dasturidagi bitta mavzuni tanlab, uning maqsadi, kutiladigan natijasi, metodlari va baholash mezonlarini ishlab chiqing.*

14. *O'zbekiston ta'lim tizimi uchun "Ta'lim mazmunini raqamlashtirish" mavzusida kichik loyiha topshirig'i ishlab chiqing.*
15. *Pedagogik fan mazmunini tanlashda milliy qadriyatlar va xalqaro tajribani uyg'unlashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar yozing.*
16. *"Davlat ta'lim standarti - fan dasturi - darslik - baholash" zanjirini 5.2-rasm asosida sharhlab bering.*
17. *Pedagogik fanlar bo'yicha mustaqil ta'lim topshiriqlarini kompetensiyaviy yondashuv asosida loyihalang.*
18. *O'quv materialining asosiy, qo'shimcha va tushuntiruvchi qismlariga misollar keltiring.*
19. *Ta'lim mazmunini ortiqcha yuklamadan himoya qilish uchun qanday didaktik mezonlardan foydalanish mumkin?*
20. *"Pedagogik fanlarni o'qitish mazmuni" mavzusi bo'yicha klaster, konseptual xarita yoki Venn diagrammasi tayyorlang.*

6-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O'QITISH METOD VA VOSITALARI

Tayanch so'zlar: *metod, usul, ta'lim metodi, pedagogik texnologiya, o'quv-bilish faoliyati, ma'ruza, suhbat, ma'ruza-bahs, laboratoriya mashg'uloti, manbalar bilan ishlash, mustaqil ish, interfaol metod, ta'lim vositasi, didaktik vosita, raqamli ta'lim resursi, ko'rgazmalilik, nazorat, o'z-o'zini nazorat.*

6.1. Ta'lim metodi va usullari tushunchalari

Pedagogik fanlarni o'qitish jarayoni ta'lim beruvchi va ta'lim oluvchining maqsadga yo'naltirilgan hamkorligi asosida kechadi. Mazkur hamkorlikda o'qituvchi pedagogik bilimlarni tayyor ko'rinishda beruvchi shaxs sifatidagina emas, balki talabalarning o'quv-bilish faoliyatini tashkil etuvchi, ularning mustaqil fikrlashi, kasbiy qaror qabul qilishi va amaliy vaziyatni tahlil qilishini boshqaruvchi mutaxassis sifatida namoyon bo'ladi. Shu sababli pedagogik fanlarni o'qitishda

metod va vositalarni to'g'ri tanlash ta'lim sifati, darsning mazmuni, talabalarning faolligi hamda kutilayotgan natija bilan bevosita bog'liqdir.

Metod tushunchasi maqsadga erishish yo'li, faoliyatni tashkil etish tartibi, o'qituvchi va talaba o'rtasida yuzaga keladigan o'quv hamkorligining amaliy mexanizmi sifatida izohlanadi. Pedagogik nuqtai nazardan ta'lim metodi o'quv materialini idrok etish, tushunish, mustahkamlash, amaliyotga tatbiq qilish va natijani baholashga xizmat qiluvchi o'qituvchi hamda talaba faoliyatining o'zaro uyg'unlashgan usullar tizimidir. Metod faqat ma'lumotni yetkazish vositasi emas; u talabaning fikrlash uslubini, bilimga munosabatini, kasbiy pozitsiyasini ham shakllantiradi.¹

Pedagogik fanlarda metod va usul tushunchalarini bir-biridan farqlash muhim. Metod kengroq didaktik birlik bo'lib, muayyan o'quv maqsadiga erishish uchun o'qituvchi va talabalar faoliyatini tartibga soladi. Usul esa metodning tarkibiy qismi, uning alohida vaziyatda qo'llanadigan kichik ko'rinishidir. Masalan, ma'ruza metodi doirasida muammoli savol berish, tayanch tushunchani doskaga yozish, qisqa misol keltirish, taqqoslash, umumlashtirish, slayd orqali sxema namoyish qilish kabi usullar qo'llanishi mumkin. Shuningdek, suhbat metodida yo'naltiruvchi savol, aniqlashtiruvchi savol, muammoli savol, javoblarni guruhlash, xulosani talabalarning o'ziga chiqarish kabi usullar ishlatiladi.

Ta'lim metodining samaradorligi uning mazmun bilan bog'lanishida ko'rinadi. Bir mavzu fakt va tushunchalarni izohlashni talab qilsa, ikkinchi mavzu pedagogik vaziyatni tahlil qilish, uchinchi mavzu esa amaliy topshiriq bajarish orqali o'zlashtiriladi. Shu bois metod tanlashda o'quv materialining xarakteri, mavzuning murakkabligi, talabalar tayyorgarligi, dars shakli, mavjud vaqt, auditoriya jihozlari va baholash mezonlari hisobga olinadi. O'qituvchi faqat bitta metodga tayanib qolmasdan, mavzu mazmuniga mos holda metodlar majmuasidan foydalanishi lozim.

¹ Jurayev B.T. *Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitish metodikasi*. Buxoro, 2022.

Pedagogik fanlarni o'qitishda metodlarning vazifalari bir necha yo'nalishda namoyon bo'ladi. Birinchidan, ular bilimlarni talabalarga tushunarli va mantiqiy ketma-ketlikda yetkazadi. Ikkinchidan, talabalarning bilish faoliyatini faollashtiradi, ularni savol berishga, munozara yuritishga, dalil keltirishga va mustaqil xulosa chiqarishga undaydi. Uchinchidan, kasbiy ko'nikmalarni shakllantiradi, chunki bo'lajak pedagog o'zi o'rganayotgan metodlarni keyinchalik amaliy dars jarayonida qo'llashi mumkin. To'rtinchidan, metodlar tarbiyaviy ta'sir ko'rsatadi: talabalarda hamkorlik madaniyati, mas'uliyat, nutq madaniyati, tinglash va muloqot qilish odobini rivojlantiradi.

Ta'lim metodlari pedagogik jarayonning boshqa tarkibiy qismlaridan ajralgan holda mavjud bo'la olmaydi. Ular ta'lim maqsadi, mazmuni, vositalari, shakllari va natijalari bilan uzviy bog'langan. Masalan, agar mavzudan ko'zlangan natija talabalarda pedagogik vaziyatni tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish bo'lsa, unda faqat ma'ruza bilan cheklanish yetarli bo'lmaydi. Bunda keys-stadi, muammoli savol, guruhli tahlil, rolli vaziyat, bahs-munozara va refleksiya kabi metod hamda usullar zarur bo'ladi. Agar maqsad nazariy tushunchani tizimli bayon qilish bo'lsa, ma'ruza, tushuntirish, taqqoslash va sxemalashtirish usullari samarali hisoblanadi.

Pedagogik fanlar mazmuni ko'p hollarda nazariya va amaliyotning uyg'unligini talab qiladi. Ta'lim metodlari ana shu uyg'unlikni ta'minlovchi vosita sifatida xizmat qiladi. Nazariy bilimlar talabalar ongida puxta shakllanishi uchun ular hayotiy misollar, amaliy topshiriqlar, pedagogik vaziyatlar va o'zbekistonlik pedagoglar tajribasi bilan boyitilishi lozim. Masalan, "ta'lim metodlari" mavzusini o'qitishda talabalarga faqat metodlar tasnifini yodlatish emas, balki muayyan dars mavzusi uchun mos metod tanlash, tanlovni asoslash va natijani baholash topshirig'i berilsa, mavzu chuqurroq o'zlashtiriladi.

Metod tanlashda talabalarning yosh va individual xususiyatlari ham muhim ahamiyatga ega. Oliy ta'lim talabalari mustaqil fikrlash, tahlil qilish, dalil keltirish, manbalar bilan ishlash va kasbiy muloqotga kirishish imkoniyatiga ega bo'lgani uchun ularda faqat reproduktiv usullarni qo'llash yetarli emas. Ularni muammoli

ta'lim, ijodiy izlanish, loyiha, munozara, keys-stadi, o'zaro baholash va portfolioga asoslangan ishlar orqali faollashtirish zarur. Bunday yondashuv talabalarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantiradi hamda ularni real pedagogik faoliyatga yaqinlashtiradi.

Pedagogik metodlar talabaning intellektual faoliyati bilan birga uning emotsional holatiga ham ta'sir ko'rsatadi. O'qituvchi metodni tanlar ekan, darsda ijobiy psixologik muhit yaratishi, talabani xato qilishdan qo'rqmasdan fikr bildirishga undashi, savolga javob izlash jarayonini qo'llab-quvvatlashi lozim. Chunki pedagogik fanlar inson, tarbiya, munosabat, muloqot va qadriyatlar bilan bog'liq bo'lgani uchun ularni o'qitishda talabalarning faolligi, ishonchi va kasbga qiziqishi alohida o'rin tutadi.

6.2. Pedagogik fanlarni o'qitish metodlarining tasnifi

Pedagogik adabiyotlarda ta'lim metodlari turli mezonlarga ko'ra tasniflanadi. Metodlarni tasniflashning asosiy maqsadi o'qituvchiga dars jarayonida maqsadga mos usullarni tanlashda yordam berishdir. Tasniflar bir-birini inkor etmaydi; aksincha, har bir tasnif ta'lim metodlarining muayyan qirrasini yoritadi. Masalan, bir tasnif metodlarni bilim manbalariga ko'ra ajratsa, boshqasi o'quvchilarning faolligi yoki o'qituvchining boshqaruv vazifasiga ko'ra guruhlaydi. Pedagogik fanlarni o'qitishda bu tasniflardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

Bilim manbalariga ko'ra ta'lim metodlari og'zaki, ko'rgazmali va amaliy metodlarga ajratiladi. Og'zaki metodlarga ma'ruza, tushuntirish, hikoya, suhbat, munozara, izohli bayon kiradi. Ko'rgazmali metodlar jadval, sxema, diagramma, video, slayd, real obyekt, pedagogik vaziyat modeli orqali ma'lumotni idrok etishga yordam beradi. Amaliy metodlar esa mashq, laboratoriya mashg'uloti, pedagogik vaziyatni tahlil qilish, loyiha, kuzatish, dars ishlanmasini yaratish, trening va mustaqil ish kabi faoliyatlarda namoyon bo'ladi.

O'quv-bilish faoliyatining xarakteriga ko'ra metodlar reproduktiv, muammoli bayon, qisman izlanish, tadqiqiy va ijodiy metodlarga bo'linadi. Reproductiv metodda talaba tayyor bilimni qabul qiladi, uni qayta aytib beradi, mashqlar orqali

mustahkamlaydi. Muammoli bayonda o'qituvchi mavzuni tayyor javob bilan emas, balki savol va ziddiyatlar orqali ochib beradi. Qisman izlanish metodida talabalar o'qituvchi yo'naltiruvda masalaning ayrim qismlarini mustaqil hal qiladi. Tadqiqiy metodda esa talaba manbalarni izlaydi, ma'lumotlarni taqqoslaydi, xulosa chiqaradi va natijani himoya qiladi.

Ta'lim jarayonini boshqarish nuqtai nazaridan metodlar o'quv-bilish faoliyatini tashkil etish metodlari, rag'batlantirish metodlari, nazorat va o'z-o'zini nazorat metodlariga ajratiladi. O'quv-bilish faoliyatini tashkil etish metodlari bilimni egallash jarayonini yo'lga qo'yadi. Rag'batlantirish metodlari qiziqish, ehtiyoj, kasbiy motiv, o'zini namoyon qilish istagi va raqobat muhitini shakllantiradi. Nazorat metodlari esa natijani aniqlash, xatolarni ko'rish, tahlil qilish va keyingi faoliyatni rejalashtirishga xizmat qiladi.

Quyidagi jadval pedagogik fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan metodlar guruhlarini umumlashtirib ko'rsatadi.

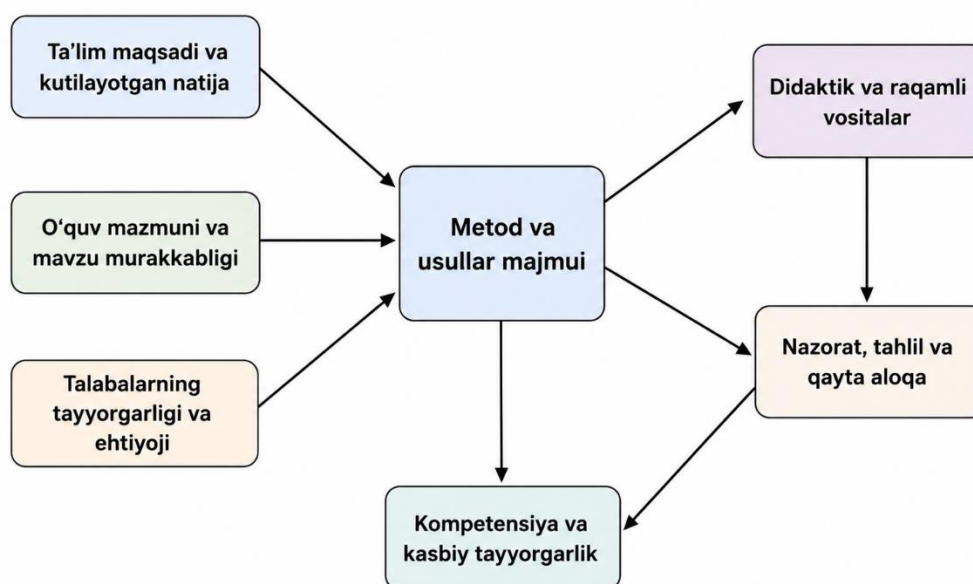
6.1-jadval. *Pedagogik fanlarni o'qitish metodlarining asosiy guruhлари*

Metodlar guruhi	Mazmuni	Qo'llanish holati	Kutiladigan natija
Og'zaki metodlar	Ma'ruza, tushuntirish, suhbat, munozara orqali bilim berish	Nazariy tushunchalar, qonuniyatlar va tarixiy-pedagogik g'oyalarni izohlashda	Tushuncha va nazariy bilimlar shakllanadi
Ko'rgazmali metodlar	Sxema, jadval, diagramma, video, slayd va real vaziyatlardan foydalanish	Pedagogik jarayon, metodlar tasnifi va dars strukturasi tahlilida	Idrok, tasavvur va tahliliy fikrlash kuchayadi
Amaliy metodlar	Mashq, laboratoriya, keys, loyiha, tajriba, kuzatish	Dars ishlanmasi tuzish, metod tanlash va vaziyatni tahlil qilishda	Kasbiy ko'nikma va malakalar rivojlanadi
Muammoli-izlanish metodlari	Savol, ziddiyat, muammo, faraz va yechim asosida o'qitish	Pedagogik qaror qabul qilish va murakkab	Mustaqil fikrlash va ijodkorlik ortadi

		vaziyatlarni baholashda	
Nazorat metodlari	Ogʻzaki, yozma, test, portfolio, oʻz-oʻzini baholash	Mavzu yakunida bilim, koʻnikma va kompetensiyalarni aniqlashda	Natija tahlil qilinadi, xatolar tuzatiladi

Oliy taʼlim amaliyotida metodlar koʻpincha yakka holda emas, balki bir-biri bilan uygʻunlashgan holda qoʻllanadi. Masalan, pedagogik fanlardan maʼruza oʻqilayotganda oʻqituvchi avval muammoli savol beradi, soʻng nazariy tushunchani izohlaydi, keyin jadval yoki sxema orqali umumlashtiradi, yakunda esa talabalarga kichik guruhda vaziyat tahlili topshirigʻini beradi. Bunday yondashuvda maʼruza, muammoli bayon, koʻrgazmalilik, amaliy mashq va refleksiya metodlari birgalikda ishlaydi.

Pedagogik fanlarda metod tanlash modeli

6.1-rasm. Pedagogik fanlarda metod tanlash modeli

Taʼlim metodlarini tanlashda oʻqituvchi quyidagi savollarga javob topishi lozim: mavzuning asosiy maqsadi nima? Talaba dars yakunida nimani bilishi, nimalarni bajara olishi kerak? Mavzu nazariymi yoki amaliy koʻnikma talab qiladimi? Talabalarda avvaldan qanday bilimlar mavjud? Auditoriyada qanday texnik va didaktik vositalar bor? Baholash qanday mezonlar asosida amalga

oshiriladi? Mazkur savollarga javob topilsa, metodlar tasodifiy emas, balki ilmiy-didaktik asosda tanlanadi.¹

Metodlar tasnifining amaliy ahamiyati shundaki, u o'qituvchiga darsni bir yoqlama tashkil etmaslik imkonini beradi. Masalan, faqat og'zaki bayon talabanning passiv tinglovchi bo'lib qolishiga sabab bo'lishi mumkin. Faqat amaliy topshiriq berish esa nazariy asos yetarli bo'lmagan holatda yuzaki bajarilishga olib keladi. Shuning uchun nazariy tushuntirish, muammoli savol, ko'rgazmali model, amaliy mashq va tahlil bir-birini to'ldirishi kerak.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimi, mustaqil ta'lim, masofaviy ta'lim elementlari va raqamli platformalar keng qo'llanilayotgani sababli metodlar tasnifiga zamonaviy yondashuv zarur. Endilikda metod faqat auditoriyadagi dars bilan cheklanmaydi. U HEMIS, Moodle, Google Classroom, elektron kutubxona, videodars, onlayn test, forum, elektron portfolio va virtual seminar kabi vositalar bilan ham bog'lanadi. Bu esa o'qituvchidan an'anaviy va raqamli metodlarni uyg'un qo'llashni talab etadi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda metodlar tizimli qo'llanilganda talaba o'zlashtirayotgan bilimni faqat nazariy ma'lumot sifatida emas, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llashi mumkin bo'lgan amaliy vosita sifatida qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan, har bir metod talabanning kasbiy tajribasini boyitadigan, uni real dars jarayoniga tayyorlaydigan va pedagogik fikrlashini rivojlantiradigan shaklda tashkil etilishi kerak. Masalan, talabaga dars metodini tanlash topshirig'i berilganda, u faqat metod nomini aytib qolmay, ushbu metod qaysi mavzuda, qaysi bosqichda, qanday vosita bilan va qanday baholash mezonida qo'llanishini ham izohlashi zarur.

Metodlardan foydalanishda auditoriyadagi ijtimoiy-psixologik muhit ham katta ahamiyatga ega. Talabalar o'z fikrini erkin bildiradigan, savol berishdan cho'chimaydigan, xato javob uchun kamsitilmaydigan guruhda interfaol metodlar

¹ Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. *Innovatsion ta'lim texnologiyalari*. Toshkent, 2015.

yuqori samara beradi. Aksincha, faollik past bo'lgan guruhda o'qituvchi avval kichik va sodda topshiriqlardan boshlashi, keyin murakkab munozara va loyiha ishlariga o'tishi lozim. Bu ta'lim jarayonida bosqichlilik va izchillikni ta'minlaydi.

Ta'lim metodlarining natijadorligini oshirish uchun o'qituvchi dars jarayonida talabalar faoliyatini kuzatib boradi. Kim faol qatnashayapti, kim mavzuni tushunmayapti, qaysi savol ko'proq qiziqish uyg'otmoqda, qaysi topshiriq murakkablik qilmoqda - bularning barchasi keyingi metodik qarorlar uchun muhim axborot hisoblanadi. Bunday kuzatish asosida o'qituvchi dars davomida ham o'zgarish kiritishi mumkin: qo'shimcha izoh beradi, guruh ishini qayta tashkil etadi, savolni soddalashtiradi yoki yangi misol keltiradi.

Pedagogik fanlar o'qituvchisi metodni tanlashda milliy ta'lim amaliyoti va mahalliy sharoitni ham hisobga olishi lozim. O'zbekiston ta'lim muassasalarida turli hududlar, ta'lim tili, texnik baza, talabalarining o'quv tajribasi va kasbiy ehtiyojlari bir xil emas. Shu sababli bir oliy ta'lim muassasasida samarali bo'lgan metod boshqa sharoitda aynan shu ko'rinishda natija bermasligi mumkin. Metodik moslashuvchanlik o'qituvchining kasbiy yetukligidan dalolat beradi.

6.3. Pedagogik fanlarni o'qitishda metodlarni tanlash mezonlari

Pedagogik fanlarni o'qitish metodini tanlash o'qituvchining kasbiy mahoratini ko'rsatuvchi muhim mezonlardan biridir. Metod tanlashda birinchi navbatda ta'lim maqsadi hisobga olinadi. Agar maqsad talabalarga ma'lum nazariy tushunchalarni berish bo'lsa, ma'ruza, tushuntirish, izohli bayon, jadval va tayanch konspektdan foydalanish maqsadga muvofiq. Agar maqsad talabalarda pedagogik vaziyatni tahlil qilish, qaror qabul qilish va baholash ko'nikmalarini rivojlantirish bo'lsa, keys-stadi, muammoli savol, guruhli muhokama, rolli o'yin va loyiha metodlari samaraliroq bo'ladi.

Ikkinchi mezon o'quv materialining mazmunidir. Pedagogik fanlarda ayrim mavzular tushunchaviy xarakterga ega bo'lib, izoh va ta'riflarni talab qiladi. Masalan, "ta'lim metodi", "didaktik vosita", "kompetensiya", "refleksiya" kabi tushunchalar mantiqiy izoh, taqqoslash va misollar orqali o'zlashtiriladi. Ayrim

mavzular esa jarayonni ko'rsatishni talab qiladi. Masalan, darsni rejalashtirish, tarbiyaviy tadbir loyihalash, baholash mezonini ishlab chiqish, pedagogik diagnostika o'tkazish kabi mavzularda amaliy metodlar ustunlik qiladi.

Uchinchi mezon talabalarning tayyorgarlik darajasidir. Agar talabalarda mavzu bo'yicha tayanch bilimlar yetarli bo'lmasa, darsni bevosita muammoli vazifa bilan boshlash ularni qiynashi mumkin. Bunday holatda o'qituvchi avval qisqa tushuntirish, tayanch tushunchalarni izohlash va ko'rgazmali sxema berish orqali zamin yaratadi. Aksincha, talabalarda avvalgi bilimlar yetarli bo'lsa, ularni mustaqil izlanish, tahlil, bahs va loyiha ishlariga jalb qilish samarali bo'ladi.

To'rtinchi mezon dars shakli va vaqt taqsimotidir. Ma'ruza darsida nazariy materialni izchil bayon qilish bilan birga qisqa muammoli savollar, mini-test, tezkor refleksiya va jadval to'ldirish kabi usullar qo'llanishi mumkin. Seminar darsida esa savol-javob, guruhli muhokama, matn tahlili, keys, mini-taqdimot va baholash varaqalaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Amaliy mashg'ulotda talabaning bajaradigan ishi aniq bo'lishi, topshiriq natijasi ko'rinadigan mahsulotga aylanishi kerak: dars ishlanmasi, jadval, konseptual xarita, baholash mezonni yoki metodik tavsiya.

Beshinchi mezon mavjud shart-sharoitdir. Metod tanlashda auditoriya jihozlanganligi, texnik vositalar, internetga ulanish, elektron resurslar, talabalar soni, guruhning psixologik muhiti va mashg'ulot uchun ajratilgan vaqt e'tiborga olinadi. Masalan, katta auditoriyada ko'p bosqichli rolli o'yin o'tkazish murakkab bo'lishi mumkin, lekin savol-javob, ovoz berish, slaydli izoh, QR-test yoki kichik guruhlar bo'yicha tahlilni tashkil qilish mumkin. Kichik guruhda esa munozara, tahlil va loyiha metodlari ko'proq samara beradi.

Oltinchi mezon baholash tizimi bilan bog'liq. Agar darsda tanlangan metod baholash mezonni bilan bog'lanmasa, talabalar faoliyatining natijasini aniqlash qiyin bo'ladi. Masalan, muammoli vaziyat tahlil qilingan bo'lsa, baholashda vaziyatni tushunish, dalil keltirish, pedagogik yechim taklif qilish, yechimni asoslash va taqdimot qilish mezonlari belgilanishi lozim. Amaliy topshiriqlarda rubrika va chek-

listlardan foydalanish talabalar uchun ham, o'qituvchi uchun ham adolatli baholash muhitini yaratadi.¹

6.2-jadval. Pedagogik fanlarni o'qitishda metod tanlash shartlari

Tanlash mezonlari	O'qituvchi e'tibor beradigan jihat	Mos metodlar	Amaliy natija
Ta'lim maqsadi	Bilim berish, ko'nikma shakllantirish yoki kompetensiyani rivojlantirish	Ma'ruza, suhbat, keys, loyiha	Dars natijasi aniq belgilanadi
Mavzu mazmuni	Nazariy, tarixiy, metodik yoki amaliy xarakter	Tushuntirish, taqqoslash, amaliy mashq	Mazmun oson idrok qilinadi
Talaba tayyorgarligi	Tayanch bilimlar, qiziqish, mustaqillik darajasi	Reproduktiv, qisman izlanish, tadqiqiy	Faoliyat talaba imkoniyatiga moslashadi
Auditoriya sharoiti	Texnik vositalar, vaqt, guruh hajmi	Ko'rgazmali, interfaol, raqamli metodlar	Dars jarayoni real imkoniyatga moslashadi
Baholash mezonlari	Natijani aniqlash va tahlil qilish imkoniyati	Test, og'zaki baholash, portfolio, rubrika	Xolis va aniq baholash ta'minlanadi

Metod tanlashda o'qituvchi pedagogik etikani ham unutmasligi kerak. Talabalarni kamsituvchi, faqat yodlashga majbur qiluvchi, fikr bildirishni cheklovchi, ijodiy yondashuvga imkon bermaydigan usullar ta'limning insonparvarlik mohiyatiga mos kelmaydi. Aksincha, hamkorlikka asoslangan, talabaning shaxsiy tajribasiga tayanadigan, uning fikrini qadrlaydigan, xatodan o'rganishga yo'l ochadigan metodlar zamonaviy pedagogik ta'lim uchun muhimdir.

Pedagogik fanlarda metod tanlashning yana bir muhim talabi - nazariya va amaliyot birligini ta'minlashdir. Masalan, "ta'lim vositalari" mavzusi o'qitilganda talabalarga faqat vositalar tasnifi berilsa, mavzu nazariy darajada qolib ketadi. Agar ularga muayyan mavzu uchun didaktik vosita yaratish, uni dars bosqichiga joylashtirish va samaradorligini izohlash topshirilsa, nazariya amaliyot bilan

¹ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori.

bog'lanadi. Shu tariqa talaba kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llashi mumkin bo'lgan tajribaga ega bo'ladi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda metodlar tizimli qo'llanilganda talaba o'zlashtirayotgan bilimni faqat nazariy ma'lumot sifatida emas, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llashi mumkin bo'lgan amaliy vosita sifatida qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan, har bir metod talabaning kasbiy tajribasini boyitadigan, uni real dars jarayoniga tayyorlaydigan va pedagogik fikrlashini rivojlantiradigan shaklda tashkil etilishi kerak. Masalan, talabaga dars metodini tanlash topshirig'i berilganda, u faqat metod nomini aytib qolmay, ushbu metod qaysi mavzuda, qaysi bosqichda, qanday vosita bilan va qanday baholash mezonini asosida qo'llanishini ham izohlashi zarur.

Metodlardan foydalanishda auditoriyadagi ijtimoiy-psixologik muhit ham katta ahamiyatga ega. Talabalar o'z fikrini erkin bildiradigan, savol berishdan cho'chimaydigan, xato javob uchun kamsitilmaydigan guruhda interfaol metodlar yuqori samara beradi. Aksincha, faollik past bo'lgan guruhda o'qituvchi avval kichik va soddaga topshiriqlardan boshlashi, keyin murakkab munozara va loyiha ishlariga o'tishi lozim. Bu ta'lim jarayonida bosqichlilik va izchillikni ta'minlaydi.

Ta'lim metodlarining natijadorligini oshirish uchun o'qituvchi dars jarayonida talabalar faoliyatini kuzatib boradi. Kim faol qatnashayapti, kim mavzuni tushunmayapti, qaysi savol ko'proq qiziqish uyg'otmoqda, qaysi topshiriq murakkablik qilmoqda - bularning barchasi keyingi metodik qarorlar uchun muhim axborot hisoblanadi. Bunday kuzatish asosida o'qituvchi dars davomida ham o'zgarish kiritishi mumkin: qo'shimcha izoh beradi, guruh ishini qayta tashkil etadi, savolni soddalashtiradi yoki yangi misol keltiradi.

Pedagogik fanlar o'qituvchisi metodni tanlashda milliy ta'lim amaliyoti va mahalliy sharoitni ham hisobga olishi lozim. O'zbekiston ta'lim muassasalarida turli hududlar, ta'lim tili, texnik baza, talabalarning o'quv tajribasi va kasbiy ehtiyojlari bir xil emas. Shu sababli bir oliy ta'lim muassasasida samarali bo'lgan metod boshqa

sharoitda aynan shu ko‘rinishda natija bermasligi mumkin. Metodik moslashuvchanlik o‘qituvchining kasbiy yetukligidan dalolat beradi.

6.4. Amaliyotda keng qo‘llaniladigan o‘qitish metodlari

Pedagogik fanlarni o‘qitishda eng ko‘p qo‘llaniladigan metodlardan biri ma’ruza metodidir. Ma’ruza katta hajmdagi nazariy ma’lumotni izchil, tizimli va ilmiy asosda bayon qilish imkonini beradi. Biroq zamonaviy ma’ruza faqat monolog bo‘lib qolmasligi kerak. U muammoli savol, qisqa dialog, ko‘rgazmali material, real pedagogik vaziyat, mini-topshiriq va refleksiya bilan boyitilganda samarali bo‘ladi. Ma’ruza jarayonida talaba tinglovchi bo‘lish bilan birga, savolga javob beruvchi, misol keltiruvchi, taqqoslovchi va xulosa chiqaruvchi subyektga aylanadi.

Ma’ruza metodining samaradorligi o‘qituvchining tayyorgarligiga bog‘liq. O‘qituvchi mavzuning rejasini oldindan belgilaydi, asosiy tushunchalarni ajratadi, manbalarni tanlaydi, mavzuning dolzarbligini ko‘rsatadi, hayotiy misollar bilan boyitadi va yakunda talabalarga mustaqil o‘qish uchun yo‘nalish beradi. Ma’ruza davomida nutqning ravonligi, mantiqiy izchillik, tushunchalarning aniq ta’rifi, auditoriya bilan aloqa, slayd va jadvaldan maqsadli foydalanish muhim ahamiyatga ega.

Ma’ruza-bahs metodi ma’ruzaning interfaol shakli bo‘lib, unda o‘qituvchi mavzuni tayyor xulosalar majmui sifatida emas, balki muhokama qilinadigan masalalar tizimi sifatida taqdim etadi. Masalan, “qaysi metod pedagogik fanlarni o‘qitishda eng samarali?” degan savolga bitta javob berilmaydi. Talabalar metod samaradorligi maqsad, mazmun, sharoit va talaba tayyorgarligiga bog‘liqligini dalillar orqali asoslaydi. Shu jarayonda ular ilmiy munozara madaniyatini egallaydi.

Suhbat metodi pedagogik fanlarda alohida ahamiyatga ega. Chunki pedagogik bilim ko‘p hollarda muloqotda, savol-javobda, fikr almashishda chuqurlashadi. Suhbat metodida o‘qituvchi talabalarga yo‘naltiruvchi savollar beradi, ularning javoblarini tinglaydi, aniqlashtiradi, umumlashtiradi va yangi xulosaga olib keladi. Suhbat kirish, takrorlash, yangi mavzuni ochish, mustahkamlash va nazorat bosqichlarida qo‘llanishi mumkin. Mazkur metod talabalarning nutqi, mantiqiy

fikrlashi, dalil keltirish va pedagogik tushunchalarni to'g'ri qo'llash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Evristik suhbat talabalarning mustaqil xulosa chiqarishiga qaratilgan suhbat turidir. Bunda o'qituvchi tayyor javobni aytmaydi, balki ketma-ket savollar orqali talabani muammoga olib kiradi. Masalan, "o'qitish metodi nima?", "nima uchun bir xil metod hamma mavzuda bir xil samara bermaydi?", "metod va vosita o'rtasidagi farq nimada?", "talaba faolligini oshirish uchun qaysi usuldan foydalanish mumkin?" kabi savollar mavzuni bosqichma-bosqich ochishga yordam beradi. Evristik suhbatda talabaning fikri qadrlanadi va xatolari o'rganish manbai sifatida ko'riladi.

Laboratoriya metodi pedagogik hodisalarni tajriba, kuzatish va amaliy sinov orqali o'rganishga qaratiladi. Pedagogik fanlarda laboratoriya mashg'uloti tabiiy fanlardagidek faqat asbob-uskunalar bilan ishlashni anglatmaydi. U dars fragmentini loyihalash, tarbiyaviy vaziyatni modellashtirish, kuzatish varaqasini tuzish, baholash mezonini sinash, guruhdagi muloqotni tahlil qilish, pedagogik diagnostika elementlarini qo'llash kabi faoliyatlarni qamrab oladi. Laboratoriya metodida talaba nazariy bilimni amaliy harakatga aylantiradi.

Manbalar bilan ishlash metodi talabalarning ilmiy axborot bilan mustaqil ishlash madaniyatini shakllantiradi. Pedagogik fanlarda manba sifatida darslik, o'quv qo'llanma, ilmiy maqola, qonun hujjatlari, davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari, elektron resurslar, statistik ma'lumotlar va ilg'or tajriba materiallaridan foydalaniladi. Talaba manbani o'qib chiqish bilan cheklanmay, undagi asosiy g'oyani ajratishi, konspekt tuzishi, jadvalga joylashtirishi, taqqoslashi, tanqidiy tahlil qilishi va mavzu bo'yicha xulosa chiqarishi lozim.

Mustaqil ish metodi kredit-modul tizimi sharoitida yanada muhim ahamiyat kasb etadi. Mustaqil ish talabaning auditoriyadan tashqari faoliyati bo'lib, u manbalar bilan ishlash, taqdimot tayyorlash, referat yozish, loyiha ishlab chiqish, dars ishlanmasi tuzish, keys yaratish, kuzatish natijalarini tahlil qilish va elektron portfolio yig'ish kabi ko'rinishlarda tashkil etilishi mumkin. Mustaqil ish samarali

bo‘lishi uchun topshiriq aniq, baholash mezonlari tushunarli, manbalar yetarli va natija ko‘rinadigan bo‘lishi kerak.

Muammoli ta’lim metodi pedagogik fanlarda talabalarning tafakkurini rivojlantirish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Bunda o‘qituvchi mavzuni ziddiyatli vaziyatdan boshlaydi. Masalan, “talaba mavzuni yaxshi biladi, lekin amaliy vaziyatda qo‘llay olmaydi. Bunda qaysi metodik kamchilik mavjud?” degan savol talabalardan bilim, ko‘nikma, metod, vosita va baholash o‘rtasidagi bog‘liqlikni tahlil qilishni talab etadi. Muammoli ta’limda talaba javobni yoddan aytmaydi, balki izlaydi, asoslaydi va yechim taklif qiladi.

Keys-stadi metodi real yoki shartli pedagogik vaziyatni tahlil qilishga asoslanadi. Masalan, o‘qituvchi talabalar guruhiga quyidagi vaziyatni taklif qilishi mumkin: “Seminar darsida talabalar passiv, savollarga javob bermaydi, taqdimotlar yuzaki tayyorlangan. O‘qituvchi dars metodikasini qanday o‘zgartirishi kerak?” Talabalar vaziyatni tahlil qiladi, muammoning sabablarini aniqlaydi, yechim variantlarini ishlab chiqadi va o‘z qarorini himoya qiladi. Keys-stadi bo‘lajak o‘qituvchilarda kasbiy qaror qabul qilish madaniyatini shakllantiradi.

Loyiha metodi talabalarning ijodiy va mustaqil faoliyatini kuchaytiradi. Pedagogik fanlarda loyiha sifatida “Pedagogik fanlardan interfaol seminar modeli”, “O‘zbekiston oliy ta’limida mustaqil ta’limni tashkil etish bo‘yicha metodik tavsiya”, “Pedagogik fanlardan elektron o‘quv resursi”, “Darsda ko‘rgazmali vositalardan foydalanish bo‘yicha mini-qo‘llanma” kabi ishlar bajarilishi mumkin. Loyiha metodi natijaga yo‘naltirilganligi bilan ahamiyatli: talaba aniq mahsulot yaratadi va uni himoya qiladi.

Interfaol metodlar talabalarning o‘zaro hamkorlikda bilim olishini kuchaytiradi. “Aqliy hujum”, “Klaster”, “B-B-B”, “Insert”, “Debat”, “FSMU”, “Baliq skeleti”, “Venn diagrammasi”, “Sinkveyn”, “Gallery walk” kabi metodlar pedagogik fanlarda mavzuni tahlil qilish, fikrlarni guruhlash, dalillarni taqqoslash va umumlashtirish uchun qo‘llanilishi mumkin. Biroq interfaol metodlar tashqi bezak

sifatida emas, balki mavzu maqsadiga xizmat qiladigan didaktik vosita sifatida qo'llanishi lozim.

Nazorat va o'z-o'zini nazorat metodlari ta'lim natijasini aniqlashga yordam beradi. Og'zaki so'rov, yozma ish, test, amaliy topshiriq, portfolio, rubrika, reyting, o'zaro baholash va refleksiya nazoratning turli ko'rinishlaridir. Pedagogik fanlarda nazorat faqat baho qo'yish vazifasini bajarmaydi; u talabanning qaysi tushunchani yetarli o'zlashtirganini, qaysi ko'nikmaga ehtiyoj borligini, keyingi darsda nimaga e'tibor berish zarurligini ko'rsatadi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda metodlar tizimli qo'llanilganda talaba o'zlashtirayotgan bilimni faqat nazariy ma'lumot sifatida emas, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llashi mumkin bo'lgan amaliy vosita sifatida qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan, har bir metod talabanning kasbiy tajribasini boyitadigan, uni real dars jarayoniga tayyorlaydigan va pedagogik fikrlashini rivojlantiradigan shaklda tashkil etilishi kerak. Masalan, talabaga dars metodini tanlash topshirig'i berilganda, u faqat metod nomini aytib qolmay, ushbu metod qaysi mavzuda, qaysi bosqichda, qanday vosita bilan va qanday baholash mezonida asosida qo'llanishini ham izohlashi zarur.

Metodlardan foydalanishda auditoriyadagi ijtimoiy-psixologik muhit ham katta ahamiyatga ega. Talabalar o'z fikrini erkin bildiradigan, savol berishdan cho'chimaydigan, xato javob uchun kamsitilmaydigan guruhda interfaol metodlar yuqori samara beradi. Aksincha, faollik past bo'lgan guruhda o'qituvchi avval kichik va sodda topshiriqlardan boshlashi, keyin murakkab munozara va loyiha ishlariga o'tishi lozim. Bu ta'lim jarayonida bosqichlilik va izchillikni ta'minlaydi.

Ta'lim metodlarining natijadorligini oshirish uchun o'qituvchi dars jarayonida talabalar faoliyatini kuzatib boradi. Kim faol qatnashayapti, kim mavzuni tushunmayapti, qaysi savol ko'proq qiziqish uyg'otmoqda, qaysi topshiriq murakkablik qilmoqda - bularning barchasi keyingi metodik qarorlar uchun muhim axborot hisoblanadi. Bunday kuzatish asosida o'qituvchi dars davomida ham

o'zgarish kiritishi mumkin: qo'shimcha izoh beradi, guruh ishini qayta tashkil etadi, savolni soddalashtiradi yoki yangi misol keltiradi.

Pedagogik fanlar o'qituvchisi metodni tanlashda milliy ta'lim amaliyoti va mahalliy sharoitni ham hisobga olishi lozim. O'zbekiston ta'lim muassasalarida turli hududlar, ta'lim tili, texnik baza, talabalarning o'quv tajribasi va kasbiy ehtiyojlari bir xil emas. Shu sababli bir oliy ta'lim muassasasida samarali bo'lgan metod boshqa sharoitda aynan shu ko'rinishda natija bermasligi mumkin. Metodik moslashuvchanlik o'qituvchining kasbiy yetukligidan dalolat beradi.

6.5. Pedagogik fanlarni o'qitish vositalari va ularning tasnifi

Ta'lim vositalari o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'quv axborotini uzatish, idrok etish, mustahkamlash, amaliyotga tatbiq qilish va nazorat qilishga xizmat qiladigan didaktik resurslardir. Ta'lim vositalari oddiy doska va bo'rdan tortib, elektron platformalar, simulyatorlar, video darslar, raqamli testlar va sun'iy intellektga asoslangan yordamchi tizimlargacha bo'lgan keng qamrovli vositalarni o'z ichiga oladi. Pedagogik fanlarni o'qitishda vositalar mavzuning tushunarli, qiziqarli va amaliy bo'lishini ta'minlaydi.¹

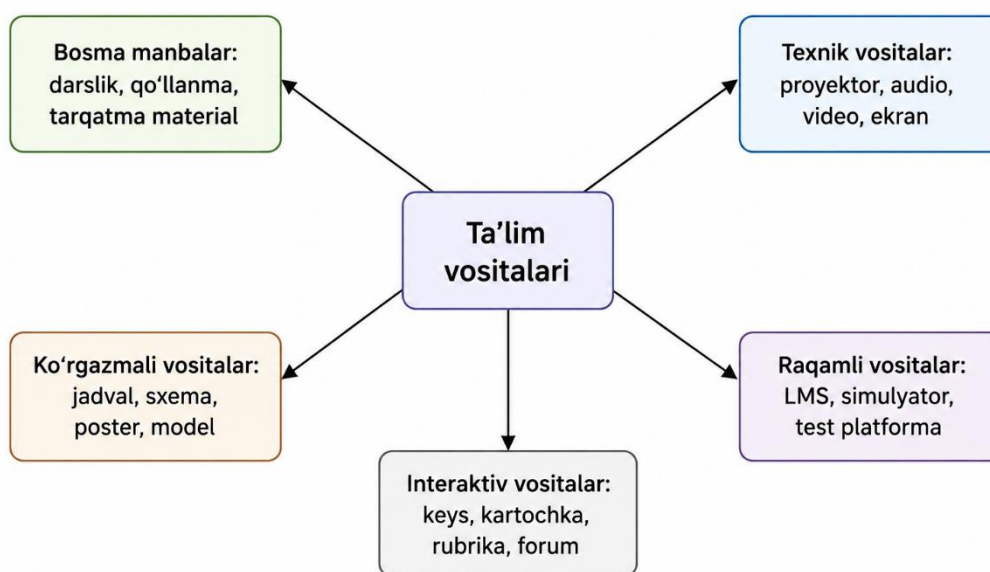
Vosita va metod o'zaro bog'liq tushunchalardir. Metod faoliyat yo'li bo'lsa, vosita shu yo'lni amalga oshirishga yordam beradigan didaktik tayanchdir. Masalan, ma'ruza metodida slayd, sxema, tayanch konspekt, video lavha, interaktiv savolnoma vosita sifatida qo'llanishi mumkin. Keys-stadi metodida esa vaziyat matni, tahlil varaqasi, baholash rubrikasi, guruh kartochkalari va taqdimot shakli vosita vazifasini bajaradi. Vosita noto'g'ri tanlansa, metod samaradorligi pasayadi; metod maqsadga mos bo'lmasa, eng zamonaviy vosita ham kutilgan natijani bermaydi.

Ta'lim vositalarini tasniflashda ularning shakli, axborot turi, qo'llanish joyi, texnik imkoniyati va pedagogik vazifasi hisobga olinadi. Bosma vositalarga darslik,

¹ Xo'jayev B.Q. *Didaktik vositalar majmui*. Buxoro, 2017.

o‘quv qo‘llanma, metodik ko‘rsatma, tarqatma material, test varaqasi, baholash mezonini kiradi. Ko‘rgazmali vositalar jadval, diagramma, chizma, poster, plakat, model, xarita va suratlarni qamrab oladi. Texnik vositalarga proyektor, kompyuter, audio-video qurilmalar, interaktiv doska kiradi. Raqamli vositalar esa elektron darslik, LMS, videodars, onlayn test, forum, elektron portfolio, mobil ilova va bulutli hujjatlarni o‘z ichiga oladi.

Ta’lim vositalarining pedagogik fanlardagi tasnifi

6.2-rasm. Ta’lim vositalarining pedagogik fanlardagi tasnifi

Pedagogik fanlarni o‘qitishda ko‘rgazmali vositalarning ahamiyati katta. Chunki pedagogik jarayon ko‘pincha mavhum tushunchalar: ta’lim jarayoni, metod, prinsip, motiv, kompetensiya, didaktik vazifa, pedagogik diagnostika, tarbiyaviy ta’sir kabi kategoriyalar bilan bog‘liq. Ularni sxema, jadval, konseptual xarita va model orqali ko‘rsatish talabalarning idrokini yengillashtiradi. Masalan, “ta’lim metodlari tasnifi” jadval orqali berilsa, talabalar metodlar o‘rtasidagi farqni tezroq anglaydi.

Raqamli vositalar pedagogik fanlarni o‘qitishga yangi imkoniyatlar olib kiradi. Elektron platformalarda ma’ruza materiallari, topshiriqlar, testlar, forumlar, baholash mezonlari, videodarslar va elektron adabiyotlar joylashtiriladi. Talaba

darsdan oldin material bilan tanishadi, darsda muhokama qiladi, darsdan keyin esa mustaqil topshiriq bajaradi. Bu “aralash ta’lim” elementlarini qo’llash imkonini yaratadi. Raqamli vositalar ayniqsa mustaqil ta’limni tashkil etish, qayta aloqa berish va talaba faolligini monitoring qilishda muhimdir.

O‘zbekiston ta’lim tizimida raqamli ta’lim vositalaridan foydalanish davlat siyosatining muhim yo‘nalishlaridan biri sifatida qaralmoqda. “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunda ta’limning uzluksizligi, ochiqligi, davlat ta’lim standartlariga muvofiqligi va shaxsga yo‘naltirilganligi kabi tamoyillar belgilangan bo‘lib, bu talablar pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasiga ham bevosita taalluqlidir.¹

Ta’lim vositalarini tanlashda bir nechta didaktik talablar mavjud. Birinchidan, vosita mavzu mazmuniga mos bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, u talabning yosh va kasbiy tayyorgarligiga muvofiq tanlanishi lozim. Uchinchidan, vosita ortiqcha bezak emas, balki bilimni tushunish, tahlil qilish yoki qo’llashga yordam berishi kerak. To‘rtinchidan, vosita texnik jihatdan ishlashga tayyor bo‘lishi, dars vaqtini behuda sarflamasligi zarur. Beshinchidan, vositadan foydalanish o‘qituvchining metodik maqsadi bilan bog‘liq bo‘lishi shart.

6.3-jadval. Pedagogik fanlarda ta’lim vositalaridan foydalanish yo‘nalishlari

Vosita turi	Misollar	Uyg‘un metodlar	Didaktik vazifasi
Bosma vositalar	Darslik, qo‘llanma, tarqatma material, test varaqasi	Manbalar bilan ishlash, mustaqil ish, suhbat	Nazariy bilimni mustahkamlash
Ko‘rgazmali vositalar	Jadval, sxema, konseptual xarita, plakat	Ma’ruza, tushuntirish, taqqoslash	Tushunchalarni vizual idrok ettirish
Amaliy vositalar	Keys matni, dars ishlanmasi namunasi, baholash rubrikasi	Amaliy mashq, keys-stadi, laboratoriya	Kasbiy ko‘nikmani shakllantirish

¹ O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr.

Texnik vositalar	Proyektor, audio, video, interaktiv doska	Namoyish, ma'ruza-bahs, tahlil	Axborotni ta'sirchan yetkazish
Raqamli vositalar	LMS, onlayn test, elektron portfolio, forum	Aralash ta'lim, mustaqil ta'lim, monitoring	Qayta aloqa va natijani kuzatish

O'qitish vositalarining samaradorligi ularning soni bilan emas, balki o'rinli qo'llanishi bilan belgilanadi. Darsda juda ko'p slayd, video yoki tarqatma material berish talabani chalg'itishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi har bir vositaning vazifasini oldindan belgilashi kerak: u tushuntirish uchunmi, tahlil uchunmi, mustahkamlash uchunmi yoki baholash uchunmi? Masalan, sxema mavzuni ochishda, jadval taqqoslashda, video vaziyatni ko'rsatishda, test esa o'zlashtirishni aniqlashda qo'llansa, darsning didaktik mantiqi saqlanadi.

6.6. Pedagogik fanlarda metod va vositalarni uyg'un qo'llash texnologiyasi

Metod va vositalarni uyg'un qo'llash darsni loyihalashdan boshlanadi. O'qituvchi avval mavzuning kutilayotgan natijalarini belgilaydi, so'ng mazmunni kichik bo'limlarga ajratadi, har bir bo'lim uchun mos metod va vositani tanlaydi. Masalan, "ta'lim metodlari tasnifi" mavzusida kirish qismida muammoli savol, asosiy qismda ma'ruza va jadval, mustahkamlash qismida guruhli topshiriq, yakunda esa qisqa test va refleksiya qo'llanishi mumkin. Bunday ketma-ketlik darsning izchilligini ta'minlaydi.

Metod va vositalarni uyg'unlashtirishda dars bosqichlari muhim. Motivatsiya bosqichida hayotiy savol, pedagogik vaziyat, qisqa video yoki statistik ma'lumot ishlatiladi. Yangi mavzuni tushuntirish bosqichida ma'ruza, tushuntirish, sxema va tayanch konspekt qo'llanadi. Mustahkamlash bosqichida amaliy mashq, savol-javob, guruhli tahlil, klaster yoki Venn diagrammasi ishlatiladi. Nazorat bosqichida test, og'zaki javob, rubrika yoki o'z-o'zini baholash varaqasi qo'llanadi. Refleksiya bosqichida esa "bugun nimani bildim?", "qanday savol tug'ildi?", "qaysi metodni kelajakda qo'llayman?" kabi savollar beriladi.

Pedagogik fanlarda metod va vositalarni uyg'unlashtirishning muhim shakllaridan biri amaliy-seminar mashg'ulotidir. Masalan, "Pedagogik fanlarni o'qitish vositalari" mavzusida talabalar guruhlariga bo'linadi. Birinchi guruh bosma vositalar bo'yicha taqdimot tayyorlaydi, ikkinchi guruh ko'rgazmali vositalarni tahlil qiladi, uchinchi guruh raqamli vositalar imkoniyatini ko'rsatadi, to'rtinchi guruh esa dars uchun vosita tanlash mezonlarini ishlab chiqadi. Yakunda har bir guruh o'z natijasini himoya qiladi va umumiy xulosa chiqariladi.

Metod va vositalarni uyg'un qo'llashda baholash vositalari ham alohida o'rin tutadi. O'qituvchi faqat yakuniy baho bilan cheklanmasligi, balki jarayon davomida talabalarning faoliyati haqida qayta aloqa berishi zarur. Masalan, loyiha ishida muammoni aniqlash, manbani tanlash, yechim ishlab chiqish, taqdimot qilish va refleksiya mezonlari alohida baholanadi. Bu talabaga o'z ishining kuchli va zaif tomonlarini ko'rishga yordam beradi.

6.4-jadval. Dars bosqichlariga mos metod va vositalar

Dars bosqichi	Mos metodlar	Mos vositalar	O'qituvchi vazifasi	Talaba faoliyati
Motivatsiya	Muammoli savol, aqliy hujum	Video lavha, savol kartochkasi	Qiziqish uyg'otish	Muammoga munosabat bildiradi
Yangi bilim	Ma'ruza, tushuntirish, suhbat	Slayd, sxema, tayanch konspekt	Mazmunni izchil bayon qiladi	Tinglaydi, yozadi, savol beradi
Mustahkamlash	Keys, klaster, guruhli ish	Tarqatma material, jadval	Faoliyatni tashkil etadi	Tahlil qiladi, yechim ishlab chiqadi
Nazorat	Test, og'zaki javob, rubrika	Test platforma, baholash varaqasi	Natijani aniqlaydi	Javob beradi, o'zini baholaydi
Refleksiya	"3-2-1", fikrlar kartasi	Refleksiya varaqasi, forum	Xulosa chiqarishga yo'naltiradi	O'z o'rganishini tahlil qiladi

Metod va vositalarni uyg'unlashtirishda o'qituvchining ijodkorligi ham muhim. Bir xil mavzuni turli metodlar bilan o'qitish mumkin, ammo har bir tanlov asoslangan bo'lishi kerak. Masalan, "ma'ruza metodi" mavzusini ma'ruza orqali bayon qilish mumkin, lekin uni "ma'ruza-bahs" shaklida tashkil etish talabalarga metodning o'zini amalda his qilish imkonini beradi. "Suhbat metodi" mavzusini esa evristik suhbat orqali o'qitish mazmun va shakl birligini ta'minlaydi.

Raqamli sharoitda metod va vositalar uyg'unligi yanada kengayadi. Masalan, talabalar darsdan oldin elektron platformadan qisqa video va matn bilan tanishadi, darsda muammoli vaziyatni tahlil qiladi, darsdan keyin esa elektron forumda xulosa yozadi. Bu yondashuv auditoriya va mustaqil ta'limni bog'laydi. O'qituvchi esa talabalarning topshiriqni bajarish vaqti, faolligi, test natijasi va fikrlarini tahlil qilib, keyingi darsni rejalashtiradi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda metodlar tizimli qo'llanilganda talaba o'zlashtirayotgan bilimni faqat nazariy ma'lumot sifatida emas, balki kelajakdagi kasbiy faoliyatida qo'llashi mumkin bo'lgan amaliy vosita sifatida qabul qiladi. Shu nuqtai nazardan, har bir metod talabaning kasbiy tajribasini boyitadigan, uni real dars jarayoniga tayyorlaydigan va pedagogik fikrlashini rivojlantiradigan shaklda tashkil etilishi kerak. Masalan, talabaga dars metodini tanlash topshirig'i berilganda, u faqat metod nomini aytib qolmay, ushbu metod qaysi mavzuda, qaysi bosqichda, qanday vosita bilan va qanday baholash mezonida asosida qo'llanishini ham izohlashi zarur.

Metodlardan foydalanishda auditoriyadagi ijtimoiy-psixologik muhit ham katta ahamiyatga ega. Talabalar o'z fikrini erkin bildiradigan, savol berishdan cho'chimaydigan, xato javob uchun kamsitilmaydigan guruhda interfaol metodlar yuqori samara beradi. Aksincha, faollik past bo'lgan guruhda o'qituvchi avval kichik va sodda topshiriqlardan boshlashi, keyin murakkab munozara va loyiha ishlariga o'tishi lozim. Bu ta'lim jarayonida bosqichlilik va izchillikni ta'minlaydi.

Ta'lim metodlarining natijadorligini oshirish uchun o'qituvchi dars jarayonida talabalar faoliyatini kuzatib boradi. Kim faol qatnashayapti, kim mavzuni

tushunmayapti, qaysi savol ko‘proq qiziqish uyg‘otmoqda, qaysi topshiriq murakkablik qilmoqda - bularning barchasi keyingi metodik qarorlar uchun muhim axborot hisoblanadi. Bunday kuzatish asosida o‘qituvchi dars davomida ham o‘zgarish kiritishi mumkin: qo‘shimcha izoh beradi, guruh ishini qayta tashkil etadi, savolni soddalashtiradi yoki yangi misol keltiradi.

Pedagogik fanlar o‘qituvchisi metodni tanlashda milliy ta’lim amaliyoti va mahalliy sharoitni ham hisobga olishi lozim. O‘zbekiston ta’lim muassasalarida turli hududlar, ta’lim tili, texnik baza, talabalarning o‘quv tajribasi va kasbiy ehtiyojlari bir xil emas. Shu sababli bir oliy ta’lim muassasasida samarali bo‘lgan metod boshqa sharoitda aynan shu ko‘rinishda natija bermasligi mumkin. Metodik moslashuvchanlik o‘qituvchining kasbiy yetukligidan dalolat beradi.

6.7. Pedagogik fanlarni o‘qitishda o‘qituvchining metodik mahorati

Metodik mahorat o‘qituvchining metod va vositalarni vaziyatga mos tanlashi, dars jarayonini boshqarishi, talabalarning faolligini qo‘llab-quvvatlashi va ta’lim natijasini tahlil qila olishida namoyon bo‘ladi. Pedagogik fanlar o‘qituvchisi nafaqat nazariy bilimlarni chuqur bilishi, balki ularni talabalarga tushunarli, qiziqarli va amaliy ahamiyatga ega shaklda yetkazishi kerak. Buning uchun o‘qituvchi nutq madaniyati, savol berish texnikasi, auditoriya bilan ishlash, ko‘rgazmali material tayyorlash va baholash mezonlarini ishlab chiqish ko‘nikmalariga ega bo‘lishi lozim.

Metodik mahoratning muhim belgilaridan biri - darsda talabani faol subyektga aylantirishdir. Talaba faqat eshituvchi emas, balki izlovchi, tahlil qiluvchi, savol beruvchi, dalil keltiruvchi, yechim taklif qiluvchi va o‘z faoliyatini baholovchi ishtirokchi bo‘lishi kerak. O‘qituvchi metodlarni shunday tanlashi lozimki, talaba o‘zining kasbiy nuqtai nazarini shakllantira olsun. Bu ayniqsa bo‘lajak o‘qituvchilar tayyorlanadigan yo‘nalishlar uchun muhimdir.

O‘qituvchining metodik mahorati qayta aloqa berishda ham ko‘rinadi. Qayta aloqa talabaning faqat xatosini ko‘rsatish emas, balki unga qanday yaxshilash mumkinligini tushuntirishdir. Masalan, “javob noto‘g‘ri” deyish o‘rniga “siz

metodning ta'rifini aytdingiz, endi uning amaliy qo'llanish shartini ham izohlang" deyish talabani rivojlanishiga yordam beradi. Qayta aloqa aniq, hurmatli, konstruktiv va rivojlantiruvchi bo'lishi kerak.

Pedagogik fanlarni o'qitishda o'qituvchi talabalarning mustaqil ta'limini ham metodik jihatdan boshqaradi. Mustaqil ish topshirig'i aniq bo'lmasa, talabalar uni formal bajarishi mumkin. Shuning uchun topshiriqda maqsad, bajarish tartibi, manbalar, hajm, baholash mezonlari va topshirish muddati ko'rsatiladi. Masalan, "ta'lim vositalari haqida referat yozing" degan topshiriq o'rniga "pedagogik fanlardan bitta mavzu tanlang, shu mavzu uchun uchta didaktik vosita loyihalang va ularning qo'llanish bosqichini izohlang" deyish ancha samarali hisoblanadi.

Metodik mahoratning yana bir jhati - o'qituvchining refleksiv faoliyatidir. Har bir mashg'ulotdan so'ng o'qituvchi o'ziga quyidagi savollarni berishi kerak: tanlangan metod maqsadga xizmat qildimi? Talabalar qaysi bosqichda faol bo'ldi? Qaysi vosita yaxshi samara berdi? Qaysi savol qiyinchilik tug'dirdi? Keyingi darsda nimani o'zgartirish kerak? Bunday refleksiya o'qituvchining kasbiy o'sishini ta'minlaydi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda zamonaviy metodik mahorat milliy ta'lim siyosati, davlat ta'lim standartlari, kompetensiyaviy yondashuv va raqamli ta'lim imkoniyatlari bilan uyg'un bo'lishi kerak. O'qituvchi har bir metod va vositani talabani kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'lay olgandagina ta'lim amaliy ahamiyat kasb etadi. Shu ma'noda metodik mahorat nazariya, amaliyot, qadriyat va texnologiyani birligidir.

6.8. Pedagogik fanlarni o'qitishda metodik ssenariylar

Pedagogik fanlarni o'qitishda metod va vositalarni to'g'ri tanlash bilan bir qatorda ularni dars ssenariysiga joylashtirish ham muhimdir. Metodik ssenariy darsning bosqichma-bosqich qanday kechishini, qaysi bosqichda talaba qanday faoliyat bajarishini, o'qituvchi qaysi vositadan foydalanishini va yakunda qanday natija olinishi kerakligini oldindan belgilaydi. Ssenariysiz tanlangan metodlar

tartibsiz qo'llanishi mumkin; yaxshi ssenariy esa darsning ichki mantiqini mustahkamlaydi.

Birinchi ssenariy nazariy mavzuni o'zlashtirishga qaratiladi. Masalan, "ta'lim metodlari tasnifi" mavzusida dars boshida o'qituvchi talabalarga "nima uchun bitta metod hamma dars uchun bir xil samara bermaydi?" degan savolni beradi. So'ng qisqa ma'ruza orqali metodlar tasnifini izohlaydi. Keyingi bosqichda talabalar 6.1-jadval asosida metodlarni solishtiradi. Yakunda har bir guruh bitta metodni tanlab, uning qo'llanish shartlarini izohlaydi. Bunda muammoli savol, ma'ruza, jadval bilan ishlash, guruhli ish va taqdimot metodlari uyg'unlashadi.

Ikkinchi ssenariy amaliy ko'nikma shakllantirishga yo'naltiriladi. Masalan, "ma'ruza metodini interfaol tashkil etish" mavzusida talabalar avval namunaviy ma'ruza fragmentini kuzatadi. Keyin ular fragmentdagi kuchli va zaif tomonlarni aniqlaydi. Shundan so'ng har bir kichik guruh 10 daqiqalik ma'ruza-bahs fragmenti yaratadi va uni namoyish qiladi. Guruhlar bir-birining ishini rubrika asosida baholaydi. Mazkur ssenariy talabalarda nafaqat metod haqidagi bilimni, balki uni amalda qo'llash ko'nikmasini ham rivojlantiradi.

Uchinchi ssenariy muammoli vaziyat tahliliga asoslanadi. Masalan, "talabalar mustaqil ishni internetdan ko'chirib topshirdi, mazmunni tushuntirib bera olmadi" degan pedagogik vaziyat beriladi. Talabalar muammoning sabablarini aniqlaydi: topshiriqning noaniqligi, baholash mezonini yo'qligi, manbalar bilan ishlash ko'nikmasining yetarli emasligi, nazoratning formal tashkil etilishi. Keyin yechim taklif qilinadi: topshiriqni aniq mahsulotga yo'naltirish, bosqichma-bosqich nazorat qilish, manbalar ro'yxatini berish, og'zaki himoya tashkil etish, plagiatning oldini olish uchun ijodiy topshiriq tanlash. Bu ssenariy bo'lajak o'qituvchining kasbiy mas'uliyatini oshiradi.

To'rtinchi ssenariy raqamli vositalar bilan bog'liq. Darsdan oldin o'qituvchi platformaga mavzu bo'yicha qisqa matn, video va savollarni joylashtiradi. Talabalar darsgacha material bilan tanishadi va elektron forumda bitta savol yozadi. Auditoriyada esa shu savollar asosida muhokama tashkil etiladi. Darsdan keyin

talabalar o'zlariga berilgan metodik topshiriqni elektron portfolio shaklida topshiradi. O'qituvchi esa rubrika asosida qayta aloqa beradi. Bu ssenariy aralash ta'lim modeliga mos bo'lib, mustaqil ta'limni mazmunli qiladi.

Beshinchi ssenariy tarbiyaviy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratiladi. Pedagogik fanlar faqat bilim berish bilan cheklanmasligi, talabalarda pedagogik muloqot, tinglash, bahs yuritish, fikrga hurmat bilan munosabatda bo'lish, jamoada ishlash kabi sifatlarni ham shakllantirishi kerak. Masalan, "o'qituvchi va talaba muloqoti" mavzusida rolli o'yin tashkil etiladi. Bir guruh o'qituvchi, ikkinchi guruh talaba, uchinchi guruh kuzatuvchi rolini bajaradi. Kuzatuvchilar muloqotning ijobiy va salbiy tomonlarini baholash varaqasi asosida tahlil qiladi. Bu faoliyat pedagogik etikani amaliy o'rganishga yordam beradi.

Metodik ssenariylar tuzishda o'qituvchi darsni ortiqcha murakkablashtirmasligi zarur. Har bir bosqich o'z vazifasiga ega bo'lishi, metodlar bir-birini takrorlamasligi va talabalarning faoliyati aniq ko'rinishi kerak. Agar darsda guruhli ish tashkil etilsa, guruhlarining vazifasi, vaqt me'yori, taqdimot shakli va baholash mezonlari oldindan belgilanadi. Aks holda guruhli ish tashkiliy shovqinga aylanib, kutilgan natijani bermaydi.

Metodik ssenariyning yana bir muhim jihati - vaqtni boshqarishdir. Pedagogik fanlarda muhokama va bahs tez kengayib ketishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi har bir faoliyat uchun vaqt chegarasini belgilaydi: kirish savoli 3 daqiqa, nazariy izoh 15 daqiqa, guruhli tahlil 20 daqiqa, taqdimot 10 daqiqa, refleksiya 5 daqiqa kabi. Vaqt rejasiga rioya qilish darsning barcha bosqichlari to'liq amalga oshishiga yordam beradi.

6.9. Didaktik vositalarni yaratish va baholash mezonlari

Pedagogik fanlarni o'qitishda tayyor vositalardan foydalanish bilan birga, o'qituvchi va talabalar tomonidan yangi didaktik vositalar yaratish ham muhimdir. Bunday vositalarga konseptual xarita, mavzu bo'yicha infografika, dars ishlanmasi shabloni, baholash rubrikasi, refleksiya varaqasi, pedagogik vaziyat kartochkalari, elektron test, video izoh, interaktiv taqdimot va metodik yo'riqnoma kiradi. Vosita

yaratish jarayoni talabani ijodkorligi, tahliliy fikrlashi va metodik savodxonligini rivojlantiradi.

Didaktik vositaning birinchi mezonining uning maqsadga mosligidir. Vosita darsdagi aniq vazifani bajarishi kerak. Masalan, agar maqsad tushunchalarni taqqoslash bo'lsa, Venn diagrammasi yoki jadval qulay; agar maqsad jarayonni ko'rsatish bo'lsa, sxema yoki algoritm samarali; agar maqsad talabani fikrini aniqlash bo'lsa, savol kartochkasi yoki onlayn so'rovnoma mos keladi. Maqsadsiz tanlangan vosita ta'lim jarayoniga ortiqcha yuk bo'lib qoladi.

Ikkinchi mezon mazmunning ilmiy va metodik aniqligidir. Pedagogik tushunchalar noto'g'ri berilgan, tasniflar aralashgan yoki misollar mavzuga mos bo'lmagan vosita talabalarda noto'g'ri tasavvur shakllantirishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi vosita yaratishda ilmiy manbalarga tayanadi, atamalarni bir xil ishlatadi, murakkab ma'lumotni soddalashtiradi, lekin mazmunni buzmaydi. Didaktik vosita qisqa, lo'nda va tushunarli bo'lishi bilan birga ilmiy asosga ega bo'lishi zarur.

Uchinchi mezon vizual madaniyatdir. Jadval, sxema yoki slayd haddan tashqari ko'p matn bilan to'ldirilsa, talaba asosiy fikrni ajrata olmaydi. Vizual vositada asosiy tushunchalar, bog'lanishlar, kalit so'zlar va mantiqiy yo'nalish aniq ko'rinishi kerak. Rang, shrift, belgi va chiziqlar ma'lumotni tushunishga xizmat qilishi lozim. Pedagogik fanlarda vizual vosita estetik jihatdan chiroyli bo'lishi bilan birga, didaktik jihatdan foydali bo'lishi shart.

To'rtinchi mezon foydalanish qulayligidir. Vosita o'qituvchi uchun ham, talaba uchun ham qulay bo'lishi kerak. Masalan, baholash rubrikasi juda murakkab bo'lsa, uni dars jarayonida qo'llash qiyinlashadi. Elektron testda savollar noto'g'ri joylashtirilgan bo'lsa, talaba vaqtdan yutqazadi. Tarqatma material juda uzun bo'lsa, seminar vaqti yetmaydi. Shu sababli vosita dars vaqti, guruh soni va mashg'ulot shakliga moslashtiriladi.

Beshinchi mezon qayta foydalanish imkoniyatidir. Yaxshi didaktik vosita faqat bitta dars uchun emas, balki turli mavzular va guruhlarda moslashtirib

qo‘llanishi mumkin. Masalan, pedagogik vaziyat tahlili uchun yaratilgan umumiy jadval turli mavzularda ishlatiladi: tarbiya metodlari, baholash, muloqot, konflikt, mustaqil ta’lim, metod tanlash va boshqalar. Bu o‘qituvchining metodik resurslar bazasini boyitadi.

Didaktik vositalarni baholashda talabalarni ham ishtirok ettirish mumkin. Masalan, guruhlar yaratgan vositalar “mazmunga moslik”, “tushunarliklik”, “amaliy qo‘llanish”, “vizual aniqlik”, “ijodkorlik” mezonlari bo‘yicha baholanadi. Bunday yondashuv talabalarni nafaqat vosita yaratishga, balki sifat mezonlari asosida tahlil qilishga ham o‘rgatadi. Bu esa kelajakdagi pedagogik faoliyat uchun zarur bo‘lgan refleksiv ko‘nikmalarni rivojlantiradi.

6.5-jadval. Didaktik vositani baholash mezonlari

Mezon	Mazmuni	Baholash savoli
Maqsadga moslik	Vosita aniq didaktik vazifaga xizmat qiladi	Vosita dars maqsadini amalga oshirishga yordam beradimi?
Ilmiy aniqlik	Atamalar, tushunchalar va misollar to‘g‘ri berilgan	Vosita mazmunida xatolik yo‘qmi?
Tushunarliklik	Ma’lumot qisqa, lo‘nda va mantiqiy berilgan	Talaba asosiy fikrni tez ajrata oladimi?
Amaliy qulaylik	Vositadan darsda foydalanish oson	Uni belgilangan vaqtda qo‘llash mumkinmi?
Vizual madaniyat	Dizayn ma’lumotni idrok etishga yordam beradi	Rang, shrift va joylashuv o‘qishga xalaqit bermaydimi?
Qayta foydalanish	Vosita boshqa mavzularga moslashtiriladi	Uni keyingi mashg‘ulotlarda ham ishlatish mumkinmi?

Didaktik vositalarni yaratishda mualliflik huquqi, axborot xavfsizligi va akademik halollik masalalari ham e’tibordan chetda qolmasligi kerak. Internetdan olingan rasm, jadval yoki matn manbasiz ishlatilmasligi lozim. Talabalarga ham manba ko‘rsatish, havola berish, o‘z fikrini mustaqil bayon qilish, tayyor materialni ko‘chirib topshirmaslik talablari tushuntiriladi. Bu pedagogik fanlarni o‘qitish jarayonida akademik madaniyatni shakllantiradi.

6.10. Metod va vositalarni qo‘llashda uchraydigan tipik xatolar

Pedagogik fanlarni o'qitishda metod va vositalardan foydalanishda ayrim tipik xatolar uchraydi. Birinchi xato - metodni mavzu maqsadidan ajratib tanlashdir. Masalan, mavzu amaliy ko'nikma talab qilsa-yu, o'qituvchi butun darsni faqat ma'ruza shaklida o'tkazsa, talaba nazariy bilimga ega bo'lishi mumkin, lekin uni qo'llay olmaydi. Shu sababli metod dars maqsadidan kelib chiqishi kerak.

Ikkinchi xato - interfaol metodni faqat tashqi faollik sifatida tushunishdir. Ba'zan darsda talabalar guruhlariga bo'linadi, lekin topshiriq aniq bo'lmaydi, natija baholanmaydi, xulosa chiqarilmaydi. Bunday holatda interfaollik faqat tashkiliy harakat bo'lib qoladi. Aslida interfaol metod talabalarning fikrlashi, tahlili, muloqoti va qaror qabul qilishini faollashtirishi kerak.

Uchinchi xato - texnik vositalarga haddan tashqari tayanishdir. Slayd, video yoki elektron test darsni boyitishi mumkin, ammo ular o'qituvchining metodik mahoratini almashtira olmaydi. Agar slaydda matn juda ko'p bo'lsa yoki o'qituvchi faqat slaydni o'qib bersa, talabaning faolligi pasayadi. Texnik vosita darsning maqsadiga xizmat qilishi va muloqotni kuchaytirishi lozim.

To'rtinchi xato - baholash mezonlarining noaniqligidir. Talaba topshiriqni qanday bajarishi, nima uchun baho olishi va natija qanday tekshirilishini bilmasa, uning faoliyati formal bo'lib qoladi. Pedagogik fanlarda har bir amaliy topshiriq uchun aniq mezon berilishi kerak: mazmun, dalil, metodik asos, ijodkorlik, taqdimot, manba bilan ishlash va refleksiya kabi.

Beshinchi xato - talabalar tayyorgarligini hisobga olmaslikdir. Juda murakkab muammoli topshiriq tayanch bilimlar yetarli bo'lmagan guruhda samara bermaydi. Juda sodda reproduktiv topshiriq esa kuchli guruhda qiziqish uyg'otmaydi. Shuning uchun metodlar talabalarning real imkoniyati va yaqin rivojlanish zonasi bilan bog'lanishi zarur.

Ushbu xatolarning oldini olish uchun o'qituvchi darsni puxta loyihalaydi, metod va vositalarni asoslaydi, baholash mezonini oldindan belgilaydi, talabalar faoliyatini kuzatadi va darsdan keyin tahlil qiladi. Pedagogik fanlarni o'qitish

metodikasining asosiy maqsadi ham shundan iborat: ta'lim jarayonini ongli, maqsadli, tizimli va natijador tashkil etish.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. *“Ta’lim metodi” va “ta’lim usuli” tushunchalarini taqqoslab izohlang. Ular pedagogik fanlarni o‘qitishda qanday farqlanadi?*
2. *Pedagogik fanlarni o‘qitishda metod tanlashga ta’sir qiluvchi kamida beshta mezonni misollar bilan tushuntiring.*
3. *O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida pedagogik fanlardan ma’ruza metodini interfaol tashkil etish bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqing.*
4. *“Ta’lim metodi - vosita - natija” bog‘liqligini 6.1-rasm asosida tahlil qiling.*
5. *Pedagogik fanlardan bitta mavzu tanlab, unga mos uchta metod va uchta didaktik vositani asoslab bering.*
6. *“Mustaqil ta’limni tashkil etishda raqamli vositalarning o‘rni” mavzusida kichik guruhlar uchun keys tayyorlang.*
7. *Ma’ruza, suhbat, laboratoriya va manbalar bilan ishlash metodlarini taqqoslovchi jadval tuzing.*
8. *O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonunida belgilangan prinsiplar pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasida qanday aks etishini tahlil qiling.*
9. *Pedagogik fanlardan seminar mashg‘uloti uchun baholash rubrikasini ishlab chiqing.*
10. *HEMIS yoki Moodle kabi elektron platformalarda pedagogik fanlarni o‘qitishda foydalanish mumkin bo‘lgan metodik imkoniyatlarni sanab bering.*
11. *“O‘qituvchi darsda faqat slayd o‘qib berdi, talabalar passiv qoldi” vaziyatini tahlil qiling va metodik yechim taklif eting.*
12. *“Klaster”, “Keys-stadi” va “Debat” metodlaridan qaysi biri pedagogik fanlarni o‘qitishda qaysi holatda samaraliroq bo‘lishini asoslang.*

13. *Pedagogik fanlarni o'qitishda ko'rgazmali vositalardan foydalanishning afzalliklari va ehtimoliy kamchiliklarini tahlil qiling.*

14. *Mustaqil ta'lim topshirig'i uchun aniq maqsad, bajarish tartibi va baholash mezonini ishlab chiqing.*

15. *O'zbekiston ta'lim tizimida kompetensiyaviy yondashuv talablariga mos dars fragmentini loyihalang.*

7-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O'QITISH SHAKLLARI

Tayanch so'zlar: *o'qitish shakllari, individual ta'lim, guruh ta'lim, sinf-dars tizimi, Bell-Lankaster tizimi, Dalton-reja, an'anaviy yondashuv, noan'anaviy yondashuv, texnologik yondashuv, monolog, dialog, polilog, ma'ruza, kirish ma'ruzasi, mavzuli ma'ruza, umumlashtiruvchi ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti, o'quv konferensiyasi, munozara, mustaqil ta'lim, konsultatsiya, kurs ishi.*

7.1. Ta'lim turlari va shakllari tavsifi. Ta'limni tashkil etish tizimi

Pedagogik fanlarni o'qitish samaradorligi faqat mazmunning boyligi yoki tanlangan metodlarning to'g'riligi bilan chegaralanmaydi. Ta'lim jarayonining qanday shaklda tashkil etilishi ham talabada bilim, ko'nikma, malaka va kasbiy kompetensiyalarning shakllanishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Oliy ta'lim muassasasida pedagogik fanlarni o'qitish jarayoni ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya ishi, mustaqil ta'lim, o'quv konferensiyasi, maslahat, kurs ishi va malakaviy ish kabi o'zaro bog'liq tashkiliy shakllar orqali amalga oshiriladi. Ushbu shakllar bir-birini to'ldiradi: ma'ruzada nazariy asoslar beriladi, seminarda fikrlar tahlil qilinadi, amaliy mashg'ulotda kasbiy faoliyatga yaqin vaziyatlar bajariladi, mustaqil ta'limda esa talabaning shaxsiy izlanishi va mas'uliyati kuchayadi.

Ta'lim shakli deganda o'qituvchi va ta'lim oluvchilarning o'quv maqsadlariga erishish yo'lidagi hamkorlik faoliyati qanday tashqi tartibda, qaysi vaqt, joy, tarkib va boshqaruv asosida tashkil etilishi tushuniladi. Shakl mazmunning

tashqi ifodasidir: mazmun nimani o'qitishni bildirsa, metod qanday o'qitishni ko'rsatadi, shakl esa o'qitish jarayoni qaysi tuzilma va tartibda olib borilishini belgilaydi. Shu bois pedagogik fanlarni o'qitishda shakl tanlash masalasi oddiy tashkiliy ish emas, balki didaktik maqsad, o'quv materialining murakkabligi, talabalar tayyorgarligi, auditoriya imkoniyati, raqamli texnologiyalar mavjudligi va baholash mezonlari bilan bog'liq ilmiy-metodik qaror hisoblanadi.¹

Ta'lim shakllari tarixan jamiyat ehtiyojlari, ilm-fan taraqqiyoti, maktab va oliy ta'lim muassasalarining rivojlanish darajasiga qarab takomillashib kelgan. Dastlabki davrlarda individual ta'lim ustun bo'lgan: o'qituvchi bitta ta'lim oluvchi bilan alohida shug'ullangan, bilim berish jarayoni shaxsiy suhbat, mashq va ko'rsatma asosida olib borilgan. Bu shakl ta'lim oluvchining individual xususiyatlarini chuqur hisobga olish imkonini bergan bo'lsa-da, ko'p sonli o'quvchilarni qisqa muddatda o'qitish uchun yetarli bo'lmagan. Keyinchalik individual-guruhliy shakl vujudga kelib, o'qituvchi bir vaqtning o'zida bir necha o'quvchi bilan ishlagan, ammo topshiriqlar ko'proq alohida tartibda bajarilgan.

Ta'limni tashkil etishning muhim tarixiy bosqichi sinf-dars tizimining shakllanishi bilan bog'liq. Bu tizimda bir xil yosh va tayyorgarlik darajasiga ega o'quvchilar sinfga birlashtiriladi, mashg'ulotlar belgilangan vaqt, jadval va o'quv dasturi asosida o'qituvchi rahbarligida o'tkaziladi. Sinf-dars tizimi maktab ta'limida keng qo'llanilgan bo'lsa ham, uning ayrim tashkiliy belgilari oliy ta'limdagi guruh, oqim va akademik mashg'ulotlar tizimida ham saqlanib qolgan. Masalan, oliy ta'limda guruhlar o'quv rejasi, fan dasturi, semester jadvali, kredit-modul talablari va baholash mezonlari asosida tashkil qilinadi.

Ta'lim tarixida Bell-Lankaster tizimi ham alohida o'rin egallaydi. Ushbu tizimda yaxshi o'zlashtirgan o'quvchilar o'qituvchi yordamchisi sifatida boshqalarga ko'maklashgan. Mazkur yondashuvning ijobiy jihati shundaki, unda o'quvchilar o'rtasida o'zaro o'qitish, mas'uliyat va hamkorlik elementlari shakllangan. Hozirgi pedagogik amaliyotda bu tajriba to'g'ridan-to'g'ri emas, balki

¹ Xodjayev B.X. *Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti*. Toshkent: Sano-standart, 2017.

“peer learning”, “mentorlik”, “kichik guruhlarda ishlash”, “talaba-talabaga o‘rgatadi” kabi shakllarda yangicha mazmun kasb etmoqda. Ayniqsa pedagogik fanlarni o‘qitishda kuchli talabalar guruh sardori, moderator, taqdimotchi yoki ekspert sifatida ishtirok etganda, ta’lim jarayoni yanada faol tus oladi.

XIX asr oxiri va XX asr boshlarida mustaqil ta’lim g‘oyalarini kuchaytirishga qaratilgan Dalton-reja tajribasi paydo bo‘lgan. Unda o‘quvchilar maxsus topshiriqlarni laboratoriya, kabinet va kutubxonalarda mustaqil bajarish orqali bilim olganlar. Bu yondashuvning asosiy maqsadi ta’lim oluvchini mustaqil rejalashtirish, izlanish, o‘z faoliyatini nazorat qilish va javobgarlikni his etishga o‘rgatishdan iborat edi. Zamonaviy oliy ta’limda talabaning mustaqil ta’lim soatlari, loyiha ishlari, portfoliolar, masofaviy kurslar va platforma orqali bajariladigan topshiriqlar mazkur g‘oyaning yangilangan ko‘rinishi sifatida baholanishi mumkin.

O‘zbekiston oliy ta’lim tizimida ta’lim shakllari davlat ta’lim standartlari, malaka talablari, o‘quv rejalari, fan dasturlari va kredit-modul tizimi asosida belgilanadi. Pedagogik fanlarni o‘qitishda mashg‘ulotlarning ma’ruza, seminar, amaliy, laboratoriya, mustaqil ta’lim, konsultatsiya va nazorat shakllari o‘zaro uzviylikda tashkil etilishi zarur. Chunki bo‘lajak pedagog faqat nazariy bilimga ega bo‘lib qolmasdan, darsni loyihalash, tarbiyaviy tadbirni rejalashtirish, o‘quvchi shaxsini tahlil qilish, metod tanlash, baholash mezonlarini ishlab chiqish, ota-ona va jamoa bilan ishlash kabi amaliy kompetensiyalarni ham egallashi kerak.

Pedagogik fanlarni o‘qitishda an’anaviy, noan’anaviy va texnologik yondashuvlar bir-biridan farqlanadi. An’anaviy yondashuvda o‘qituvchi asosiy axborot manbai, talaba esa ko‘proq tinglovchi sifatida namoyon bo‘ladi. Bu yondashuv nazariy materialni izchil bayon qilish, murakkab tushunchalarni tizimli tushuntirish, ilmiy faktlarni tartibga solish jihatidan foydali. Biroq u faqat monolog shaklida qolib ketganida talabalarning mustaqil fikrlashi, tashabbuskorligi va ijodkorligi yetarli rivojlanmaydi.

Noan’anaviy yondashuvda mashg‘ulotlar odatiy ma’ruza va savol-javob doirasidan chiqib, bahs, o‘yin, loyiha, trening, auksion, konferensiya, press-klub,

debat, “case-study”, rolli vaziyat, muammoli topshiriq va hamkorlik faoliyati orqali tashkil qilinadi. Bunda talabalar faqat bilim qabul qilmaydi, balki muammoni tahlil qiladi, dalil keltiradi, guruh bilan kelishadi, o‘z pozitsiyasini himoya qiladi. Pedagogik fanlarda bunday yondashuv ayniqsa samarali, chunki kasbiy faoliyatning o‘zi muloqot, vaziyatni tahlil qilish, qaror qabul qilish va tarbiyaviy ta’sir ko‘rsatish bilan bog‘liqdir.

Texnologik yondashuv esa ta’lim jarayonini oldindan loyihalash, aniq maqsad qo‘yish, kutilayotgan natijani belgilash, metod va vositalarni mos tanlash, jarayonni bosqichma-bosqich tashkil etish va natijani mezonlar asosida baholashni talab qiladi. Shaxsga yo‘naltirilgan, kompetensiyaviy, modulli, muammoli, rivojlantiruvchi, aralash va masofaviy ta’lim texnologiyalari pedagogik fanlarni o‘qitishda talabaning faolligini oshirishga xizmat qiladi. Bunda o‘qituvchi bilim beruvchi yagona shaxs emas, balki tashkilotchi, moderator, maslahatchi, diagnost, baholovchi va motivator vazifalarini bajaradi.

7.1-jadval. Pedagogik fanlarni o‘qitishda asosiy yondashuvlarning qiyosiy tavsifi

Yondashuv	Asosiy belgisi	Talaba faoliyati	Pedagogik ahamiyati
An’anaviy	O‘qituvchi markazda; bilim izchil bayon qilinadi.	Tinglaydi, yozadi, savolga javob beradi.	Nazariy tushunchalarni tizimli o‘zlashtirishga yordam beradi.
Noan’anaviy	Mashg‘ulot ijodiy va interfaol shaklda tashkil etiladi.	Bahslashadi, taqdimot qiladi, guruhda ishlaydi.	Kasbiy muloqot va ijodiy fikrlash rivojlanadi.
Texnologik	Maqsad, natija, mezon va bosqichlar oldindan loyihalanadi.	Natijaga yo‘naltirilgan topshiriqlarni bajaradi.	Kompetensiyalarni shakllantirish va baholash aniqlashadi.
Aralash	An’anaviy va raqamli shakllar uyg‘unlashtiriladi.	Auditoriya va onlayn muhitda mustaqil ishlaydi.	Mustaqil ta’lim va teskari aloqa kuchayadi.

Ta’lim shakllari tanlanganda, ularning didaktik vazifalari aniq belgilanishi lozim. Masalan, yangi nazariy ma’lumotni berish uchun ma’ruza, bilimlarni mustahkamlash va tahlil qilish uchun seminar, kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish uchun amaliy mashg‘ulot, pedagogik vaziyatni tajriba asosida o‘rganish uchun laboratoriya mashg‘uloti, mustaqil izlanish va ilmiy-nazariy xulosalar chiqarish

uchun kurs ishi yoki o'quv konferensiyasi maqsadga muvofiq bo'ladi. Shakllarning bunday farqlanishi ularni bir-biridan ajratib qo'yishni emas, balki o'zaro uyg'unlashtirishni talab qiladi.

Pedagogik fanlarni o'qitish shakllari talabaning kasbiy shakllanish bosqichlariga mos bo'lishi kerak. Birinchi bosqichlarda ko'proq kirish ma'ruzalari, umumiy tushuntirish, tayanch tushunchalar va o'qituvchi rahbarligidagi seminarlar muhim bo'lsa, yuqori bosqichlarda mustaqil izlanish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, loyiha, dars ishlanmasi, portfoliolar, ilmiy maqola, kurs ishi, amaliyot hisobotlari va bitiruv malakaviy ishi kabi shakllar ustuvor ahamiyat kasb etadi. Bu hol talabalarning asta-sekin passiv tinglovchidan faol subyektga aylanishini ta'minlaydi.

7.2. Pedagogik fanlarni o'qitishning asosiy shakllari

Oliy ta'limda pedagogik fanlarni o'qitishning asosiy shakllari o'quv jarayonining markaziy qismini tashkil etadi. Ular orqali talaba pedagogika nazariyasi, tarbiya metodikasi, didaktika, pedagogik texnologiya, pedagogika tarixi, ijtimoiy pedagogika, oila pedagogikasi, maxsus pedagogika va boshqa fanlar mazmunini bosqichma-bosqich o'zlashtiradi. Asosiy shakllarga ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti, o'quv konferensiyasi va munozara mashg'ulotlari kiradi. Har bir shakl o'z didaktik vazifasiga ega bo'lsa-da, ularning barchasi talabaning kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishga qaratilgan.

Pedagogik muloqot mazmuniga ko'ra monolog, dialog va polilog ko'rinishida namoyon bo'ladi. Monologda o'qituvchi asosiy axborotni izchil bayon qiladi; dialogda o'qituvchi va talabalar o'zaro savol-javob, fikr almashish asosida mavzuni ochib boradi; polilogda esa guruhdagi bir nechta ishtirokchi muammoni ko'p tomonlama muhokama qiladi. Pedagogik fanlarni o'qitishda bu uch ko'rinishning har biri zarur: monolog nazariy asosni berish uchun, dialog tushunishni aniqlash

uchun, polilog esa mustaqil fikrlash va kasbiy pozitsiyani shakllantirish uchun xizmat qiladi.¹

Ma'ruza mashg'uloti

Ma'ruza oliy ta'limda eng ko'p qo'llaniladigan asosiy o'qitish shakllaridan biridir. U katta hajmdagi ilmiy-nazariy axborotni qisqa vaqt ichida tizimli, mantiqiy va izchil tarzda talabalarga yetkazish imkonini beradi. Pedagogik fanlarda ma'ruza o'quv fanining nazariy asoslarini, asosiy kategoriyalarini, qonuniyatlarini, ilmiy maktablarini, tarixiy taraqqiyotini va zamonaviy muammolarini tushuntirishga xizmat qiladi. Ma'ruzada o'qituvchi faqat matnni o'qib beruvchi emas, balki ilmiy fikrni tartibga soluvchi, murakkab pedagogik hodisalarni talaba tafakkuriga moslab izohlovchi, muammo qo'yuvchi va mustaqil o'rganishga yo'naltiruvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi.

Ma'ruzaning samaradorligi uning puxta rejalashtirilganligiga bog'liq. Avvalo mavzu, maqsad, reja, tayanch tushunchalar, asosiy va qo'shimcha adabiyotlar, baholash yoki keyingi seminar bilan bog'liq topshiriqlar aniqlashtiriladi. Ma'ruza davomida o'qituvchi nazariy materialni hayotiy misollar, ta'lim muassasalaridagi real vaziyatlar, milliy ta'lim tizimidagi islohotlar, ilg'or xorijiy va mahalliy tajribalar bilan bog'lasa, talabalarning mavzuga qiziqishi ortadi. Aksincha, ma'ruza faqat abstrakt tushunchalar yig'indisiga aylanib qolsa, talabaning faol idroki pasayadi.

Ma'ruza talabalarda mustaqil fikrni shakllantirishga xizmat qilishi kerak. Buning uchun ma'ruzachi mavzu boshida muammoli savol qo'yishi, asosiy g'oyalarni ketma-ket ochishi, o'rta qismda qisqa savol-javob yoki tahliliy topshiriq berishi, yakunda esa muhim xulosalarni umumlashtirishi zarur. Masalan, "pedagogik fanlarni o'qitish shakllari" mavzusida ma'ruzachi talabalarga "Nima uchun bir xil metod turli shakllarda turlicha natija beradi?" degan savolni berishi mumkin. Bu savol talabalarning mazmun, metod, shakl va natija o'rtasidagi aloqani tushunishiga yordam beradi.

¹ Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. *Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari*. Toshkent, 2015.

Ma'ruzaning kirish, mavzuli va umumlashtiruvchi turlari mavjud. Kirish ma'ruzasida o'quv fanining maqsadi, vazifalari, boshqa fanlar bilan aloqasi, mutaxassislikdagi o'rni, o'rganish manbalari, baholash tartibi va mustaqil ta'lim yo'nalishlari izohlanadi. Mavzuli ma'ruza muayyan mavzuning nazariy mazmunini ochishga qaratiladi. Umumlashtiruvchi ma'ruza esa fan yoki bo'lim yakunida asosiy tushunchalar, muammolar, yondashuvlar va ilmiy-amaliy xulosalarni tizimlashtirish maqsadida tashkil etiladi.

Ma'ruza jarayoni talabalarning idrokiga mos bo'lishi uchun ma'ruzachining nutqi ravon, mantiqiy, ilmiy va tushunarli bo'lishi lozim. Nutq sur'ati haddan tashqari tez bo'lsa, talaba asosiy fikrni qayd eta olmaydi; juda sekin va bir maromda bo'lsa, diqqat susayadi. Shuning uchun ma'ruzachi ovoz, pauza, urg'u, savol, misol, taqqoslash va vizual vositalardan oqilona foydalanishi zarur. Elektron taqdimot, grafik sxema, jadval, videolavha, real hujjat namunasi va ta'lim platformasidagi materiallar ma'ruzaning ta'sirchanligini oshiradi. Biroq taqdimot ma'ruzaning o'rini bosmasligi, balki asosiy g'oyalarni tushunishni yengillashtirishi kerak.

Ma'ruza mashg'ulotining bosqichlari

7.1-rasm. Ma'ruza mashg'ulotining bosqichlari

7.1-rasmda ma'ruza mashg'ulotining asosiy bosqichlari ko'rsatilgan. Ushbu bosqichlar qat'iy mexanik tartib emas, balki ma'ruza jarayonini maqsadli va izchil tashkil etishga yordam beruvchi metodik yo'nalishdir. Pedagog mavzu xususiyati, guruh tayyorgarligi, auditoriya sharoiti va raqamli vositalar mavjudligiga qarab bosqichlarning davomiyligi va mazmunini o'zgartirishi mumkin.

Ma'ruza mashg'ulotini tashkil etishda quyidagi metodik talablar muhim:

mavzu va rejaning aniq e'lon qilinishi; fan yutuqlari va zamonaviy manbalarga tayangan holda bayon etish; o'quv materialini darslik mazmunini takrorlash darajasida emas, balki izohlash va tahlil qilish darajasida berish; talabalar diqqatini saqlash uchun savol, misol, muammoli vaziyat va ko'rgazmali vositalardan foydalanish; asosiy tushunchalarni qisqa xulosalar bilan mustahkamlash; ma'ruza yakunida mustaqil ta'lim vazifalarini aniq belgilash.

Pedagogik fanlarni o'qitishda ma'ruza samarali bo'lishi uchun u tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni ham bajarishi kerak. Masalan, "o'qitish shakllari" mavzusidagi ma'ruza talabalarga faqat terminlarni yodlatmasligi, balki bo'lajak pedagog sifatida dars, seminar, tarbiyaviy soat, konsultatsiya va o'quv konferensiyasini qanday tashkil etish lozimligi haqida amaliy tasavvur berishi zarur. Shunday yondashuv ma'ruzani passiv tinglashdan faol kasbiy tayyorgarlik shakliga aylantiradi.

Seminar mashg'uloti

Seminar mashg'uloti pedagogik fanlarni o'qitishda talabalarning mustaqil bilim olish, ilmiy manbalar bilan ishlash, fikrini asoslash, savolga javob berish, muhokamada qatnashish va o'z pozitsiyasini himoya qilish ko'nikmalarini rivojlantiruvchi muhim shakldir. Seminar ma'ruzadan farqli ravishda kichikroq guruhda tashkil etiladi va unda talabalarning faolligi asosiy o'rinda turadi. O'qituvchi seminar jarayonida faqat savol beruvchi yoki baho qo'yuvchi emas, balki muhokamani yo'naltiruvchi, fikrlarni umumlashtiruvchi, xatolarni tuzatuvchi va talabalarning ilmiy-nazariy izlanishiga sharoit yaratuvchi moderator vazifasini bajaradi.

Seminar mashg'ulotiga tayyorgarlik oldindan boshlanadi. O'qituvchi mavzu rejasini, asosiy savollarni, mustaqil o'qish uchun adabiyotlarni, muammoli topshiriqlarni va baholash mezonlarini talabalarga yetkazadi. Talabalar esa ma'ruza materiallari, darslik, o'quv qo'llanma, ilmiy maqola, me'yoriy hujjat va amaliy tajriba asosida tayyorlanadilar. Pedagogik fanlar bo'yicha seminarlar, ayniqsa,

buyuk pedagoglar merosi, ta'lim islohotlari, tarbiya metodlari, o'qitish texnologiyalari, pedagogik mahorat va ta'lim sifatini baholash masalalarini tahlil qilishda katta ahamiyatga ega.

Seminarining samarali o'tishi uchun savollar faqat reproduktiv xarakterda bo'lmali kerak. "Ta'lim shakliga ta'rif bering" kabi savollar tayanch tushunchani aniqlash uchun kerak, ammo ular bilan cheklanib qolish yetarli emas. "Oliy ta'limda seminar mashg'ulotini faqat savol-javob shaklida o'tkazishning kamchiligi nimada?", "Pedagogik fanlarda amaliy mashg'ulot bilan seminar o'rtasidagi farqni real misolda ko'rsating", "O'zbekiston oliy ta'limida mustaqil ta'limni samarali tashkil etish uchun qaysi shakllar mos?" kabi savollar talabalarni tahlil, taqqoslash va xulosa chiqarishga undaydi.

Seminar mashg'ulotlarida talabalar ma'ruza qilish, referat himoya qilish, jadval tuzish, taqdimot tayyorlash, "case" tahlil qilish, guruhviy muhokama o'tkazish, debat qilish, savol-javobda qatnashish, metodik ishlanma taqdim etish kabi faoliyat turlarini bajaradilar. Bu jarayon ularning nutq madaniyati, ilmiy uslubda fikr bildirish, manbalarga tayanish, dalil keltirish va tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa bo'lajak o'qituvchi uchun seminar mashg'ulotidagi muloqot tajribasi kelgusidagi kasbiy faoliyatga bevosita tayyorgarlik vazifasini bajaradi.¹

Seminar mashg'ulotining yakuniy qismida o'qituvchi asosiy fikrlarni umumlashtiradi, to'g'ri va noto'g'ri yondashuvlarni izohlaydi, faol qatnashgan talabalarni rag'batlantiradi, keyingi mashg'ulotga tayyorgarlik bo'yicha tavsiyalar beradi. Bunda baholash faqat javobning hajmiga emas, balki fikrning ilmiyligi, mantiqiyligi, manbalarga tayanganligi, mavzuga mosligi, nutq madaniyati va mustaqil xulosa chiqarish darajasiga qarab amalga oshirilishi kerak.

Amaliy mashg'ulot

Amaliy mashg'ulot pedagogik fanlarda nazariy bilimlarni kasbiy ko'nikma va malakalarga aylantirishga xizmat qiladigan asosiy shakllardan biridir. Ma'ruzada berilgan bilimlar amaliy mashg'ulotda pedagogik vaziyat, topshiriq, loyiha, metodik

¹ Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. *Ta'limda innovatsion texnologiyalar*. Toshkent, 2018.

ishlanma, dars rejasi, tarbiyaviy tadbir ssenariysi, baholash mezonlari, test, klaster, konseptual xarita yoki tahliliy jadval ko‘rinishida qo‘llaniladi. Shu bois amaliy mashg‘ulot talabaning “bilaman” darajasidan “bajara olaman” darajasiga o‘tishini ta’minlaydi.

Pedagogik fanlardan amaliy mashg‘ulotlar “Dars ishlanmasini tuzish”, “Tarbiyaviy soat rejasini ishlab chiqish”, “O‘quvchi shaxsiga pedagogik tavsifnoma yozish”, “O‘qitish metodlarini mavzuga mos tanlash”, “Interfaol metod asosida mashg‘ulot loyihalash”, “Baholash mezonlarini ishlab chiqish”, “Pedagogik vaziyatni tahlil qilish” kabi topshiriqlar asosida tashkil etilishi mumkin. Bunday mashg‘ulotlar talabalarda kasbiy tayyorgarlikni kuchaytiradi, chunki ular real pedagogik faoliyatga yaqin harakatlarni bajaradilar.

Amaliy mashg‘ulotlarda frontal, guruh, juftlik va individual ishlash shakllari uyg‘unlashtiriladi. Frontal ishlashda o‘qituvchi umumiy topshiriq beradi va barcha talabalar bir yo‘nalishda ishlaydi. Guruh shaklida talabalar kichik guruhlar bo‘linib, har bir guruh alohida vazifa bajaradi. Juftlikda ishlash esa savol-javob, o‘zaro tahlil, bir-birining ishlanmasini baholash va fikr almashish uchun qulay. Individual topshiriqlar talabaning shaxsiy mas’uliyati, mustaqil ishlash ko‘nikmasi va ijodiy yondashuvini aniqlash imkonini beradi.

Amaliy mashg‘ulotlar natijasida talabalar faqat tayyor bilimni takrorlamaydi, balki o‘z kasbiy faoliyatida zarur bo‘ladigan metodik qarorlarni qabul qilishni o‘rganadi. Masalan, “ta’lim shakllari” mavzusini amaliy mashg‘ulotda o‘rganishda talabalar bir mavzu uchun ma’ruza, seminar va amaliy mashg‘ulotning maqsadlarini alohida ishlab chiqadilar. Natijada ular bir xil o‘quv mazmuni turli shakllarda turlicha didaktik vazifani bajarishini anglaydilar.

Laboratoriya mashg‘uloti

Laboratoriya mashg‘uloti ko‘proq tabiiy fanlarga xos deb qaralsa-da, pedagogik fanlarda ham muhim ahamiyatga ega. Pedagogik laboratoriya mashg‘ulotida talabalar muayyan pedagogik hodisani kuzatadi, tahlil qiladi, tajriba elementlarini bajaradi, natijalarni taqqoslaydi va xulosa chiqaradi. Bunda

laboratoriya fizik asboblari bilan cheklanmaydi; pedagogik vaziyat, dars fragmenti, video dars, tarbiyaviy tadbir modeli, o'quvchi xatti-harakati, baholash vositasi yoki interfaol metod laboratoriya obyekti bo'lishi mumkin.

Pedagogik laboratoriya mashg'ulotlarida "Darsni kuzatish va tahlil qilish", "O'qituvchi nutqining ta'sirchanligini baholash", "Interfaol metodni sinab ko'rish", "Pedagogik vaziyatga yechim topish", "O'quvchilarning motivatsiyasini oshirish usullarini tahlil qilish", "Tarbiyaviy tadbir samaradorligini baholash" kabi topshiriqlar bajarilishi mumkin. Bunday mashg'ulotlar talabalarni nazariy fikrni amaliy kuzatish bilan bog'lashga o'rgatadi.

Laboratoriya mashg'ulotining muhim talabi - oldindan aniq ko'rsatma berishdir. Talaba nimani kuzatishi, qanday mezon asosida baholashi, qaysi natijani qayd etishi va qanday xulosa chiqarishi kerakligini bilmasa, laboratoriya ishi oddiy tomoshaga aylanib qoladi. Shuning uchun o'qituvchi kuzatish varaqasi, tahlil mezoni, savollar, jadval yoki refleksiya kartasini tayyorlab berishi lozim. Laboratoriya yakunida natijalar umimlashtiriladi, xatolar tahlil qilinadi va pedagogik xulosa chiqariladi.

O'quv konferensiyasi va munozara mashg'ulotlari

O'quv konferensiyasi pedagogik fanlarni chuqurlashtirib o'rganish, ilmiy manbalar bilan ishlash, mustaqil tadqiqot olib borish va omma oldida nutq so'zlash ko'nikmalarini rivojlantiruvchi shakldir. U odatda fan bo'limi yakunida, dolzarb mavzu yuzasidan yoki talabalar ilmiy izlanishlarini taqdim etish maqsadida tashkil qilinadi. Masalan, "O'zbekiston ta'lim tizimida pedagogik innovatsiyalar", "Jadid pedagogikasining bugungi ta'limdagi ahamiyati", "Raqamli ta'lim muhitida pedagogik fanlarni o'qitish", "Bo'lajak o'qituvchilar kasbiy kompetensiyasini rivojlantirish" kabi mavzularda o'quv konferensiyasi tashkil etish mumkin.

O'quv konferensiyasi seminar mashg'ulotidan ko'ra kengroq ilmiy tayyorgarlikni talab qiladi. Talaba mavzu tanlaydi, adabiyotlarni o'rganadi, dalillar to'playdi, tezis yoki ma'ruza tayyorlaydi, taqdimot qiladi va savollarga javob beradi. O'qituvchi esa konferensiya mavzusini aniqlaydi, yo'nalishlarni belgilaydi, ilmiy

rahbarlik qiladi, taqdimot mezonlarini ishlab chiqadi va yakunda natijalarni baholaydi. Bu shakl talabada ilmiy izlanish madaniyati, mustaqil xulosa chiqarish va pedagogik muammoga ilmiy yondashish kompetensiyasini rivojlantiradi.

Munozara mashg'ulotlari esa talabalarning dalillash, qarama-qarshi fikrni tinglash, hurmat bilan bahslashish, asosli xulosa chiqarish va pedagogik pozitsiyasini himoya qilish ko'nikmalarini shakllantiradi. Pedagogik fanlarda munozara uchun "An'anaviy ma'ruza bugungi oliy ta'limda o'z ahamiyatini yo'qotdimi?", "Masofaviy ta'lim pedagogik fanlar uchun yetarli shakl bo'la oladimi?", "Seminarda baho talabaning bilimni to'liq aks ettiradimi?", "O'qituvchi markazidagi ta'limdan butunlay voz kechish mumkinmi?" kabi savollar mos keladi. Bunday savollar talabalarda tanqidiy fikrlash va tolerant muloqot madaniyatini shakllantiradi.

7.2-jadval. Pedagogik fanlarni o'qitishning asosiy shakllari va ularning vazifalari

Shakl	Maqsad	Talaba faoliyati	Natija
Ma'ruza	Nazariy bilimlarni tizimli bayon qilish.	Tinglash, konspekt qilish, savol berish.	Tayanch tushunchalar shakllanadi.
Seminar	Bilimlarni tahlil qilish va mustahkamlash.	Manba o'qish, fikr bildirish, bahslashish.	Mustaqil fikrlash va ilmiy nutq rivojlanadi.
Amaliy mashg'ulot	Nazariy bilimni kasbiy vazifaga tatbiq etish.	Dars ishlanmasi, loyiha, topshiriq bajarish.	Kasbiy ko'nikma va metodik malaka shakllanadi.
Laboratoriya	Pedagogik hodisani kuzatish va tahlil qilish.	Kuzatish, mezon bo'yicha baholash, xulosa chiqarish.	Diagnostic kompetensiya rivojlanadi.
Konferensiya	Ilmiy izlanish va taqdimot madaniyatini rivojlantirish.	Ma'ruza, tezis, taqdimot tayyorlash.	Tadqiqotchilik ko'nikmasi kuchayadi.
Munozara	Dalillash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish.	Pozitsiya bildirish va savolga javob qaytarish.	Muloqot va argumentatsiya rivojlanadi.

7.3. Pedagogik fanlarni o'qitishning yordamchi shakllari

Pedagogik fanlarni o'qitishning yordamchi shakllari asosiy mashg'ulotlarni to'ldiradi, talabaning mustaqil o'rganishi, qiziqishi, ilmiy izlanishi va individual rivojlanishini ta'minlaydi. Yordamchi shakllarga mustaqil ta'lim, fan to'garaklari,

konsultatsiya, o‘quv ekskursiyasi, fakultativ mashg‘ulot, kollokvium, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi, pedagogik amaliyot bilan bog‘liq metodik topshiriqlar kiradi. Ular asosiy mashg‘ulotlardan tashqarida amalga oshirilsa ham, fan dasturi, o‘quv reja va kutilayotgan natijalar bilan uzviy bog‘liq bo‘lishi kerak.

Mustaqil ta’lim bugungi oliy ta’limning eng muhim shakllaridan biridir. U talabani tayyor axborot oluvchidan mustaqil izlanadigan, manbani tanlaydigan, ma’lumotni tahlil qiladigan, xulosa chiqaradigan va o‘z faoliyatini baholaydigan subyektga aylantiradi. Pedagogik fanlarda mustaqil ta’lim referat yozish, ilmiy maqola tahlil qilish, dars ishlanmasi tayyorlash, taqdimot yaratish, pedagogik vaziyatga yechim topish, test tuzish, jadval yoki konseptual xarita ishlab chiqish, ta’lim platformasiga topshiriq joylashtirish kabi ko‘rinishlarda tashkil etiladi.¹

Mustaqil ta’lim samarali bo‘lishi uchun topshiriq aniq, mezonlari tushunarli va natijasi baholanadigan bo‘lishi zarur. “Mavzuni o‘qib keling” tarzidagi umumiy topshiriq talaba faolligini yetarli darajada oshirmaydi. Buning o‘rniga “Pedagogik fanlarni o‘qitishda seminar va amaliy mashg‘ulotning farqli jihatlarini 7 ta mezon asosida taqqoslang”, “O‘zbekiston oliy ta’limi sharoitida mustaqil ta’limni tashkil etish bo‘yicha 5 ta taklif ishlab chiqing”, “Ma’ruza bosqichlari asosida bitta mavzu uchun mini-loyiha tayyorlang” kabi aniq vazifalar berilishi lozim.

Fan to‘garaklari talabalarni fanga chuqurroq qiziqtirish, ilmiy ijodkorlikka yo‘naltirish va kasbiy identifikatsiyasini kuchaytirishda muhim ahamiyatga ega. Pedagogik fanlar bo‘yicha “Yosh pedagog”, “Pedagogik innovatsiyalar”, “Didaktik dizayn”, “Tarbiyaviy ishlar metodikasi”, “Raqamli pedagogika” kabi to‘garaklar tashkil etilishi mumkin. To‘garaklarda talabalar ma’ruza tayyorlash, ilmiy maqola o‘qish, maktab tajribasini tahlil qilish, metodik ishlanma yaratish, tanlovlarda ishtirok etish va ijtimoiy-ma’rifiy loyihalarni amalga oshirish orqali kasbiy qiziqishlarini rivojlantiradilar.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish

Konsultatsiya talabaning o'quv materialini chuqurroq tushunishi, mustaqil ishdagi qiyinchiliklarni bartaraf etishi, kurs ishi yoki ilmiy izlanish bo'yicha yo'nalish olishi uchun tashkil etiladigan yordamchi shakldir. Konsultatsiya individual, guruhiy yoki onlayn ko'rinishda bo'lishi mumkin. Unda o'qituvchi talabaga tayyor javob bermasdan, uni to'g'ri manbaga yo'naltirishi, savolni aniqlashtirishi, tahlil mezonini ko'rsatishi va mustaqil xulosa chiqarishga undashi maqsadga muvofiq.

O'quv ekskursiyasi pedagogik fanlar uchun ham muhim shakldir. Masalan, talabalarni maktab, maktabgacha ta'lim tashkiloti, pedagogik kollej, inklyuziv ta'lim markazi, axborot-resurs markazi yoki ma'naviyat markaziga olib borish orqali ular real ta'lim muhitini kuzatish imkoniga ega bo'ladilar. Ekskursiya oddiy tanishuv emas, balki oldindan belgilangan kuzatish mezonlari asosida tashkil etilishi kerak. Talabalar muassasa faoliyati, dars jarayoni, tarbiyaviy muhit, o'qituvchi-o'quvchi muloqoti, ta'lim vositalari, hujjatlar yuritilishi va baholash tizimi bo'yicha kuzatish olib boradilar.

Fakultativ mashg'ulotlar talabalarning qiziqishi va kasbiy ehtiyojlari asosida qo'shimcha bilim berishga xizmat qiladi. Pedagogik fanlar bo'yicha "Pedagogik diagnostika", "Raqamli ta'lim vositalari", "O'quv motivatsiyasi", "Sinf dan tashqari tarbiyaviy ishlar", "O'qituvchi nutq madaniyati", "Pedagogik konfliktologiya" kabi fakultativ kurslar tashkil etish mumkin. Bunday mashg'ulotlar majburiy fan dasturida cheklangan vaqt sababli chuqur yoritilmaydigan masalalarni kengroq o'rganishga imkon beradi.

Kollokvium talabaning muayyan bo'lim yoki mavzular majmuasi bo'yicha tayyorgarligini aniqlash, uning ilmiy tushunchalarni qanchalik o'zlashtirganini tekshirish va mustaqil fikrini baholash shaklidir. Kollokvium oddiy nazorat savollaridan farq qilib, ko'proq suhbat, tahlil, izoh, taqqoslash va xulosa chiqarish asosida o'tkaziladi. Pedagogik fanlarda kollokvium "Ta'lim shakllari evolyutsiyasi", "Ma'ruza va seminar metodikasi", "Mustaqil ta'limni tashkil etish", "Kurs ishi yozish bosqichlari" kabi mavzular bo'yicha tashkil etilishi mumkin.

Kurs ishi pedagogik fanlarni o'qitishda talabaning ilmiy-metodik izlanish olib borish, manbalarni tahlil qilish, muammoni asoslash, reja tuzish, dalillarni umumlashtirish, xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish ko'nikmalarini shakllantiruvchi muhim yordamchi shakldir. Kurs ishi kelgusida bitiruv malakaviy ishi yoki magistrlik dissertatsiyasi yozishga tayyorgarlik vazifasini ham bajaradi. Shuning uchun kurs ishi mavzusi dolzarb, aniq, fan mazmuniga mos va talabaning qiziqishiga yaqin bo'lishi zarur.

Kurs ishini bajarish bir necha bosqichda amalga oshiriladi: mavzu tanlash, ilmiy rahbar bilan maslahatlashish, adabiyotlar ro'yxatini tuzish, reja ishlab chiqish, nazariy manbalarni o'rganish, amaliy materiallarni tahlil qilish, asosiy qismni yozish, foydalanilgan adabiyotlarni rasmiylashtirish, ilmiy rahbar ko'rsatmalariga ko'ra tuzatish kiritish va himoyaga tayyorlanish. Har bir bosqich talabaning ilmiy madaniyati va mas'uliyatini talab qiladi. Kurs ishida plagiatga yo'l qo'ymaslik, manbalarni to'g'ri ko'rsatish, o'z fikrini mustaqil bayon etish, havolalar va adabiyotlar ro'yxatini belgilangan talab asosida rasmiylashtirish muhimdir.

Kurs ishining kirish qismida mavzuning dolzarbligi, maqsadi, vazifalari, obykti, predmeti va amaliy ahamiyati yoritiladi. Asosiy qismda mavzuga oid nazariy qarashlar, pedagogik tajriba, mavjud muammolar va ularni hal etish yo'llari tahlil qilinadi. Yakuniy qismda tadqiqot davomida olingan umumlashtirilgan fikrlar va amaliy tavsiyalar beriladi. Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati esa talaba qaysi manbalarga tayanganini ko'rsatadi. Kurs ishining himoyasida talaba qisqa ma'ruza qiladi, mavzuning dolzarbligi, asosiy natijalar va takliflarni bayon etadi, komissiya savollariga javob beradi.

Bitiruv malakaviy ishi va ilmiy maqola yozish ham pedagogik fanlarni o'qitish bilan uzviy bog'liq yordamchi shakllar qatoriga kiradi. Bunda talaba o'zining pedagogik kuzatishlari, amaliyot natijalari, metodik ishlanmalari va ilmiy xulosalarini tizimlashtiradi. Pedagogik fanlar bo'yicha ilmiy izlanish olib borayotgan talaba ta'lim muassasalaridagi real muammolarni ko'ra olishi, ularni nazariy asoslar bilan bog'lashi, tahlil qilishi va amaliy taklif ishlab chiqishi lozim.

Raqamli ta'lim muhitida yordamchi shakllarning imkoniyati yanada kengaymoqda. Masofaviy platformalar, elektron kutubxonalar, ta'lim portallari, videodarslar, onlayn testlar, forumlar, elektron portfolio va bulutli hujjatlar talabaga istalgan vaqtda o'rganish, topshiriq bajarish va o'qituvchi bilan teskari aloqa o'rnatish imkonini beradi. Shu bilan birga, raqamli shakllar talabadan o'z vaqtini rejalashtirish, akademik halollikka rioya qilish, axborotni tanqidiy baholash va mustaqil ishlash madaniyatini talab etadi.¹

7.3-jadval. Pedagogik fanlarni o'qitishning yordamchi shakllari

Yordamchi shakl	Mazmuni	Metodik ahamiyati	Natijasi
Mustaqil ta'lim	Talabaning auditoriyadan tashqari izlanishi.	O'z-o'zini boshqarish va manba bilan ishlashni rivojlantiradi.	Mustaqil fikrlash kuchayadi.
Konsultatsiya	Individual yoki guruhli maslahat.	Qiyinchiliklarni aniqlash va tuzatishga yordam beradi.	O'zlashtirish aniqlashadi.
Fan to'garagi	Qiziqish asosidagi qo'shimcha faoliyat.	Ilmiy-ijodiy faollikni oshiradi.	Kasbiy motivatsiya shakllanadi.
O'quv ekskursiyasi	Real ta'lim muhitini kuzatish.	Nazariya va amaliyotni bog'laydi.	Pedagogik kuzatuv malakasi rivojlanadi.
Fakultativ	Qo'shimcha va chuqurlashtirilgan o'quv kursi.	Shaxsiy qiziqishga mos rivojlanish yaratadi.	Maxsus bilimlar kengayadi.
Kurs ishi	Ilmiy-metodik yozma tadqiqot.	Manba tahlili va ilmiy bayon ko'nikmasini shakllantiradi.	Tadqiqotchilik kompetensiyasi rivojlanadi.

Yordamchi shakllar asosiy mashg'ulotlarga nisbatan ikkinchi darajali deb qaralmasligi kerak. Aksincha, ular talabaning shaxsiy ta'lim trayektoriyasini shakllantirish, kasbiy qiziqishini qo'llab-quvvatlash va amaliy kompetensiyalarini mustahkamlash uchun zarurdir. Pedagogik fanlarni o'qitishda asosiy va yordamchi shakllarning uyg'unligi ta'lim jarayonini yaxlit tizimga aylantiradi.

Raqamli va aralash ta'lim sharoitida o'qitish shakllarini tashkil etish

So'nggi yillarda oliy ta'limda raqamli texnologiyalar va aralash ta'lim shakllaridan foydalanish kengayib bormoqda. Pedagogik fanlarni o'qitishda bu

¹ UNESCO. *Education for Sustainable Development: A Roadmap*. Paris: UNESCO, 2020.

jarayon ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot va mustaqil ta'limning mazmunini yangilaydi. Masalan, ma'ruza oldidan talabalar elektron platformaga joylashtirilgan qisqa videodars yoki matn bilan tanishib kelishi, auditoriyada esa o'qituvchi asosan muammoli savollar, tahliliy jadval va amaliy vaziyatlarga e'tibor qaratishi mumkin. Bunday shakl "flipped classroom", ya'ni teskari sinf yondashuviga yaqin bo'lib, talabaning oldindan tayyorgarligi va auditoriyadagi faol ishtirokini kuchaytiradi.

Aralash ta'limda auditoriya va onlayn muhit o'zaro ajralib qolmasligi kerak. Agar o'qituvchi ma'ruzani auditoriyada o'tsa-yu, platformaga faqat fayl joylashtirish bilan cheklansa, bu raqamli ta'limning to'liq imkoniyatlaridan foydalanish hisoblanmaydi. Platformadagi topshiriqlar seminar savollari, amaliy ishlar, nazorat mezonlari va mustaqil ta'lim natijalari bilan bog'langan bo'lishi zarur. Masalan, "Pedagogik fanlarni o'qitish shakllari" mavzusi bo'yicha talabalardan elektron forumda "Ma'ruza va seminarni qaysi holatda uyg'unlashtirish samarali?" degan savolga javob yozish, so'ng auditoriyadagi seminarda javoblarni tahlil qilish talab etilishi mumkin.

Raqamli shakllar pedagogik nazoratni ham takomillashtiradi. Elektron test, onlayn savol-javob, interaktiv taqdimot, forumdagi fikrlar, elektron portfolio va loyiha topshiriqlari talabaning o'quv faoliyati izini ko'rsatadi. Biroq baholash faqat avtomatik test natijasi bilan chegaralanmasligi kerak. Pedagogik fanlarda talabaning fikrni asoslash, pedagogik vaziyatni tahlil qilish, metodik ishlanma yaratish, muloqot madaniyati va kasbiy pozitsiyasi ham baholanishi lozim. Shuning uchun raqamli baholash an'anaviy og'zaki javob, yozma ish, taqdimot va amaliy topshiriqlar bilan uyg'un qo'llanilishi maqsadga muvofiq.¹

Aralash ta'limning yana bir afzalligi shundaki, u talabaning shaxsiy ta'lim trayektoriyasini qo'llab-quvvatlaydi. Kuchli talabalar qo'shimcha manbalar, ilmiy maqolalar, metodik loyihalar va murakkab topshiriqlar bilan ishlashi mumkin; o'zlashtirishda qiyinchilik sezayotgan talabalar esa videodarsni qayta ko'rish,

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "2022-2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni. 2022-yil 28-yanvar, PF-60.

o‘qituvchi maslahatidan foydalanish, qisqa izohli materiallar va nazorat savollari yordamida bilimni mustahkamlashi mumkin. Demak, raqamli va aralash shakllar pedagogik fanlarni o‘qitishda differensial va individual yondashuvni amalga oshirishga xizmat qiladi.

Shu bilan birga, raqamli ta’lim shakllaridan foydalanishda metodik madaniyatga rioya qilish zarur. Har bir elektron topshiriq aniq maqsadga ega bo‘lishi, talaba bajarishi lozim bo‘lgan harakatlar tushunarli ifodalanishi, bajarish muddati va baholash mezonini ko‘rsatilishi kerak. Topshiriq hajmi talabaning real imkoniyatiga mos bo‘lmasa, mustaqil ta’lim ortiqcha yuklamaga aylanadi. Shuningdek, akademik halollik, manbalardan to‘g‘ri foydalanish, sun’iy ko‘chirishga yo‘l qo‘ymaslik va mualliflik mas’uliyati doimiy tushuntirib borilishi lozim.

Pedagogik fanlarni o‘qitishda raqamli vositalar maqsad emas, balki pedagogik maqsadga xizmat qiluvchi vosita hisoblanadi. O‘qituvchi platforma, taqdimot, video, test yoki elektron jadvaldan foydalanayotganda, ularning talaba tafakkuriga qanday ta’sir qilishini, o‘quv materialini tushunishni qanday yengillashtirishini va kasbiy kompetensiyani qanday rivojlantirishini oldindan aniqlashi kerak. Shunda raqamli ta’lim shakllari an’anaviy mashg‘ulotlarni oddiy ko‘chirish emas, balki ularni sifat jihatidan boyituvchi omilga aylanadi.

7.4-jadval. Aralash ta’limda asosiy va yordamchi shakllarning uyg‘unligi

Auditoriya shakli	Onlayn qo‘llab-quvvatlash	Talaba faoliyati	Baholash imkoniyati
Ma’ruza	Videodars, elektron konspekt, taqdimot.	Oldindan tanishish, savol tayyorlash.	Qisqa test, forum javobi.
Seminar	Forum, onlayn savolnoma, umumiy hujjat.	Fikr yozish, dalil keltirish.	Rubrika asosida munozara bahosi.
Amaliy mashg‘ulot	Elektron topshiriq, portfolioga yuklash.	Dars rejasi yoki loyiha tayyorlash.	Amaliy ish mezonlari.
Laboratoriya	Video dars tahlili, kuzatish varaqasi.	Pedagogik vaziyatni kuzatish.	Tahlil varaqasi va refleksiya.
Mustaqil ta’lim	LMS topshirig‘i, elektron kutubxona.	Manba bilan ishlash, xulosa yozish.	Mazmuniy baholash va halollik.

Pedagogik fanlarni o'qitish shakllarini rejalashtirishda o'qituvchi har bir mashg'ulotni alohida tadbir sifatida emas, balki yagona didaktik zanjirning tarkibiy qismi sifatida ko'rishi kerak. Masalan, ma'ruzada berilgan nazariy tushuncha seminar savoliga, seminardagi muhokama amaliy topshiriqqa, amaliy topshiriq mustaqil ta'limga, mustaqil ta'lim natijasi esa nazorat va refleksiya bog'lanishi lozim. Ana shunday uzviylik ta'lim jarayonini yaxlitlashtiradi va talabaning bilimni chuqur o'zlashtirishiga yordam beradi.

O'qituvchi baholashda adolat, shaffoflik va teskari aloqa tamoyillariga rioya qilishi zarur. Talaba faqat baho olish uchun emas, balki o'z xatosini ko'rish, kuchli tomonlarini anglash va keyingi faoliyatini yaxshilash uchun baholanishi kerak. Shuning uchun har bir mashg'ulot yakunida qisqa refleksiya, o'zaro baholash yoki o'qituvchi izohi berilsa, ta'lim shakllarining tarbiyaviy va rivojlantiruvchi imkoniyatlari yanada kuchayadi. Natijada pedagogik fanlarni o'qitish jarayoni talabaning nazariy bilimni, amaliy malakasini va kasbiy mas'uliyatini kompleks rivojlantiruvchi yaxlit tizimga aylanadi.

Pedagogik fanlarni o'qitish shakllarini baholash mezonlari

Baholash mezonlari kompetensiyaviy yondashuvga asoslanganida, talabaning bilimi bilan birga uni qo'llay olishi, pedagogik vaziyatni tahlil qilishi, muloqotga kirishishi, jamoada ishlashi va o'z faoliyatini refleksiya qilishi ham hisobga olinadi. Masalan, bo'lajak pedagog uchun "ta'lim shakllari" mavzusini bilishning o'zi yetarli emas; u muayyan mavzu, auditoriya va o'quv maqsadiga mos shaklni tanlay olishi, mashg'ulot rejasini tuzishi, natijani baholash usulini belgilashi va zarur hollarda o'zgartirish kiritishi lozim. Shu sababli baholash jarayoni talabaning kasbiy qaror qabul qilish darajasini ham ko'rsatishi kerak.

Laboratoriya mashg'ulotlarida baholash kuzatish aniqligi, tahlil mezonlaridan foydalana olish, pedagogik hodisani sabab-oqibat bog'liqligida izohlash va xulosa chiqarish darajasiga asoslanadi. O'quv konferensiyasida esa mavzuning dolzarbligi, ilmiy manbalarga tayanganlik, taqdimot madaniyati, savollarga javob berish, muammo bo'yicha mustaqil pozitsiya bildirish kabi ko'rsatkichlar muhimdir.

Mustaqil ta'limda faqat hajm emas, balki mazmunning mustaqilligi, manbalarning to'g'ri tanlangani, fikrlarning izchilligi, rasmiylashtirish madaniyati va amaliy tavsiyalarning asoslanganligi baholanishi kerak.

Ma'ruza mashg'ulotining samaradorligi talabalarning asosiy tushunchalarni qay darajada anglagani, ma'ruza davomida berilgan muammoli savollarga munosabat bildirgani, konspekt yuritish madaniyati va keyingi seminar yoki mustaqil ishga tayyorgarligi orqali baholanadi. Seminar mashg'ulotida esa talabaning manbalar bilan ishlagani, savolga aniq javob bergani, dalil keltirgani, guruhdagi fikr almashuvda ishtirok etgani, tanqidiy va xolis fikr bildirgani e'tiborga olinadi. Amaliy mashg'ulotda natija bajarilgan topshiriq sifati, metodik ishlanmaning to'g'riligi, mavzuga mos metod tanlangani va amaliy yechimning kasbiy ahamiyati bilan belgilanadi.

Pedagogik fanlarni o'qitish shakllarini to'g'ri tanlash va samarali tashkil etish jarayoni baholash bilan uzviy bog'liq. Agar mashg'ulot shakli yaxshi rejalashtirilsa-yu, uning natijasi aniqlanmasa, o'qituvchi ham, talaba ham qaysi maqsadga erishilganini to'liq ko'ra olmaydi. Shuning uchun ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya ishi, o'quv konferensiyasi va mustaqil ta'lim uchun alohida baholash mezonlari ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq. Mezonlar talaba uchun oldindan ma'lum bo'lsa, u o'z faoliyatini ongli rejalashtiradi, javobgarlikni his qiladi va kutilayotgan natijaga intiladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. O'qitish shakli tushunchasining mazmunini izohlang va uni metod hamda mazmun tushunchalari bilan taqqoslang.

2. Individual, individual-guruhliy, sinf-dars, Bell-Lankaster va Dalton-reja tizimlarining farqli jihatlarini jadval asosida ko'rsating.

3. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida pedagogik fanlarni o'qitishda qo'llaniladigan asosiy shakllarni sanab bering.

4. Ma'ruza mashg'ulotining didaktik vazifalarini tushuntiring va pedagogik fanlardan bitta mavzu misolida ma'ruza rejasini tuzing.

5. *Seminar mashg'ulotida talabalarning faolligini oshirish uchun 5 ta metodik tavsiya ishlab chiqing.*
6. *Amaliy mashg'ulot va laboratoriya mashg'uloti o'rtasidagi farqni real pedagogik vaziyat asosida tushuntiring.*
7. *"O'qituvchi nutq madaniyati" mavzusi bo'yicha munozara mashg'uloti ssenariysini ishlab chiqing.*
8. *Mustaqil ta'lim topshirig'i samarali bo'lishi uchun qanday talablar bajarilishi kerak?*
9. *Pedagogik fanlardan kurs ishi yozish bosqichlarini ketma-ketlikda bayon qiling.*
10. *O'quv konferensiyasini tashkil etish uchun mavzu, maqsad, ishtirokchilar vazifasi va baholash mezonlarini ishlab chiqing.*
11. *Raqamli ta'lim platformalaridan foydalangan holda seminar mashg'ulotini tashkil etish bo'yicha amaliy loyiha tuzing.*
12. *O'zbekiston ta'lim muassasalari sharoitida ta'limning yordamchi shakllaridan samarali foydalanish bo'yicha takliflar tayyorlang.*
13. *Pedagogik fanlarni o'qitishda an'anaviy va noan'anaviy shakllarni uyg'unlashtirishning afzallik va cheklovlarini tahlil qiling.*

8-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O'QITISHDA PEDAGOGIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Tayanch so'zlar: texnologiya, pedagogik texnologiya, innovatsiya, texnologik jarayon, texnologik operatsiya, texnologik xarita, texnologik rejim, tadqiqiy-ijodiy ta'lim texnologiyasi, ishbilarmonlik o'yinlari texnologiyasi, muammoli o'qitish texnologiyasi, modulli ta'lim, individuallashtirilgan ta'lim, raqamli ta'lim muhiti, multimedia, elektron baholash, masofaviy ta'lim, aralash ta'lim, interfaol metod, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari.

8.1. Pedagogik fanlarni o'qitishda pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanishning o'ziga xosliklari

Pedagogik fanlarni o'qitishda zamonaviy pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish ta'lim jarayonini oddiy axborot uzatish holatidan chiqarib, talabaning mustaqil fikrlashi, kasbiy faoliyatga tayyorlanishi, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilishi va o'z yechimlarini asoslab berishiga xizmat qiladigan murakkab didaktik tizimga aylantiradi. Bugungi ta'lim jarayonida o'qituvchi faqat bilim beruvchi shaxs sifatida emas, balki ta'lim muhitini loyihalovchi, o'quv faoliyatini boshqaruvchi, talabaning bilish faoliyatini rag'batlantiruvchi va natijani baholovchi metodik rahbar sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan pedagogik texnologiyalar o'quv mashg'ulotining maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, nazorat shakllari va kutiladigan natijalarini yagona tizimga keltiradi.¹

Pedagogik texnologiyalarni qo'llash zarurati ta'lim mazmunining murakkablashuvi, talabalarning mustaqil ta'limga bo'lgan ehtiyoji ortishi, kasbiy kompetensiyaga qo'yilayotgan talablarning kengayishi hamda raqamli axborot oqimlarining tezlashuvi bilan bevosita bog'liqdir. Pedagogik fanlar mazmunida tarbiya nazariyasi, didaktika, pedagogik mahorat, pedagogik diagnostika, oila va ijtimoiy pedagogika kabi yo'nalishlar o'zaro tutashgan holda o'rganiladi. Bu fanlarni an'anaviy izohli-ma'ruza usuli bilangina o'qitish talabalarda pedagogik tafakkur, amaliy tahlil, metodik qaror qabul qilish va ijodiy yondashuvni yetarli darajada shakllantirmaydi. Shu sababli zamonaviy mashg'ulotlar muammoli vaziyat, loyiha, case-study, kichik guruhlarda ishlash, elektron test, multimedia taqdimot, onlayn muhokama va refleksiya kabi faoliyat turlariga tayangan holda tashkil etiladi.

Zamonaviy texnologiya tushunchasi keng ma'noda inson faoliyatida belgilangan natijaga erishish uchun maqsad, vosita, usul, ketma-ketlik va nazoratni oldindan loyihalash jarayonini bildiradi. Ta'limda esa texnologiya o'qituvchining shaxsiy ilhomi yoki tasodifiy tajribasiga emas, balki ilmiy asoslangan, qayta qo'llash mumkin bo'lgan, natijani baholash imkonini beradigan faoliyat tizimiga tayanadi. Pedagogik texnologiya aynan shu jihati bilan oddiy metodik tavsiyadan farq qiladi:

¹ Azizxo'jayeva N.N. *Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat*. Toshkent, 2016.

metodika ko‘proq “qanday o‘qitish kerak?” degan savolga javob bersa, pedagogik texnologiya “qanday maqsad, qanday mazmun, qanday faoliyat, qanday vosita va qanday baholash orqali kafolatli natijaga erishiladi?” degan savollarni birgalikda hal etadi.

Pedagogik texnologiya tushunchasini anglash uchun ishlab chiqarish sohasidagi texnologik jarayon, texnologik operatsiya, texnologik xarita va texnologik rejim kabi tushunchalarning mazmunini ta’limga moslashtirib tahlil qilish muhimdir. Ishlab chiqarishda texnologik jarayon mahsulotni tayyorlashga qaratilgan operatsiyalar tizimi bo‘lsa, ta’limda u talabaning bilim, ko‘nikma, malaka va kompetensiyalarini shakllantirishga qaratilgan bosqichlar majmuidir. Texnologik operatsiya ishlab chiqarishda muayyan amaliy harakatni bildirsa, dars jarayonida u o‘qituvchi va talabaning ma’lum didaktik vazifani bajarishga qaratilgan aniq faoliyatidir. Masalan, muammoli savol qo‘yish, elektron resurs bilan ishlash, guruhviy muhokama tashkil etish, test orqali nazorat qilish yoki refleksiya yozdirish didaktik operatsiya sifatida qaralishi mumkin.

Tushuncha	Mazmuni	Pedagogik fanlarni o‘qitishdagi ko‘rinishi
Texnologik jarayon	Maqsadga olib boruvchi bosqichlar tizimi	Mavzuni o‘rganish, mustahkamlash, amaliy qo‘llash va baholash ketma-ketligi
Texnologik operatsiya	Jarayonning aniq bajariladigan qismi	Muammoli savol, guruhviy topshiriq, elektron test, taqdimot, refleksiya
Texnologik xarita	Faoliyat ketma-ketligini ko‘rsatuvchi metodik hujjat	Darsning maqsadi, bosqichlari, metodlari, vositalari va natijalarini belgilash
Texnologik rejim	Ish sharoiti, vaqt, tartib va talablar majmui	Mashg‘ulot vaqti, auditoriya sharoiti, raqamli vosita, baholash mezonlari
Pedagogik natija	Oldindan belgilangan kompetensiyaning shakllanishi	Talabaning pedagogik vaziyatni tahlil qilish, yechim ishlab chiqish, baholash ko‘nikmasi

8.1-jadval. Pedagogik texnologiya bilan bog‘liq asosiy tushunchalar

Pedagogik texnologiya o‘quv jarayonini shunchaki “zamonaviylashtirish” emas, balki uni maqsadga yo‘naltirilgan holda boshqarish demakdir. Agar darsda multimedia taqdimotdan foydalanilsa-yu, talaba faqat tomoshabin bo‘lib qolsa, bunday holat texnologik yondashuv emas, balki an’anaviy bayonning texnik vosita bilan bezatilgan ko‘rinishi bo‘lib qoladi. Aksincha, raqamli taqdimot asosida

muammoli savollar berilsa, talaba real pedagogik vaziyatni tahlil qilsa, guruhda yechim ishlab chiqsa va yakunda o'z faoliyatini mezon asosida baholasa, bu jarayon pedagogik texnologiya darajasiga ko'tariladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish, avvalo, ta'lim oluvchining shaxsiy ehtiyoji, qobiliyati, mustaqil fikrlashi, raqamli savodxonligi va kasbiy tayyorgarligini rivojlantirish bilan bog'liq. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'lim oluvchilarning sifatli ta'lim olish huquqi, ta'limda insonparvarlik, demokratiklik, uzluksizlik, ochiqlik va ta'limning dunyoviy xarakteri kabi tamoyillar belgilangan.

Bu tamoyillar pedagogik texnologiyalarni faqat metodik yangilik sifatida emas, balki ta'lim jarayonining huquqiy, ma'naviy va ijtimoiy asoslariga mos ravishda qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Pedagogik fanlarda texnologik yondashuvning muhim xususiyati shundaki, u talabalarga kelajak kasbiy faoliyatida zarur bo'ladigan pedagogik harakatlarni mashg'ulot jarayonining o'zida sinab ko'rish imkonini beradi. Masalan, "Tarbiya metodlari" mavzusini o'rganishda talabalar faqat ta'riflarni yodlab qolmay, balki tarbiyaviy vaziyatga mos metod tanlaydi, ularni amaliy vaziyatda sinovdan o'tkazadi, natijani tahlil qiladi va pedagogik xatolarni aniqlaydi. "Darsni tashkil etish shakllari" mavzusida esa talaba dars fragmentini loyihalaydi, kichik guruhda taqdim etadi, o'zaro baholash asosida takomillashtiradi. Bunday faoliyatlar talabaning o'quv subyekti sifatidagi faolligini oshiradi.

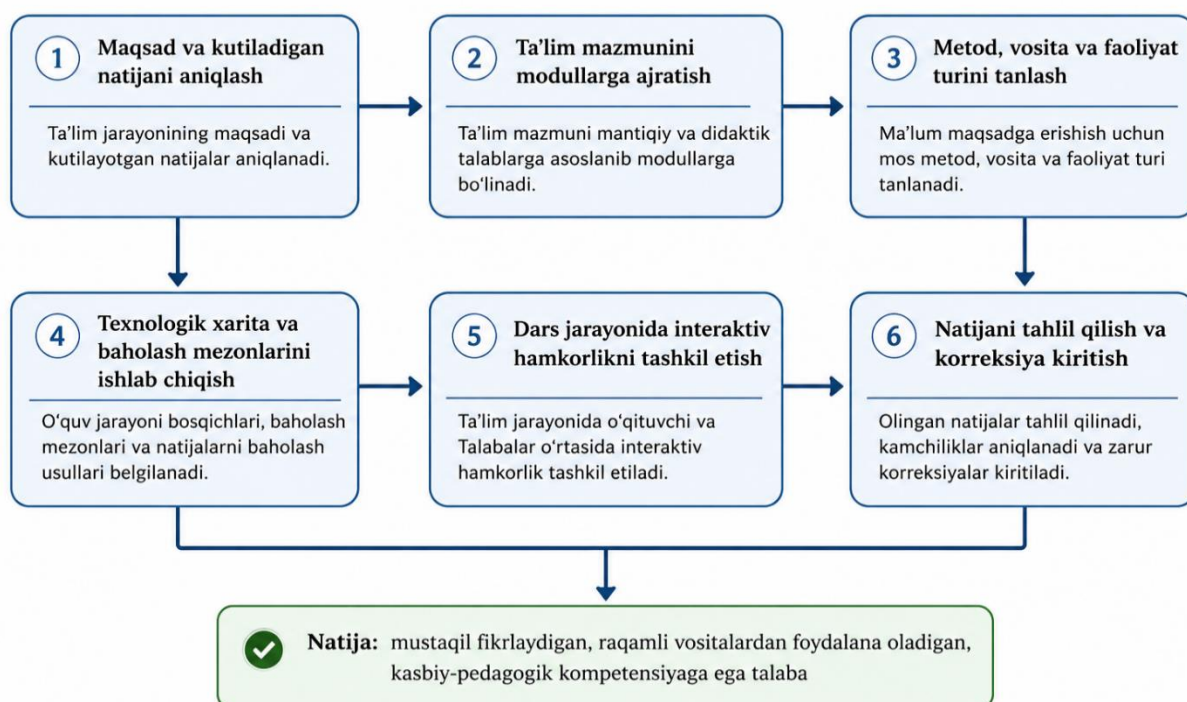
Pedagogik texnologiyalarning samaradorligi darsning didaktik maqsadi bilan bevosita bog'liq. Agar maqsad faqat nazariy tushunchani anglatish bo'lsa, tushuntirish, suhbat, elektron ko'rgazmalilik va qisqa test yetarli bo'lishi mumkin. Agar maqsad kasbiy kompetensiyani shakllantirish bo'lsa, unda muammoli topshiriq, amaliy vaziyat, loyiha, rolli o'yin, tahliliy jadval va refleksiya zarur bo'ladi. Shuning uchun o'qituvchi texnologiyani tanlashda mavzuning mazmuni, talabalarning tayyorgarlik darajasi, auditoriya sharoiti, vaqt me'yori, baholash mezoni va o'quv natijalarini oldindan aniqlashi kerak.

Pedagogik texnologiyalarni samarali qo'llashda o'qituvchining kasbiy mahorati hal qiluvchi ahamiyatga ega. Texnologiya qanchalik puxta ishlab chiqilgan bo'lmasin, uni auditoriya sharoitiga moslashtira olmagan, talabalar bilan muloqot o'rnatish olmagan, muammoli vaziyatni to'g'ri boshqara olmagan o'qituvchi kutilgan natijaga erisha olmaydi. Demak, texnologiya o'qituvchi mahoratini almashtirmaydi, balki uni ilmiy asoslangan tizimga keltiradi. O'qituvchi texnologik xaritaning tuzishida didaktik materiallarni tanlaydi, topshiriqlarni bosqichma-bosqich murakkablashtiradi, talabalarning individual imkoniyatlarini hisobga oladi, baholash mezonlarini ochiq e'lon qiladi va natijani tahlil qiladi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish pedagogik texnologiyalarning alohida yo'nalishi sifatida qaraladi. Axborot texnologiyalari ma'lumotni yaratish, saqlash, qayta ishlash, uzatish, tahlil qilish va taqdim etishga xizmat qiladigan vositalar, usullar va dasturiy yechimlar majmuidir. Ta'limda ular elektron darslik, multimedia taqdimot, videodars, onlayn test, ta'lim platformasi, elektron jurnal, masofaviy kurs, virtual kutubxona, interaktiv doska, bulutli hujjatlar, vebinar va raqamli portfoliolar shaklida namoyon bo'ladi. Biroq axborot texnologiyasi o'z-o'zidan ta'lim sifatini oshirib yubormaydi; u pedagogik maqsadga bo'ysundirilgandagina didaktik qiymat kasb etadi.

Axborot texnologiyalarining pedagogik fanlardagi o'rni uch yo'nalishda ko'rinadi. Birinchidan, ular o'quv materialini ko'rgazmali, tizimli va interaktiv shaklda taqdim etadi. Ikkinchidan, talabalarning mustaqil o'qishini tashkil etish, topshiriqlarni masofadan bajarish, elektron resurslardan foydalanish va natijani monitoring qilish imkonini beradi. Uchinchidan, kelajakdagi o'qituvchida raqamli pedagogik kompetensiyani shakllantiradi. Chunki bugungi pedagog faqat fanni bilishi emas, balki darsni raqamli muhitda rejalashtirish, elektron material yaratish, onlayn baholash, akademik halollikni ta'minlash va axborot xavfsizligiga rioya qilish ko'nikmalariga ham ega bo'lishi zarur.

Pedagogik texnologiyani loyihalash modeli

8.1-rasm. Pedagogik texnologiyani loyihalash va amalga oshirish bosqichlari

Pedagogik texnologiyani loyihalash jarayonida maqsadning aniqligi alohida ahamiyatga ega. Maqsad umumiy ibora ko‘rinishida emas, balki o‘lchanadigan o‘quv natijasi shaklida qo‘yilishi kerak. Masalan, “talabalarga pedagogik texnologiyalar haqida ma’lumot berish” umumiy maqsad bo‘lsa, “talabalarda pedagogik texnologiya, metodika va metod o‘rtasidagi farqlarni izohlash, pedagogik vaziyat uchun mos texnologiyani tanlash va tanlovini asoslash ko‘nikmasini shakllantirish” aniqroq natijani bildiradi. Bunday maqsadga erishish uchun o‘qituvchi mashg‘ulot davomida talabaning fikrlashi, izlanishi va amaliy qaror qabul qilishiga imkon beradigan topshiriqlarni ishlab chiqadi.

Texnologik yondashuvda baholash jarayoni ham muhim o‘rin tutadi. An’anaviy darslarda baholash ko‘pincha mashg‘ulot oxirida amalga oshiriladi va talabaning yakuniy javobi asosida belgilanadi. Pedagogik texnologiyada esa baholash jarayonning barcha bosqichlarini qamrab oladi: dastlabki diagnostika, joriy kuzatuv, o‘zaro baholash, o‘zini o‘zi baholash, yakuniy nazorat va refleksiya.

Bunday baholash talabani faqat bilimini emas, balki jarayondagi faolligi, hamkorlikka kirishishi, manbadan foydalanishi, muammo yechishi va xulosasini asoslashini ham ko'rsatadi.

Ta'limda axborot texnologiyalaridan foydalanishda pedagogik maqsadga muvofiqlik tamoyili buzilmasligi lozim. Masalan, barcha mavzularda bir xil taqdimot, bir xil test yoki bir xil video qo'llash samaradorlikni oshirmaydi. Har bir mavzu o'zining mazmuniy murakkabligi, amaliy yo'nalishi va tarbiyaviy imkoniyatiga ega. "Pedagogik mahorat" mavzusi video tahlil, rolli o'yin va refleksiya talab qilsa, "Didaktik prinsiplar" mavzusi jadval, konseptual xarita va muammoli savollar bilan samarali o'zlashtiriladi. "Pedagogik diagnostika" mavzusida esa elektron test, rubrika, anketa va raqamli tahlil vositalari ko'proq samara beradi.

Raqamli vositalardan foydalanish jarayonida akademik halollik masalasi ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Talaba tayyor ma'lumotni ko'chirib olish, sun'iy ravishda topshiriqni bajarish yoki manbani ko'rsatmasdan foydalanish o'rniga, axborotni tanlash, tahlil qilish, taqqoslash, qayta ishlash va manba bilan asoslash madaniyatini egallashi zarur. Pedagogik fanlar bu borada katta imkoniyatga ega, chunki ularning mazmuni bevosita tarbiya, axloq, mas'uliyat, shaxs kamoloti va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq. Shu sababli o'qituvchi raqamli topshiriqlarni berishda manba ko'rsatish, havola berish, plagiatdan saqlanish va mualliflik huquqiga hurmat kabi talablarni izchil tushuntirib borishi lozim.

Pedagogik texnologiyalarning yana bir o'ziga xos jihati ularning talabani kasbiy identifikatsiyasiga ta'siridir. Talaba pedagogik texnologiyalarni o'rganish jarayonida kelajakdagi o'qituvchi sifatida o'z rolini tasavvur qila boshlaydi. U darsni qanday rejalashtirish, o'quvchilar bilan qanday muloqot qilish, qanday vosita tanlash, qanday baholash, qanday tarbiyaviy vaziyatda qanday yo'l tutish haqida fikrlaydi. Shu ma'noda pedagogik texnologiya nafaqat didaktik vosita, balki kasbiy o'zlikni shakllantiruvchi muhim omildir.

8.2. Pedagogik fanlarni o‘qitishda pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanish yo‘llari

Pedagogik fanlarni o‘qitishda qo‘llaniladigan texnologiyalar bir-birini inkor etmaydi, aksincha, mavzuning mazmuni va didaktik vazifaga qarab o‘zaro uyg‘unlashadi. Masalan, muammoli o‘qitish texnologiyasi tadqiqiy-ijodiy faoliyat bilan, modulli ta’lim mustaqil ta’lim bilan, o‘yinli texnologiyalar esa shaxsga yo‘naltirilgan yondashuv bilan samarali birlashadi. Axborot texnologiyalari esa ushbu barcha jarayonlarga ko‘rgazmalilik, tezkor aloqa, nazorat, ma’lumotlar bazasi va masofaviy hamkorlik imkoniyatini qo‘shadi. Shu bois o‘qituvchi texnologiyani alohida “usul” sifatida emas, balki o‘quv jarayonining yaxlit tizimini tashkil etuvchi model sifatida ko‘rishi zarur.

Pedagogik turkum fanlarni o‘qitishda keng qo‘llaniladigan texnologiyalardan biri tadqiqiy-ijodiy ta’lim texnologiyasidir. Bu texnologiya talabaning tayyor bilimni qabul qilishidan ko‘ra, muammolarni mustaqil izlash, manbalarni solishtirish, dalillarni tahlil qilish, pedagogik vaziyatga mos xulosa chiqarish va o‘z pozitsiyasini himoya qilishiga asoslanadi. Tadqiqiy-ijodiy ta’limda o‘qituvchi muammoni belgilaydi, kerakli manbalarni tavsiya etadi, izlanish yo‘nalishini ko‘rsatadi, lekin yakuniy fikrni talabaning o‘zi shakllantiradi. Bu jarayon talabaning kasbiy mustaqilligini, ilmiy izlanishga qiziqishini va pedagogik tafakkurini rivojlantiradi.

Tadqiqiy-ijodiy ta’lim texnologiyasini qo‘llashda mavzu muammoli savol ko‘rinishida qo‘yilishi maqsadga muvofiq. Masalan, “Nima uchun zamonaviy darsda faqat ma’ruza yetarli emas?”, “Pedagogik texnologiya metodikadan nimasi bilan farq qiladi?”, “Elektron ta’lim resursi o‘quvchi faolligini qanday oshiradi?”, “Aralash ta’limda o‘qituvchi va talaba mas’uliyati qanday taqsimlanadi?” kabi savollar talabani izlanishga undaydi. Talabalar kichik guruhlarda manbalarni tahlil qiladi, dalillarni jamlaydi, misollar keltiradi va yakunda taqdimot qiladi. O‘qituvchi esa jarayonni kuzatadi, savollar beradi, fikrlarni umumlashtiradi va baholash mezonlari asosida faoliyatni baholaydi.

O'yinli texnologiyalar pedagogik fanlarda nazariy bilimni amaliy vaziyatga ko'chirish uchun qulay imkoniyat yaratadi. Pedagogik o'yinlar talabalarga o'qituvchi, o'quvchi, ota-ona, maktab rahbari, sinf rahbari, metodist yoki ekspert rolda harakat qilish imkonini beradi. Bunday mashg'ulotlarda talaba pedagogik vaziyatni faqat kuzatmaydi, balki unda ishtirok etadi, qaror qabul qiladi, muloqotga kirishadi va xatti-harakatining oqibatini tahlil qiladi. Rolli o'yin, ishbilarmonlik o'yini, imitatsion o'yin, psixodrama va sotsiodrama kabi turlar pedagogik mahoratni shakllantirishda samarali hisoblanadi.

Pedagogik o'yinlarni tashkil etishda maqsad, rol, vaziyat, qoidalar, vaqt, natija va baholash mezonlari oldindan belgilanadi. Masalan, "Ota-onalar yig'ilishini tashkil etish", "Muammoli o'quvchi bilan suhbat", "Dars jarayonida intizom buzilishi", "Yangi o'qituvchiga metodik yordam", "Maktabda raqamli platformani joriy etish" kabi vaziyatlar talabalarga real kasbiy muhitni his qilish imkonini beradi. O'yin yakunida refleksiya o'tkazilib, qaysi qaror samarali bo'lgani, qaysi xato pedagogik muammoni kuchaytirgani, qanday kommunikativ usul maqsadga muvofiq bo'lgani tahlil qilinadi.

Muammoli ta'lim texnologiyasi pedagogik fanlarni o'qitishda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki pedagogik jarayonning o'zi turli ziddiyatlar, tanlovlar, shaxslararo munosabatlar, qarama-qarshi fikrlar va amaliy vaziyatlardan iborat. Muammoli ta'limda o'qituvchi talabalar oldiga tayyor xulosani emas, balki hal etilishi kerak bo'lgan vaziyatni qo'yadi. Talaba bu vaziyatdagi muammoni aniqlaydi, sabablarni tahlil qiladi, farazlar ilgari suradi, yechim variantlarini ishlab chiqadi va natijani asoslaydi. Bunday ta'lim shakli talabada mustaqil fikrlash, pedagogik sezgirlik, tanqidiy tahlil va mas'uliyatli qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Muammoli ta'limning samarali bo'lishi uchun muammo talabaning bilim darajasiga mos, ammo uning mavjud bilimidan biroz yuqori bo'lishi kerak. Agar muammo juda oson bo'lsa, fikrlash faolligi yuzaga kelmaydi; juda murakkab bo'lsa, talaba uni hal qilishdan chekinadi. Shu sababli pedagogik fanlarda muammoli

vaziyatlar bosqichma-bosqich murakkablashtiriladi. Dastlab oddiy savollar, keyin kichik pedagogik vaziyatlar, undan so‘ng case-topshiriqlar va yakunda loyiha yoki tadqiqot vazifalari beriladi. Bu jarayon talabaning yaqin rivojlanish zonasini hisobga olgan holda tashkil etiladi.

Ta'lim texnologiyasi	Asosiy maqsadi	Qo'llash uchun qulay mavzular	Kutiladigan natija
Tadqiqiy-ijodiy ta'lim	Mustaqil izlanish va ilmiy fikrlash	Pedagogik nazariyalar, ta'lim konsepsiyalari, tarbiya muammolari	Tahlil, izlanish, dalillash, mustaqil xulosa chiqarish
O'yinli texnologiya	Kasbiy vaziyatni modellashtirish	Pedagogik mahorat, sinf rahbarligi, muloqot madaniyati	Muloqot, rol bajarish, qaror qabul qilish, refleksiya
Muammoli ta'lim	Ziddiyatli vaziyatni hal qilish	Didaktika, tarbiya metodlari, pedagogik diagnostika	Muammoni aniqlash, faraz, yechim, asoslash
Modulli ta'lim	Mustaqil va bosqichli o'zlashtirish	Katta hajmli nazariy mavzular, mustaqil ta'lim	Rejalilik, o'zini boshqarish, nazorat va korreksiya
Axborot texnologiyalari	Ko'rgazmalilik, tezkor aloqa va monitoring	Elektron resurslar, taqdimot, test, masofaviy mashg'ulot	Raqamli savodxonlik, interaktivlik, obyektiv baholash

8.2-jadval. Pedagogik fanlarda texnologiyalarni tanlash mezonlari

Modulli ta'lim texnologiyasi pedagogik fanlarni tizimli o'rganishda samarali hisoblanadi. Modul ma'lum didaktik maqsadga yo'naltirilgan, mazmunan tugallangan, mustaqil o'zlashtirish uchun qulay bo'lgan o'quv birligidir. Pedagogik fanlarda modul ma'ruza materiallari, seminar savollari, amaliy topshiriq, mustaqil ish, adabiyotlar ro'yxati, elektron resurslar, nazorat savollari va baholash mezonlarini o'z ichiga olishi mumkin. Talaba modul bo'yicha ishlash jarayonida o'z o'quv faoliyatini rejalashtiradi, manbalarni o'rganadi, topshiriqlarni bajaradi va natijani o'zi baholashga harakat qiladi.

Modulli ta'limda o'qituvchining vazifasi axborot berish bilan cheklanmaydi. U modulning maqsadini aniq belgilaydi, o'quv materialini mantiqiy qismlarga ajratadi, har bir qismga mos topshiriq tuzadi, mustaqil ish uchun ko'rsatma beradi va natijani baholaydi. Masalan, "Pedagogik texnologiyalar" mavzusini uch modulga ajratish mumkin: birinchi modulda tushunchalar va nazariy asoslar, ikkinchi modulda texnologiya turlari, uchinchi modulda axborot texnologiyalaridan

foydalanish yo'llari o'rganiladi. Har bir modul yakunida test, jadval, esse, loyiha yoki pedagogik vaziyat tahlili berilishi mumkin.

Rivojlantiruvchi ta'lim texnologiyasi talabaning faqat bilimini emas, balki tafakkuri, nutqi, xotirasi, tasavvuri, ijodiy yondashuvi va ijtimoiy faolligini rivojlantirishga qaratiladi. Pedagogik fanlar mazmuni rivojlantiruvchi ta'lim uchun keng imkoniyat yaratadi, chunki har bir pedagogik tushuncha hayotiy vaziyat, shaxslararo munosabat, tarbiyaviy ta'sir va ijtimoiy tajriba bilan bog'liq. Rivojlantiruvchi mashg'ulotlarda talabalar savol beradi, dalil keltiradi, taqqoslaydi, baholaydi, xulosa chiqaradi va o'z nuqtai nazarini himoya qiladi. Bunday faoliyat talabaning ijodiy fikrlashi va kasbiy nutqini shakllantiradi.

Shaxsga yo'naltirilgan ta'lim texnologiyasi pedagogik fanlarni o'qitishda talabaning individual imkoniyati, qiziqishi, tayyorgarlik darajasi va kasbiy rejasini hisobga olishga asoslanadi. Har bir talaba pedagogik fanlarni bir xil tezlikda va bir xil usulda o'zlashtirmaydi. Kimdir nazariy manbalar bilan yaxshi ishlaydi, kimdir amaliy vaziyatlarni tez tahlil qiladi, yana kimdir taqdimot, munozara yoki loyiha ishida faolroq bo'ladi. Shaxsga yo'naltirilgan yondashuv bunday farqlarni kamchilik sifatida emas, ta'limni individuallashtirish uchun imkoniyat sifatida ko'radi. Bunda talabalarga differensial topshiriqlar, tanlov asosidagi mustaqil ishlar, individual loyiha va raqamli portfoliolar beriladi.

“Bumerang” texnologiyasi talabalarning mavzu bo'yicha matn bilan mustaqil ishlashi, o'zlashtirgan bilimini guruhdoshlariga tushuntirishi va umumiy natijaga hissa qo'shishini ta'minlaydi. Bu texnologiyada talabalar guruhlarga bo'linadi, har bir guruhga mavzuning alohida qismi beriladi, ular mazmunni o'rganib, keyin boshqa guruh a'zolariga tushuntiradi. Natijada har bir talaba bir vaqtning o'zida ham o'rganuvchi, ham o'rgatuvchi rolida bo'ladi. Pedagogik fanlarda bu texnologiya “pedagogik texnologiyalar turlari”, “axborot vositalari”, “interfaol metodlar”, “baholash shakllari” kabi mavzularni o'zlashtirishda foydali.

“Skarabey” texnologiyasi esa o‘rganilayotgan tushunchalar o‘rtasidagi mantiqiy bog‘lanishlarni aniqlash, asosiy va ikkinchi darajali g‘oyalarni ajratish, konseptual xarita tuzish imkonini beradi. Masalan, “Pedagogik texnologiya” markaziy tushuncha sifatida olinib, unga “maqsad”, “mazmun”, “metod”, “vosita”, “natija”, “baholash”, “refleksiya”, “raqamli resurs” kabi tushunchalar bog‘lanadi. Talabalar bu tushunchalar o‘rtasidagi aloqalarni izohlaydi, misollar keltiradi va umumiy model yaratadi. Bunday faoliyat mavzuni mexanik yodlashdan ko‘ra, uni tizimli anglashga yordam beradi.

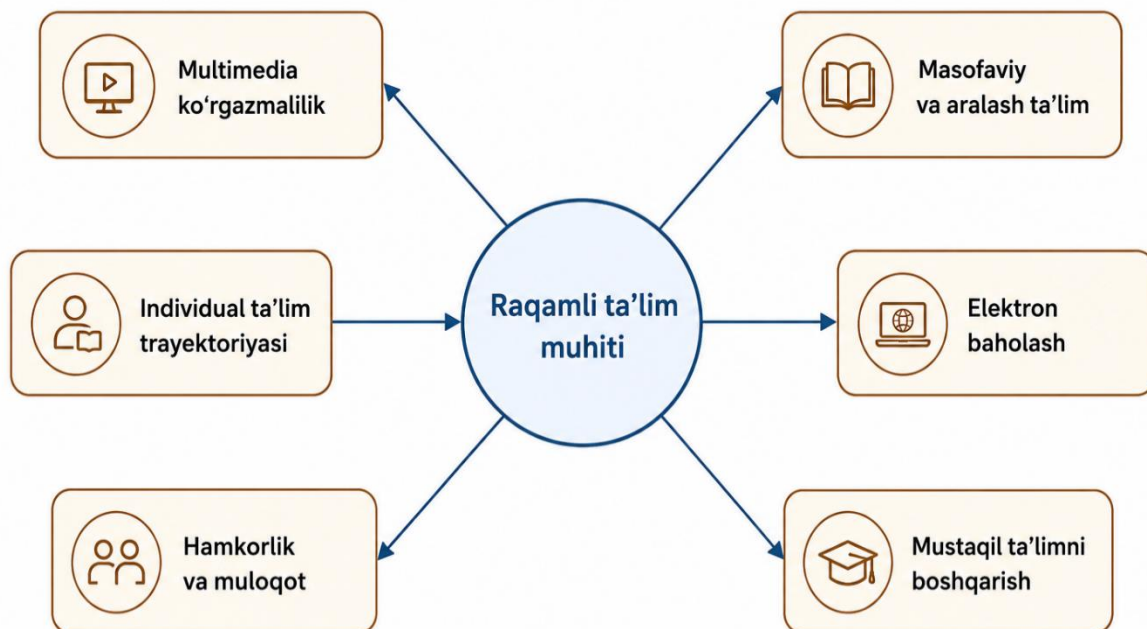
Axborot texnologiyalaridan foydalanish yo‘llari pedagogik maqsadga qarab turlicha bo‘ladi. Ma’ruza mashg‘ulotida multimedia taqdimot, elektron doska, videofragment, infografika va tezkor so‘rovnomalardan foydalanish mumkin. Seminar mashg‘ulotida onlayn hujjat, forum, elektron jadval, guruhli taqdimot va raqamli posterlardan foydalaniladi. Amaliy mashg‘ulotlarda esa case-topshiriq, elektron portfel, test platformasi, dars ishlanmasi konstruktori, videodars tahlili va reflektiv bloglar samarali natija beradi.

Ta’lim platformalaridan foydalanish pedagogik fanlar bo‘yicha mustaqil ta’limni boshqarish imkonini kengaytiradi. Masalan, o‘qituvchi platformaga mavzu bo‘yicha matn, video, topshiriq, test, baholash mezonini va qo‘shimcha adabiyotlarni joylashtiradi. Talaba esa o‘z vaqtida kirib, materialni o‘rganadi, topshiriqni bajaradi, savol beradi va natijasini ko‘radi. Bunday muhit talabalarning mustaqil o‘qish madaniyatini kuchaytiradi. Shu bilan birga, o‘qituvchi kim qaysi topshiriqni bajargani, qaysi savolda qiynalgani, qaysi mavzu bo‘yicha qo‘shimcha tushuntirish zarurligini aniqlay oladi.

O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalarida axborot texnologiyalarini qo‘llashda milliy ta’lim tizimi talablari, davlat ta’lim standartlari, malaka talablari va o‘quv dasturlari mazmuni bilan uyg‘unlik saqlanishi lozim. Raqamli texnologiya darsni ko‘ngilochar jarayonga aylantirish uchun emas, balki ta’lim sifati, mustaqil o‘qish, obektiv baholash, ochiq muloqot va kasbiy kompetensiyani rivojlantirish uchun

xizmat qiladi. O‘qituvchi har bir raqamli vositani tanlashda “bu vosita talabanning qaysi kompetensiyasini rivojlantiradi?” degan savolga javob bera olishi kerak.

Axborot texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari

8.2-rasm. Axborot texnologiyalarining pedagogik fanlarni o‘qitishdagi didaktik imkoniyatlari

Elektron taqdimotlar pedagogik fanlarni o‘qitishda keng tarqalgan vosita hisoblanadi. Biroq taqdimotning didaktik talablari e’tiborga olinmasa, u dars sifatini oshirish o‘rniga talabanning diqqatini pasaytirishi mumkin. Taqdimotda matn haddan tashqari ko‘p bo‘lmasligi, asosiy fikrlar qisqa va aniq berilishi, jadval va chizmalar tushunarli bo‘lishi, rasmlar mavzuga xizmat qilishi, shrift va ranglar o‘qishga qulay tanlanishi lozim. Har bir slayd ma’ruzaning mazmunini to‘liq takrorlamasligi, balki asosiy g‘oyani vizual qo‘llab-quvvatlashi kerak.

Videomateriallar pedagogik fanlarda ayniqsa samarali bo‘lishi mumkin. Masalan, dars jarayonidan lavha, tarbiyaviy suhbat, o‘qituvchi va o‘quvchi muloqoti, ota-onalar yig‘ilishi yoki pedagogik konflikt aks etgan video talabalar tomonidan tahlil qilinadi. Tahlil jarayonida ular o‘qituvchi nutqi, savol berish usuli, o‘quvchilarga munosabat, konfliktni yumshatish yo‘li, rag‘batlantirish va baholash

usullarini aniqlaydi. Video tahlil talabalarning kuzatuvchanligi, pedagogik sezgirliги va amaliy xulosa chiqarish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

Elektron testlar nazoratni tezkor, obyektiv va tahliliy tashkil etishga yordam beradi. Pedagogik fanlarda testlar faqat faktlarni tekshirish bilan cheklanmasligi kerak. Ular tushunchani farqlash, vaziyatga mos metod tanlash, pedagogik tamoyilni qo‘llash, xatoni aniqlash va asoslangan qaror qabul qilishni ham tekshirishi lozim. Masalan, “O‘quvchi darsda faol qatnashmayapti. O‘qituvchi qanday pedagogik texnologiyadan foydalanishi maqsadga muvofiq?” kabi vaziyatli testlar talabani nazariy bilimni amaliy holatga ko‘chirishga undaydi.

Bulutli texnologiyalar pedagogik fanlar bo‘yicha hamkorlikdagi ishlarni tashkil etishda qulaydir. Talabalar umumiy hujjatda dars ishlanmasi yozishi, guruhli loyiha tayyorlashi, pedagogik vaziyat bo‘yicha jadval to‘ldirishi, taqdimotni birgalikda tahrir qilishi yoki elektron portfolio yuritishi mumkin. Bu jarayonda o‘qituvchi har bir talabaning ishtirokini kuzatadi, izoh beradi, tuzatish kiritadi va yakuniy natijani baholaydi. Bunday yondashuv talabalarda hamkorlik, mas’uliyat, vaqtni rejalashtirish va raqamli muloqot madaniyatini rivojlantiradi.

Masofaviy ta’lim texnologiyalari pedagogik fanlarni o‘qitishda alohida imkoniyat yaratadi. Masofaviy mashg‘ulotda talaba ma’ruza videosini oldindan ko‘rishi, elektron matnni o‘qishi, testni bajarishi, forumda savol berishi va onlayn seminar orqali fikr almashishi mumkin. Bunday yondashuvda auditoriya vaqti ko‘proq muhokama, tahlil va amaliy topshiriqlarga ajratiladi. Aralash ta’lim modeli, ya’ni onlayn va an’anaviy mashg‘ulotlarni uyg‘unlashtirish, pedagogik fanlarda ayniqsa samarali bo‘lishi mumkin, chunki nazariy ma’lumot mustaqil o‘zlashtiriladi, amaliy qism esa auditoriyada tahlil qilinadi.

Dars bosqichi	Raqamli vosita	Didaktik vazifa	Talaba faoliyati
Kirish	Tezkor onlayn savol, QR-kodli test	Dastlabki bilimni aniqlash	Javob beradi, mavzuga tayyorlanadi
Yangi mavzu	Multimedia taqdimot, video, infografika	Mazmunni ko'rgazmali tushuntirish	Kuzatadi, savol beradi, qayd qiladi
Mustahkamlash	Interaktiv jadval, guruhli hujjat	Tushunchalarni bog'lash	Tahlil qiladi, jadval to'ldiradi
Amaliy qo'llash	Case-platforma, elektron topshiriq	Pedagogik vaziyatni hal qilish	Yechim ishlab chiqadi, asoslaydi
Baholash	Elektron test, rubrika, portfolio	Natijani aniqlash va tahlil qilish	O'zini baholaydi, natijani ko'radi
Refleksiya	Onlayn anketa, qisqa esse	O'quv tajribasini anglash	Fikr bildiradi, taklif beradi

8.3-jadval. Axborot texnologiyalarining dars bosqichlari bo'yicha qo'llanishi

Raqamli texnologiyalarni qo'llashda o'qituvchi axborot xavfsizligi va raqamli madaniyatga ham e'tibor berishi zarur. Talabalar shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish, ishonchli manbadan foydalanish, internetdagi axborotni tanqidiy baholash, elektron muloqotda odob qoidalariga rioya qilish, mualliflik huquqini hurmat qilish va noto'g'ri axborotni tarqatmaslik kabi ko'nikmalarni egallashi kerak. Pedagogik fanlar bu ko'nikmalarni tarbiyaviy mazmun bilan bog'lash imkonini beradi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda raqamli portfolio texnologiyasi ham foydalidir. Talaba semestr davomida dars ishlanmalari, pedagogik vaziyat tahlillari, taqdimotlar, mustaqil ishlar, refleksiyalar, o'zaro baholash natijalari va amaliyotga oid materiallarni elektron papkada jamlaydi. Portfolio talabaning faqat yakuniy bahosini emas, balki o'sish dinamikasini, mustaqil ish sifatini, ijodiy yondashuvini va kasbiy tayyorgarligini ko'rsatadi. O'qituvchi portfolio orqali talaba faoliyatidagi kuchli va takomillashtirilishi kerak bo'lgan jihatlarni aniqlaydi.

Raqamli vositalarni qo'llashda barcha talabalar uchun teng imkoniyat yaratish muhimdir. Internet tezligi, qurilma mavjudligi, dasturiy ta'minotdan foydalana olish darajasi, raqamli savodxonlikdagi farqlar dars samaradorligiga ta'sir qiladi. Shu sababli o'qituvchi topshiriq berishda texnik imkoniyatlarni hisobga olishi, muqobil bajarish yo'llarini ko'rsatishi, qisqa yo'riqnoma berishi va zarurat bo'lsa, raqamli

vosita bilan ishlashni avval mashq qildirishi lozim. Texnologiya talaba uchun qo‘shimcha to‘siq emas, balki o‘qishni yengillashtiruvchi vosita bo‘lishi kerak.

Pedagogik texnologiya va axborot texnologiyasi o‘rtasidagi bog‘liqlikni to‘g‘ri tushunish zarur. Pedagogik texnologiya darsning maqsadga yo‘naltirilgan umumiy modelidir, axborot texnologiyasi esa shu modelni amalga oshirishga xizmat qiladigan vositalardan biridir. Masalan, muammoli ta‘lim pedagogik texnologiya bo‘lsa, muammoli vaziyatni video orqali ko‘rsatish, javoblarni onlayn doskada jamlash, guruh yechimlarini elektron hujjatda tahlil qilish axborot texnologiyalaridan foydalanish hisoblanadi. Shu bois har qanday raqamli vosita pedagogik maqsadga bo‘ysunishi lozim.

Pedagogik fanlar bo‘yicha interfaol metodlarni axborot texnologiyalari bilan uyg‘unlashtirish darsning samaradorligini oshiradi. “Aqliy hujum”ni onlayn doskada, “Klaster”ni konseptual xarita dasturida, “Insert” metodini elektron matn ustida, “FSMU”ni umumiy hujjatda, “Debat”ni videokonferensiya yoki forumda, “Case-study”ni elektron platformada tashkil etish mumkin. Bunda metodning mazmuni saqlanadi, lekin uning axborot bilan ishlash imkoniyati kengayadi.

Interfaol metod	Raqamli shakl	Pedagogik fanlardagi namunaviy topshiriq
Aqliy hujum	Onlayn doska, tezkor javob ilovasi	“Pedagogik texnologiyaning asosiy belgilarini sanang”
Klaster	Konseptual xarita dasturi	“Ta‘lim texnologiyasi” tushunchasini bog‘lanishlar orqali izohlash
FSMU	Umumiy onlayn hujjat	“Muammoli ta‘lim nima uchun samarali?” savoliga javob yozish
Case-study	Ta‘lim platformasidagi vaziyatli topshiriq	“Darsda passiv guruhni faollashtirish” vaziyatini hal qilish
Debat	Forum yoki videokonferensiya	“Masofaviy ta‘lim an‘anaviy ta‘limni to‘liq almashtira oladimi?”
Refleksiya	Onlayn anketa yoki blog	“Bugungi mashg‘ulotda men qanday kasbiy xulosa chiqardim?”

8.4-jadval. Interfaol metodlarni raqamli vositalar bilan uyg‘unlashtirish

Pedagogik fanlarni o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanish o‘qituvchi oldiga yangi metodik talablarni qo‘yadi. O‘qituvchi raqamli materialni tanlashdan oldin uning ilmiyligi, tarbiyaviy qiymati, yosh va kasbiy tayyorgarlik darajasiga mosligi, texnik sifati, foydalanish qulayligi, tilda aniqligi va ta‘lim

maqsadiga xizmat qilishini tekshirishi kerak. Internetdan olingan har qanday video, taqdimot yoki maqola avtomatik ravishda didaktik material bo'la olmaydi. U pedagogik jihatdan qayta ishlanishi, topshiriq bilan bog'lanishi va baholash mezoniga moslashtirilishi zarur.

O'qituvchi axborot texnologiyalarini qo'llashda darsning vaqt me'yorini ham hisobga olishi kerak. Ba'zan texnik vosita tayyorlash, ulash, ochish yoki talabalarga tushuntirish ko'p vaqt oladi. Bu hol darsning asosiy maqsadini chetga surib qo'yishi mumkin. Shu sababli raqamli vositalar oldindan sinab ko'riladi, fayllar tartiblanadi, internet bo'lmasa ishlaydigan muqobil variant tayyorlanadi, topshiriqlar aniq va qisqa ko'rsatma bilan beriladi. Texnologiyaning samaradorligi uning ko'pligida emas, balki maqsadga muvofiq qo'llanishidadir.

Pedagogik fanlarda elektron resurs yaratish ham muhim yo'nalishdir. O'qituvchi mavzu bo'yicha qisqa videoizoh, interaktiv taqdimot, test banki, glossariy, infografika, elektron jadval, metodik yo'riqnoma yoki dars fragmenti yaratishi mumkin. Talabalar ham mustaqil ish sifatida pedagogik tushunchalar lug'ati, raqamli plakat, video tahlil, dars ishlanmasi, elektron test yoki loyiha taqdimoti tayyorlaydi. Bu jarayon ularda nafaqat pedagogik bilim, balki raqamli mahsulot yaratish kompetensiyasini ham shakllantiradi.

Pedagogik texnologiyalarni qo'llashda milliy tarbiya, ma'naviy qadriyatlar va O'zbekiston ta'lim tizimi tajribasi bilan bog'liqlik saqlanishi lozim. Masalan, "shaxsga yo'naltirilgan ta'lim" mavzusini faqat xorijiy nazariyalar asosida emas, balki milliy maktab tajribasi, ustoz-shogird an'anasi, oila va mahalla hamkorligi, ta'lim muassasasining tarbiyaviy muhiti bilan bog'lab o'rganish zarur. Raqamli vositalar ham milliy mazmunni boyitishga xizmat qilishi mumkin: mahalliy misollar, O'zbekiston ta'lim hujjatlari, o'zbek pedagoglari qarashlari, milliy qadriyatlar asosidagi pedagogik vaziyatlar dars mazmuniga kiritiladi.

Ta'lim texnologiyalaridan foydalanish jarayonida o'qituvchining refleksiya ham zarur. Har bir mashg'ulotdan so'ng o'qituvchi tanlangan texnologiya maqsadga mos bo'ldimi, talabalar faol bo'ldimi, vaqt yetarlimi, raqamli vosita samarali

ishladimi, baholash mezonlari adolatli bo'ldimi, keyingi darsda nimalarni o'zgartirish kerak degan savollar asosida o'z faoliyatini tahlil qiladi. Bunday refleksiya o'qituvchining metodik mahoratini oshiradi va pedagogik texnologiyalarni mexanik qo'llashdan saqlaydi.

8.3. Pedagogik fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalarining didaktik imkoniyatlari

Axborot texnologiyalari pedagogik fanlarni o'qitishda ko'rgazmalilik, interaktivlik, tezkorlik, individuallashtirish va monitoring imkoniyatlarini kengaytiradi. Pedagogik tushunchalar ko'pincha mavhum bo'ladi: shaxs rivojlanishi, motivatsiya, tarbiyaviy ta'sir, pedagogik muloqot, didaktik prinsip, o'quv faoliyati, refleksiya kabi tushunchalarni faqat og'zaki ta'rif bilan tushuntirish yetarli emas. Raqamli taqdimot, sxema, animatsiya, video, interaktiv jadval va elektron topshiriqlar bu tushunchalarni ko'rgazmali, tajribaga yaqin va tahlil qilinadigan holatga keltiradi.

Axborot texnologiyalarining birinchi didaktik imkoniyati ma'lumotni ko'p kanalli taqdim etishdir. Talaba bir vaqtning o'zida matnni o'qiydi, rasmni ko'radi, ovozni eshitadi, video lavhani tahlil qiladi va topshiriq bajaradi. Bu jarayon idrokning turli kanallarini faollashtiradi. Biroq ko'p kanalli taqdimotning ham me'yori bo'lishi kerak. Agar slaydda juda ko'p matn, ortiqcha rasm, keraksiz animatsiya va mavzuga aloqasiz ovoz bo'lsa, talabaning diqqati chalg'iydi. Shuning uchun multimedia vositalari mazmunni yengillashtirishi, asosiy fikrni ajratishi va tahlilga undashi lozim.

Ikkinchi imkoniyat – o'quv faoliyatini individuallashtirishdir. Elektron kurslarda talaba materialni o'z sur'atida o'rganadi, qiyin joyga qaytadi, qo'shimcha manbani ochadi, testni qayta ishlaydi va o'z natijasini ko'radi. Pedagogik fanlarda bu imkoniyat ayniqsa muhim, chunki talabalar pedagogik tajriba, nazariy tayyorgarlik va mustaqil o'qish ko'nikmasi jihatidan farq qiladi. Elektron resurslar orqali kuchli talabaga murakkab loyiha, qiynalayotgan talabaga qo'shimcha izoh, o'rtacha talabaga mustahkamlovchi mashq berish mumkin.

Uchinchi imkoniyat – o‘quv jarayonini monitoring qilishdir. An’anaviy darsda o‘qituvchi barcha talabalar faoliyatini bir vaqtning o‘zida to‘liq kuzata olmaydi. Elektron platformalarda esa topshiriqni topshirish vaqti, test natijasi, faollik darajasi, forumdagi ishtirok, qayta urinishlar va xatolar turi ko‘rinadi. Bu ma’lumotlar o‘qituvchiga talabani o‘zlashtirishdagi muammolarni erta aniqlashga yordam beradi. Pedagogik fanlarda bunday monitoring mustaqil ta’limni nazorat qilish, amaliy topshiriqlar sifatini baholash va individual maslahat berishda foydalidir.

To‘rtinchi imkoniyat – hamkorlikni kuchaytirishdir. Raqamli vositalar yordamida talabalar bir hujjat ustida ishlaydi, fikr almashadi, vazifalarni taqsimlaydi, taqdimot yaratadi, onlayn munozara o‘tkazadi. Bu jarayon kelajak o‘qituvchilarida jamoada ishlash, kommunikativ madaniyat, mas’uliyat va o‘zaro yordam ko‘nikmalarini shakllantiradi. Pedagogik kasbning o‘zi ham hamkorlikka asoslangan: o‘qituvchi o‘quvchi, ota-ona, hamkasb, rahbar, psixolog va jamoatchilik bilan ishlaydi. Shu sababli raqamli hamkorlik pedagogik kompetensiyaning muhim tarkibiy qismidir.

Beshinchi imkoniyat – ta’lim resurslarini boyitishdir. O‘qituvchi darslik bilan cheklanib qolmay, elektron kutubxonalar, ilmiy maqolalar, videodarslar, infografikalar, interaktiv simulyatsiyalar, ochiq ta’lim resurslari va milliy ta’lim portallaridan foydalanishi mumkin. Biroq resurs ko‘pligi talaba uchun yo‘nalishsiz axborot oqimiga aylanmasligi kerak. O‘qituvchi manbalarni saralaydi, ularni mavzu maqsadiga moslashtiradi, ishonchliligini tekshiradi va talabalarga aniq topshiriq bilan beradi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanishda darsning psixologik muhitiga ham e’tibor berish lozim. Raqamli vosita talabani faollashtirishi, mustaqil fikrlashga undashi, xatodan qo‘rqmasdan tajriba qilishiga imkon berishi kerak. Agar raqamli nazorat faqat jazolash yoki reytingni pasaytirish vositasiga aylansa, talabani ijodiy faolligi kamayadi. Shuning uchun elektron baholashda formative assessment, ya’ni

shakllantiruvchi baholash usullaridan foydalanish maqsadga muvofiq. Talaba xatosini ko'radi, tuzatish imkoniga ega bo'ladi va o'z o'sishini kuzatadi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda taqdimot tayyorlashning didaktik talablari ham alohida o'rganilishi zarur. Taqdimot mavzuning rejasini, asosiy tushunchalarini, muammoli savollarini, jadval va chizmalarini, amaliy topshiriqlarini, nazorat savollarini va qisqa yakuniy fikrlarni o'z ichiga oladi. Slaydlar o'qituvchi nutqini almashtirmaydi, balki uni qo'llab-quvvatlaydi. Taqdimotda matn qisqa, iboralar aniq, terminlar izohlangan, rasm va chizmalar mavzuga mos bo'lishi lozim. Har bir slayd pedagogik maqsadga xizmat qilishi kerak.

Videometod ham pedagogik fanlarda muhim didaktik vosita hisoblanadi. Video orqali talaba real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyatni ko'radi. Bu vaziyatni tahlil qilishda savollar beriladi: o'qituvchi qanday metoddan foydalandi? O'quvchilarning reaksiyasi qanday bo'ldi? Muloqotda qaysi xato kuzatildi? Qanday muqobil yechim taklif etish mumkin? Video tahlil nazariy tushunchani hayotiy vaziyatga bog'laydi. Shu bois pedagogik mahorat, dars tahlili, tarbiyaviy ish metodikasi va pedagogik konfliktologiya mavzularida videometod juda samarali bo'ladi.

Audio materiallar ham e'tibordan chetda qolmasligi kerak. Pedagogik nutq madaniyati, ifodali o'qish, sinfda savol berish, motivatsion murojaat, tarbiyaviy suhbat va ota-onalar bilan muloqot mavzularida audioyozuvlarni tahlil qilish mumkin. Talabalar nutq ohangi, pauza, urg'u, so'z tanlash, muloqotdagi hurmat va pedagogik takti aniq qayd etiladi. Bu faoliyat kelajak o'qituvchisining kommunikativ kompetensiyasini rivojlantiradi.

Elektron baholashda testdan tashqari rubrika, chek-list, reyting jadvali, elektron jurnal, o'zaro baholash shakli va portfolio mezonlaridan foydalanish mumkin. Rubrika talabaning ishini aniq mezonlar asosida baholashga yordam beradi. Masalan, pedagogik vaziyat tahlili uchun "muammoni aniqlash", "nazariy asoslash", "yechim variantlari", "milliy ta'lim sharoitiga moslik", "xulosa va

refleksiya” kabi mezonlar belgilanadi. Talaba ishni bajarishdan oldin mezonni ko‘rsa, nima talab qilinayotganini aniq tushunadi.

Axborot texnologiyalaridan foydalanishning yana bir yo‘li elektron metodik majmua yaratishdir. Elektron metodik majmua o‘quv dasturi, sillabus, ma’ruza matnlari, taqdimotlar, topshiriqlar, testlar, videolar, glossariy, adabiyotlar ro‘yxati, baholash mezonlari va mustaqil ta’lim yo‘riqnomalarini qamrab oladi. Bunday majmua talaba uchun o‘quv yo‘l xaritasi vazifasini bajaradi. O‘qituvchi uchun esa dars jarayonini rejalashtirish va monitoring qilishni yengillashtiradi.

Pedagogik fanlarni axborot texnologiyalari asosida o‘qitishda muloqot vositalari ham muhim o‘rin tutadi. Forum, chat, elektron pochta, videokonferensiya, onlayn maslahat va virtual qabul talabaning savol berishi, fikr almashishi, maslahat olishi va o‘z ishini takomillashtirishi uchun sharoit yaratadi. Biroq bu muloqot ham pedagogik madaniyatga asoslanishi kerak. Xabarlar aniq, hurmatli, mavzuga mos va akademik odobga muvofiq bo‘lishi lozim.

Talab	Mazmuni	Amaliy ko‘rinishi
Ilmiylik	Ma’lumot ishonchli manbaga asoslanadi	Adabiyot, qonun, konsepsiya va ilmiy qarashlarga tayanish
Didaktik moslik	Resurs dars maqsadiga xizmat qiladi	Har bir video, slayd yoki test aniq vazifaga bog‘lanadi
Tushunarlilik	Til, dizayn va struktura talabaga mos	Qisqa matn, aniq termin, izoh, sxema
Interaktivlik	Talaba faol ishtirok etadi	Savol, topshiriq, test, muhokama, refleksiya
Baholashga moslik	Natija mezon asosida aniqlanadi	Rubrika, chek-list, elektron test, portfolio
Xavfsizlik	Shaxsiy ma’lumot va mualliflik huquqi himoyalaniadi	Manba ko‘rsatish, ruxsatli materiallardan foydalanish

8.5-jadval. Pedagogik fanlarda raqamli resurs yaratish talablari

Axborot texnologiyalaridan foydalanishda o‘qituvchi o‘quvchilarning sog‘lig‘i va gigiyenik talablarni ham hisobga olishi kerak. Ekran qarshisida uzoq ishlash ko‘z charchashi, diqqat pasayishi va ruhiy zo‘riqishga olib kelishi mumkin. Shu sababli onlayn mashg‘ulotlarda faoliyat turlari almashib turishi, qisqa tanaffuslar, ko‘z mashqlari, mustaqil offlayn topshiriqlar va jonli muhokamalar bilan

uyg'unlik saqlanishi zarur. Raqamli ta'lim insoniy muloqotni siqib chiqarmasligi, aksincha, uni mazmunan boyitishi kerak.

Pedagogik fanlarni o'qitishda axborot texnologiyalarining tarbiyaviy imkoniyatlari ham mavjud. Raqamli muhitda talaba mas'uliyat, halollik, intizom, vaqtni boshqarish, muloqot madaniyati, jamoada ishlash va o'z-o'zini rivojlantirish ko'nikmalarini egallaydi. Masalan, onlayn loyiha bajarishda talaba vazifani o'z vaqtida topshirishi, guruhdoshlar bilan kelishishi, manbalarni ko'rsatishi va umumiy natijaga hissa qo'shishi kerak bo'ladi. Bu jarayon tarbiyaviy jihatdan ham muhimdir.

Pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llash natijasi talabaning kasbiy kompetensiyasida ko'rinishi lozim. Talaba pedagogik texnologiya tushunchasini izohlashi, texnologiya va metodika o'rtasidagi farqni tushuntirishi, mavzu uchun mos texnologiyani tanlashi, texnologik xarita tuzishi, raqamli vositadan didaktik maqsadda foydalanishi, elektron baholash mezonini ishlab chiqishi va o'z faoliyatini tahlil qila olishi kerak. Bunday natija pedagogik fanlarni o'qitishning zamonaviy talabi hisoblanadi.

8.4. Pedagogik texnologiyalarni dars jarayoniga tatbiq etish bo'yicha metodik tavsiyalar

Pedagogik texnologiyalarni dars jarayoniga tatbiq etish oldindan puxta rejalashtirishni talab qiladi. Birinchi bosqichda o'qituvchi mavzuning o'quv dasturidagi o'rni aniqlaydi, talabalarda shakllanishi kerak bo'lgan bilim, ko'nikma va kompetensiyalarni belgilaydi. Ikkinchi bosqichda mavzu mazmuni kichik bloklarga ajratiladi. Uchinchi bosqichda har bir blok uchun mos metod, vosita va topshiriq tanlanadi. To'rtinchi bosqichda baholash mezonlari ishlab chiqiladi. Beshinchi bosqichda dars yakunida refleksiya va korreksiya amalga oshiriladi.

Texnologik xarita darsning asosiy metodik hujjati sifatida xizmat qiladi. Unda mavzu, maqsad, kutiladigan natija, vaqt taqsimoti, o'qituvchi faoliyati, talaba faoliyati, metodlar, vositalar, nazorat va baholash shakllari aniq ko'rsatiladi. Texnologik xarita o'qituvchiga darsni tizimli olib borish, vaqtni tejash, talabalar faoliyatini faollashtirish va natijani nazorat qilish imkonini beradi. Pedagogik fanlar

bo'yicha texnologik xarita tuzishda nazariy tushuncha, amaliy vaziyat va refleksiya o'zaro bog'lanishi kerak.

Darsni boshlash bosqichida motivatsiya muhim ahamiyatga ega. Pedagogik texnologiyalar darsning boshidanoq talabada qiziqish uyg'otishi lozim. Buning uchun muammoli savol, hayotiy vaziyat, qisqa video, infografika, tezkor test, sitata yoki amaliy savol qo'llanishi mumkin. Masalan, "Nima uchun ba'zi darslarda texnologiya ko'p bo'lsa ham natija past bo'ladi?" degan savol talabalarda muhokama uyg'otadi va mavzuga kirish vazifasini bajaradi.

Yangi mavzuni o'rganish bosqichida o'qituvchi qisqa nazariy izoh bilan cheklanib qolmasdan, talabalarni faol tahlilga jalb qilishi kerak. Masalan, "Pedagogik texnologiya" tushunchasi berilgach, talabalar metod, usul, shakl, vosita va texnologiya o'rtasidagi farqlarni jadval asosida to'ldiradi. Keyin ular real dars misolida qaysi element metod, qaysi biri vosita, qaysi biri texnologik yondashuv ekanini aniqlaydi. Bu faoliyat tushunchalarni aniq farqlashga yordam beradi.

Mustahkamlash bosqichida talabalarga vaziyatli topshiriqlar berish maqsadga muvofiq. Masalan, "Pedagogik texnologiyalar" mavzusida quyidagi vaziyat berilishi mumkin: "O'qituvchi darsda slayd ko'rsatdi, lekin talabalar faol qatnashmadi. Dars texnologik yondashuv asosida tashkil etildi deb hisoblash mumkinmi?" Talabalar bu savolga javob berish uchun texnologiyaning asosiy belgilarini eslaydi, dalillar keltiradi va o'z xulosasini asoslaydi.

Amaliy qo'llash bosqichida talabalar texnologik xarita, elektron topshiriq, taqdimot, test, rubrika yoki dars fragmenti ishlab chiqishi mumkin. Bunda ular nazariy bilimni amaliy mahsulotga aylantiradi. Pedagogik fanlar bo'yicha amaliy topshiriqlar kelajak kasbiy faoliyatga yaqin bo'lishi kerak. Masalan, "Muammoli ta'lim texnologiyasi asosida 20 daqiqalik seminar fragmentini loyihalang", "Raqamli portfolio mezonlarini ishlab chiqing", "Interfaol metodni onlayn muhitga moslashtiring" kabi topshiriqlar samarali hisoblanadi.

Baholash bosqichida o'qituvchi faqat yakuniy javobni emas, jarayonni ham baholaydi. Guruhda ishlash, muammoni aniqlash, dalil keltirish, manbadan

foydalanish, raqamli vositani maqsadga muvofiq qo'llash, taqdimot sifati va refleksiya baholash mezonlariga kiritiladi. Ochiq mezon talabani o'z faoliyatini nazorat qilishiga yordam beradi. Baholashning adolatli bo'lishi talabada ishonch va mas'uliyatni oshiradi.

Refleksiya bosqichida talabalar darsdan olgan bilimlarini, qiyinchiliklarini va keyingi faoliyat uchun xulosalarini yozadi yoki og'zaki bayon qiladi. Refleksiya savollari quyidagicha bo'lishi mumkin: "Bugun qaysi tushunchani aniqroq angladim?", "Qaysi texnologiyani o'z kelajak darsimda qo'llashim mumkin?", "Raqamli vositadan foydalanishda qanday ehtiyot choralariga amal qilish kerak?", "Guruhiy ishda qanday hissa qo'shdim?" Bunday savollar o'z-o'zini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

Bosqich	O'qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati	Vosita va metod
Motivatsiya	Muammoli savol beradi, mavzuga yo'naltiradi	Fikr bildiradi, taxmin qiladi	Aqliy hujum, onlayn savol
Maqsadni aniqlash	Kutiladigan natijani e'lon qiladi	O'z faoliyat vazifasini tushunadi	Texnologik xarita
Yangi bilim	Asosiy tushunchalarni izohlaydi	Qayd qiladi, savol beradi, tahlil qiladi	Taqdimot, sxema, video
Amaliy faoliyat	Guruhiy topshiriq beradi	Vaziyatni hal qiladi, loyiha tuzadi	Case, kichik guruh, jadval
Baholash	Mezon asosida natijani baholaydi	O'zini va guruhni baholaydi	Rubrika, test, chek-list
Refleksiya	Umumlashtiruvchi savol beradi	Xulosa va taklif yozadi	Qisqa esse, anketa

8.6-jadval. Pedagogik texnologiyalar asosida dars loyihalashning namunaviy modeli

Pedagogik texnologiyalarni samarali tatbiq etish uchun o'qituvchi doimiy ravishda o'z metodik mahoratini oshirib borishi zarur. Yangi dasturlarni o'rganish, onlayn kurslarda qatnashish, tajriba almashish, ochiq darslarni kuzatish, elektron resurslar yaratish va ilmiy-metodik adabiyotlarni o'qish o'qituvchining kasbiy rivojlanishiga xizmat qiladi. Pedagogik texnologiyalar bir marta o'rganib qo'yiladigan tayyor qolip emas, balki ta'lim sharoitiga qarab doimiy takomillashib boradigan ijodiy jarayondir.

8.5. Pedagogik va axborot texnologiyalarini qo'llashda uchraydigan metodik xatolar va ularni bartaraf etish

Pedagogik va axborot texnologiyalarini dars jarayoniga kiritishda o'qituvchi faqat vosita tanlash bilan cheklanib qolmasligi kerak. Amaliyotda ba'zan texnologiya "yangilik" sifatida qo'llanadi, lekin u o'quv natijasi bilan bog'lanmaydi. Masalan, darsda interaktiv doska ishlatiladi, slayd ko'rsatiladi yoki onlayn test o'tkaziladi, ammo talaba mustaqil fikrlamaydi, muammoni hal qilmaydi, o'z xulosasini asoslamaydi. Bunday holatda texnologiya darsning tashqi ko'rinishini o'zgartiradi, lekin uning didaktik mohiyatini yangilamaydi. Shuning uchun har bir texnologik yechim "bu vosita talabaning qaysi bilim, ko'nikma yoki kompetensiyasini rivojlantiradi?" degan savol asosida tanlanishi lozim.

Birinchi metodik xato — texnologiyani maqsadsiz qo'llashdir. O'qituvchi ayrim hollarda mavzuga mos kelmaydigan metodni tanlaydi: nazariy mavzuda murakkab o'yin tashkil etadi, amaliy mavzuda faqat ma'ruza qiladi, kichik guruhga mos topshiriqni katta auditoriyada nazoratsiz qoldiradi yoki raqamli testni faqat ball qo'yish vositasi sifatida ishlatadi. Bunday xatoni bartaraf etish uchun dars maqsadi aniq yoziladi, kutiladigan natija mezonlashtiriladi, tanlangan metod va vosita natijaga bevosita bog'lanadi. Masalan, "talaba pedagogik texnologiya turlarini sanaydi" maqsadi uchun test va jadval yetarli bo'lsa, "talaba muammoli vaziyatga mos texnologiyani tanlaydi va asoslaydi" maqsadi uchun case-study, bahs va rubrika zarur bo'ladi.

Ikkinchi metodik xato — raqamli vositani o'quv mazmunidan ajratib qo'yishdir. Slayd, video, elektron test yoki platforma dars mazmuni bilan ichki bog'lanmasa, u talaba e'tiborini chalg'itishi mumkin. Shu sababli raqamli material darsning kirish, asosiy, mustahkamlash, nazorat va refleksiya bosqichlarida o'z vazifasiga ega bo'lishi kerak. Masalan, kirishda qisqa video muammoli vaziyat yaratadi; asosiy qismda infografika tushunchalar o'rtasidagi bog'lanishni ko'rsatadi; mustahkamlashda onlayn jadval guruhlar fikrini jamlaydi; nazoratda elektron test natijani aniqlaydi; refleksiyada onlayn anketa talabaning o'quv tajribasini baholaydi.

Uchinchi xato — talabalarning tayyorgarlik darajasini hisobga olmaslikdir. Har bir guruhning raqamli savodxonligi, mustaqil ishlash tajribasi, muloqot madaniyati va nazariy tayyorgarligi turlicha bo‘ladi. Murakkab platforma yoki ko‘p bosqichli elektron topshiriq tayyorgarligi yetarli bo‘lmagan guruhda chalkashlikka olib kelishi mumkin. Shu bois o‘qituvchi texnologiyani bosqichma-bosqich joriy etadi: avval oddiy onlayn so‘rov, keyin umumiy hujjat, undan so‘ng elektron portfolio yoki murakkab loyiha ishlari qo‘llanadi. Har bir yangi raqamli vosita bo‘yicha qisqa yo‘riqnoma, namuna va baholash mezonlari berilishi lozim.

To‘rtinchi xato — baholash mezonlarining noaniqligidir. Talaba topshiriqni qanday mezon asosida bajarishini bilmasa, uning faoliyati tasodifiy bo‘lib qoladi. Masalan, “taqdimot tayyorlang” degan topshiriq yetarli emas; unda mavzuni ochish, ilmiy manbaga tayanish, milliy ta’lim sharoitiga mos misol keltirish, vizual dizayn, nutq madaniyati va savollarga javob berish kabi mezonlar ko‘rsatilishi kerak. Rubrika va chek-listlar bu muammoni bartaraf etadi. Elektron rubrika orqali talaba o‘z ishini topshirishdan oldin tekshiradi, o‘qituvchi esa baholashda adolatlikni ta’minlaydi.

Beshinchi xato — texnologiyani shaxsiy muloqot o‘rniga qo‘yishdir. Raqamli ta’lim vositalari o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi jonli pedagogik muloqotni kamaytirmasligi kerak. Pedagogik fanlarning tarbiyaviy mazmuni aynan suhbat, savol-javob, bahs, mulohaza, fikr almashish va shaxsiy munosabatlarda kuchli namoyon bo‘ladi. Shuning uchun onlayn platforma, elektron topshiriq yoki test jonli tahlil, guruhli muhokama, individual maslahat va refleksiya bilan uyg‘unlashtiriladi. Texnologiya muloqotni siqib chiqarmaydi, balki uni mazmunan boyitadi.

Oltinchi xato — axborot manbalarini tanqidiy baholamaslikdir. Internetda pedagogik mazmundagi materiallar ko‘p, ammo ularning hammasi ilmiy va metodik jihatdan ishonchli emas. Talabalar ba’zan tekshirilmagan saytlar, tayyor referatlar yoki muallifi noma’lum materiallarga tayanib topshiriq bajaradi. Buni oldini olish uchun o‘qituvchi ishonchli manbalar ro‘yxatini beradi, iqtibos va havola qoidalarini

tushuntiradi, manbani baholash mezonlarini o'rgatadi. Talaba muallif, nashr yili, ilmiy asos, rasmiylik, dalil va mavzuga moslik bo'yicha manbani tahlil qilishni bilishi zarur.

Yettinchi xato — texnologik xaritani formal tuzishdir. Ba'zi dars ishlanmalarida maqsad, metod, vosita va natija yoziladi, lekin ular o'zaro bog'lanmaydi. Masalan, maqsadda “tanqidiy fikrlashni rivojlantirish” yoziladi, lekin darsda faqat ma'ruza va savol-javob bo'ladi. Yoki vosita sifatida “AKT” ko'rsatiladi, lekin qaysi dastur, qaysi vazifa va qaysi bosqichda ishlatilishi aniqlanmaydi. Texnologik xarita amaliy hujjat bo'lishi uchun unda har bir bosqichning vaqti, faoliyat turi, kutiladigan natijasi va baholash shakli aniq belgilanishi kerak.

Sakkizinchi xato — refleksiyaning e'tibordan chetda qoldirishidir. Dars yakunida talaba o'z o'quv faoliyatini anglamasa, texnologik jarayon to'liq bo'lmaydi. Refleksiya talabaning “nima bildim?”, “qanday o'rgandim?”, “qayerda qiynaldim?”, “keyingi safar nimani yaxshilayman?” degan savollarga javob topishiga yordam beradi. Pedagogik fanlarda refleksiya ayniqsa muhim, chunki talaba kelajakda o'zi ham o'quvchilar faoliyatini tahlil qiladigan, tarbiyaviy ta'sir natijasini baholaydigan mutaxassis bo'ladi. Shuning uchun har bir texnologik mashg'ulot qisqa refleksiya bilan yakunlanishi maqsadga muvofiq.

Pedagogik va axborot texnologiyalaridan foydalanishda metodik xatolarni kamaytirish uchun o'qituvchi darsdan oldin “maqsad — faoliyat — vosita — natija — baholash” zanjirini tekshirishi kerak. Agar ushbu zanjirning biror bo'g'ini uzilsa, texnologiya to'liq samara bermaydi. To'g'ri tanlangan texnologiya esa talabaning bilishini faollashtiradi, o'quv jarayonini mazmunan boyitadi, pedagogik fanlarni hayotiy va kasbiy faoliyatga yaqinlashtiradi hamda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

8.6. Raqamli-pedagogik kompetensiyani shakllantirishga qo'yiladigan talablar

Pedagogik fanlarni o‘qitishda axborot texnologiyalaridan foydalanishning yakuniy maqsadi talabalarda raqamli-pedagogik kompetensiyani shakllantirishdir. Bu kompetensiya oddiy kompyuter savodxonligidan kengroq mazmunga ega. U o‘qituvchining raqamli vositalarni pedagogik maqsadga mos tanlashi, dars mazmuniga integratsiya qilishi, elektron resurs yaratishi, ta’lim platformasida o‘quv jarayonini boshqarishi, natijalarni tahlil qilishi, akademik halollikni ta’minlashi va raqamli xavfsizlik qoidalariga rioya qilishini qamrab oladi. Demak, bo‘lajak pedagog raqamli vositani texnik jihatdan ishlata olishi bilan birga, uning didaktik qiymatini ham anglay olishi kerak.

Raqamli-pedagogik kompetensiyaning birinchi tarkibiy qismi metodik loyihalashdir. Talaba dars maqsadini belgilab, unga mos elektron resurs, interfaol metod va baholash shaklini tanlay olishi zarur. Masalan, mavzu “Pedagogik texnologiya turlari” bo‘lsa, talaba oddiy slayd tayyorlash bilan cheklanmay, texnologiyalarni taqqoslovchi jadval, kichik guruh topshirig‘i, onlayn test va refleksiya savollarini ham ishlab chiqadi. Bu faoliyat darsni mazmunan boyitadi va talabaning kasbiy fikrlashini rivojlantiradi.

Ikkinchi tarkibiy qism raqamli kontent yaratishdir. Bo‘lajak pedagog qisqa videodars, infografika, elektron test, taqdimot, metodik yo‘riqnoma, konseptual xarita va interaktiv topshiriq tayyorlay olishi kerak. Bunday kontent ilmiy aniq, tilda ravon, dizaynda sodda, hajm jihatidan me’yorli va o‘quv maqsadiga mos bo‘lishi lozim. Pedagogik fanlar mazmuni bo‘yicha yaratilgan elektron resurslar talabalarga nazariy tushunchalarni mustaqil takrorlash, amaliy vaziyatlarni tahlil qilish va o‘z bilimini tekshirish imkonini beradi.

Uchinchi tarkibiy qism raqamli muloqot va hamkorlikdir. O‘qituvchi va talaba onlayn muhitda savol-javob, muhokama, maslahat, o‘zaro baholash va guruhiiy loyiha ishlarini olib boradi. Bunda akademik odob, hurmat, aniqlik, vaqtga rioya qilish, xabarlarni mazmunli yozish va fikrni dalil bilan asoslash kabi talablar

saqlanishi shart. Raqamli muloqot madaniyati kelajak o'qituvchining kasbiy madaniyatining bir qismi sifatida shakllanadi.

To'rtinchi tarkibiy qism tahlil va refleksiya. Elektron platformalarda to'plangan natijalar talabaning qaysi mavzuda qiynalayotgani, qaysi topshiriqni bajarmagani, qaysi savollarda xato qilgani va qaysi faoliyatda yuqori natija ko'rsatganini aniqlashga yordam beradi. O'qituvchi bu ma'lumotlardan darsni takomillashtirish, qo'shimcha tushuntirish berish, individual maslahat tashkil etish va baholashni adolatli olib borish uchun foydalanadi. Talaba esa o'z natijasini ko'rib, keyingi o'quv faoliyatini rejalashtiradi.

Beshinchi tarkibiy qism raqamli xavfsizlik va mas'uliyatdir. Ta'lim jarayonida shaxsiy ma'lumotlar, elektron hujjatlar, parollar, mualliflik materiallari va akademik ishlar himoya qilinishi kerak. Bo'lajak pedagog raqamli vositalardan foydalanishda o'quvchilar huquqi, axborot xavfsizligi, kiberxavfsizlik, etik muloqot va mualliflik huquqiga rioya qilishni o'rganishi zarur. Bu talablar kelajakdagi pedagogik faoliyatda ham muhim ahamiyatga ega bo'ladi.

Shu jihatdan pedagogik fanlarni o'qitishda raqamli-pedagogik kompetensiyani shakllantirish nazariy bilim va amaliy topshiriqlarning uyg'unligi orqali amalga oshiriladi. Talaba texnologiyani o'rganadi, uni qo'llaydi, natijani tahlil qiladi, xatolarni tuzatadi va o'zining kelajak kasbiy faoliyati uchun metodik tajriba to'playdi. Bunday yondashuv pedagogik fanlarni zamonaviy, hayotiy va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan o'quv jarayoniga aylantiradi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Pedagogik texnologiya tushunchasiga ta'rif bering va uni metodika hamda metod tushunchalaridan farqlang.

2. O'zbekiston ta'lim tizimi sharoitida pedagogik texnologiyalarni qo'llash zaruratini izohlang.

3. Texnologik jarayon, texnologik operatsiya, texnologik xarita va texnologik rejim tushunchalarini pedagogik fanlar misolida tushuntiring.

4. *Pedagogik fanlarni o‘qitishda tadqiqiy-ijodiy ta’lim texnologiyasidan foydalanish bo‘yicha namunaviy topshiriq ishlab chiqing.*

5. *Muammoli ta’lim texnologiyasi asosida pedagogik vaziyat yarating va uning yechim bosqichlarini ko‘rsating.*

6. *O‘yinli texnologiyalar pedagogik mahoratni shakllantirishda qanday imkoniyat beradi? O‘zbekiston maktablari tajribasiga mos misol keltiring.*

7. *Modulli ta’lim texnologiyasining tarkibiy qismlarini izohlang va pedagogik fanlardan bir mavzu uchun kichik modul loyihasini tuzing.*

8. *Axborot texnologiyalaridan foydalanishning didaktik imkoniyatlarini sanab bering.*

9. *Elektron taqdimot tayyorlashda ilmiylik, tushunarliklik va ko‘rgazmalilik talablarini izohlang.*

10. *Pedagogik fanlar bo‘yicha videodars yoki videolavhani tahlil qilish uchun mezonlar ishlab chiqing.*

11. *Elektron test va rubrika yordamida talabalar bilimini baholashning afzallik va cheklovlarini tahlil qiling.*

12. *“Pedagogik texnologiya va axborot texnologiyasi bir xil tushuncha emas” fikrini asoslang.*

13. *Aralash ta’lim modeli asosida “Pedagogik texnologiyalar” mavzusini o‘qitish rejasini ishlab chiqing.*

14. *Raqamli ta’lim muhitida akademik halollikni ta’minlash bo‘yicha talabalar uchun qisqa yo‘riqnoma tayyorlang.*

15. *O‘zbekiston oliy ta’lim muassasalari sharoitida pedagogik fanlarni o‘qitishda qo‘llash mumkin bo‘lgan uchta raqamli vositani tanlang va ularning didaktik vazifasini izohlang.*

11. OECD. *Innovating Education and Educating for Innovation: The Power of Digital Technologies and Skills.* Paris: OECD Publishing, 2016.

12. World Bank. *Reimagining Human Connections: Technology and Innovation in Education at the World Bank.* Washington, DC: World Bank, 2020.

9-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH JARAYONIDA O‘QUVCHILARNING BILIM, KO‘NIKMA VA MALAKALARINI TASHXIS ETISH

Tayanch so‘zlar: diagnostika, pedagogik tashxis, nazorat, monitoring, hisobga olish, tekshirish, baholash, baholash mezonlari, joriy nazorat, oraliq nazorat, yakuniy nazorat, teskari aloqa, korreksiya, kompetensiya, refleksiya.

9.1. Ta’lim olganlikni tashxis etishning mohiyati

Pedagogik fanlarni o‘qitish jarayonida ta’lim oluvchining bilim, ko‘nikma va malakalarini tashxis etish oddiy tekshirish yoki baho qo‘yish bilan cheklanmaydi. Tashxis didaktik jarayonning qanday kechayotganini, o‘quvchi yoki talaba mavzuni qay darajada tushunganini, olingan bilimni amaliy vaziyatda qo‘llay olishini, fikrlashida qanday qiyinchiliklar mavjudligini aniqlashga xizmat qiladigan tizimli faoliyatdir. Shu sababli diagnostika ta’limning yakunida bajariladigan rasmiy amal emas, balki o‘qitishning har bir bosqichida maqsad, mazmun, metod, vosita va natijani o‘zaro bog‘lab turuvchi muhim pedagogik mexanizm sanaladi.

Diagnostika atamasi yunoncha ildizlarga ega bo‘lib, bilish, aniqlash, farqlash, muayyan holatning asl sababini ochish ma’nolarini anglatadi. Tibbiyotda tashxis kasallikning sababini belgilash uchun zarur bo‘lsa, pedagogikada tashxis ta’lim oluvchining o‘zlashtirishidagi kuchli va zaif jihatlarni aniqlash uchun qo‘llanadi. Agar o‘qituvchi faqat natijani ko‘rsa-yu, natijaga olib kelgan sabablarni tahlil qilmasa, ta’lim jarayonini samarali boshqarish qiyinlashadi. Shu bois pedagogik diagnostika o‘quv jarayonining sifatini oshirish, o‘quvchining individual rivojlanish trayektoriyasini belgilash va o‘qituvchining metodik qarorlarini asoslashda zarur vosita hisoblanadi.

Pedagogik tashxisning mazmuni uch asosiy yo‘nalishda namoyon bo‘ladi. Birinchisi, ta’lim oluvchining bilim darajasini aniqlashdir. Bu jarayonda o‘quvchi tushunchalarni eslab qolganmi, ularni izohlab bera oladimi, nazariy qoidalarni hayotiy misollar bilan bog‘lay oladimi, degan savollar muhim. Ikkinchisi, ko‘nikma

va malakalarni tekshirishdir. Bunda o'quvchi bilimdan foydalanib topshiriq bajara olishi, algoritmnini qo'llashi, pedagogik vaziyatni tahlil qilishi yoki o'z qarorini asoslay olishi baholanadi. Uchinchisi, shaxsiy-rivojlantiruvchi yo'nalish bo'lib, unda ta'lim oluvchining o'qishga munosabati, mustaqil ishlash odati, muloqot madaniyati, tanqidiy fikrlashi hamda o'zini o'zi baholash ko'nikmalari e'tiborga olinadi.

O'zbekiston ta'lim tizimida baholash va nazorat jarayonlari ta'limning uzluksizligi, shaxsga yo'naltirilganlik, kompetensiyaviy yondashuv va natijadorlik tamoyillari bilan bog'lanadi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'lim jarayonining sifatini oshirish, o'quvchi va talaba shaxsining intellektual hamda ma'naviy rivojlanishini ta'minlash muhim vazifalardan biri sifatida belgilanadi.¹ Demak, pedagogik diagnostika ham mazkur vazifaga xizmat qilishi, bahoni jazolash yoki saralash vositasiga emas, balki o'qitish va rivojlantirish vositasiga aylantirilishi lozim.

Pedagogik fanlarni o'qitishda tashxisning ahamiyati yanada ortadi. Chunki bu fanlar bo'lajak pedagog, tarbiyachi, psixolog, metodist va rahbar xodimlarning kasbiy dunyoqarashini shakllantiradi. Masalan, "Ta'lim nazariyasi", "Tarbiya nazariyasi", "Pedagogik texnologiyalar", "Pedagogik mahorat" kabi mavzularni o'zlashtirishda talaba faqat ta'riflarni yodlab olmasligi kerak. U pedagogik hodisani tushuntirishi, muammoli vaziyatni tahlil qilishi, ta'lim-tarbiya jarayonidagi sabab-oqibat bog'lanishlarini ko'rsatishi va amaliy qaror qabul qilishi zarur. Shunday holatda diagnostika faqat "biladi" yoki "bilmaydi" degan xulosa emas, balki "qanday biladi?", "qanday qo'llaydi?", "qaysi bosqichda qiynalmoqda?", "unga qanday metodik yordam zarur?" kabi savollarga javob beradi.

Pedagogik diagnostika bilan nazorat tushunchalari o'zaro yaqin bo'lsa-da, ular bir xil emas. Nazorat o'quvchi yoki talabaning muayyan mavzu bo'yicha natijasini aniqlashga qaratiladi. Diagnostika esa nazorat natijasini tahlil qiladi, qiyinchilik sabablarini izlaydi va keyingi pedagogik ta'sir yo'nalishini belgilaydi.

¹ O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr.

Masalan, talaba “baholash mezonlari” mavzusidan testda past natija ko‘rsatdi. Nazorat bu natijani qayd etadi, diagnostika esa sababni aniqlaydi: talaba terminlarni farqlay olmadimi, huquqiy-me’yoriy hujjatlarni bilmadimi, amaliy vaziyatni tahlil qilishda qiynaldimi yoki topshiriqni tushunmadimi? Shu tahlil asosida o‘qituvchi qo‘shimcha mashq, maslahat, guruhli muhokama yoki qayta tushuntirishni tashkil etadi.

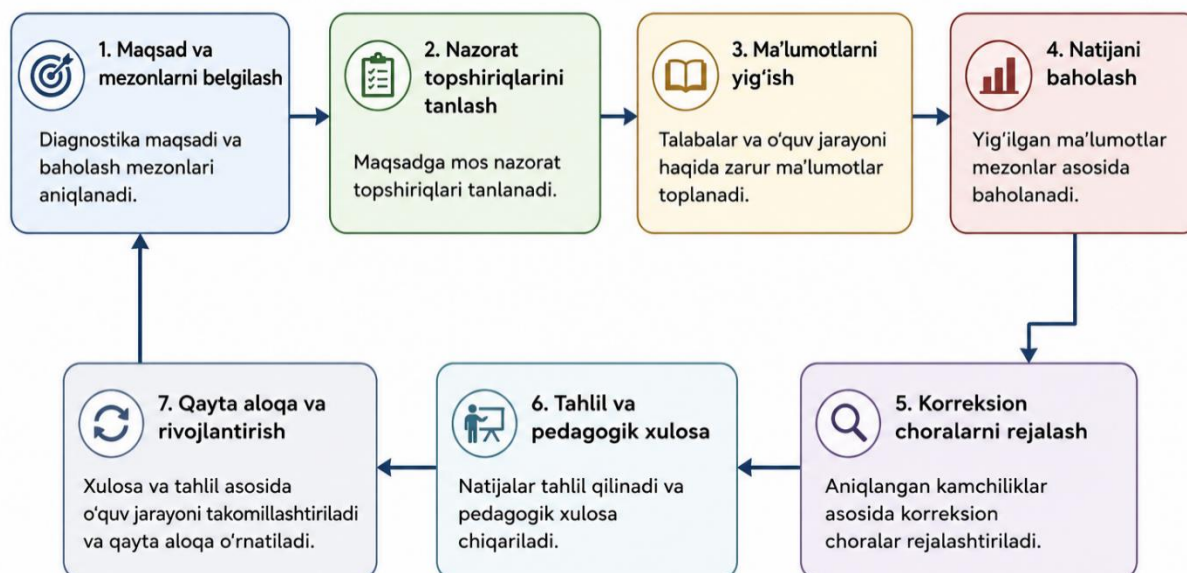
Pedagogik tashxislashning asosiy belgilaridan biri uning ilmiy asoslangan bo‘lishidir. Savollar, testlar, amaliy topshiriqlar, kuzatish varaqalari va baholash mezonlari tasodifiy tanlanmasligi, mavzu maqsadiga mos kelishi kerak. Agar topshiriq o‘quv maqsadini aks ettirmasa, baholash adolatli bo‘lmaydi. Masalan, talabaning “ta’lim olganlikni tashxislash” mavzusidagi tushunchasini faqat yodlashga asoslangan test bilan baholash yetarli emas. Unga real pedagogik vaziyat berilib, nazorat turini tanlash, baholash mezonini tuzish va korreksion tavsiya ishlab chiqish topshirilsa, o‘zlashtirish darajasi ancha aniq ko‘rinadi.

Tashxis ta’lim oluvchining rivojlanish dinamikasini ko‘rsatishi bilan ham muhimdir. Bir martalik baho ko‘pincha o‘quvchining ayni paytdagi holatini bildiradi, lekin uning o‘sish jarayonini to‘liq ochib bermaydi. Shu sababli o‘qituvchi joriy, oraliq va yakuniy nazorat natijalarini o‘zaro solishtirib borishi, talabaning dastlabki holati, keyingi o‘zgarishi va yakuniy natijasini tahlil qilishi zarur. Bunda baho o‘quvchi yoki talabani faqat reytingda joylashtirish emas, balki unga o‘z imkoniyatini anglash, zaif tomonini tuzatish va keyingi maqsadini belgilash imkonini beradi.

Pedagogik diagnostika jarayoni o‘qituvchi uchun ham muhim axborot manbai hisoblanadi. Agar ko‘pchilik talabalar bir xil xatoga yo‘l qo‘ysa, bu holat faqat talabalar tayyorgarligi bilan emas, balki mavzuni tushuntirish usuli, tanlangan metod, berilgan topshiriqning aniqligi yoki o‘quv materialining murakkabligi bilan ham bog‘liq bo‘lishi mumkin. Shu nuqtai nazardan diagnostika o‘qituvchi faoliyatini ham tahlil qiladi. U pedagogga “qaysi metod samarali bo‘ldi?”, “qaysi

topshiriq kutilgan natijani bermadi?”, “qanday qo‘shimcha vosita kerak?” degan savollarga javob topishda yordam beradi.

Pedagogik diagnostika sikli

9.1-rasm. Pedagogik diagnostika jarayonining bosqichli modeli.

Pedagogik diagnostikaning amaliy natijasi korreksiya bilan yakunlanadi. Korreksiya ta'lim oluvchining o'zlashtirishidagi kamchiliklarni bartaraf etish, noto'g'ri tushunchalarni to'g'rilash, bilimni mustahkamlash va o'quv faoliyatini qayta tashkil etishga qaratiladi. Bu jarayonda o'qituvchi tanbeh berish yoki bahoni pasaytirish bilan cheklanmasligi kerak. Aksincha, talabaning xatosini tahlil qilish, unga mos maslahat berish, qayta ishlash uchun aniq yo'nalish ko'rsatish va ijobiy o'zgarishni rag'batlantirish lozim. Pedagogik korreksiya shu jihat bilan tashxisning mantiqiy davomi sanaladi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda diagnostika shaxsga yo'naltirilgan ta'lim bilan chambarchas bog'liq. Har bir talabaning o'quv tajribasi, fikrlash uslubi, nutq madaniyati, mustaqil ishlash qobiliyati va kasbiy qiziqishi turlicha bo'ladi. O'qituvchi mazkur farqlarni bilgan holda baholash topshiriqlarini turlicha shakllantirishi, individual yoki guruh yordam ko'rsatishi, iqtidorli talabalar uchun

murakkabroq topshiriqlar berishi, qiynalayotgan talabalar uchun esa tayanch ko'rsatmalar tayyorlashi mumkin. Bunday yondashuv o'quv jarayonining adolatli va samarali bo'lishini ta'minlaydi.

Tashxisning muhim jihatlaridan biri teskari aloqadir. Teskari aloqa o'qituvchi va talaba o'rtasida natija bo'yicha mazmunli muloqot hosil qiladi. Samarali teskari aloqa "xato qilding" yoki "to'g'ri" degan qisqa hukm bilan cheklanmaydi. Unda talabaning nimalarni yaxshi bajargani, qaysi joyda qiyinchilikka duch kelgani, natijani yaxshilash uchun qanday harakat qilishi kerakligi aniq ko'rsatiladi. Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda teskari aloqa ta'lim samaradorligini oshiruvchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etiladi.

Shunday qilib, ta'lim olganlikni tashxis etish o'quv jarayonining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, bilim, ko'nikma, malaka, kompetensiya, motivatsiya va rivojlanish dinamikasini birgalikda ko'rishga imkon beradi. Pedagogik fanlarni o'qitishda tashxislash o'qituvchi va talaba faoliyatini bog'lab, o'quv jarayonini boshqarish, nazorat qilish, baholash va takomillashtirishga xizmat qiladi.

9.2. O'quv jarayonida nazorat va hisobga olish funksiyalari

O'quv jarayonida nazorat ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma va malakalarini aniqlash, o'lchash, baholash hamda tahlil qilishga qaratilgan pedagogik faoliyatdir. Nazorat yordamida o'qituvchi o'quv maqsadlariga erishish darajasini biladi, talaba esa o'zining tayyorgarligi va kamchiliklarini anglaydi. Shuning uchun nazorat pedagogik jarayonning faqat tashqi nazorati emas, balki o'qitish, o'rganish va o'zini o'zi rivojlantirishni rag'batlantiruvchi vosita hisoblanadi.

Nazoratning birinchi funksiyasi diagnostik funksiyadir. Bu funksiya orqali o'qituvchi ta'lim oluvchining real bilim darajasini aniqlaydi. Diagnostik nazorat o'quvchi yoki talabaning mavzuni eslab qolishi, tushunishi, tahlil qilishi, umumlashtirishi va amaliy vaziyatda qo'llashi haqida ma'lumot beradi. Masalan, pedagogik fanlardan "nazorat turlari" mavzusi o'tilgandan keyin talabaga faqat nazorat turlarini sanash emas, balki berilgan pedagogik vaziyatga qaysi nazorat turi

mos kelishini asoslash topshiriladi. Bu topshiriq diagnostik mazmunga ega, chunki u talabaning bilimni qo'llash darajasini ochib beradi.

Nazoratning ta'limiy funksiyasi ham muhimdir. Tekshirish jarayonida talaba oldin o'rgangan bilimlarini qayta eslaydi, ularni tizimlashtiradi, mavzular o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlaydi. Savol-javob, yozma ish, amaliy topshiriq yoki test o'quvchini o'ylashga, dalil keltirishga, nazariy fikrni aniq ifodalashga undaydi. Shu sababli nazorat jarayoni o'qitish jarayonining davomidir. To'g'ri tashkil etilgan nazorat talabaning bilimni mustahkamlaydi, xotira, nutq, mantiqiy fikrlash va tahliliy yondashuvni rivojlantiradi.

Tarbiyaviy funksiya nazoratning shaxsiy sifatlarni shakllantirishdagi o'rnini bildiradi. O'quvchi yoki talaba muntazam tekshirishga tayyorlanish orqali mas'uliyat, intizom, halollik, vaqtni to'g'ri taqsimlash, o'z mehnatini baholash va natija uchun javobgarlik kabi sifatlarni egallaydi. Ayniqsa, pedagogik fanlarni o'qiyotgan talaba baholashning adolatli bo'lishi, mezonga asoslanishi va shaxs qadrigimmatini hurmat qilishi kerakligini amalda his qilishi lozim. Chunki kelajakda u ham o'quvchilarni baholaydigan pedagog bo'ladi.

Nazoratning rivojlantiruvchi funksiyasi talabaning aqliy faoliyatini faollashtiradi. Nazorat topshiriqlari faqat reproduktiv, ya'ni eslab qolishga asoslangan bo'lsa, rivojlantiruvchi ta'sir cheklangan bo'ladi. Aksincha, tahliliy savollar, muammoli vaziyatlar, keyslar, loyiha topshiriqlari va refleksiv yozuvlar talabaning mustaqil fikrlashi, solishtirishi, xulosa chiqarishi va ijodiy yondashuvini rivojlantiradi. Pedagogik fanlarda bunday topshiriqlar ayniqsa samarali, chunki pedagogik hodisalar doimo shaxs, muhit, maqsad va faoliyat o'rtasidagi murakkab bog'lanishlar bilan izohlanadi.

Rag'batlantiruvchi funksiya nazoratning motivatsion jihatini ochib beradi. Talaba o'z mehnati e'tirof etilganini his qilsa, keyingi o'quv faoliyatiga ijobiy munosabatda bo'ladi. Bunda baho bilan birga og'zaki rag'bat, yozma tavsiya, individual maslahat, reyting natijasi va o'sish dinamikasini ko'rsatish ham muhim.

Rag‘bat faqat yuqori natija uchun emas, balki avvalgi holatga nisbatan o‘lish, xatoni tuzatish, mustaqil izlanish va mas‘uliyatli yondashuv uchun ham berilishi kerak.

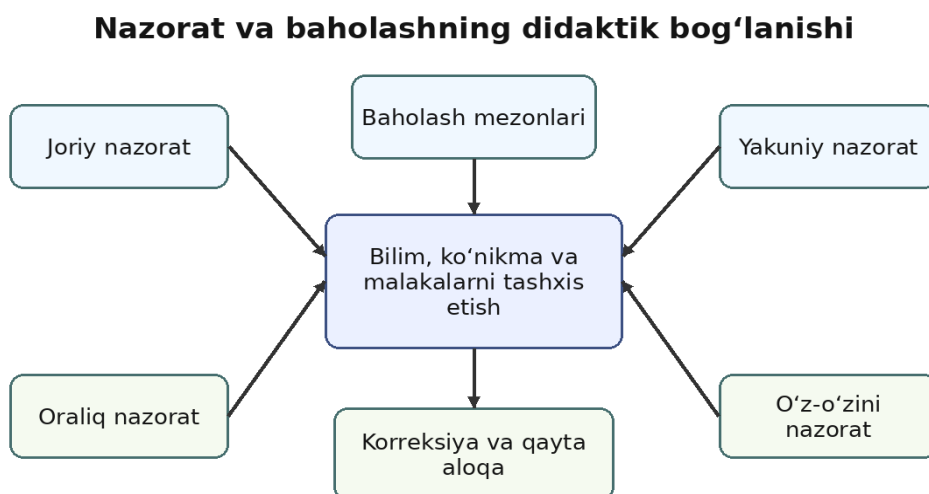
Korreksion funksiya nazorat natijasida aniqlangan kamchiliklarni bartaraf etishga qaratiladi. O‘qituvchi nazoratdan keyin talabanning xatolarini tahlil qilib, uni tuzatish uchun metodik yordam ko‘rsatmasa, nazoratning rivojlantiruvchi qiymati pasayadi. Korreksion ishlar turli shaklda bo‘lishi mumkin: qo‘shimcha tushuntirish, kichik guruhda qayta ishlash, individual topshiriq, mustaqil manba bilan ishlash, amaliy mashq yoki qayta topshirish. Asosiysi, korreksiya talabanning o‘z xatosini anglashiga va uni bartaraf etish yo‘lini ko‘rishiga yordam berishi lozim.

Nazorat jarayonida hisobga olish ham alohida ahamiyatga ega. Hisobga olish o‘qituvchi va talaba faoliyatining muayyan davrdagi natijalarini qayd etish, umumlashtirish va pedagogik xulosa chiqarish jarayonidir. Bu jarayon baholar jurnalini yuritish bilan cheklanmaydi. Unda o‘qituvchi yoki talabanning faolligi, mustaqil ishlari, amaliy mashg‘ulotlardagi ishtiroki, ijodiy topshiriqlari, individual o‘lishi va o‘zlashtirishdagi barqarorlik ham ko‘rib chiqiladi. Oliy ta’limdagi talabalar bilimni baholash tizimida oraliq va yakuniy nazoratlar, seminar va amaliy mashg‘ulotlardagi faollik, mustaqil ta’lim topshiriqlarini bajarish kabi omillar hisobga olinadi.

Hisobga olishning obyektiv bo‘lishi uchun ma’lumotlar bir manbaga emas, bir nechta manbaga tayanishi kerak. Faqat bitta test natijasi asosida talabanning bilim darajasi haqida yakuniy xulosa chiqarish doimo ham to‘g‘ri emas. Chunki test natijasiga hayajon, vaqt, savolning shakli, texnik omillar yoki talabanning o‘sha kundagi holati ta’sir qilishi mumkin. Shu sababli og‘zaki javob, yozma ish, amaliy topshiriq, mustaqil ish, loyiha, portfolio va kuzatish natijalari birgalikda tahlil qilinsa, baholash ancha haqqoniy bo‘ladi.

Pedagogik fanlarni o‘qitishda nazoratning mazmuni fan xususiyatiga mos bo‘lishi zarur. Masalan, “Pedagogik mahorat” fanidan talabanning faqat nazariy bilimni emas, balki nutq madaniyati, pedagogik vaziyatga munosabati, muloqotga kirisha olishi, tarbiyaviy tadbirni loyihalashi ham tekshiriladi. “Didaktika”

mavzularida esa talabaning dars maqsadini qo‘ya olishi, metod tanlashi, baholash mezonini ishlab chiqishi, dars bosqichlarini izohlashi muhim. Demak, nazorat mazmuni o‘qitilayotgan fanning maqsadi va kutilgan natijalariga bevosita bog‘liq.

9.2-rasm. *Nazorat va baholashning didaktik bog‘lanishi.*

Nazoratni tashkil etishda oldindan maqsad qo‘yish muhim. O‘qituvchi “men nimani tekshiryapman?” degan savolga aniq javob berishi kerak. Agar nazoratning maqsadi bilimni aniqlash bo‘lsa, savollar tushunchalarni izohlashga qaratiladi. Agar ko‘nikmani tekshirish maqsad qilinsa, talaba amaliy topshiriq bajaradi. Agar kompetensiyani aniqlash zarur bo‘lsa, real yoki modellashtirilgan pedagogik vaziyat tahlil qilinadi. Nazorat maqsadi aniq bo‘lmasa, baholash mezonlari ham noaniq bo‘lib qoladi.

O‘quv jarayonida nazoratning samaradorligi uning muntazamligi va izchilligiga bog‘liq. Ba’zi holatlarda o‘qituvchi faqat semestr oxirida baholashga e’tibor qaratadi. Bu yondashuv talabaning qaysi bosqichda qiynalganini ko‘rsatmaydi va korreksiya imkoniyatini kamaytiradi. Muntazam nazorat esa o‘qituvchiga o‘quv jarayonini vaqtida o‘zgartirish, talabalarga esa o‘z tayyorgarligini bosqichma-bosqich yaxshilash imkonini beradi.

9.1-jadvalda pedagogik fanlarni o‘qitishda nazorat funksiyalarining mazmuni va amaliy ko‘rinishlari umumlashtiriladi.

9.1-jadval. Pedagogik fanlarni o'qitishda nazorat funksiyalari.

Nazorat funksiyasi	Mazmuni	Pedagogik fanlardagi amaliy ko'rinishi
Diagnostic	Bilim, ko'nikma va malaka holatini aniqlash	Mavzu bo'yicha test, keys, og'zaki savol, kuzatish varaqasi
Ta'limiy	O'rganilgan bilimni qayta ishlash va mustahkamlash	Seminar savollari, taqqoslash topshiriqlari, muammoli savollar
Tarbiyaviy	Mas'uliyat, intizom, halollik va o'z mehnatiga talabchanlikni shakllantirish	Mustaqil ishni belgilangan vaqtda topshirish, akademik halollik qoidalariga amal qilish
Rivojlantiruvchi	Tafakkur, nutq, tahlil va ijodiy yondashuvni rivojlantirish	Pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, loyiha va refleksiv topshiriqlar
Rag'batlantiruvchi	O'quv faoliyatiga qiziqish va ichki motivatsiyani kuchaytirish	Individual fikr bildirish, o'sish dinamikasini ko'rsatish, reyting natijasi
Korreksion	Aniqlangan xatolarni bartaraf etish	Qayta tushuntirish, individual maslahat, qo'shimcha topshiriq

Nazorat va hisobga olish jarayoni o'qituvchining pedagogik mahoratini ham namoyon qiladi. Adolatli nazorat o'quvchi yoki talabada ishonch uyg'otadi, noaniq va subyektiv baholash esa ta'limga salbiy munosabatni kuchaytiradi. Shuning uchun o'qituvchi baholash mezonlarini oldindan tushuntirishi, topshiriq talablarini aniq belgilashi, natijani asoslab berishi va talabaning savollariga ochiq javob berishi kerak. Bunday yondashuv nazoratni ta'limiy muloqotga aylantiradi.

9.3. Ta'lim olganlikni nazorat qilish va tashxislash tamoyillari. O'quv faoliyati natijalarini hisobga olish turlari, shakllari va metodlari

Ta'lim olganlikni nazorat qilish va tashxislash bir qator didaktik tamoyillarga asoslanadi. Bu tamoyillar baholash jarayonining adolatli, ilmiy, tizimli, shaffof va rivojlantiruvchi bo'lishini ta'minlaydi. Agar nazorat tamoyillarga asoslanmasa, u o'quvchi yoki talabaning haqiqiy o'zlashtirish darajasini ko'rsatmaydi, pedagogik qarorlar esa subyektiv bo'lib qoladi.

Xolislik tamoyili nazoratning eng muhim talablaridan biridir. Xolislik topshiriq mazmuni, baholash mezonini va natijani tahlil qilishda adolatni ta'minlashni

anglatadi. Bunda barcha talabalar bir xil tushunarli talablar asosida baholanadi, baho shaxsiy munosabatga emas, aniq mezonga tayanadi. Masalan, og‘zaki javobni baholashda “yaxshi gapirdi” yoki “yomon javob berdi” kabi umumiy baholar yetarli emas. Javobning ilmiyligi, mantiqiyli, dalillanganligi, terminlardan to‘g‘ri foydalanishi, amaliy misol keltira olishi kabi mezonlar ko‘rsatilsa, baholash xolisroq bo‘ladi.

Tizimlilik tamoyili nazoratning ta‘lim jarayoni davomida uzluksiz olib borilishini bildiradi. Bilimlarni faqat mavzu oxirida tekshirish yetarli emas. Dars boshida oldingi bilimlar aniqlanadi, dars davomida tushunish darajasi kuzatiladi, dars yakunida esa o‘zlashtirish natijasi baholanadi. Semestr davomida joriy, oraliq va yakuniy nazoratlar o‘zaro bog‘liq holda tashkil etiladi. O‘zbekiston oliy ta‘lim amaliyotida ham oraliq va yakuniy nazoratlarning belgilangan tartibda o‘tkazilishi, fan xususiyatidan kelib chiqib baholash shakllarini tanlash ko‘zda tutiladi.

Oshkoralik tamoyili baholash mezonlari, nazorat shakli va natijalarining ta‘lim oluvchilar uchun tushunarli bo‘lishini talab qiladi. Talaba topshiriqni bajarishdan oldin undan nima kutilayotganini bilishi kerak. Masalan, mustaqil ish uchun mavzu, hajm, manbalar, rasmiylashtirish talablari, baholash mezonlari va topshirish muddati oldindan berilsa, talaba o‘z faoliyatini rejalashtira oladi. Oshkoralik akademik halollikni ham kuchaytiradi, chunki talabalar baholash qoidalarini aniq bilganida noaniqlik kamayadi.

Individual yondashuv tamoyili har bir talabaning tayyorgarligi, qobiliyati, o‘qish uslubi va rivojlanish sur‘atini hisobga olishni nazarda tutadi. Bu tamoyil baholashda talablarni pasaytirish degani emas. Aksincha, bir xil maqsadga turli metodik yo‘llar orqali erishishni ta‘minlaydi. Masalan, ba‘zi talabalar og‘zaki bayonda faol, boshqalari yozma tahlilda kuchli bo‘lishi mumkin. Pedagogik fanlarda og‘zaki javob, yozma tahlil, loyiha, prezentatsiya, keys yechimi va portfolio kabi turli baholash shakllaridan foydalanish individual imkoniyatlarni to‘liqroq ochishga yordam beradi.

Ilmiylik tamoyili nazorat vositalarining fan mazmuni, didaktik maqsad va kompetensiyaviy natijalarga mos bo'lishini talab qiladi. Pedagogik fanlarda savollar faqat umumiy fikr so'rash bilan cheklanmasligi kerak. Ular pedagogik tushunchalarni tahlil qilish, nazariy yondashuvlarni solishtirish, O'zbekiston ta'lim amaliyoti bilan bog'lash va kasbiy vaziyatlarga qo'llashga qaratilishi lozim. Shu tarzda nazorat fanning ilmiy asosini va amaliy ahamiyatini birlashtiradi.

Rivojlantiruvchi yo'nalish tamoyili nazorat jarayoni ta'lim oluvchining keyingi o'sishiga xizmat qilishi kerakligini bildiradi. Baho yakuniy hukm emas, rivojlanish uchun signal bo'lishi lozim. Talaba past baho olganda, u nimani bilmasligini emas, qanday qilib yaxshilanishi mumkinligini ham tushunishi kerak. Shuning uchun baholashdan keyingi izoh, tavsiya va qayta ishlash imkoniyati nazoratning muhim qismidir. Kompetensiyaviy yondashuvga asoslangan ta'limda ham natijani baholash faqat bilim hajmini emas, bilimni faoliyatda qo'llash qobiliyatini aniqlashga qaratiladi.

Nazorat turlari o'quv jarayonidagi vazifasiga ko'ra farqlanadi. Dastlabki nazorat o'quvchilar yoki talabalar mavzuni o'rganishga tayyorligini aniqlaydi. Masalan, "baholash mezonlari" mavzusidan oldin talabalardan "baho", "baholash", "nazorat", "mezon" tushunchalarini farqlash so'raladi. Bu o'qituvchiga mavzuni qaysi darajadan boshlash kerakligini ko'rsatadi.

Joriy nazorat har bir mavzu yoki mashg'ulot davomida o'tkaziladi. Uning maqsadi o'quv materialining o'zlashtirilishini muntazam kuzatishdir. Joriy nazorat savol-javob, mini-test, tezkor yozma ish, amaliy topshiriq, munozaradagi ishtirok, mustaqil ish tekshiruvi shaklida bo'lishi mumkin. Joriy nazoratning afzalligi shundaki, o'qituvchi xatoni darhol ko'radi va uni o'z vaqtida tuzatish imkoniga ega bo'ladi.

Oraliq nazorat fanning muayyan bo'limi yoki yirik mavzular majmuasi yakunida tashkil etiladi. Uning vazifasi talabalar ma'lum davrda o'rgangan nazariy va amaliy materialni qanday o'zlashtirganini aniqlashdir. Oraliq nazorat test, yozma ish, og'zaki javob, loyiha, amaliy topshiriq yoki keys tahlili tarzida o'tkazilishi

mumkin. Pedagogik fanlarda oraliq nazorat uchun talabaga dars ishlanmasi tuzish, tarbiyaviy vaziyatni tahlil qilish, baholash mezonini ishlab chiqish kabi amaliy topshiriqlar berish samarali bo'ladi.

Yakuniy nazorat semestr yoki o'quv kursi yakunida o'tkaziladi. U talabaning fan bo'yicha umumiy tayyorgarligi, asosiy tushunchalarni egallashi, amaliy ko'nikmalari va kasbiy fikrlashini aniqlashga xizmat qiladi. Yakuniy nazorat shakli fan xususiyatidan kelib chiqib belgilanadi. Faqat test bilan cheklanish ba'zan pedagogik fanlar mazmunini to'liq baholashga yetmasligi mumkin. Shu sababli test bilan birga yozma tahlil, og'zaki savol, pedagogik vaziyat yechimi yoki kompleks topshiriqdan foydalanish maqsadga muvofiq.

Nazorat shakllari ham turlicha bo'ladi. Frontal nazoratda butun guruh bir vaqtda tekshiriladi. Bu shakl qisqa savollar, testlar, tezkor tahlil va umumiy muhokama uchun qulay. Guruhli nazoratda talabalar kichik guruhlarda vazifa bajaradilar. Masalan, bir guruh nazorat funksiyalarini, ikkinchi guruh baholash mezonlarini, uchinchi guruh testning afzallik va cheklovlarini tahlil qiladi. Individual nazorat esa har bir talabaning shaxsiy tayyorgarligini chuqurroq aniqlash imkonini beradi.

Kombinatsiyalangan nazorat bir nechta shaklni birlashtiradi. Masalan, mashg'ulot boshida frontal savol-javob, keyin guruhli keys tahlili, yakunda individual yozma xulosa berilishi mumkin. Bunday yondashuv vaqtini tejaydi va talabalar faolligini oshiradi. O'z-o'zini nazorat qilish esa talabaning refleksiv ko'nikmalarini rivojlantiradi. Talaba o'z ishini mezon asosida tekshirsa, xatosini anglaydi va keyingi faoliyatini mustaqil rejalashtiradi.

Nazorat metodlari orasida og'zaki tekshirish keng qo'llanadi. Og'zaki tekshirish talabaning nutqi, tushunchalarni izohlash qobiliyati, mantiqiy fikrlashi va javobni dalillay olishini aniqlaydi. Biroq og'zaki nazorat subyektivlik xavfiga ega. Shuning uchun o'qituvchi savollarni oldindan rejalashtirishi, javob mezonlarini belgilashi va bahoni asoslab berishi zarur.

Yozma tekshirish talabani fikrni tizimli bayon qilish, tushunchalarni bog'lash va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini aniqlashda samarali. Pedagogik fanlarda esse, tahliliy javob, nazariy savol, reja-konspekt, dars ishlanmasi, tarbiyaviy tadbir loyihasi kabi yozma topshiriqlar qo'llanadi. Yozma ishning afzalligi shundaki, uni qayta ko'rib chiqish, mezon asosida tahlil qilish va xatolarni aniq ko'rsatish mumkin.

Amaliy topshiriqlarga asoslangan tekshirish ko'nikma va malakalarni baholash uchun muhimdir. Masalan, talaba "nazorat turlari" mavzusini bilishi mumkin, lekin real dars vaziyatida qaysi nazorat turini tanlashni asoslay olmasa, uning amaliy kompetensiyasi yetarli shakllanmagan bo'ladi. Shu bois pedagogik fanlarda keys-stadi, rolli o'yin, dars fragmentini loyihalash, baholash rubrikasini tuzish, kuzatish varaqasini ishlab chiqish kabi topshiriqlar samarali hisoblanadi.

Test metodi qisqa vaqt ichida ko'p sonli talabalarni tekshirish imkonini beradi. Testning afzalligi tezkorlik, standartlashtirish va natijalarni solishtirish imkoniyatidir. Biroq test savollari sifatli tuzilmasa, u faqat yodlashni o'lchab qoladi. Pedagogik fanlarda test topshiriqlari turli darajada bo'lishi lozim: tushunchani tanish, tushunchani farqlash, sababni aniqlash, vaziyatga mos yechim tanlash, xatoni topish va izohlash. Bunday testlar talabani faqat eslab qolish emas, balki tushunish va qo'llash darajasini ham ko'rsatadi.

Portfolio metodi talabani ma'lum davrdagi ishlari, yutuqlari va rivojlanish dinamikasini jamlashga yordam beradi. Portfolio tarkibiga mustaqil ishlar, dars ishlanmalari, refleksiv yozuvlar, loyiha materiallari, kuzatish natijalari, amaliyot hujjatlari va o'z-o'zini baholash varaqalari kiritilishi mumkin. Pedagogik fanlarda portfolio bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanishini ko'rsatadigan muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

9.2-jadval. Nazorat turlari va ularning didaktik vazifalari.

Nazorat turi	O'tkazilish vaqti	Asosiy vazifasi	Tavsiya etiladigan topshiriqlar
Dastlabki nazorat	Mavzu yoki kurs boshida	Boshlang'ich tayyorgarlikni aniqlash	Diagnostic savollar, qisqa test, suhbat

Nazorat turi	O'tkazilish vaqti	Asosiy vazifasi	Tavsiya etiladigan topshiriqlar
Joriy nazorat	Har bir mavzu davomida	O'zlashtirishni muntazam kuzatish	Mini-test, savol-javob, amaliy mashq, kuzatish
Oraliq nazorat	Bo'lim yakunida	Muayyan bo'lim bo'yicha bilim va ko'nikmani baholash	Yozma ish, keys, loyiha, test
Yakuniy nazorat	Semestr yoki kurs oxirida	Umumiy natijani aniqlash	Kompleks test, og'zaki javob, amaliy topshiriq
O'z-o'zini nazorat	Mustaqil ta'lim jarayonida	Refleksiya va o'zini baholashni rivojlantirish	Chek-list, portfolio, refleksiv yozuv

O'quv faoliyati natijalarini hisobga olishda raqamli vositalardan foydalanish ham tobora dolzarb bo'lib bormoqda. Elektron jurnal, LMS platformalari, Google Forms, Moodle, Hemis, test tizimlari va interaktiv topshiriqlar o'qituvchiga natijalarni tezkor yig'ish, tahlil qilish va talabalarga qayta aloqa berish imkonini yaratadi. Biroq raqamli vosita baholashning o'rnini to'liq bosmaydi; u faqat pedagogik maqsadga xizmat qilgandagina samarali bo'ladi. Shuning uchun har qanday elektron nazorat vositasi baholash mezonlari, topshiriq sifati va teskari aloqa bilan uyg'unlashishi zarur.

9.4. Bilim, ko'nikma va malakalarni baholash mezonlari

Baholash mezonlari ta'lim oluvchining bilim, ko'nikma va malakasini qanday ko'rsatkichlar asosida baholashni belgilaydigan didaktik talablar majmuidir. Mezon aniq bo'lmasa, baho subyektiv bo'lib qoladi. Shu sababli pedagogik fanlarni o'qitishda har bir nazorat topshirig'i uchun baholash mezonlarini oldindan ishlab chiqish, talabalarga tushuntirish va baholash jarayonida ularga qat'iy amal qilish zarur.

Bilimni baholashda talabaning mavzu bo'yicha asosiy tushunchalarni bilishi, ularni izohlashi, mazmunini farqlashi, misollar bilan asoslay olishi va mavzulararo bog'lanishni ko'rsatishi e'tiborga olinadi. Masalan, “diagnostika”, “nazorat”, “baholash” va “hisobga olish” tushunchalarini bir-biridan farqlay olgan talaba mavzuni tushungan bo'ladi. Agar u bu tushunchalarni faqat yodlagan bo'lsa-yu, amaliy vaziyatda qo'llay olmasa, uning bilimi to'liq shakllangan deb baholanmaydi.

Ko'nikmani baholashda talabaning o'rgangan bilimni amaliy harakatda qo'llay olishi aniqlanadi. Pedagogik fanlarda ko'nikma dars maqsadini belgilash, savol tuzish, nazorat shaklini tanlash, baholash mezonini ishlab chiqish, pedagogik vaziyatni tahlil qilish, guruhda muloqot qilish kabi harakatlarda namoyon bo'ladi. Ko'nikma baholashda natija bilan birga jarayon ham ko'riladi: talaba topshiriqni qanday rejaladi, qanday dalil keltirdi, qanday xulosaga keldi?

Malaka esa bilim va ko'nikmalarning barqaror, tezkor va mustaqil qo'llanish darajasidir. Talaba bir necha marta mashq qilganidan keyin pedagogik vaziyatga mos baholash usulini mustaqil tanlasa, baholash mezonini tuzsa va natijani asoslab bersa, unda malaka shakllanayotganini ko'rish mumkin. Malaka ko'pincha amaliy mashg'ulot, pedagogik amaliyot, loyihaviy topshiriq va portfolioda aniq namoyon bo'ladi.

Kompetensiyani baholash bilim, ko'nikma va malakaning real faoliyatda qo'llanishiga qaratiladi. Talaba nazariy ma'lumotni bilishi, uni pedagogik vaziyatda qo'llashi, mustaqil qaror chiqarishi va qarorini asoslay olishi kerak. Kompetensiyaviy baholashda keyslar, muammoli topshiriqlar, loyiha ishlari va amaliy vaziyatlar muhim o'rin tutadi. Umumiy o'rta ta'limda kompetensiyaviy yondashuv davlat ta'lim standartlari orqali belgilangan bo'lib, unda o'quvchilarda tayanch va fanga oid kompetensiyalarni shakllantirish nazarda tutiladi.

Oliy ta'lim amaliyotida talabalar bilimini 5 baholik tizimda baholash mezonlari belgilangan. Bu tizimda "5" baho talabaning mustaqil xulosa va qaror qabul qila olishi, ijodiy fikrlashi, bilimni amalda qo'llashi, mavzuning mohiyatini chuqur tushunishi bilan bog'lanadi. "4" baho mavzuni yaxshi tushunish va amalda qo'llashni bildiradi. "3" baho asosiy bilim va tasavvur mavjudligini, "2" baho esa fan dasturi yetarli o'zlashtirilmaganini ko'rsatadi. Mazkur mezonlar pedagogik fanlarda ham talabaning nazariy va amaliy tayyorgarligini birgalikda baholashni talab qiladi.

Baholash mezonlari talabaning javobini faqat to'g'ri yoki noto'g'ri deb ajratmasligi kerak. U javobning sifat darajasini ko'rsatishi lozim. Masalan,

pedagogik vaziyat tahlilida quyidagi ko'rsatkichlar e'tiborga olinishi mumkin: vaziyatni to'g'ri tushunish, muammoni aniqlash, nazariy tushunchalardan foydalanish, yechim variantlarini taklif qilish, qarorni asoslash, O'zbekiston ta'lim amaliyoti bilan bog'lash va xulosani aniq bayon etish. Bunday mezonlar talabaning fikrlash jarayonini ko'rsatadi.

9.3-jadval. Pedagogik fanlarni baholashda 5 baholik tizim mezonlari.

Baho	Talabaning o'zlashtirish darajasi	Pedagogik fanlar bo'yicha ko'rsatkichlar
5 (a'lo)	Mavzuni chuqur tushunadi, mustaqil xulosa chiqaradi, ijodiy yondashadi	Tushunchalarni aniq izohlaydi, pedagogik vaziyatni tahlil qiladi, nazariyani amaliyot bilan bog'laydi, mustaqil yechim taklif etadi
4 (yaxshi)	Mavzuni yaxshi biladi, bilimni amaliy vaziyatda qo'llay oladi	Asosiy tushunchalarni to'g'ri bayon qiladi, misol keltiradi, ayrim xulosalarda o'qituvchi yordamiga ehtiyoj sezadi
3 (qoniqarli)	Asosiy tasavvurga ega, lekin tahlil va qo'llashda kamchiliklar mavjud	Ta'riflarni biladi, ammo pedagogik vaziyatni chuqur tahlil qilishda qiynaladi, javobda umumiylik ko'p
2 (qoniqarsiz)	Mavzuning mohiyatini yetarli tushunmagan	Tushunchalarni farqlay olmaydi, javobda jiddiy xatolar bor, amaliy topshiriqni bajara olmaydi

Baholashda rubrikalardan foydalanish natijaning aniqligi va shaffofligini oshiradi. Rubrika - topshiriqni baholash uchun mezonlar va ularning darajalarini ko'rsatadigan jadvaldir. Masalan, "pedagogik vaziyat tahlili" topshirig'i uchun muammoni aniqlash, nazariy asoslash, yechim taklif qilish, dalillash va nutq madaniyati mezonlari belgilanishi mumkin. Har bir mezon 1 dan 5 gacha ball bilan baholansa, talaba qaysi jihatda kuchli, qaysi jihatda zaif ekanini aniq ko'radi.

Mezon asosida baholashning yana bir afzalligi shundaki, u talabani o'z-o'zini baholashga o'rgatadi. Talaba ishini topshirishdan oldin rubrika bilan solishtiradi, kamchiliklarini ko'radi va tuzatadi. Bu jarayon mustaqil ta'lim madaniyatini rivojlantiradi. Ayniqsa, pedagogik fanlarda bo'lajak o'qituvchi baholash mezonini nafaqat bajaruvchi sifatida, balki kelajakda baholovchi pedagog sifatida ham o'zlashtirishi kerak.

Baholash mezonlarini ishlab chiqishda topshiriqning murakkablik darajasi ham hisobga olinadi. Bloom taksonomiyasiga yaqin yondashuvlarda bilish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish, baholash va yaratish bosqichlari ajratiladi. Pedagogik fanlarda ham topshiriqlar turli darajada tuzilishi maqsadga muvofiq: terminni aytish, ta'rifni izohlash, jadval tuzish, pedagogik vaziyatni tahlil qilish, baholash mezonini ishlab chiqish, dars fragmentini loyihalash. Bunday ketma-ketlik talabaning reproduktiv bilimdan ijodiy faoliyatga o'tishini ta'minlaydi.

Baholash jarayonida akademik halollik ham muhim mezon sifatida qaraladi. Talaba mustaqil ish, referat, loyiha yoki tahliliy topshiriq bajarayotganda manbalardan to'g'ri foydalanishi, iqtibos va havolalarni rasmiylashtirishi, boshqalarning fikrini o'zlashtirib yubormasligi lozim. O'qituvchi esa topshiriqlarni shunday tuzishi kerakki, ular tayyor matnni ko'chirib topshirishga emas, talabaning shaxsiy tahlili, amaliy qo'llashi va mustaqil xulosasini ko'rsatishga undasin. Bu yondashuv baholashning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi ahamiyatini oshiradi.

Pedagogik fanlarni baholashda faqat yakuniy natijani emas, jarayonni ham hisobga olish maqsadga muvofiq. Masalan, talaba loyiha ishini tayyorlashda mavzu tanlash, reja tuzish, manbalarni saralash, guruh bilan ishlash, muhokamada qatnashish, yakuniy taqdimot qilish kabi bosqichlardan o'tadi. Agar baholash faqat taqdimotga qo'yilsa, jarayondagi mehnat to'liq ko'rinmaydi. Shu sababli bosqichma-bosqich baholash, oraliq maslahat, refleksiya va yakuniy xulosani birgalikda hisobga olish kerak.

O'zbekiston ta'lim tizimi sharoitida baholash mezonlari milliy qadriyatlar, shaxsga hurmat, adolat, insonparvarlik va kasbiy mas'uliyat bilan uyg'un bo'lishi zarur. Baho talabaning shaxsiyatini kamsitmasligi, aksincha, uning rivojlanishiga yo'l ko'rsatishi kerak. O'qituvchi baholashda samimiy, talabchan va xolis bo'lsa, talaba o'z natijasini adolatli qabul qiladi. Bunday pedagogik muhitda nazorat qo'rquv emas, mas'uliyat va rivojlanish omiliga aylanadi.

9.4-jadval. Pedagogik fanlarda topshiriqlarni mezon asosida baholash.

Topshiriq turi	Baholash mezonlari	Natijani ko'rsatish shakli
Og'zaki javob	Ilmiylik, mantiqiylik, terminlardan foydalanish, misol keltirish	Baho va og'zaki izoh
Yozma tahlil	Reja, dalil, manba bilan ishlash, mustaqil xulosa, imlo va uslub	Rubrika asosida baholash
Keys yechimi	Muammoni aniqlash, nazariy asoslash, yechim, pedagogik maqsadga moslik	Ball va yozma tavsiya
Dars ishlanmasi	Maqsad, metod, bosqichlar, baholash mezonlari, o'quvchi faolligi	Ekspert bahosi va taqriz
Portfolio	Ishlar to'liqligi, rivojlanish dinamikasi, refleksiya, akademik halollik	Reyting va individual tavsiya

Baholash mezonlarining samarali ishlashi uchun o'qituvchi teskari aloqa berishni unutmasligi kerak. Teskari aloqa qisqa, aniq, dalillangan va rivojlantiruvchi bo'lishi lozim. Masalan, "javobingiz yaxshi" deyish o'rniga "javobingizda nazorat funksiyalari to'g'ri sanalgan, lekin korreksion funksiyaning amaliy misoli yetarli ochilmagan" degan izoh talaba uchun foydaliroq. Chunki u keyingi safar nimani yaxshilash kerakligini biladi.

Pedagogik fanlarni o'qitishda baholash mezonlari doimo o'quv maqsadlari bilan bog'lanishi kerak. Agar mashg'ulot maqsadi "talabalarda ta'lim olganlikni tashxislash tamoyillarini tahlil qilish ko'nikmasini shakllantirish" bo'lsa, baholash ham tahlilga qaratilishi lozim. Faqat terminlarni yodlashni tekshirish bu maqsadga mos kelmaydi. Demak, maqsad, topshiriq va mezon bir-biriga mos bo'lsa, baholash sifatli bo'ladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

- 1. Pedagogik diagnostika tushunchasining mazmunini izohlang va uni oddiy nazoratdan farqlang.*
- 2. Ta'lim olganlikni tashxis etish pedagogik fanlarni o'qitishda nima uchun zarur?*
- 3. Nazoratning diagnostik, ta'limiy, tarbiyaviy, rivojlantiruvchi, rag'batlantiruvchi va korreksion funksiyalarini O'zbekiston oliy ta'limi misolida tushuntiring.*

4. *Joriy, oraliq va yakuniy nazoratning o‘zaro farqli jihatlarini jadval asosida tahlil qiling.*
5. *Pedagogik fanlardan seminar mashg‘uloti uchun 5 ta og‘zaki nazorat savolini tuzing va ularni baholash mezonlarini belgilang.*
6. *“Talaba mavzuni yodlagan, lekin pedagogik vaziyatda qo‘llay olmayapti” holati uchun diagnostik xulosa va korreksion tavsiya ishlab chiqing.*
7. *5 baholik baholash tizimida “a’lo”, “yaxshi”, “qoniqarli” va “qoniqarsiz” baholar mezonlarini pedagogik fanlar misolida izohlang.*
8. *Pedagogik vaziyatni tahlil qilish bo‘yicha kichik rubrika tuzing.*
9. *Akademik halollikning baholash jarayonidagi o‘rnini tushuntiring.*
10. *Raqamli test vositalaridan foydalanishning afzalliklari va cheklovlarini tahlil qiling.*
11. *O‘z-o‘zini nazorat qilish talabaning mustaqil ta’limiga qanday ta’sir ko‘rsatadi?*
12. *O‘zbekiston ta’lim tizimiga mos ravishda baholashning insonparvar, xolis va rivojlantiruvchi bo‘lishi uchun qanday shartlarga amal qilish kerak?*

10-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARINI O‘QITISH METODIKASINING PREDMETI

Tayanch so‘zlar: *psixologiya, psixologiya fanlari, o‘qitish metodikasi, metodik tizim, qonuniyat, tamoyil, oliy ta’lim, psixologik kompetensiya, talaba faoliyati, kasbiy tayyorgarlik.*

10.1. Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasining predmeti, maqsadi va vazifalari

Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasi pedagogik-psixologik fanlar tizimida muhim o‘rin tutadi. Mazkur soha psixologik bilimlarni talabalarga yetkazish, ularni anglatish, amaliy faoliyatda qo‘llashga o‘rgatish hamda kasbiy vaziyatlarda psixologik yondashuvni shakllantirish qonuniyatlarini o‘rganadi. Boshqacha aytganda, psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasi o‘qituvchi faoliyati,

talabaning bilish jarayoni, o'quv mazmuni, metodlar, vositalar va ta'lim natijalari o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni tadqiq etuvchi ilmiy-amaliy yo'nalishdir.

Psixologiyani o'qitish oddiy nazariy ma'lumotlarni bayon qilish bilan cheklanmaydi. Chunki psixologiya inson ruhiyati, bilish jarayonlari, shaxsning rivojlanishi, muloqot, motivatsiya, emotsiya, temperament, xarakter, qobiliyat va ijtimoiy xulq-atvor kabi murakkab hodisalarni o'rganadi. Shu sababli mazkur fanlarni o'qitishda ta'lim oluvchining faqat eslab qolishi emas, balki kuzatishi, tahlil qilishi, solishtirishi, izohlashi, hayotiy vaziyatlarga psixologik baho bera olishi va o'z fikrini asoslay olishi muhim ahamiyat kasb etadi.

O'zbekiston ta'lim tizimida shaxsni har tomonlama rivojlantirish, mustaqil fikrlaydigan, mas'uliyatli, ijtimoiy faol va kasbiy jihatdan tayyor mutaxassisni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilanadi. Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi aynan shu vazifani amalga oshirishga xizmat qiladi. Chunki bo'lajak pedagog, psixolog, tarbiyachi yoki ijtimoiy soha mutaxassisi inson shaxsini tushunish, uning ruhiy holatini tahlil qilish, muloqot jarayonini to'g'ri tashkil etish va tarbiyaviy ta'sir vositalarini oqilona tanlash kompetensiyasiga ega bo'lishi lozim.

Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasining predmeti - psixologik fanlar mazmunini ta'lim jarayonida o'zlashtirishni ta'minlovchi didaktik va metodik omillar majmuasidir. Bu predmet tarkibiga psixologiya fanlari bo'yicha o'quv maqsadlarini belgilash, mavzularni tanlash va tartiblashtirish, o'qitish shakllarini loyihalash, metod va vositalarni tanlash, talabalar faoliyatini boshqarish, ularning bilimini tashxislash va natijalarni baholash kiradi.

Mazkur metodikaning obyekti sifatida psixologiya fanlarini o'qitish jarayoni qoraladi. Uning subyektlari esa o'qituvchi va talabalardir. O'qituvchi psixologik bilimlarni ilmiy asoslangan, tushunarli va amaliyotga yo'naltirilgan tarzda tashkil etadi. Talaba esa bu jarayonda faqat tinglovchi emas, balki kuzatuvchi, tahlilchi, savol beruvchi, tajriba natijasini izohlovchi, mustaqil xulosa chiqaruvchi faol ishtirokchi sifatida namoyon bo'ladi.

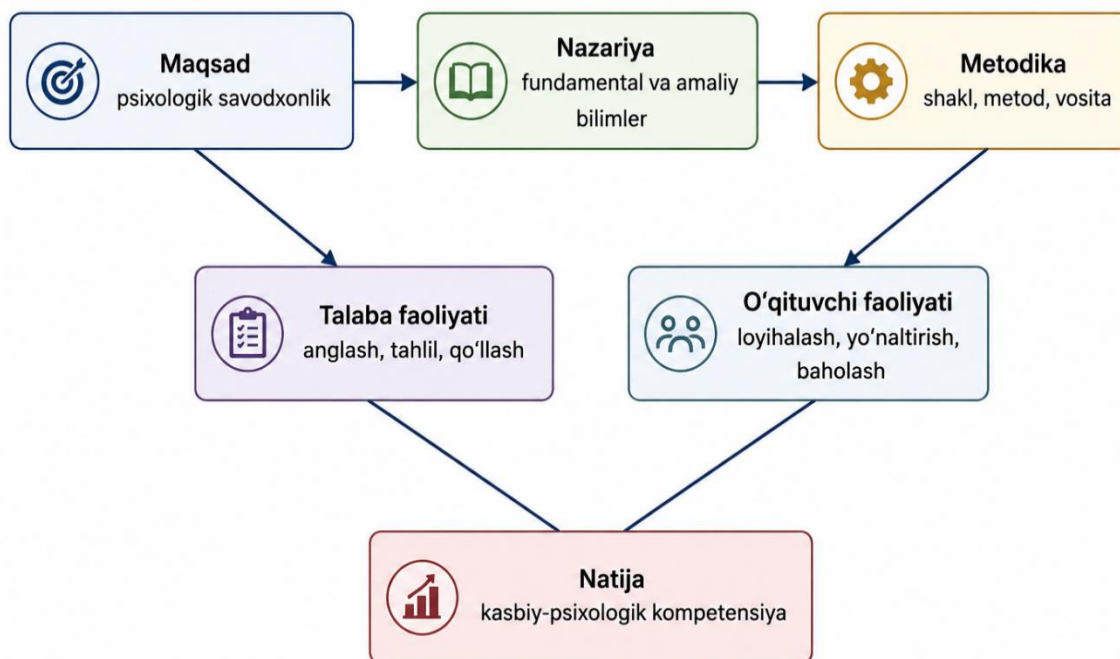
Psixologiyani o'qitishning umumiy maqsadi talabalarda psixologik savodxonlik, ilmiy dunyoqarash, shaxs va jamiyat haqidagi tizimli tasavvur, pedagogik-psixologik vaziyatlarni tahlil qilish malakasi hamda kasbiy faoliyatda psixologik bilimlardan foydalanish ko'nikmasini shakllantirishdan iborat. Ushbu maqsad oliy ta'limdagi kompetensiyaviy yondashuv bilan ham bevosita bog'liqdir. Ta'lim jarayonida talaba egallagan bilimni amaliy vazifalarni hal etishda qo'llay olishi, o'z faoliyatini mustaqil tashkil etishi va kasbiy muammolarga ilmiy asoslangan yondashishi kerak.

Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasining asosiy vazifalari quyidagilardan iborat: birinchidan, psixologik fanlar mazmunini talabalarning yoshi, tayyorgarligi va kasbiy ehtiyojlariga mos holda tanlash; ikkinchidan, o'quv materialini mantiqiy ketma-ketlikda bayon qilish; uchinchidan, nazariy ma'lumotlarni hayotiy misollar va amaliy vaziyatlar bilan bog'lash; to'rtinchidan, talabalarda kuzatish, tahlil qilish, taqqoslash, psixologik xulosa chiqarish malakalarini shakllantirish; beshinchidan, o'qitish natijalarini tashxislash, baholash va takomillashtirish.

Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi tarixiy taraqqiyot davomida o'zgarib borgan. Dastlab psixologik bilimlar falsafa, axloq, mantiq va pedagogika bilan uzviy holda o'rganilgan. Keyinchalik psixologiya mustaqil fan sifatida shakllangach, uni o'qitishning maqsadi ham kengaydi. Agar avval psixologiyani o'qitish asosan ayrim tushunchalar va nazariy qarashlarni tanishtirishga qaratilgan bo'lsa, hozirgi bosqichda u talabalarda kasbiy fikrlash, ijtimoiy-psixologik vaziyatlarni anglash, shaxsiy rivojlanish va kommunikativ madaniyatni shakllantirishga xizmat qilmoqda.

Psixologiya fanlarini o'qitishda fundamental va amaliy yo'nalishlarni farqlash zarur. Fundamental psixologiya inson psixikasining umumiy qonuniyatlarini, bilish jarayonlarini, shaxs xususiyatlarini va psixik rivojlanish mexanizmlarini o'rganadi. Umumiy psixologiya, shaxs psixologiyasi, ijtimoiy psixologiya, yosh davrlari psixologiyasi, differensial psixologiya va psixofiziologiya kabi yo'nalishlar shular jumlasidandir. Amaliy psixologiya esa ta'lim, mehnat, tibbiyot, sport, oila, huquq, boshqaruv va boshqa sohalardagi psixologik muammolarni o'rganishga qaratiladi.

10.1-rasm. Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasining tarkibiy modeli

Umumiy psixologiyani o‘qitish talabalarda psixikaning mohiyati, bilish jarayonlari, shaxsning individual xususiyatlari va faoliyatning psixologik asoslari haqida tizimli tasavvur hosil qiladi. Yosh davrlari psixologiyasi turli yosh bosqichlarida psixik rivojlanish xususiyatlarini tushuntiradi. Pedagogik psixologiya ta’lim va tarbiya jarayonining psixologik qonuniyatlarini yoritadi. Ijtimoiy psixologiya esa shaxslararo munosabat, guruh, jamoa, kommunikatsiya va ijtimoiy ta’sir jarayonlarini o‘rganishga yordam beradi.

Psixologiya fanlarini o‘qitishda talabalarining kelajak kasbi alohida hisobga olinadi. Masalan, pedagogika yo‘nalishida tahsil olayotgan talaba uchun bolalar psixologiyasi, o‘quv motivatsiyasi, sinf jamoasi psixologiyasi, individual yondashuv, konfliktlarni hal etish va tarbiyaviy muloqot masalalari muhimdir. Psixologiya yo‘nalishida o‘qiyotgan talaba uchun esa diagnostika, konsultatsiya, psixoprofilaktika, psixokorreksiya, tadqiqot metodlari va amaliy treninglar alohida ahamiyatga ega bo‘ladi.

Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasi faqat o'qituvchi uchun darsni qanday o'tish bo'yicha ko'rsatma emas. U kengroq ma'noda o'quv jarayonini loyihalash madaniyatidir. Bunda o'qituvchi mavzuning ilmiy mazmunini, talabalarning oldingi bilimlarini, auditoriya sharoitini, axborot texnologiyalari imkoniyatini, baholash mezonlarini va kutilayotgan natijani oldindan aniqlaydi. Ana shunday yondashuv o'quv jarayonini tasodifiy emas, balki maqsadli, tizimli va natijaga yo'naltirilgan holga keltiradi.

10.1-jadval. Psixologiya fanlari mazmunini o'qitish vazifalari bilan bog'lash

Yo'nalish	O'qitishdagi vazifa	Kutiladigan natija
Umumiy psixologiya	Psixikaning umumiy qonuniyatlarini tushuntirish	Psixik jarayonlar haqida tizimli tasavvur
Yosh davrlari psixologiyasi	Rivojlanish bosqichlarini izohlash	Yosh xususiyatlariga mos yondashuv
Pedagogik psixologiya	Ta'lim-tarbiya jarayonini psixologik tahlil qilish	Pedagogik vaziyatni tushunish va boshqarish
Ijtimoiy psixologiya	Muloqot va guruh jarayonlarini o'rganish	Jamoadi samarali ishlash ko'nikmasi
Amaliy psixologiya	Hayotiy va kasbiy muammolarni hal etish	Diagnostik va maslahat ko'nikmalari

Shunday qilib, psixologiya fanlarini o'qitish metodikasining mazmuni psixologik bilimlarni o'quv jarayoniga moslashtirish, talabaning bilish faoliyatini rivojlantirish, nazariya va amaliyotni uyg'unlashtirish hamda ta'lim natijasini aniq ko'rsatkichlar asosida baholashga qaratilgan.

Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasining mazmuni bir nechta metodik komponentlar orqali ochiladi. Birinchi komponent - maqsad komponenti bo'lib, unda har bir mavzu bo'yicha talaba egallashi lozim bo'lgan bilim, ko'nikma va kompetensiyalar aniqlanadi. Ikkinchi komponent - mazmun komponenti bo'lib, u mavzuga doir asosiy tushunchalar, nazariy qarashlar, ilmiy faktlar, amaliy misollar va mustaqil ish topshiriqlarini qamrab oladi. Uchinchi komponent - jarayon komponenti bo'lib, unda ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, trening, kuzatish, mini-tadqiqot va mustaqil ta'lim shakllari o'zaro uyg'unlashtiriladi. To'rtinchi

komponent - natija komponenti bo‘lib, talabaning mavzuni tushunishi, tahlil qilishi, amaliyotga tatbiq etishi va o‘z faoliyatini baholay olishini ko‘rsatadi.

Mazkur komponentlar bir-biridan ajralgan holda emas, balki yaxlit metodik tizim sifatida ishlaydi. Masalan, o‘qituvchi “emotsiya va hissiyotlar” mavzusini o‘tayotganda avvalo mavzuning maqsadini belgilaydi: talaba emotsional holatlarni ajrata olishi, ularning sabablarini tushuntirishi va pedagogik muloqotdagi ta’sirini tahlil qila olishi kerak. Keyin mazmun tanlanadi: emotsiya turlari, hissiyotlarning shakllanishi, stress, affekt, kayfiyat va emotsional barqarorlik haqida ma’lumot beriladi. Jarayon bosqichida suhbat, vaziyatli tahlil, kichik guruh muhokamasi va o‘zini-o‘zi kuzatish topshiriqlari qo‘llanadi. Natijada talaba nazariy tushunchani amaliy vaziyat bilan bog‘laydi.

Psixologiya fanlarini o‘qitishda o‘qituvchining metodik madaniyati alohida ahamiyatga ega. Metodik madaniyat o‘qituvchining mavzuni ilmiy asosda tanlashi, mazmunni talabalarga moslashtirishi, turli metodlardan o‘rinli foydalanishi, auditoriyada sog‘lom psixologik muhit yaratishi, savollarni mantiqiy tuzishi va ta’lim natijasini adolatli baholashi bilan namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, psixologiya darslarida talabalar o‘z shaxsiy tajribasi, hissiyoti va muloqot holatlari bilan bog‘liq fikrlarni aytishi mumkin. Shu sababli o‘qituvchi ehtiyotkor, xolis, madaniyatli va pedagogik etikaga rioya qilgan holda ishlashi zarur.

Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasi talabalarda kasbiy identifikatsiyani ham shakllantiradi. Bo‘lajak mutaxassis o‘zini kelajak kasbida qanday ko‘rishini, insonlar bilan ishlashda qanday mas’uliyatni his qilishini, muammoli vaziyatlarda qanday psixologik yondashuvni tanlashini o‘quv jarayonida anglab boradi. Shuning uchun psixologiya darslari nafaqat bilim beruvchi, balki shaxsni kasbiy jihatdan yo‘naltiruvchi jarayon sifatida ham qaraladi.

10.2. Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasining qonuniyatlari va umumiy tamoyillari

Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasi muayyan qonuniyatlarga tayanadi. Qonuniyat deganda ta’lim jarayonida takrorlanib turadigan, o‘qitish sifati va

natijasiga bevosita ta'sir ko'rsatadigan ichki aloqalar tushuniladi. Psixologiya fanlarini o'qitishda mazmun, metod, talaba faoliyati, o'qituvchi rahbarligi, o'quv sharoiti va baholash natijalari o'zaro bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Birinchi qonuniyat shundan iboratki, psixologik bilimlar mazmuni qanchalik ilmiy va tizimli tanlansa, talabalarning tushunishi shunchalik barqaror bo'ladi. Psixologiya ko'plab tushunchalar, nazariyalar, tajriba natijalari va amaliy vaziyatlarni o'z ichiga olgani uchun ularni mantiqiy ketma-ketlikda joylashtirish muhim. Masalan, idrokni tushuntirmasdan xotira mexanizmlarini, motivatsiyani anglatmasdan shaxs faolligini chuqur izohlash qiyin.

Ikkinchi qonuniyat nazariya bilan amaliyotning bog'liqligidir. Talaba psixologik tushunchalarni faqat ta'rif sifatida emas, balki real hayotdagi namoyon bo'lishi orqali anglaganda bilim mustahkamlanadi. Masalan, temperament turlari mavzusi hayotiy misollar, kuzatish topshiriqlari, o'zini-o'zi tahlil qilish mashqlari va kichik guruh muhokamalari orqali o'tilsa, mavzu ko'proq esda qoladi. Zamonaviy ta'limning xalqaro yondashuvlarida ham bilimni real vaziyatda qo'llash, o'quvchining faol ishtiroki va hayotiy kompetensiyalarni shakllantirish muhim mezon sifatida e'tirof etiladi.

Uchinchi qonuniyat talaba faolligi bilan o'zlashtirish sifati o'rtasidagi bog'liqlikdir. Psixologiya fanlarida passiv tinglash yetarli natija bermaydi. Talaba savol berganda, o'z fikrini bildirganda, kuzatish olib borganda, tajriba natijasini tahlil qilganda, vaziyatli masalalarni hal qilganda va o'z tajribasini ilmiy tushunchalar bilan bog'laganda o'quv faoliyati samarali bo'ladi.

To'rtinchi qonuniyat shaxsga yo'naltirilgan yondashuvning zarurligidir. Psixologiya fanlarini o'qitishda talabaning shaxsiy tajribasi, qiziqishi, bilish uslubi, muloqot madaniyati, kasbiy maqsadi va psixologik tayyorgarligi hisobga olinishi lozim. Har bir talaba bir xil tezlikda fikrlamaydi, ma'lumotni bir xil qabul qilmaydi va bir xil ifodalamaydi. Shu sababli o'qituvchi turli metodlardan uyg'un foydalanishi kerak.

Beshinchi qonuniyat o'qitish natijasi bilan tashxislashning uzviy bog'liqligidir. Psixologiya fanlari bo'yicha nazorat faqat faktlarni eslab qolganlikni aniqlash emas, balki tushunish, tahlil qilish, amaliy vaziyatga qo'llash va xulosa chiqarish darajasini aniqlashi kerak. Shuning uchun test, og'zaki savol-javob, yozma tahlil, vaziyatli topshiriq, amaliy kuzatish va loyiha ishlarini birgalikda qo'llash maqsadga muvofiq.

Ta'lim tamoyillari ushbu qonuniyatlarning amaliy ifodasidir. Tamoyillar o'qituvchiga darsni tashkil etish, o'quv materialini tanlash, metodlarni belgilash va talabalarning faoliyatini boshqarishda metodik asos bo'lib xizmat qiladi. Psixologiya fanlarini o'qitishda umumiy didaktik tamoyillar bilan bir qatorda fanning o'ziga xos xususiyatlaridan kelib chiqadigan maxsus tamoyillarga ham amal qilinadi.

Ilmiylik tamoyili psixologiya fanlarida asosiy o'rinni egallaydi. Bu tamoyil o'quv materialining ilmiy faktlar, ishonchli nazariyalar, tadqiqot natijalari va amaliy tajribaga asoslanishini talab etadi. Psixologik hodisalarni oddiy maishiy taxminlar yoki subyektiv fikrlar asosida tushuntirish yetarli emas. O'qituvchi talabalarga ilmiy tushunchalar bilan hayotiy kuzatishlar o'rtasidagi farqni ko'rsatishi, har bir xulosaning dalilga tayanishi zarurligini anglatishi lozim.

Tizimlilik va izchillik tamoyili psixologik bilimlarni tartibli va bosqichma-bosqich o'rgatishni nazarda tutadi. Har bir mavzu oldingi mavzu bilan bog'lanishi, keyingi mavzuga tayanch yaratishi kerak. Masalan, bilish jarayonlari o'rganilgandan so'ng shaxs, faoliyat va muloqot mavzulariga o'tish mantiqiy asosga ega bo'ladi. O'quv mazmunida izchillik bo'lmasa, talabalarda parcha-parcha bilimlar shakllanadi.

Ko'rgazmalilik tamoyili psixologik hodisalarni tasvir, jadval, sxema, grafik, video, test namunasi, kuzatish jadvali va vaziyatli topshiriqlar orqali tushuntirishni talab qiladi. Psixologiya ko'p hollarda ko'zga ko'rinmaydigan ichki jarayonlarni o'rganganligi sababli, ko'rgazmali vositalar ularni anglashni osonlashtiradi.

Ayniqsa, xotira turlari, diqqat xususiyatlari, motivatsiya omillari, muloqot strukturasini sxema va jadval yordamida tushuntirish samarali hisoblanadi.

Faollik va mustaqillik tamoyili talabani o'quv jarayonida subyekt sifatida ishtirok etishini ta'minlaydi. Bu tamoyilga ko'ra talaba ma'lumotni tayyor holda qabul qilibgina qolmay, uni izlaydi, taqqoslaydi, baholaydi va o'z fikrini bildiradi. Innovatsion pedagogik yondashuvlarda o'quvchi va talabani faol ishtiroki, hamkorlikdagi o'rganish va mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim sifatining muhim belgilaridan biri sifatida qaraladi.¹

Nazariya va amaliyot birligi tamoyili psixologiya fanlarini o'qitishning zarur shartidir. Talaba "diqqat", "xotira", "motiv", "temperament", "xarakter", "ijtimoiy rol", "konflikt" kabi tushunchalarni amaliy vaziyatda tanib olishi va ulardan kasbiy faoliyatda foydalana olishi kerak. Shu maqsadda seminar, trening, vaziyatli masala, rolli o'yin, kuzatish va mini-tadqiqotlardan foydalanish foydalidir.

Tushunarlilik tamoyili o'quv materialining talabalarning tayyorgarlik darajasi, yoshi, kasbiy yo'nalishi va qabul qilish imkoniyatlariga mos bo'lishini bildiradi. Murakkab ilmiy tushunchalar soddagina izoh, misol, taqqoslash va bosqichma-bosqich tahlil orqali tushuntirilsa, o'zlashtirish sifati oshadi. Shu bilan birga, haddan tashqari soddalashtirish ham maqsadga muvofiq emas, chunki bu ilmiylikka putur yetkazadi.

Rivojlantiruvchi ta'lim tamoyili psixologiya darslarining shaxs rivojiga xizmat qilishini nazarda tutadi. Dars jarayonida talaba nafaqat bilim oladi, balki o'z fikrini ifodalash, boshqalar fikrini tinglash, dalil keltirish, o'zini anglash, refleksiya qilish va mustaqil qaror qabul qilishni ham o'rganadi. Psixologiya fanlari aynan shu jihati bilan boshqa ko'plab fanlardan farqlanadi.

10.2-rasm. Psixologiya fanlarini o'qitish tamoyillari tizimi

¹ OECD. *Teachers as Designers of Learning Environments: The Importance of Innovative Pedagogies*. Paris: OECD Publishing, 2018.

10.2-jadval. Psixologiya fanlarini o'qitishda asosiy didaktik tamoyillar

Tamoyil	Mazmuni	Darsdagi qo'llanishi
Ilmiylik	Bilim dalil va nazariyaga asoslanadi	Tadqiqot natijasi va ilmiy tushuncha bilan ishlash
Izchillik	Mavzular mantiqiy tartibda beriladi	Oddiy tushunchadan murakkab tahlilga o'tish
Ko'rgazmalilik	Hodisa obrazli ko'rsatiladi	Sxema, jadval, video va kuzatish kartasi
Faollik	Talaba faol ishtirok etadi	Munozara, vaziyatli masala, guruh ishi
Amaliy yo'naltirish	Bilim kasbiy vaziyatga tatbiq etiladi	Rolli o'yin, trening, mini-tadqiqot
Rivojlantiruvchilik	Shaxsiy va kasbiy sifatlar rivojlanadi	Refleksiya, o'zini baholash, mustaqil xulosa

Psixologiya fanlarini o'qitishda tamoyillar faqat nazariy qoida sifatida qolib ketmasligi kerak. Ular darsning har bir bosqichida amaliy ko'rinishga ega bo'ladi. Masalan, dars boshida mavzuni dolzarblashtirish - onglik va motivatsiya tamoyilini; yangi mavzuni tushuntirishda sxema va misollardan foydalanish - ko'rgazmalilik tamoyilini; talabalarni guruhlarda vaziyat tahliliga jalb qilish - faollik tamoyilini; yakunda refleksiya yozdirish - rivojlantiruvchi ta'lim tamoyilini amalga oshiradi. Shu tarzda tamoyillar o'qituvchining kundalik metodik qarorlariga aylanadi.

Psixologiya darsida savol berish madaniyati ham muhim metodik omildir. Savollar faqat “ta’rifni ayting” yoki “turlarini sanang” shaklida bo’lsa, talaba ko‘proq reproduktiv faoliyat bilan cheklanadi. “Nima uchun?”, “Qanday sharoitda?”, “Bu vaziyatda qaysi psixologik omil kuchliroq?”, “O‘qituvchi qanday yo‘l tutishi kerak?” kabi savollar esa tahliliy fikrlashni rivojlantiradi. Shu bois psixologiya fanlarini o‘qitishda reproduktiv, tahliliy va ijodiy savollar muvozanati saqlanishi zarur.

Metodik qonuniyatlardan yana biri - o‘quv materialining talabaning shaxsiy tajribasi bilan bog‘langanda chuqurroq o‘zlashtirilishidir. Talaba shaxsiy tajribasini mutlaq haqiqat sifatida emas, balki ilmiy tushunchalarni anglash uchun misol sifatida ko‘rishi kerak. O‘qituvchi esa shaxsiy fikr va ilmiy xulosa o‘rtasidagi farqni ko‘rsatadi. Bunday yondashuv psixologik savodxonlikni oshiradi va talabalarda tanqidiy fikrlash madaniyatini shakllantiradi.

Axborot texnologiyalari rivojlangan hozirgi sharoitda psixologiya fanlarini o‘qitishda raqamli vositalardan foydalanish ham muhimdir. Elektron taqdimot, videolavha, onlayn test, virtual muhokama, elektron portfoliolar va ta’lim platformalari talabalarning mustaqil ishlashini kuchaytiradi. Biroq texnologiya darsning maqsadini almashtirmaydi; u faqat mazmunni tushunarli, ko‘rgazmali va interaktiv tashkil etishga xizmat qilishi kerak.¹

10.3. V.N. Karandashev tasnifi asosida psixologiya fanlarini o‘qitish tamoyillari

Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasida V.N. Karandashev tomonidan sistemalashtirilgan tamoyillar alohida ahamiyatga ega. Mazkur tasnif psixologiyani o‘qitishda umumiy didaktik yondashuvlarni psixologik fanlar mazmuniga mos holda qo‘llash imkonini beradi. Bu tasnifda ilmiylik, izchillik, aqliy va hissiy birlik, fanga va shaxsga yo‘naltirilganlik, nazariy va empirik bilimlar birligi, tushunarliklik, ko‘rgazmalilik, faollik, hayot va amaliyot bilan bog‘liqlik, rivojlantiruvchilik kabi tamoyillar ajratib ko‘rsatiladi.

¹ UNESCO. *ICT Competency Framework for Teachers*. Version 3. Paris: UNESCO, 2018.

Ilmiylik tamoyili psixologiya darslarida eng avvalo psixik hodisalarni ilmiy asosda tushuntirishni talab qiladi. Talabalarga psixologik nazariyalar, tajribalar, kuzatish natijalari va ilmiy tushunchalar o'rtasidagi bog'liqlik ko'rsatilishi zarur. Masalan, "xotira" mavzusi faqat kundalik tasavvur asosida emas, balki xotira turlari, eslab qolish jarayoni, unutish omillari, takrorlash va ma'noli o'zlashtirish mexanizmlari bilan bog'liq holda o'rgatiladi.

Izchillik tamoyili har bir mavzuning avvalgi va keyingi mavzular bilan bog'lanishini ta'minlaydi. Psixologiya kursida dastlab psixika va ong haqida umumiy tasavvur berilishi, keyin bilish jarayonlari, shaxs, faoliyat, muloqot, emotsional-irodaviy soha va individual farqlar ketma-ket o'rganilishi maqsadga muvofiq. Agar mavzular uzviy bog'lanmasa, talaba olingan bilimlarni yagona tizim sifatida ko'ra olmaydi.

Aqliy va hissiy birlik tamoyili psixologiya fanlarini o'qitishda juda muhimdir. Psixologiya inson hayoti, shaxsiy tajriba va munosabatlar bilan bog'liq fan bo'lgani uchun darsda faqat mantiqiy izoh yetarli bo'lmaydi. Talaba mavzuni hissiy jihatdan ham anglaganda, ya'ni o'z tajribasi, kuzatuv yoki kelajak kasbi bilan bog'laganda, bilim chuqurroq o'zlashtiriladi. Masalan, konflikt mavzusini real pedagogik vaziyatlar orqali muhokama qilish talabalarda mavzuga nisbatan qiziqish uyg'otadi.

Fanga va shaxsga yo'naltirilgan o'qitish birligi tamoyili psixologiya fanlarining ikki tomonlama vazifasini ifodalaydi. Bir tomondan, talaba psixologiyani ilmiy fan sifatida o'rganadi. Ikkinchi tomondan, bu bilimlar uning shaxsiy rivojlanishiga, o'zini anglashiga, muloqot madaniyatiga va kasbiy pozitsiyasiga ta'sir qiladi. Shu sababli psixologiya darslarida ilmiy bilim bilan shaxsiy refleksiya uyg'un bo'lishi lozim.

Nazariy va empirik bilimlar birligi tamoyili psixologik tushunchalarni tajriba, kuzatish va amaliy topshiriqlar bilan bog'lashni talab etadi. Masalan, diqqatning barqarorligi, taqsimlanishi yoki ko'chishini o'rganishda oddiy tajribalar, test topshiriqlari yoki kuzatish kartalaridan foydalanish mumkin. Bu talabaning nazariy

ma'lumotni faqat yodlab olmasdan, uni amaliy misol orqali tushunishiga yordam beradi.

Tushunarlilik tamoyili psixologiya fanlarida ilmiy atamalarni sodda, lekin mazmunan to'g'ri izohlash zarurligini bildiradi. "Refleksiya", "interiorizatsiya", "frustratsiya", "identifikatsiya", "motivatsiya", "ijtimoiy persepsiya" kabi tushunchalarni izohlashda avval sodda misol, keyin ilmiy ta'rif, so'ng amaliy qo'llanish berilishi foydali. Bu usul talabalarning mavzuni bosqichma-bosqich anglashiga imkon yaratadi.

Ko'rgazmalilik tamoyili psixologik jarayonlarni sxema, jadval, algoritmi, videolavha yoki vaziyatli kartochkalar yordamida tushuntirishni nazarda tutadi. Masalan, "muloqot jarayoni" mavzusida kommunikator, retsipient, axborot, kanal, teskari aloqa, shovqin va kontekst elementlari sxema orqali ko'rsatilsa, talaba jarayonni yaxlit tushunadi. Bunday ko'rgazmalilik ayniqsa murakkab mavzularni o'zlashtirishda yordam beradi.

Faollik tamoyili talabani o'quv jarayonining faol subyektiga aylantiradi. Psixologiya darslarida savol-javob, kichik guruhli tahlil, muammoli vaziyat, rolli o'yin, mini-trening, "case-study", debat, loyiha va refleksiya usullaridan foydalanish talabani fikrlashini faollashtiradi. Faol ishtirok etgan talaba mavzuni chuqurroq anglaydi va kelajak kasbiy faoliyatida qo'llashga tayyor bo'ladi.

Hayot va amaliyot bilan bog'liqlik tamoyili psixologiyani o'qitishda alohida o'rin tutadi. Har bir psixologik tushuncha ta'lim, oila, jamoa, mehnat, muloqot yoki shaxsiy rivojlanish bilan bog'lab tushuntirilishi kerak. Masalan, motivatsiya mavzusi talabani o'qishga munosabati, kasbiy maqsadi, shaxsiy rejasi va o'zini rivojlantirish strategiyasi bilan bog'lansa, mavzu amaliy ahamiyat kasb etadi.

Rivojlantiruvchi xarakter tamoyili psixologiya darslarining natijasi faqat bilim bilan cheklanmasligini anglatadi. Darsdan keyin talaba o'zini, boshqalarni, muloqot jarayonini, shaxsiy kuchli va zaif tomonlarini, kasbiy vaziyatlarni chuqurroq tushuna boshlashi kerak. Shu jihatdan psixologiya fanlari ta'limiy, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni birgalikda bajaradi.

10.3-jadval. Karandashev tasnifi asosida psixologiya fanlarini o‘qitish tamoyillarining amaliy ko‘rinishi

Tamoyil	Metodik ifodasi	Misol
Ilmiylik	Dalilga asoslangan tushuntirish	Xotira tajribasi natijasini tahlil qilish
Aqliy-hissiy birlik	Mavzuni shaxsiy tajriba bilan bog‘lash	Konflikt vaziyatini muhokama qilish
Nazariy-empirik birlik	Tushunchani kuzatish yoki test bilan mustahkamlash	Diqqatni o‘lchash mashqi
Shaxsga yo‘naltirish	Talabning individual tajribasini hisobga olish	O‘zini-o‘zi baholash varaqasi
Hayot bilan bog‘liqlik	Kasbiy vaziyatga tatbiq etish	Pedagogik muloqotdagi xatolarni tahlil qilish
Rivojlantiruvchilik	Refleksiya va mustaqil fikrlashni kuchaytirish	“Men qanday o‘rganyapman?” tahlili

Karandashev tasnifidagi tamoyillar psixologiya kursini rejalashtirishda ham qulay metodik asos bo‘la oladi. O‘qituvchi fan dasturini tahlil qilar ekan, har bir mavzu bo‘yicha ilmiylik, tushunarliklik, ko‘rgazmalilik va amaliy yo‘naltirilganlik darajasini oldindan belgilashi mumkin. Masalan, “shaxs psixologiyasi” mavzusida nazariy tushunchalar ko‘p bo‘lgani uchun ularni jadval, klaster va taqqoslash usullari bilan tushuntirish kerak. “Muloqot psixologiyasi” mavzusida esa rolli o‘yin, suhbat, keys va teskari aloqa mashqlari ko‘proq natija beradi.

Bu tamoyillar baholash jarayonida ham ahamiyatlidir. Agar dars ilmiylik va amaliy yo‘naltirilganlik asosida tashkil etilgan bo‘lsa, baholash ham faqat yodlangan ma’lumotni emas, balki tahlil, izohlash va tatbiq etish ko‘nikmalarini aniqlashi kerak. Shu maqsadda talabaga qisqa test bilan birga vaziyatli topshiriq, tushuncha xaritasi, kuzatish natijasi yoki reflektiv yozuv berilishi mumkin. Bu baholashni yanada haqqoniy va rivojlantiruvchi qiladi.

Mazkur tamoyillarni amalga oshirishda o‘qituvchi darsning har bir bosqichini puxta loyihalashi kerak. Avvalo, mavzuning maqsadi aniqlanadi. Keyin asosiy tushunchalar, muammoli savollar, ko‘rgazmali vositalar, amaliy topshiriqlar va

baholash mezonlari belgilanadi. Dars yakunida talabaning mavzuni qanday tushungani, qaysi ko'nikmani egallagani va qaysi savollar bo'yicha qo'shimcha ishlashi zarurligi aniqlanadi.

10.4. Oliy ta'limda psixologiya fanlarini o'qitish tamoyillari va ularning amaliy ahamiyati

Oliy ta'limda psixologiya fanlarini o'qitish maktab yoki kollej bosqichidagi o'qitishdan farq qiladi. Oliy ta'limda talabadan mustaqil izlanish, ilmiy manbalar bilan ishlash, nazariy qarashlarni solishtirish, amaliy vaziyatlarni tahlil qilish va kasbiy nuqtai nazardan xulosa chiqarish talab etiladi. Shu sababli oliy ta'limda psixologiya fanlarini o'qitish tamoyillari chuqurroq metodik mazmunga ega bo'ladi.

Oliy ta'limning asosiy vazifalaridan biri mehnat bozori talablariga javob bera oladigan, zamonaviy bilim va ko'nikmalarga ega mutaxassis tayyorlashdir. Bu vazifa psixologiya fanlarini o'qitishda ham namoyon bo'ladi. Talaba psixologik nazariyalarni o'zlashtirish bilan birga ularni pedagogik, ijtimoiy, boshqaruv, kommunikativ va tarbiyaviy muammolarni hal etishda qo'llay olishi kerak. Oliy ta'limni rivojlantirishga qaratilgan strategik hujjatlarda ham ta'lim sifatini oshirish, mustaqil fikrlaydigan kadrlar tayyorlash va amaliy yo'naltirilgan o'qitishni kuchaytirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan.

Oliy ta'limda onglilik tamoyili talabaning o'rganilayotgan mavzuni nima uchun o'rganayotganini anglashini talab qiladi. Talaba psixologik bilimni kelajak kasbi, shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy faoliyati bilan bog'lay olsa, o'quv motivatsiyasi kuchayadi. Shu bois har bir mavzu boshida uning kasbiy ahamiyati, amaliy qo'llanish sohasi va kutilayotgan natijasi tushuntirilishi maqsadga muvofiq.

Faollik tamoyili oliy ta'limda alohida kuchga ega. Talabalar ma'ruza jarayonida asosiy fikrlarni yozib borishi, seminar va amaliy mashg'ulotlarda savollarga javob berishi, tahliliy topshiriqlarni bajarishi, kichik tadqiqotlar o'tkazishi va mustaqil ishlarni himoya qilishi zarur. Psixologiya fanlarida faollikni oshirish uchun keys-stadi, interfaol suhbat, psixologik trening elementlari, pedagogik vaziyatlar tahlili va portfoliodan foydalanish mumkin.

Mustaqillik tamoyili talabani o'z bilimni mustaqil kengaytirishi bilan bog'liq. Oliy ta'limda psixologiya fanlari bo'yicha mustaqil ta'lim topshiriqlari oddiy konspekt yozish bilan cheklanmasligi kerak. Talaba ilmiy maqola tahlili, psixologik kuzatish, kichik so'rovnoma, vaziyatli masala yechimi, taqdimot, esse, glossariy yoki reflektiv kundalik tayyorlashi mumkin. Bu topshiriqlar talabani bilish faoliyatini mustaqil boshqarishga o'rgatadi.

Amaliy yo'naltirilganlik tamoyili psixologiya fanlarini o'qitishda ayniqsa zarur. Masalan, "muloqot psixologiyasi" mavzusida talabalar real muloqot vaziyatlarini tahlil qiladi; "shaxs psixologiyasi" mavzusida o'zini-o'zi baholash, individual farqlar va kasbiy tanlov masalalari ko'rib chiqiladi; "pedagogik psixologiya" mavzusida o'quv motivatsiyasi, o'qituvchi-talaba munosabati, darsda psixologik muhit yaratish yo'llari o'rganiladi.

Oliy ta'limda fanlararo bog'liqlik tamoyili ham muhimdir. Psixologiya pedagogika, sotsiologiya, falsafa, etika, menejment, informatika, tibbiyot va huquq fanlari bilan uzviy bog'liq. Masalan, pedagogik psixologiya pedagogika bilan, ijtimoiy psixologiya sotsiologiya bilan, mehnat psixologiyasi menejment bilan, kognitiv psixologiya informatika va sun'iy intellekt masalalari bilan aloqador. Fanlararo yondashuv talabalarda kengroq dunyoqarash hosil qiladi.

Tizimli baholash tamoyili o'qitish natijalarini aniqlashda muhim o'rin tutadi. Psixologiya fanlarida baholash faqat yakuniy imtihon bilan cheklanmasligi kerak. Joriy nazorat, oraliq nazorat, mustaqil ishlar, seminar faolligi, amaliy topshiriqlar, loyiha va yakuniy tahlil birgalikda talabani o'zlashtirish darajasini ko'rsatadi. Kompetensiyaviy yondashuvda baholash talabani bilimni amalda qo'llash, tahlil qilish va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini ham qamrab olishi lozim.

Oliy ta'limda ko'rgazmalilik va raqamli vositalardan foydalanish tamoyili ham zamonaviy talabdir. Psixologiya fanlarida elektron testlar, onlayn so'rovlar, interaktiv taqdimotlar, video tahlillar, virtual guruh muhokamalari va elektron portfoliolar o'qitish samaradorligini oshiradi. Shu bilan birga, har qanday raqamli

vosita pedagogik maqsadga xizmat qilishi, talaba e'tiborini chalg'itmasligi va mavzuni chuqurroq o'zlashtirishga yordam berishi kerak.

10.4-jadval. Oliy ta'limda psixologiya fanlarini o'qitish tamoyillarini qo'llash yo'llari

Tamoyil	Oliy ta'limdagi ko'rinishi	Talabada shakllanadigan natija
Onglilik	Mavzuning kasbiy ahamiyatini tushuntirish	O'qishga ichki motivatsiya
Mustaqillik	Ilmiy manba, esse, loyiha, kuzatish ishlari	Mustaqil izlanish malakasi
Amaliy yo'naltirish	Keys, trening, rolli o'yin, vaziyatli tahlil	Kasbiy vaziyatni hal etish
Fanlararo bog'liqlik	Psixologiyani pedagogika, sotsiologiya, menejment bilan bog'lash	Kompleks fikrlash
Tizimli baholash	Joriy, oraliq, yakuniy va portfolioli baholash	O'z-o'zini nazorat qilish
Raqamli qo'llab-quvvatlash	Platforma, test, video, elektron taqdimot	Axborot bilan ishlash kompetensiyasi

O'zbekiston sharoitida psixologiya fanlarini o'qitishda milliy qadriyatlar, oila va mahalla tarbiyasi, muloqot madaniyati, hurmat, bag'rikenglik, jamoaviylik, mas'uliyat va insonparvarlik tamoyillarini hisobga olish muhim. Chunki psixologik bilim talabaning kasbiy malakasiga xizmat qilish bilan birga uning ma'naviy-axloqiy pozitsiyasini ham mustahkamlaydi. Shu jihatdan psixologiyani o'qitish milliy va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligida tashkil etilishi zarur.

Oliy ta'limda psixologiya fanlarini o'qitishning samaradorligi o'qituvchi mahoratiga, o'quv materialining mazmuniga, metodlar xilma-xilligiga, talabalarning faolligiga va natijalarni baholashning adolatli tashkil etilishiga bog'liq. Agar bu omillar o'zaro uyg'un bo'lsa, psixologiya darsi nazariy ma'ruza emas, balki talabaning shaxsiy va kasbiy rivojlanish maydoniga aylanadi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasining predmeti nimadan iborat?
2. Psixologiya fanlarini o'qitish metodikasining obyekti va subyektlarini izohlang.
3. Psixologiya fanlarini o'qitishning asosiy maqsadini O'zbekiston oliy ta'limi talablari bilan bog'lab tushuntiring.

4. Fundamental va amaliy psixologiya yo‘nalishlari o‘rtasidagi farqni misollar asosida tahlil qiling.
5. Psixologiya fanlarini o‘qitish metodikasining asosiy vazifalarini sanab bering.
6. Psixologiya fanlarini o‘qitishdagi asosiy qonuniyatlarni izohlang.
7. Ilmiylik, tizimlilik va ko‘rgazmalilik tamoyillarini psixologiya darsi misolida tushuntiring.
8. V.N. Karandashev tasnifida keltirilgan tamoyillarning amaliy ahamiyatini tahlil qiling.
9. Oliy ta’limda psixologiya fanlarini o‘qitishda mustaqil ta’lim topshiriqlarining o‘rnini izohlang.
10. Psixologiya fanlarini o‘qitishda raqamli ta’lim vositalaridan foydalanishning afzallik va cheklovlarini ko‘rsating.
11. “Pedagogik psixologiya” fanidan bitta mavzu tanlab, unga mos metod, vosita va baholash shaklini taklif qiling.
12. O‘zbekiston ta’lim tizimida psixologik bilimlarning zarurligini hayotiy misollar asosida asoslang.

11-MAVZU. DARS O‘QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISH SHAKLI SIFATIDA

Tayanch so‘zlar: o‘quv faoliyati, dars, dars tipi, aralash dars, yangi materialni o‘rganish darsi, bilimlarni mustahkamlash, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish, umumlashtirish va tizimlashtirish, nazorat va tuzatish, darsga qo‘yiladigan talablar, mustaqil ta’lim, ma’ruza, seminar, amaliy mashg‘ulot, laboratoriya mashg‘uloti.

11.1. O‘quv faoliyatini tashkil etish shakllari

Ta’lim jarayonining natijadorligi faqat o‘quv mazmuni yoki o‘qituvchi mahoratiga emas, balki o‘quv faoliyatini qanday shaklda tashkil etishga ham bevosita bog‘liq. O‘quv faoliyatining tashkiliy shakli deganda o‘qituvchi va ta’lim

oluvchilarning ma'lum maqsad, vaqt, joy, tartib va metodik shartlar asosida birgalikda olib boradigan o'quv harakatlari tushuniladi. Shakl ta'lim mazmunining tashqi ifodasi bo'lib, unda kim o'qitadi, kim o'rganadi, qanday guruh bilan ishlanadi, qaysi vaqtda, qaysi vositalar yordamida va qanday natijaga erishilishi belgilab olinadi.

O'zbekiston ta'lim tizimida o'quv faoliyatini tashkil etish shakllari bosqich va yo'nalishlarning xususiyatiga qarab farqlanadi. Umumiy o'rta ta'limda dars asosiy shakl bo'lsa, oliy va professional ta'limda ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya mashg'uloti, konsultatsiya, mustaqil ta'lim, kurs ishi, malakaviy amaliyot va ilmiy-tadqiqot ishlari o'zaro uyg'unlashadi. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'limning uzluksizligi, izchilligi va shaxsga yo'naltirilganligi muhim tamoyil sifatida belgilangan bo'lib, bu hol o'quv faoliyatini tashkil etish shakllarini ham zamonaviy talablar asosida takomillashtirishni taqozo etadi.

Oliy ta'limda o'quv jarayonini tashkil etish davlat ta'lim standarti, malaka talablari, o'quv reja, fan dasturi, ishchi fan dasturi va o'quv jarayoni jadvali asosida amalga oshiriladi. Har bir fan bo'yicha nazariy va amaliy mashg'ulotlar hajmi, mustaqil ta'lim topshiriqlari, nazorat turlari hamda baholash mezonlari oldindan belgilab olinadi. Bu tartib o'qituvchi va talabaning faoliyatini bir tizimga keltiradi, o'quv natijalarini rejalashtirish va baholash imkonini yaratadi. Oliy ta'limda kredit-modul tizimiga o'tish jarayoni ham aynan o'quv faoliyatini aniq rejalashtirish, talabaning mustaqil ishlash ulushini oshirish va ta'lim natijasini shaffof baholashga xizmat qiladi.

O'quv faoliyatini tashkil etish shakllarini to'g'ri tanlashda fan mazmuni, ta'lim bosqichi, talabalarning tayyorgarlik darajasi, auditoriya imkoniyatlari, texnik vositalar, o'quv maqsadi va kutilayotgan natijalar hisobga olinadi. Masalan, psixologiya fanlarida nazariy tushunchalarni bayon qilish uchun ma'ruza, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish uchun seminar, test va kuzatish metodlarini o'rganish uchun amaliy mashg'ulot, eksperimental topshiriqlarni bajarish uchun

laboratoriya mashg'uloti maqsadga muvofiq bo'ladi. Demak, har bir shakl o'zining didaktik vazifasi bilan ajralib turadi.

11.1-rasm. O'quv faoliyatini tashkil etish shakllarining umumiy modeli

Ma'ruza oliy ta'limda o'quv materialini tizimli, ilmiy va umumlashtirilgan tarzda bayon etish shaklidir. U orqali talabalarga fanning nazariy asoslari, asosiy tushunchalar, qonuniyatlar, metodologik yondashuvlar va murakkab muammolar izohlanadi. Ma'ruza faqat axborot berish emas, balki talabaning fikrlashini yo'naltirish, muammoli savol qo'yish, ilmiy manbalar bilan ishlashga undash va mustaqil ta'lim uchun metodik asos yaratish vazifasini bajaradi.

Seminar mashg'uloti talabalar tomonidan avval o'rganilgan nazariy ma'lumotlarni muhokama qilish, mustahkamlash va tahlil qilishga xizmat qiladi. Seminarda talaba ma'ruzada eshitgan yoki mustaqil o'qigan bilimlarini qayta ishlab, o'z fikrini asoslashga, savol berishga, bahs yuritishga va ilmiy adabiyotlar bilan ishlashga o'rganadi. Seminar mashg'ulotining samaradorligi talabalar tayyorgarligi, berilgan savollarning muammoliligi va o'qituvchining muloqotni boshqarish mahoratiga bog'liq.

Amaliy mashg'ulot nazariy bilimlarni amalda qo'llash, ko'nikma va malakalarni shakllantirishga qaratiladi. Psixologiya fanlarida amaliy mashg'ulotlar kuzatish, suhbat, test, anketa, keys tahlili, psixologik vaziyatlarni baholash, kichik

guruhli mashqlar va trening elementlari asosida tashkil etilishi mumkin. Bunda talaba tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki amaliy vazifani bajaruvchi, tahlil qiluvchi va xulosa chiqaruvchi subyekt sifatida qatnashadi.

Laboratoriya mashg'uloti amaliy mashg'ulotning murakkabroq ko'rinishi bo'lib, unda maxsus jihoz, o'lchov vositasi, dasturiy ta'minot yoki eksperimental metodlardan foydalaniladi. Psixologiya fanlarida laboratoriya ishlari diqqat, xotira, idrok, tafakkur, emotsional holat, reaksiyalar tezligi, muloqot xususiyatlari kabi jarayonlarni o'rganishda qo'llanishi mumkin. Laboratoriya mashg'uloti talabaga psixologik fakti bevosita kuzatish, qayd etish, natijani tahlil qilish va ilmiy xulosa chiqarish imkonini beradi.

Konsultatsiya o'qituvchi va talaba o'rtasidagi maslahatlashuv shakli bo'lib, unda fan bo'yicha murakkab savollar, mustaqil ta'lim topshiriqlari, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi, amaliyot yoki nazoratga tayyorgarlik masalalari muhokama qilinadi. Konsultatsiya yakka tartibda yoki kichik guruh bilan o'tkazilishi mumkin. Uning asosiy vazifasi talabaning mustaqil o'quv faoliyatini yo'naltirish, mavjud qiyinchiliklarni aniqlash va ularni bartaraf etish bo'yicha metodik yordam ko'rsatishdir.

Mustaqil ta'lim talabaning o'quv jarayonidagi eng muhim faoliyat turlaridan biridir. U o'quv adabiyotlarini o'rganish, ma'ruza va seminar mashg'ulotlariga tayyorgarlik ko'rish, amaliy topshiriqlarni bajarish, referat, esse, taqdimot, glossariy, test, loyiha va tadqiqot ishlari tayyorlashni qamrab oladi. Mustaqil ta'lim talabaning o'zini o'zi boshqarish, vaqtni rejalashtirish, axborotni izlash, saralash va tahlil qilish kompetensiyasini rivojlantiradi.

11.1-jadval. O'quv faoliyati shakllari va ularning psixologiya fanlaridagi didaktik vazifalari

O'quv faoliyati shakli	Asosiy didaktik vazifasi	Psixologiya fanlaridagi qo'llanish namunasi
Ma'ruza	Nazariy bilimlarni tizimli bayon qilish	"Shaxs psixologiyasi" mavzusidagi asosiy nazariyalarni tushuntirish
Seminar	Bilimlarni muhokama qilish va mustahkamlash	"Temperament va xarakter" bo'yicha ilmiy qarashlarni tahlil qilish
Amaliy mashg'ulot	Ko'nikma va malakalarni shakllantirish	Kuzatish kartasi tuzish, keys tahlili bajarish
Laboratoriya ishi	Eksperimental va tadqiqiy faoliyatni tashkil etish	Diqqat yoki xotirani o'lchash bo'yicha tajriba o'tkazish
Konsultatsiya	Talabaga metodik yordam berish	Kurs ishi rejasi yoki tadqiqot metodini aniqlashtirish
Mustaqil ta'lim	Talabaning individual izlanishini kuchaytirish	Ilmiy maqola tahlili, referat, esse, taqdimot tayyorlash

O'quv faoliyatini samarali tashkil etish uchun shakllar bir-biridan ajratilgan holda emas, balki yaxlit tizim sifatida qo'llanishi lozim. Ma'ruzada berilgan nazariy bilim seminarda muhokama qilinadi, amaliy mashg'ulotda qo'llanadi, laboratoriya ishida tekshiriladi, mustaqil ta'limda kengayadi, konsultatsiyada aniqlashtiriladi va nazorat jarayonida baholanadi. Shu tarzda o'quv faoliyati izchil, bosqichli va maqsadga yo'naltirilgan mazmun kasb etadi.

Psixologiya fanlarini o'qitishda o'quv faoliyatining tashkiliy shakllari talabalarning kasbiy tayyorgarligiga bevosita ta'sir qiladi. Chunki psixologik bilimlar amaliy hayot bilan chambarchas bog'liq. Talaba darsda shaxs, muloqot, motivatsiya, emotsiya, guruh dinamikasi, konflikt, individual farqlar, o'quv faoliyati va tarbiya jarayoni haqida nazariy ma'lumot oladi. Keyin bu ma'lumotlarni seminar va amaliy mashg'ulotlarda tahlil qiladi. Natijada u kelajak kasbiy faoliyatida pedagogik-psixologik vaziyatlarga ongli va ilmiy asoslangan yondashishga tayyorlanadi.

11.2. Dars tiplari. M.I. Maxmutov bo'yicha dars tiplari

Dars ta'lim jarayonini tashkil etishning eng keng tarqalgan, barqaror va didaktik jihatdan puxta shaklidir. Dars belgilangan vaqt davomida bir xil yoki yaqin tayyorgarlik darajasiga ega bo'lgan ta'lim oluvchilar guruhi bilan o'qituvchi rahbarligida olib boriladigan o'quv mashg'ulotidir. Darsda ta'limning maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari, nazorat va baholash jarayoni yagona tizimga birlashadi. Shu jihatdan dars ta'lim mazmunini amaliy faoliyatga aylantiradigan asosiy pedagogik maydon hisoblanadi.

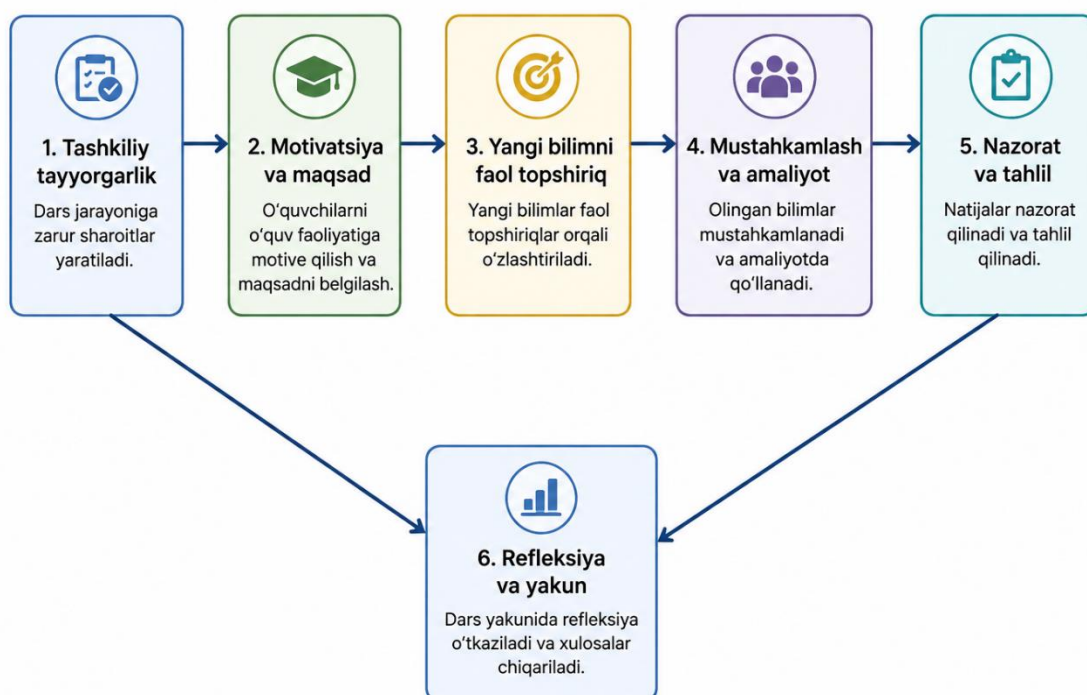
Darsning mohiyati shundaki, unda o'qituvchi va o'quvchi yoki talaba o'rtasida maqsadli o'quv hamkorligi yuzaga keladi. O'qituvchi o'quv materialini tanlaydi, tushuntiradi, muammoli vaziyat yaratadi, faoliyatni boshqaradi, savollar beradi, baholaydi va tuzatish kiritadi. Ta'lim oluvchi esa tinglaydi, kuzatadi, fikrlaydi, savol beradi, amaliy topshiriq bajaradi, xulosa chiqaradi va o'z faoliyatini baholaydi. Shuning uchun dars faqat bilim berish shakli emas, balki shaxsni rivojlantirish, tarbiyalash va ijtimoiylashuvga tayyorlash vositasidir.

Zamonaviy darsning o'ziga xos xususiyati uning natijaga yo'naltirilganligidadir. Har bir darsda maqsad aniq qo'yilishi, kutilayotgan natija belgilanishi va dars yakunida bu natijaga qay darajada erishilgani tahlil qilinishi kerak. O'zbekiston ta'lim tizimida ta'lim sifati, kompetensiyaviy yondashuv va amaliy ko'nikmalarni rivojlantirish masalasi ustuvor yo'nalish sifatida ko'rilmogda. Shu sababli darslarda faqat nazariy axborotni yetkazish emas, balki ta'lim oluvchining mustaqil fikrlashi, amaliy faoliyati va o'zlashtirish darajasini muntazam kuzatib borish muhimdir.

Dars tipologiyasi didaktikaning muhim masalalaridan biridir. Dars tiplarini tasniflashda turli mezonlar qo'llanadi: didaktik maqsad, o'quv materialining xususiyati, o'qitish metodlari, o'quvchilarning faoliyat darajasi, nazorat shakli va dars tuzilishi. Masalan, ayrim tasniflarda darslar yangi bilim berish, mustahkamlash, umumlashtirish, nazorat qilish va aralash darslarga ajratiladi. Boshqa yondashuvlarda ma'ruza-dars, suhbat-dars, ekskursiya-dars, amaliy dars, laboratoriya darsi kabi metodik shakllar asos qilib olinadi.

M.I. Maxmutov tomonidan tavsiya etilgan dars tipologiyasi didaktik maqsadlar uyg'unligiga asoslanadi. Unga ko'ra darslar aralash dars, yangi materiallarni o'rganish darsi, bilimlarni mustahkamlash va ko'nikma-malaka shakllantirish darsi, umumlashtirish va tizimlashtirish darsi, bilim, mahorat va ko'nikmalarni nazorat qilish hamda tuzatish darsi kabi turlarga ajratiladi. Bu tasnif o'qituvchiga dars maqsadini aniqlash, mashg'ulot bosqichlarini rejalashtirish va metodlarni oqilona tanlashda yordam beradi.

11.2-rasm. Dars bosqichlarining umumiy didaktik modeli

Dars tipi o'qituvchi tomonidan tasodifan tanlanmaydi. U o'rganilayotgan mavzuning mazmuni, o'quvchilarning tayyorgarligi, avvalgi bilimlar, darsning o'quv rejadagi o'рни, nazorat zarurati va amaliy topshiriqlarning xususiyatiga qarab belgilanadi. Masalan, yangi mavzu katta hajmli va murakkab bo'lsa, yangi materialni o'rganish darsi tanlanadi. Agar mavzu bo'yicha asosiy tushunchalar avval o'tilgan bo'lsa, mustahkamlash yoki umumlashtirish darsi maqsadga muvofiq bo'ladi. Agar o'quvchilar bilimida kamchiliklar aniqlansa, nazorat va tuzatish darsi tashkil etiladi.

Dars tiplarini bilish o'qituvchiga dars tuzilishini ongli ravishda loyihalash imkonini beradi. Aralash darsda bir nechta didaktik vazifa bajariladi: o'tgan mavzu takrorlanadi, yangi material o'rganiladi, mustahkamlash amalga oshiriladi va uyga vazifa beriladi. Yangi materialni o'rganish darsida asosiy e'tibor yangi tushuncha, qonuniyat yoki faktlarni anglashga qaratiladi. Mustahkamlash darsida esa olingan bilimlar mashq, amaliy topshiriq va muammoli vaziyatlar orqali qo'llanadi.

Umumlashtirish va tizimlashtirish darsi bir bo‘lim yoki mavzular majmuasi yakunida o‘tkazilib, o‘quvchilar bilimini yaxlit tizimga keltirishga xizmat qiladi. Nazorat va tuzatish darsi esa o‘zlashtirish darajasini aniqlash, xatolarni topish va ularni bartaraf etishga qaratiladi. Demak, har bir dars tipi o‘ziga xos didaktik vazifani bajaradi, lekin ular bir-biridan butunlay ajralgan emas. Amaliyotda dars tiplari o‘zaro uyg‘unlashib, darsning samaradorligini ta’minlaydi.

11.2-jadval. Dars tiplari va ularning didaktik vazifalari

Dars tipi	Asosiy maqsad	Yetakchi faoliyat	Psixologiya fanidan misol
Aralash dars	Bir nechta didaktik vazifani birlashtirish	Takrorlash, tushuntirish, mustahkamlash	"Diqqat" mavzusida uy vazifasi, yangi bilim va mashq
Yangi materialni o‘rganish darsi	Yangi tushuncha va qonuniyatlarni anglatish	Tushuntirish, muammoli savol, kuzatish	"Xotira turlari"ni o‘rganish
Mustahkamlash darsi	Bilimni ko‘nikmaga aylantirish	Mashq, keys, amaliy topshiriq	Xotira bo‘yicha tajriba natijasini tahlil qilish
Umumlashtirish darsi	Bilimlarni tizimlashtirish	Taqqoslash, jadval, klaster, xulosa	"Bilish jarayonlari" bo‘limini umumlashtirish
Nazorat va tuzatish darsi	O‘zlashtirishni aniqlash va xatoni bartaraf etish	Test, yozma ish, tahlil, tuzatish	"Shaxs psixologiyasi" bo‘yicha oraliq nazorat

Zamonaviy dars tipologiyasini qo‘llashda o‘qituvchi o‘quvchilar faoliyatini faollashtirishga alohida e’tibor qaratishi kerak. Har qanday dars tipi faqat o‘qituvchi monologi asosida tashkil etilsa, uning rivojlantiruvchi imkoniyati kamayadi. Shu bois aralash darsda ham, yangi materialni o‘rganish darsida ham, nazorat darsida ham savol-javob, muammoli vaziyat, juftlikda ishlash, kichik guruhli tahlil, refleksiya va o‘z-o‘zini baholash elementlaridan foydalanish maqsadga muvofiq.

Dars tipini to‘g‘ri tanlash dars sifatini oshiradi. Masalan, “Muloqot psixologiyasi” mavzusini o‘qitishda birinchi darsda yangi material o‘rganilishi, ikkinchi darsda rolly o‘yinlar orqali muloqot ko‘nikmalari mustahkamlanishi, uchinchi darsda turli muloqot vaziyatlari umumlashtirilishi, keyingi darsda esa nazorat va tuzatish ishlari amalga oshirilishi mumkin. Bunday ketma-ketlik o‘quv materialining bosqichma-bosqich va chuqur o‘zlashtirilishini ta’minlaydi.

11.3. Aralash dars

Aralash dars maktab, professional ta’lim va oliy ta’lim amaliyotida eng ko‘p uchraydigan dars tiplaridan biridir. Uning “aralash” deb atalishiga sabab shuki,

bunday darsda bir vaqtning o'zida bir nechta didaktik vazifa bajariladi: o'tgan mavzu takrorlanadi, uy vazifasi tekshiriladi, yangi mavzu o'rganiladi, bilimlar mustahkamlanadi, nazorat elementlari qo'llanadi va keyingi dars uchun topshiriq beriladi. Bu dars tipi ayniqsa o'quv jarayonining muntazamligini saqlashda qulay hisoblanadi.

Aralash darsning samarali bo'lishi uning bosqichlarini puxta tashkil etishga bog'liq. Odatda bunday dars tashkiliy qismdan boshlanadi. Bu bosqichda o'qituvchi auditoriya tayyorgarligini, o'quvchilarning darsga munosabatini, zarur vositalar mavjudligini aniqlaydi. Keyin o'tgan mavzu yuzasidan qisqa savol-javob yoki uy vazifasini tekshirish amalga oshiriladi. Bu bosqich yangi mavzuga kirish uchun didaktik ko'priq vazifasini bajaradi.

Aralash darsda yangi mavzuni o'rganish bosqichi eng muhim qismlardan biridir. O'qituvchi mavzuni tushuntirishda o'quvchilarning avvalgi bilimlariga tayanadi, asosiy tushunchalarni ajratadi, misollar keltiradi va mavzuning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Psixologiya fanlarida yangi mavzuni o'rganishda hayotiy vaziyatlardan foydalanish ayniqsa samarali. Masalan, "motivatsiya" mavzusida talabalarning o'qishga bo'lgan ichki va tashqi motivlari haqida qisqa muhokama tashkil etish mumkin.

Yangi material o'rganilgach, dastlabki mustahkamlash bosqichi o'tkaziladi. Bu bosqichda o'qituvchi savollar, mashqlar, jadval to'ldirish, kichik topshiriqlar yoki amaliy vaziyatlar orqali o'quvchilarning mavzuni qanday tushunganini aniqlaydi. Agar xatolar uchrasa, darhol tuzatish kiritiladi. Aralash darsning afzalligi ham shundaki, o'qituvchi dars davomida o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini kuzatib boradi va zarur pedagogik yordamni o'z vaqtida beradi.

Aralash dars yakunida o'qituvchi asosiy fikrlarni umumlashtiradi, o'quvchilarning faoliyatini baholaydi, dars maqsadiga qay darajada erishilganini ko'rsatadi va uyga vazifa beradi. Uy vazifasi darsda o'rganilgan materialni mustahkamlashga, mustaqil fikrlashga yoki keyingi mavzuga tayyorgarlik ko'rishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak. Psixologiya fanlarida uy vazifasi sifatida kuzatish

topshirig‘i, qisqa esse, test tuzish, real vaziyatni tahlil qilish yoki ilmiy manba bilan ishlash berilishi mumkin.

11.3-jadval. Aralash darsning metodik tuzilishi

Aralash dars bosqichi	O‘qituvchi faoliyati	Ta’lim oluvchi faoliyati	Kutiladigan natija
Tashkiliy qism	Darsga tayyorgarlikni aniqlaydi	Diqqatini jamlaydi	O‘quv muhitiga kirish
O‘tgan mavzuni takrorlash	Savol beradi, uy vazifasini tekshiradi	Javob beradi, izohlaydi	Avvalgi bilimlar faollashadi
Yangi mavzu	Tushuntiradi, misol keltiradi	Tinglaydi, yozadi, savol beradi	Yangi bilim shakllanadi
Mustahkamlash	Mashq va topshiriq beradi	Amaliy bajaradi	Ko‘nikma shakllanadi
Nazorat va tuzatish	Xatolarni aniqlaydi	O‘z javobini tekshiradi	Teskari aloqa yuzaga keladi
Yakun va vazifa	Xulosa qiladi, topshiriq beradi	Reja tuzadi	Mustaqil ta’limga yo‘nalish olinadi

Aralash darsning afzalligi uning moslashuvchanligidadir. Bir dars doirasida o‘qituvchi takrorlash, tushuntirish, mashq qilish va baholash ishlarini uyg‘unlashtiradi. Biroq bunday darsda vaqtni to‘g‘ri taqsimlash juda muhim. Agar o‘tgan mavzuni tekshirish cho‘zilib ketsa, yangi mavzuga yetarli vaqt qolmaydi. Agar yangi mavzu haddan tashqari ko‘p axborot bilan yuklansa, mustahkamlashga imkon bo‘lmaydi. Shu sababli aralash darsda har bir bosqich uchun aniq vaqt belgilanadi.

Aralash darsni psixologiya fanlarida tashkil etishda interfaol metodlardan foydalanish samarali natija beradi. Masalan, dars boshida “blits-savol”, yangi mavzu bosqichida muammoli vaziyat, mustahkamlashda “klaster”, “insert”, “aqliy hujum”, “T-jadval”, “case-study” kabi metodlar qo‘llanishi mumkin. Bunda dars faqat o‘qituvchi nutqiga tayanib qolmaydi, balki o‘quvchilarning faol bilish jarayoniga aylanadi.

Aralash darsning tarbiyaviy imkoniyatlari ham kengdir. Darsda talabalar o‘z fikrini asoslash, boshqalarni tinglash, jamoada ishlash, xatoni tan olish, o‘z faoliyatini baholash, vaqtni qadrlash va mas’uliyatli bo‘lishga o‘rganadilar. Shuning uchun aralash darsning har bir bosqichi nafaqat bilim berishga, balki shaxsiy sifatlarni rivojlantirishga ham xizmat qilishi lozim.

11.4. Yangi materiallarni o'rganish darsi

Yangi materiallarni o'rganish darsi ta'lim oluvchilarga avval to'liq o'rganilmagan tushuncha, qonuniyat, nazariya, fakt yoki faoliyat usulini anglatishga qaratilgan dars tipidir. Bunday darsda asosiy e'tibor yangi bilimni idrok etish, tushunish, dastlabki tahlil qilish va uni avvalgi bilimlar bilan bog'lashga qaratiladi. Mavzu murakkab, nazariy jihatdan muhim yoki keyingi mavzular uchun asos bo'lsa, yangi materialni o'rganish darsi alohida ahamiyat kasb etadi.

Yangi materialni o'rganish darsining muvaffaqiyati o'qituvchining mavzuni qanday kiritishiga bog'liq. Dars boshida o'quvchilarda mavzuga nisbatan ehtiyoj va qiziqish uyg'otilishi kerak. Buning uchun muammoli savol, hayotiy voqea, qisqa tajriba, statistik ma'lumot, video lavha yoki taqqoslashdan foydalanish mumkin. Masalan, psixologiya fanida "diqqat" mavzusini boshlashdan oldin o'quvchilarga bir vaqtning o'zida ikki topshiriq bajarish taklif qilinsa, ular diqqatning taqsimlanishi va cheklanganligi haqida amaliy tasavvur hosil qiladilar.

Yangi materialni bayon qilishda ilmiylik, tushunarliklik va izchillik tamoyillari muhimdir. O'qituvchi mavzudagi asosiy tushunchalarni ajratib beradi, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi, murakkab atamalarni sodda misollar bilan izohlaydi. Psixologiya fanlarida mavhum tushunchalarni tushuntirishda ko'rgazmali sxemalar, real pedagogik vaziyatlar, tajriba natijalari va kundalik hayotdan olingan misollar juda foydali. Bu talabalarning bilimni faqat eslab qolish emas, balki mazmunan anglashiga yordam beradi.

Yangi materialni o'rganish darsida o'qituvchi turli shakllardan foydalanishi mumkin: ma'ruza, tushuntirish, evristik suhbat, muammoli bayon, darslik bilan mustaqil ishlash, tajriba, namoyish, keys tahlili yoki kichik guruhli izlanish. Bitta darsda bu shakllarning bir nechtasi uyg'unlashishi ham mumkin. Masalan, avval o'qituvchi mavzuning umumiy nazariy asoslarini tushuntiradi, keyin talabalar kichik guruhlarda misollarni tahlil qiladi, so'ng umumiy xulosa chiqariladi.

Yangi materialni o'rganishda o'quvchilarning passiv tinglovchi bo'lib qolmasligi zarur. Buning uchun o'qituvchi dars davomida savollar berib boradi,

“Nima uchun?”, “Qanday holatda?”, “Agar shunday bo‘lsa, qanday natija chiqadi?” kabi fikrlashga undovchi topshiriqlar beradi. Psixologiya fanlari mazmunan inson hayoti bilan bog‘liq bo‘lgani uchun har bir mavzuni o‘quvchilarning shaxsiy tajribasi, kuzatuvi yoki kelajak kasbi bilan bog‘lash mumkin.

Yangi materialni o‘rganish darsining yakunida dastlabki mustahkamlash o‘tkazilishi maqsadga muvofiq. Bu bosqichda o‘quvchilar asosiy tushunchalarni qayta aytadi, sxema tuzadi, jadvalni to‘ldiradi, qisqa test bajaradi, misol keltiradi yoki yangi bilimni amaliy vaziyatga qo‘llaydi. O‘qituvchi shu orqali mavzu qanchalik tushunilganini aniqlaydi. Agar tushunarsiz joylar aniqlansa, keyingi darsga qoldirmasdan, darhol izoh beriladi.

Yangi materialni o‘rganish darsi mustaqil ta’lim bilan uzviy bog‘lanishi kerak. Dars yakunida beriladigan topshiriq talabaning mavzuni chuqurlashtirishiga xizmat qilishi lozim. Masalan, “xotira” mavzusidan keyin talabalarga xotirani rivojlantirish usullari bo‘yicha qisqa tavsiyalar tayyorlash, “muloqot” mavzusidan keyin real suhbat jarayonini kuzatish, “motivatsiya” mavzusidan keyin o‘z o‘quv motivlarini tahlil qilish topshirilishi mumkin.

Yangi materialni o‘rganish darsida o‘qituvchi darslikdagi matnni shunchaki qayta aytib bermasligi kerak. Darsning qiymati o‘qituvchining ilmiy ma’lumotni tizimlashtirishi, murakkab tushunchalarni osonlashtirishi, mantiqiy bog‘lanishlarni ochib berishi va o‘quvchilarga mustaqil fikrlash uchun yo‘l ko‘rsatishida namoyon bo‘ladi. Shundagina yangi bilim o‘quvchi ongida barqaror tushunchaga aylanadi.

11.5. Bilimlarni mustahkamlash, ko‘nikma va malakalarni shakllantirish darsi

Bilimlarni mustahkamlash darsi o‘quvchilar yoki talabalar avval o‘rgangan nazariy ma’lumotlarni yanada chuqurroq anglash, ularni amalda qo‘llash, ko‘nikma va malakalarga aylantirishga qaratilgan dars tipidir. Bilim mustahkam bo‘lishi uchun u qayta ishlanishi, takrorlanishi, amaliy vazifalarda qo‘llanishi va turli vaziyatlar bilan bog‘lanishi zarur. Shuning uchun mustahkamlash darsi o‘rganilgan

materialni oddiy takrorlash bilan cheklanmaydi, balki uni faoliyatga tatbiq etishni talab qiladi.

Psixologiya fanlarida mustahkamlash darslari ayniqsa muhimdir. Chunki psixologik tushunchalar ko‘pincha nazariy va mavhum xarakterga ega. Masalan, “motiv”, “ehtiyoj”, “temperament”, “qobiliyat”, “stress”, “konflikt”, “refleksiya” kabi tushunchalarni o‘quvchilar faqat ta’rif orqali emas, balki real vaziyatlar, amaliy topshiriqlar, kuzatish va tahlil orqali mustahkam o‘zlashtiradilar. Bu jarayonda bilim ko‘nikmaga, ko‘nikma esa barqaror malakaga aylana boshlaydi.

Bilimlarni mustahkamlash darsida og‘zaki savol-javob, yozma mashq, test, jadval tuzish, klaster, taqqoslash, keys tahlili, rolli o‘yin, kichik guruhlarda ishlash, tajriba natijasini izohlash kabi metodlardan foydalanish mumkin. Masalan, “temperament tiplari” mavzusida talabalar turli shaxsiy vaziyatlarni tahlil qilib, xulq-atvordagi temperamentga xos belgilarni ajratadilar. “Muloqot” mavzusida esa ular dialog, aktiv tinglash, savol berish va qayta aloqa usullarini mashq qiladilar.

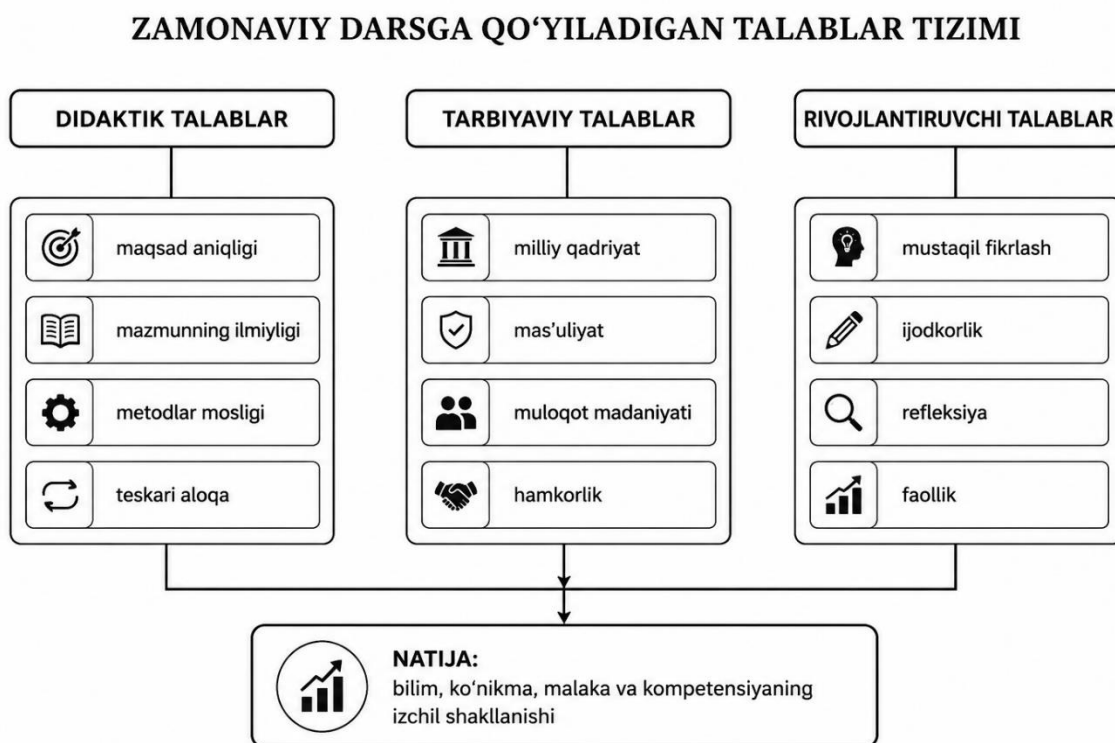
Ko‘nikma va malakalarni shakllantirish darslarida o‘quvchi yoki talabaning mustaqil harakati markaziy o‘ringa chiqadi. O‘qituvchi vazifani tushuntiradi, bajarish tartibini ko‘rsatadi, mezonlarni belgilaydi, jarayonni kuzatadi va zarur hollarda maslahat beradi. Ta’lim oluvchi esa topshiriqni bajaradi, xatolarini aniqlaydi, natijani baholaydi va qayta bajarish orqali malakasini mustahkamlaydi. Bunday darslarda faqat natija emas, bajarish jarayoni ham muhimdir.

Mustahkamlash darslarida differensial yondashuvdan foydalanish maqsadga muvofiq. O‘quvchilarning tayyorgarlik darajasi bir xil bo‘lmasligi mumkin. Ba’zi o‘quvchilar oddiy mashqlarni bajarishga muhtoj bo‘lsa, boshqalari murakkab tahliliy topshiriqlarni bajarishga tayyor bo‘ladi. Shu bois o‘qituvchi topshiriqlarni oddiydan murakkabga, reproduktivdan ijodiyga, yakka bajarishdan guruhli ishlashga qarab tashkil etadi.

Bilimlarni mustahkamlash jarayonida nazorat va teskari aloqa alohida ahamiyatga ega. O‘qituvchi o‘quvchilarning javoblarini faqat baholash uchun emas, balki ularni to‘g‘ri yo‘naltirish uchun ham kuzatadi. Xatolar tahlili, o‘z-o‘zini

baholash, juftlikda tekshirish, “men nimani tushundim?”, “nimada qiynaldim?”, “qaysi savol ochiq qoldi?” kabi reflektiv savollar dars samaradorligini oshiradi.

11.3-rasm. Zamonaviy darsga qo‘yiladigan talablar tizimi

Mustahkamlash darsida ko‘nikma va malakalar bosqichma-bosqich shakllanadi. Avval o‘qituvchi namunani ko‘rsatadi, keyin o‘quvchilar uni o‘qituvchi yordamida bajaradilar, so‘ng mustaqil bajarishga o‘tadilar. Psixologiya fanlarida bu jarayon, masalan, psixologik kuzatish metodini o‘rganishda namoyon bo‘ladi: dastlab o‘qituvchi kuzatish mezonlarini tushuntiradi, keyin birgalikda kuzatish jadvali tuziladi, so‘ng talaba mustaqil kuzatish olib boradi va natijani tahlil qiladi.

Mustahkamlash darslari O‘zbekiston ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirishda muhim vositadir. Chunki kompetensiya bilimni amaliy vaziyatda qo‘llash qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi. Agar o‘quvchi nazariy ta’rifni bilsa-yu, uni real muammoga tatbiq eta olmasa, o‘qitish natijasi yetarli bo‘lmaydi. Shu bois mustahkamlash darslari bilim, ko‘nikma va malakalarni kasbiy-amaliy faoliyat bilan bog‘lashga yo‘naltiriladi.

11.6. Umumlashtirish va tizimlashtirish darsi

Umumlashtirish va tizimlashtirish darsi ma'lum bir mavzu, bo'lim yoki kurs yakunida o'tkazilib, o'quvchilarning avval o'zlashtirgan bilimlarini yagona tizimga keltirishga xizmat qiladi. Bunday darslarda asosiy maqsad yangi bilim berish emas, balki mavjud bilimlarni tartibga solish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash, umumiy xulosalar chiqarish va muhim g'oyalarni ajratib ko'rsatishdir. Shu sababli umumlashtirish darsi o'quv materialini chuqur anglashga yordam beradi.

Psixologiya fanlarida umumlashtirish darslari bo'limlar o'rtasidagi mantiqiy bog'liqlikni ko'rsatishda ayniqsa zarur. Masalan, "Bilish jarayonlari" bo'limi yakunida sezgi, idrok, diqqat, xotira, tafakkur va nutq o'rtasidagi bog'lanishlar ko'rib chiqiladi. "Shaxs psixologiyasi" bo'limida esa temperament, xarakter, qobiliyat, motivatsiya va o'z-o'zini anglash jarayonlari yagona shaxs tuzilmasi doirasida umumlashtiriladi.

Umumlashtirish darsida o'qituvchi o'quvchilarga tayyor xulosalarni berib qo'yishdan ko'ra, ularni xulosaga olib keladigan faoliyatni tashkil etishi muhim. Buning uchun jadval, sxema, klaster, konseptual xarita, taqqoslash jadvali, "Venn diagrammasi", savol-javob, kichik guruhli muhokama, umumlashtiruvchi test va keys tahlilidan foydalanish mumkin. Bunday metodlar o'quvchilarni alohida faktlardan umumiy qonuniyatlarga o'tishga o'rgatadi.

Umumlashtirish darsining muhim vazifalaridan biri bilimlardagi bo'shliqlarni aniqlashdir. O'quvchilar avval o'tilgan materialni qayta ko'rib chiqish jarayonida qaysi tushunchalarni yaxshi o'zlashtirganini, qaysi mavzular bo'yicha qo'shimcha izoh zarurligini ko'ra boshlaydi. O'qituvchi esa umumlashtirish orqali keyingi bo'limga o'tish uchun tayanch bilimlar yetarliligini baholaydi.

Tizimlashtirish jarayonida o'quvchilarga mavzularni tartiblashtirish topshiriqlari berish foydali. Masalan, psixologiya fanida "psixik jarayonlar - psixik holatlar - shaxs xususiyatlari" tasnifi tuziladi; "ta'lim jarayoni - motivatsiya - idrok - xotira - nazorat" bog'lanishi ko'rsatiladi; "muloqot - kommunikatsiya - interaksiya - persepsiya" tushunchalari izohlanadi. Bu usul o'quvchilarning fragmentar bilimlarini yaxlit tizimga aylantiradi.

11.4-jadval. Umumlashtirish va tizimlashtirish darsida qo'llaniladigan metodik usullar

Umumlashtirish usuli	Mazmuni	Psixologiya darsidagi qo'llanishi
Konseptual xarita	Tushunchalar bog'lanishini chizma ko'rinishida berish	Bilish jarayonlari aloqasini ko'rsatish
Venn diagrammasi	O'xshash va farqli jihatlarni taqqoslash	Temperament va xarakter farqlarini tahlil qilish
Umumlashtiruvchi savollar	Muammoli savollar orqali xulosa chiqarish	Shaxs rivojlanish omillarini izohlash
Klaster	Markaziy tushuncha atrofida g'oyalarni jamlash	"Motivatsiya" tushunchasini tarmoqlash
Keys tahlili	Real vaziyatda bilimlarni qo'llash	Konfliktli pedagogik vaziyatni tahlil qilish

Umumlashtirish darsi ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantiradi. Chunki ular alohida mavzularni qayta eslabgina qolmay, ularning mohiyatini taqqoslaydi, farqli va umumiy tomonlarini ajratadi, asosiy tushunchalarni ikkinchi darajali ma'lumotlardan farqlaydi. Bu jarayon nazariy bilimlarni chuqurlashtirish bilan birga kasbiy tafakkurni ham shakllantiradi.

Umumlashtirish va tizimlashtirish darslari oraliq va yakuniy nazoratlarga tayyorgarlikda ham muhim ahamiyatga ega. Agar o'quvchi bo'lim mazmunini tizimli anglagan bo'lsa, u nazorat topshiriqlarini faqat yodlangan javoblar orqali emas, balki mantiqiy fikrlash asosida bajaradi. Shu sababli o'qituvchi har bir katta bo'lim yakunida umumlashtiruvchi mashg'ulot rejalashtirishi maqsadga muvofiq.

11.7. Bilim, mahorat va ko'nikmalarni nazorat qilish va tuzatish darsi

Nazorat va tuzatish darsi o'quvchilarning ma'lum mavzu, bo'lim yoki kurs bo'yicha egallagan bilim, ko'nikma va malakalari darajasini aniqlash, baholash va mavjud kamchiliklarni bartaraf etishga qaratilgan dars tipidir. Bunday darslar o'qituvchiga o'quv jarayonining real natijasini ko'rish, o'quvchilarga esa o'z bilim darajasini anglash imkonini beradi. Nazorat darsi faqat baho qo'yish vositasi emas, balki o'qitish jarayonini takomillashtirish mexanizmidir.

Nazorat va tuzatish darsida birinchi bosqichda topshiriqlar mazmuni, baholash mezonlari va bajarish tartibi tushuntiriladi. Ikkinchi bosqichda o'quvchilar test, yozma ish, og'zaki javob, amaliy topshiriq, keys tahlili yoki loyiha himoyasi orqali o'z bilimini namoyon qiladi. Uchinchi bosqichda natijalar tahlil qilinadi,

xatolar aniqlanadi va ularni tuzatish yo'llari belgilanadi. To'rtinchi bosqichda o'quvchilarga mustaqil ishlash uchun tavsiyalar beriladi.

Psixologiya fanlarida nazorat topshiriqlari turli ko'rinishda bo'lishi mumkin. Masalan, atamalarni izohlash, tushunchalarni taqqoslash, psixologik vaziyatni tahlil qilish, test natijasini sharhlash, kuzatish jadvalini to'ldirish, nazariy qarashlar asosida xulosa chiqarish, muloqotdagi xatolarni aniqlash kabi vazifalar talabanning faqat eslab qolgan bilimini emas, balki amaliy fikrlashini ham baholaydi.

Oliy ta'limda talabalar bilimini nazorat qilish oraliq va yakuniy nazoratlar orqali amalga oshiriladi. Amaliy, seminar, laboratoriya mashg'ulotlaridagi faollik, mustaqil ta'lim topshiriqlari va fan bo'yicha yakuniy nazorat natijalari talabanning umumiy bahosini shakllantirishda muhim o'rin tutadi.¹ Shu sababli nazorat va tuzatish darslarini adolatli, ochiq va aniq mezonlar asosida tashkil etish zarur.

Nazorat darsining samaradorligi topshiriqlarning sifatiga bog'liq. Juda oson topshiriqlar o'quvchilarning real bilim darajasini ko'rsatmaydi, haddan tashqari murakkab topshiriqlar esa motivatsiyani pasaytirishi mumkin. Shuning uchun topshiriqlar oddiy, o'rtacha va murakkab darajada tuziladi. Psixologiya fanlarida reproduktiv savollar bilan bir qatorda tahliliy, amaliy va ijodiy topshiriqlar ham berilishi kerak.

Tuzatish bosqichi nazorat darsining eng muhim qismidir. Agar o'quvchilar xatolari tahlil qilinmasa, nazorat faqat baholash vositasiga aylanib qoladi. Tuzatish jarayonida o'qituvchi umumiy xatolarni doskada yoki taqdimot orqali ko'rsatadi, noto'g'ri tushunilgan atamalarni qayta izohlaydi, namunaviy javoblarni tahlil qiladi va o'quvchilarni o'z javoblarini qayta ko'rib chiqishga undaydi. Bu jarayon o'quvchilarda o'z-o'zini nazorat qilish madaniyatini shakllantiradi.

Nazorat va tuzatish darslarida psixologik muhit ham muhimdir. O'quvchi yoki talaba nazoratni qo'rqinchli jarayon sifatida emas, o'z bilimini aniqlash, kamchiliklarini bilish va rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilishi kerak.

¹ O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirining "Oliy ta'lim muassasalarida talabalar bilimini nazorat qilish va baholash tizimi to'g'risidagi nizomni tasdiqlash haqida"gi 19-2018-son buyrug'i. 2018-yil 9-avgust.

O'qituvchi baholashda adolat, xolislik, aniqlik va xayrixohlik tamoyillariga amal qilsa, nazorat jarayoni o'quv motivatsiyasini pasaytirmaydi, aksincha, o'quvchining o'z ustida ishlashga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi.

Nazorat va tuzatish darsida raqamli vositalardan foydalanish ham samarali bo'lishi mumkin. Elektron testlar, onlayn so'rovnomalar, avtomatik natija chiqaruvchi platformalar, elektron portfoliolar va masofaviy baholash vositalari o'qituvchiga tezkor teskari aloqa beradi. Biroq har qanday raqamli baholash vositasi metodik maqsadga mos bo'lishi, talabaning mustaqil fikrlashini cheklamasligi va baholash mezonlari bilan uyg'un bo'lishi kerak.

11.8. Darsga qo'yiladigan talablar

Zamonaviy dars didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablarning uyg'unligi asosida tashkil etilishi lozim. Didaktik talablar darsning o'quv maqsadi, mazmuni, metodlari, vositalari va baholash jarayoniga tegishli. Tarbiyaviy talablar darsda shaxsiy fazilatlar, milliy va umuminsoniy qadriyatlar, muloqot madaniyati, mas'uliyat va hamkorlikni shakllantirishga qaratiladi. Rivojlantiruvchi talablar esa ta'lim oluvchining tafakkuri, nutqi, ijodkorligi, mustaqilligi, refleksiyasi va kasbiy kompetensiyasini rivojlantirishni nazarda tutadi.

Darsga qo'yiladigan birinchi talab - maqsadning aniqligidir. O'qituvchi darsni boshlashdan oldin "bu darsda o'quvchi nimani biladi?", "nimani bajara oladi?", "qanday xulosa chiqaradi?" degan savollarga javob topishi kerak. Maqsad umumiy, mavhum va baholash qiyin bo'lgan shaklda emas, balki aniq natija ko'rinishida belgilanadi. Masalan, "diqqat haqida ma'lumot berish" o'rniga "o'quvchilar diqqatning asosiy xususiyatlarini izohlaydi va ularni amaliy misollar bilan farqlaydi" tarzida maqsad qo'yish maqsadga muvofiq.

Ikkinchi talab - mazmunning ilmiyligi va hayot bilan bog'liqligidir. Dars mazmuni fan yutuqlari, o'quv dasturi talablari va o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga mos bo'lishi kerak. Psixologiya darslarida ilmiy tushunchalar kundalik hayotdagi oddiy tasavvurlar bilan almashtirib yuborilmasligi lozim. Shu bilan birga,

mavzu faqat nazariy darajada qolib ketmasdan, ta'lim, oila, jamoa, muloqot, kasbiy faoliyat va shaxsiy rivojlanish bilan bog'lanishi zarur.

Uchinchi talab - metod va vositalarning maqsadga mosligidir. Darsda qo'llaniladigan metodlar o'quv maqsadi, mavzu mazmuni va ta'lim oluvchilarning tayyorgarligiga mos tanlanadi. Agar maqsad tushunchani anglatish bo'lsa, tushuntirish va ko'rgazmalilik zarur bo'ladi. Agar maqsad ko'nikma shakllantirish bo'lsa, amaliy mashq, keys, rolli o'yin va mustaqil topshiriqlar qo'llanadi. Agar maqsad nazorat bo'lsa, test, yozma ish, og'zaki so'rov yoki amaliy baholash tanlanadi.

To'rtinchi talab - o'quvchilarning faolligini ta'minlashdir. Zamonaviy darsda o'quvchi faqat tinglovchi bo'lib qolmasligi kerak. U savol beradi, fikr bildiradi, muhokamada qatnashadi, mashq bajaradi, natijani tahlil qiladi va o'z faoliyatini baholaydi. O'qituvchi esa o'quvchilarni faol harakatga jalb etadigan metodik vaziyat yaratadi. Bu talab Yangi O'zbekiston sharoitida mustaqil fikrlaydigan, tashabbuskor va mas'uliyatli shaxsni tarbiyalash vazifasi bilan hamohangdir.

Beshinchi talab - darsda vaqtni oqilona taqsimlashdir. Har bir bosqich uchun vaqt oldindan belgilanmasa, darsning ayrim qismlari cho'zilib ketishi yoki muhim bosqichlarga vaqt qolmasligi mumkin. Ayniqsa aralash darslarda takrorlash, yangi mavzu, mustahkamlash va yakun bosqichlari muvozanatda bo'lishi kerak. O'qituvchi dars rejasini tuzishda asosiy va ikkinchi darajali materiallarni ajratib oladi.

Oltinchi talab - teskari aloqani yo'lga qo'yishdir. Dars davomida o'qituvchi o'quvchilar mavzuni qanday tushunayotganini kuzatib borishi kerak. Buning uchun qisqa savollar, mini-testlar, signal kartochkalari, og'zaki izoh, juftlikda tekshirish, "bir daqiqalik yozuv" yoki refleksiya varaqalaridan foydalanish mumkin. Teskari aloqa o'qituvchiga darsni tezkor ravishda tuzatish imkonini beradi.

Yettinchi talab - darsning tarbiyaviy yo'nalishidir. Har bir darsda o'quvchilar nafaqat bilim oladi, balki ma'lum ijtimoiy va shaxsiy fazilatlarini ham egallaydi. Psixologiya darslarida insonni hurmat qilish, muloqot madaniyati, bag'rikenglik,

mas'uliyat, o'z-o'zini anglash, jamoada ishlash, boshqalar fikrini tinglash kabi fazilatlarni shakllantirish uchun keng imkoniyat mavjud. O'qituvchi mavzu mazmunidan kelib chiqib tarbiyaviy vazifalarni ham belgilaydi.

Sakkizinchi talab - darsning rivojlantiruvchi xarakteridir. Dars o'quvchining faqat xotirasini emas, balki tafakkuri, nutqi, tasavvuri, ijodiy yondashuvi va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini ham rivojlantirishi kerak. Psixologiya fanlarida tahliliy savollar, muammoli vaziyatlar, kuzatish topshiriqlari, refleksiya mashqlari va kichik tadqiqotlar rivojlantiruvchi darsni tashkil etishning samarali vositalaridir.

Darsga tayyorgarlik ko'rishda o'qituvchi bir necha bosqichni amalga oshiradi. Avvalo, mavzu o'quv dasturidagi o'rni bilan birga tahlil qilinadi. Keyin dars maqsadi, kutiladigan natijalar, asosiy tushunchalar, metodlar, vositalar, topshiriqlar va baholash mezonlari belgilanadi. Shundan so'ng darsning bosqichlari, vaqt taqsimoti, mustaqil ish shakllari va uy vazifasi rejalashtiriladi. Agar dars psixologiya fanidan bo'lsa, o'qituvchi mavzuga mos hayotiy vaziyat, kuzatish namunasi, psixologik test yoki amaliy topshiriq tayyorlashi maqsadga muvofiq.

Darsni loyihalashda o'qituvchi o'quvchilar yoshini, individual xususiyatlarini, o'quv motivatsiyasini, guruhdagi psixologik muhitni, fan bo'yicha tayyorgarlik darajasini hisobga oladi. Ayniqsa psixologiya fanlarida ayrim mavzular shaxsiy tajriba, his-tuyg'u va munosabatlar bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu sababli o'qituvchi darsni ehtiyotkorlik, pedagogik odob va xayrixohlik asosida tashkil etishi kerak.

Zamonaviy darsning muhim belgilaridan biri raqamli va axborot vositalaridan oqilona foydalanishdir. Interaktiv taqdimot, elektron test, video tahlil, onlayn so'rov, elektron resurslar, masofaviy ta'lim platformalari darsni boyitadi. Biroq texnologiya darsning o'rnini bosmaydi, balki o'qituvchi belgilagan didaktik maqsadga xizmat qiladi. Shuning uchun raqamli vositalar tanlanayotganda ularning mazmun, metod va natija bilan mosligi hisobga olinadi.

11.5-jadval. Zamonaviy darsga qo'yiladigan asosiy talablar

Darsga qo'yiladigan talab	Mazmuni	Amaliy bajarilish yo'li
Maqsad aniqqligi	Kutiladigan natija belgilanishi	Dars boshida natijani e'lon qilish
Ilmiylik	Mazmunning ilmiy asoslanganligi	Atamalarni aniq izohlash, fakt va misollar keltirish
Faollik	O'quvchilarni faol jalb qilish	Savol, keys, guruhli ish, refleksiya
Tizimlilik	Mavzularning o'zaro bog'liqligi	Avvalgi bilimlarga tayanish, sxema tuzish
Amaliy yo'nalish	Bilimni hayot bilan bog'lash	Real vaziyatni tahlil qilish
Teskari aloqa	O'zlashtirishni kuzatish	Mini-test, savol-javob, o'z-o'zini baholash
Tarbiyaviylik	Shaxsiy sifatlarni shakllantirish	Hamkorlik, muloqot, mas'uliyatni qo'llab-quvvatlash

Darsning sifatini oshirish uchun o'qituvchi o'z faoliyatini doimiy tahlil qilib borishi zarur. Darsdan keyingi refleksiya jarayonida o'qituvchi “maqsadga erishildimi?”, “qaysi metod samarali bo‘ldi?”, “qaysi o'quvchilar qiynaldi?”, “qaysi savol ochiq qoldi?”, “keyingi darsda nimani o'zgartirish kerak?” kabi savollarga javob beradi. Bunday tahlil pedagogik mahoratni rivojlantirishga xizmat qiladi.

Dars o'quv faoliyatini tashkil etishning asosiy shakli sifatida ta'limning barcha komponentlarini birlashtiradi. Unda maqsad, mazmun, metod, vosita, faoliyat, nazorat va natija o'zaro bog'langan holda namoyon bo'ladi. Shu bois darsni zamonaviy talablar asosida tashkil etish o'quvchilarning bilim, ko'nikma, malaka va kompetensiyalarini rivojlantirishning asosiy shartlaridan biridir.

11-mavzu bo'yicha metodik izohlar va amaliy qo'llash yo'nalishlari

Darsni o'quv faoliyatini tashkil etish shakli sifatida tahlil qilishda o'qituvchi bir necha muhim jihatlarni nazardan qochirmasligi kerak. Birinchidan, har bir dars o'quvchi yoki talaba uchun ma'lum didaktik tajriba yaratadi. Bu tajriba orqali ta'lim oluvchi yangi bilimni qabul qiladi, avvalgi bilimlarini qayta tiklaydi, o'z fikrini tekshiradi, boshqalar bilan muloqotga kirishadi va o'z faoliyatiga baho beradi. Ikkinchidan, dars o'qituvchi uchun ham pedagogik kuzatish maydonidir. U dars davomida o'quvchilarning qiziqishi, faolligi, savol berishi, xatolari, mustaqil fikrlash darajasi va guruhdagi psixologik muhitni baholaydi.

Psixologiya fanlarini o'qitishda darsning tarbiyaviy va rivojlantiruvchi imkoniyatlari keng. Masalan, “emotsiyalar” mavzusini o'rganishda o'quvchilar o'z his-tuyg'ularini anglash, emotsional holatni boshqarish, stressli vaziyatlarda o'zini

tutish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqadilar. "Muloqot psixologiyasi" mavzusida esa hurmat, tinglash madaniyati, fikr bildirish, bahs yuritish va kelishuvga erishish ko'nikmalari shakllanadi. "Shaxs rivojlanishi" mavzusida o'quvchilar o'zini anglash, maqsad qo'yish, qobiliyatlarini baholash va o'z ustida ishlash haqida fikr yuritadilar.

Darsda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish ham muhimdir. Psixologiya fanlari inson, shaxs, muloqot, axloqiy tanlov, jamoa va tarbiya bilan bog'liq bo'lgani uchun unda milliy tarbiya mazmuni tabiiy ravishda aks etadi. Masalan, oilada muloqot, ustoz-shogird an'anasi, jamoada hurmat, kattalarni e'zozlash, kichiklarga g'amxo'rlik, do'stlik va hamkorlik kabi qadriyatlar psixologik mavzular bilan bog'lab tushuntirilishi mumkin. Bunda o'qituvchi mavzuni shior darajasida emas, real vaziyat va amaliy tahlil orqali yoritishi zarur.

Darsda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olish alohida ahamiyatga ega. Kichik yoshdagi o'quvchilar ko'proq ko'rgazmali va amaliy faoliyat orqali o'rganadilar. O'smirlar munozara, savol-javob va o'z fikrini himoya qilishga ko'proq qiziqadilar. Talabalar esa ilmiy manba, kasbiy vaziyat, amaliy topshiriq va mustaqil tadqiqot orqali bilimni chuqurroq o'zlashtiradilar. Shu sababli darsni tashkil etish shakli ta'lim oluvchining rivojlanish bosqichiga mos bo'lishi kerak.

Dars jarayonida pedagogik muloqotning sifati o'quv natijasiga kuchli ta'sir qiladi. O'qituvchining nutqi aniq, mantiqli, ilmiy va samimiy bo'lishi lozim. Savollar o'quvchini fikrlashga undashi, javoblar esa hurmat bilan tinglanishi kerak. O'qituvchi xatoni jazolash vositasi emas, rivojlanish manbai sifatida ko'ra olsa, darsda ijodiy va erkin muhit yuzaga keladi. Ayniqsa psixologiya fanlarida o'quvchilarning shaxsiy fikri, kechinmasi va tajribasiga ehtiyotkorlik bilan yondashish zarur.

Darsni loyihalashda texnologik xarita tuzish foydali. Texnologik xaritada mavzu, maqsad, kutilayotgan natijalar, tayanch tushunchalar, foydalaniladigan metodlar, vositalar, bosqichlar, vaqt taqsimoti, o'quvchi faoliyati, o'qituvchi

faoliyati va baholash mezonlari ko'rsatiladi. Bunday xarita o'qituvchiga darsni tizimli tashkil etish, ortiqcha vaqt yo'qotmaslik va dars yakunida natijani baholash imkonini beradi.

Quyida psixologiya fanidan aralash dars uchun qisqa metodik namuna beriladi. Mavzu: "Diqqat va uning xususiyatlari". Dars maqsadi: o'quvchilar diqqatning barqarorligi, taqsimlanishi, ko'chishi va hajmini izohlaydi hamda amaliy misollarda farqlaydi. Dars boshida o'qituvchi qisqa tajriba o'tkazadi: o'quvchilarga bir vaqtning o'zida matnni o'qish va belgilarni sanash topshiriladi. Keyin ular qaysi qiyinchiliklarga duch kelganini aytadi. Shu orqali mavzuga motivatsion kirish yaratiladi. Yangi mavzu bosqichida diqqat xususiyatlari tushuntiriladi. Mustahkamlashda o'quvchilar real hayotdan misollar keltiradi. Yakunda mini-test va refleksiya o'tkaziladi.

Dars samaradorligini baholashda faqat baho qo'yish yetarli emas. O'qituvchi o'quvchi mavzuni qanday anglaganini, qaysi faoliyat turida faollashganini, qaysi ko'nikmani egallaganini va qaysi savollar bo'yicha qo'shimcha yordamga muhtojligini aniqlashi kerak. Shuning uchun dars yakunida qisqa refleksiya o'tkazish maqsadga muvofiq: "Bugun nimani bildim?", "Qaysi topshiriq qiyin bo'ldi?", "Bu bilimni qayerda qo'llayman?", "Keyingi darsda nimani aniqlashtirmoqchiman?" kabi savollar o'quvchilarning o'z-o'zini tahlil qilish malakasini rivojlantiradi.

O'qituvchi darsdan keyin o'z pedagogik faoliyatini ham tahlil qilishi zarur. Bunda darsning maqsadi, metodlar samarasi, vaqt taqsimoti, o'quvchilar faolligi, texnik vositalardan foydalanish, baholashning adolatligi, darsdagi psixologik muhit va kutilgan natijaga erishish darajasi ko'rib chiqiladi. Bunday refleksiya keyingi darslarni takomillashtirishga xizmat qiladi. Pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki, doimiy tahlil qilinadigan darslar izchil ravishda sifat jihatdan yaxshilanib boradi.

Darsga qo'yiladigan zamonaviy talablarning amaliy bajarilishi ta'lim oluvchilarda mustaqil fikrlash, muloqotga kirishish, jamoada ishlash, axborotni

tahlil qilish, bilimni amaliy vaziyatga tatbiq etish va o'z faoliyatini baholash ko'nikmalarini shakllantiradi. Shu bois darsni tashkil etish masalasi faqat metodik masala emas, balki ta'lim sifati, shaxs rivoji va jamiyat ehtiyoji bilan bog'liq muhim pedagogik vazifadir.

Darsni loyihalashda o'qituvchi uchun metodik tekshiruv mezonlari

Darsni sifatli tashkil etish uchun o'qituvchi mashg'ulotdan oldin metodik tekshiruv mezonlariga tayanishi mumkin. Bunday mezonlar dars rejasining puxtaligini, mazmunning maqsadga mosligini, metodlarning o'quvchilar ehtiyojiga muvofiqligini va baholash jarayonining adolatli tashkil etilishini aniqlashga yordam beradi. Ayniqsa psixologiya fanlarini o'qitishda har bir darsda ilmiylik, hayotiylik, ehtiyotkor pedagogik muloqot va refleksiv tahlil birgalikda hisobga olinishi zarur.

Birinchi mezon - dars maqsadining aniq va o'lchanadigan bo'lishidir. Maqsad talaba dars oxirida qanday bilimni izohlashi, qaysi ko'nikmani bajarishi yoki qanday xulosaga kelishini ko'rsatishi kerak. Masalan, "xotira haqida tushuncha berish" umumiy maqsad bo'lsa, "talabalar xotira turlarini farqlaydi, ularga misol keltiradi va xotirani rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiya ishlab chiqadi" aniq natijaga yo'naltirilgan maqsad hisoblanadi.

Ikkinchi mezon - dars mazmunining ortiqcha axborot bilan yuklanmasligidir. O'qituvchi mavzudagi eng muhim tushunchalarni ajratishi, ikkinchi darajali ma'lumotlarni mustaqil ta'limga qoldirishi mumkin. Bu talabalar e'tiborini asosiy g'oyalarga jamlashga yordam beradi. Psixologiya fanlarida har bir mavzu bo'yicha ko'plab nazariy qarashlar mavjudligi sababli darsda ularni tanlash va tartiblashtirish alohida metodik mahorat talab qiladi.

Uchinchi mezon - faoliyatlarning almashinuvidir. 80 daqiqalik mashg'ulotda faqat ma'ruza usuli qo'llansa, talabalar diqqatining pasayishi ehtimoli kuchayadi. Shuning uchun tushuntirish, savol-javob, kichik topshiriq, muammoli vaziyat, juftlikda ishlash va yakuniy refleksiya navbatma-navbat qo'llanishi maqsadga muvofiq. Faoliyatlarning bunday almashinuvi o'quvchilarning diqqatini saqlab turadi va bilimni turli kanallar orqali o'zlashtirish imkonini beradi.

To'rtinchi mezon - darsning inklyuziv va xayrixoh muhitda tashkil etilishidir. Har bir talaba o'z fikrini bildirishga, savol berishga va xato qilish orqali o'rganishga haqli ekanini his qilishi kerak. Psixologiya darslarida shaxsiy tajribalar muhokama qilinishi mumkinligi sababli o'qituvchi talabalar fikriga hurmat bilan yondashadi, shaxsga tegadigan baholovchi mulohazalardan qochadi va ilmiy-odobiy muloqot me'yorlariga amal qiladi.

Beshinchi mezon - baholashning o'quv maqsadiga mosligidir. Agar dars maqsadi amaliy vaziyatni tahlil qilish bo'lsa, faqat test savollaridan foydalanish yetarli bo'lmashligi mumkin. Bunday vaziyatda keys tahlili, qisqa yozma javob, taqdimot, kuzatish natijasi yoki amaliy topshiriq baholash vositasi sifatida tanlanadi. Baholash mezonlari oldindan tushuntirilsa, talabalarda baholashga nisbatan ishonch va mas'uliyat kuchayadi.

Oltinchi mezon - darsdan keyingi metodik tahlildir. O'qituvchi har bir mashg'ulotdan so'ng qisqa tahlil qilib, qaysi bosqich yaxshi o'tganini, qaysi topshiriq qiyinchilik tug'dirganini, qaysi talabalarga qo'shimcha yordam zarurligini va keyingi darsda nimalarni o'zgartirish kerakligini belgilab boradi. Bu jarayon pedagogik tajribani muntazam boyitadi va dars sifatini izchil oshirishga xizmat qiladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

- 1. O'quv faoliyatini tashkil etish shakllari tushunchasini izohlang.*
- 2. Oliy ta'limda ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot va laboratoriya mashg'ulotining o'zaro farqli jihatlarini tushuntiring.*
- 3. Mustaqil ta'limning talaba kasbiy tayyorgarligidagi ahamiyatini O'zbekiston oliy ta'limi misolida tahlil qiling.*
- 4. Dars tushunchasining asosiy belgilarini ayting.*
- 5. Dars tiplarini tasniflashda qaysi mezonlar hisobga olinadi?*
- 6. M.I. Maxmutov tomonidan tavsiya etilgan dars tiplari mazmunini izohlang.*
- 7. Aralash darsning bosqichlarini psixologiya fani misolida rejalashtiring.*

8. *“Yangi materiallarni o‘rganish darsi” uchun motivatsion kirish namunasi tuzing.*

9. *Bilimlarni mustahkamlash darsida qo‘llaniladigan interfaol metodlardan kamida uchtasini izohlang.*

10. *Umumlashtirish va tizimlashtirish darsida “bilish jarayonlari” bo‘limi bo‘yicha konseptual xarita loyihasini tuzing.*

11. *Nazorat va tuzatish darsining baholash jarayoni bilan bog‘liq jihatlarini tushuntiring.*

12. *Zamonaviy darsga qo‘yiladigan didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablarni taqqoslang.*

13. *Psixologiya darsida raqamli ta‘lim vositalaridan foydalanishning afzallik va cheklovlarini tahlil qiling.*

14. *O‘zbekiston ta‘lim tizimidagi kompetensiyaviy yondashuv asosida dars samaradorligini baholash mezonlarini ishlab chiqing.*

15. *“Muloqot psixologiyasi” mavzusi bo‘yicha 80 daqiqalik aralash darsning qisqa texnologik xaritasini tuzing.*

12-MAVZU. MA’RUZA MASHG‘ULOTI VA UNING MAZMUNI

Tayanch so‘zlar: *ma’ruza, ma’ruza mashg‘uloti, ma’ruza mazmuni, ma’ruza funksiyasi, ma’ruza tuzilishi, kirish ma’ruzasi, axborot ma’ruzasi, obzorli ma’ruza, muammoli ma’ruza, vizual ma’ruza, binar ma’ruza, ma’ruza-konsultatsiya, ma’ruza-konferensiya, refleksiv ma’ruza, ma’ruza-dialog, teskari aloqa, talaba faolligi.*

12.1. Ma’ruza mashg‘ulotining mazmuni va didaktik mohiyati

Ma’ruza oliy ta‘lim muassasalarida nazariy bilimlarni tizimli bayon etish, fan bo‘yicha asosiy tushunchalarni shakllantirish, talabalarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish hamda mustaqil o‘qishga yo‘naltirishning muhim shakllaridan biridir. U faqat o‘qituvchining bir tomonlama nutqi emas, balki o‘quv kursining mazmuniy yo‘nalishini belgilab beradigan, talabaning o‘quv-bilish faoliyatiga yo‘l

ko'rsatadigan, ilmiy muammoni anglash va tahlil qilishga tayyorlaydigan pedagogik jarayondir. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida nazariy mashg'ulotlar mazmunini kompetensiyaviy yondashuv, mustaqil ta'lim, amaliy yo'naltirilganlik va ta'lim sifatini oshirish talablari asosida tashkil etish zarurati kuchayib bormoqda.¹

Ma'ruzaning didaktik mazmuni bir nechta o'zaro bog'liq tarkibiy qismlardan iborat. Birinchidan, u fan yoki mavzuga oid ilmiy axborotni tanlash va tartibga solishni talab qiladi. Ikkinchidan, tanlangan axborot talabalar uchun tushunarli, mantiqan izchil va amaliy ahamiyatga ega bo'lgan shaklda bayon qilinishi zarur. Uchinchidan, ma'ruza talabani fikrlash faoliyatini faollashtirishi, savol berishga, munozara qilishga, dalil izlashga va o'z pozitsiyasini asoslashga undashi lozim. Shu jihatdan ma'ruza o'qitishning axborot beruvchi shakli bo'lish bilan birga, shaxsni rivojlantiruvchi pedagogik vosita hamdir.

Zamonaviy oliy ta'lim amaliyotida ma'ruzaning vazifasi tayyor bilimni oddiy yetkazish bilan cheklanmaydi. Talaba ko'plab axborot manbalariga ega: darslik, elektron kutubxona, ochiq onlayn kurslar, maqolalar, video materiallar, ta'lim platformalari va raqamli resurslar. Bunday sharoitda ma'ruza o'qituvchi tomonidan oldindan saralangan, ilmiy jihatdan tekshirilgan, mavzu mohiyatini ochib beradigan va talabani mustaqil tahlilga yo'naltiradigan mazmunni o'zida mujassamlashtirishi kerak. Ma'ruzachi darslikdagi fikrlarni so'zma-so'z takrorlamasdan, ularni tushuntiradi, kengaytiradi, muammoli nuqtalarni ajratadi, nazariy bilimni hayotiy vaziyatlar bilan bog'laydi.

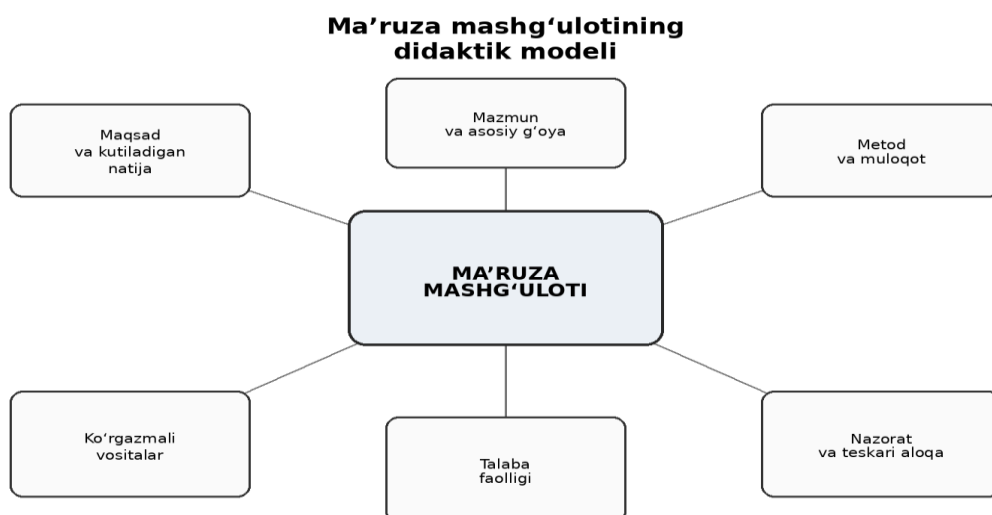
Ma'ruza mashg'ulotining asosiy pedagogik qiymati shundaki, unda o'qituvchi fan mantig'ini ochadi. Darslikda berilgan ma'lumotlar ko'pincha bo'lim va paragraf shaklida tartiblangan bo'lsa, ma'ruzada mavzular o'rtasidagi ichki aloqadorlik, nazariy g'oyaning kelib chiqishi, uning amaliyotdagi ko'rinishi va boshqa fanlar bilan bog'lanishi yoritiladi. Bu talabalarga alohida ma'lumotlarni yodlab olishdan ko'ra, bilimlar tizimini anglash imkonini beradi. Ayniqsa psixologiya va pedagogika fanlarida nazariy tushuncha, shaxsiy tajriba, kuzatuv,

¹ O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637.

muloqot va amaliy vaziyatlar o‘zaro birlashganda ta’lim samaradorligi yuqori bo‘ladi.

Ma’ruza mashg‘uloti talabaning bilimga munosabatini shakllantirishda ham muhim o‘rin tutadi. O‘qituvchining ilmiy nutqi, savol qo‘yish uslubi, mavzuga nisbatan shaxsiy mas’uliyati va kasbiy madaniyati talabaga bevosita ta’sir qiladi. Ma’ruzada bayon qilingan fikrlar talabaning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog‘lansa, u nazariy bilimni quruq axborot sifatida emas, balki amaliy muammolarni hal etishga xizmat qiladigan vosita sifatida qabul qiladi. Oliy ta’limni 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham ta’lim jarayonini amaliyotga yaqinlashtirish, ilmiy salohiyatni oshirish va mustaqil ta’lim ulushini kuchaytirish muhim vazifalar sifatida belgilangan.¹

Ma’ruzaning mazmunini shakllantirishda mavzuning ilmiy asoslari, fan dasturidagi o‘rni, talabalar tayyorgarlik darajasi, ajratilgan vaqt, auditoriya imkoniyatlari va ta’lim texnologiyalari hisobga olinadi. Bir mavzuda tarixiy yondashuv ustuvor bo‘lsa, boshqa mavzuda tushunchaviy tahlil, tajriba natijalarini sharhlash yoki muammoli vaziyatni yechish yetakchi bo‘lishi mumkin. Shuning uchun har bir ma’ruza mazmuni bir xil qolipga solinmasligi, balki mavzuning ichki mantiqidan kelib chiqib tashkil etilishi maqsadga muvofiqdir.

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.

12.1-rasm. Ma'ruza mashg'ulotining didaktik modeli

12.1-rasmda ko'rsatilganidek, ma'ruza mashg'uloti maqsad, mazmun, metod, ko'rgazmali vosita, talaba faolligi hamda nazorat va teskari aloqa birligida tashkil qilinadi. Bu elementlardan biri yetarli darajada hisobga olinmasa, mashg'ulotning umumiy ta'siri pasayadi. Masalan, mazmun ilmiy bo'lsa-yu, talaba faolligi ta'minlanmasa, bilim passiv qabul qilinadi. Aksincha, faollik mavjud bo'lsa-yu, mazmun yetarlicha tizimlashtirilmasa, mashg'ulot ilmiy chuqurlikdan yiroqlashadi. Demak, ma'ruzaning sifati alohida usulning emas, balki butun didaktik tizimning uyg'unligiga bog'liq.

Ma'ruza mashg'ulotining mazmuni quyidagi asosiy mezonlar asosida tanlanadi: mavzuning fan dasturidagi o'rni, asosiy tushunchalarning ilmiy aniqligi, nazariy qoidalarining amaliy tatbiqi, mavzu bo'yicha zamonaviy ilmiy yondashuvlar, talabalarining oldingi bilimlari hamda ularning kelajak kasbiy faoliyati bilan bog'liqlik darajasi. O'qituvchi ma'ruzani tayyorlashda faqat "nimani aytish kerak?" degan savol bilan cheklanmaydi, balki "nima uchun aynan shu mazmun zarur?", "talaba bu bilimni qayerda ishlata oladi?", "qaysi tushunchalar qiyin o'zlashtiriladi?", "qanday misol talaba uchun yaqin va tushunarli bo'ladi?" kabi savollarga ham javob topishi kerak.

Ma'ruza mazmuni aniq ilmiy tushunchalarga tayanishi bilan birga, ortiqcha nazariy yuklamadan xoli bo'lishi zarur. Haddan tashqari ko'p terminlar, murakkab ta'riflar va izohsiz faktlar talabaning diqqatini susaytiradi. Shu sababli ma'ruzachi asosiy tushunchalarni bosqichma-bosqich ochib berishi, ularning o'zaro bog'liqligini ko'rsatishi, muhim qoidalarni misollar bilan mustahkamlashi lozim. Psixologiya fanlarida ma'ruza jarayoni shaxs, faoliyat, muloqot, emotsiya, idrok, xotira, tafakkur, motivatsiya kabi mavzularni talabaning o'z hayotiy tajribasi bilan bog'lash imkonini beradi. Bunday yondashuv ma'ruzani qiziqarli, tushunarli va amaliy ahamiyatli qiladi.

Ma'ruza mazmunini ishlab chiqishda o'qituvchi an'anaviy va raqamli manbalarni birgalikda tahlil qiladi. Ilmiy adabiyotlar, monografiyalar, maqolalar,

davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari, amaliy tadqiqot natijalari hamda elektron ta'lim resurslari mavzuning to'liq ochilishiga xizmat qiladi. Biroq raqamli manbalar ko'pligi ma'lumotlarning hammasi bir xil darajada ishonchli degani emas. O'qituvchi talabalarga ilmiy manbani tanlash, axborotni solishtirish, dalil va subyektiv fikrni ajratish, statistik ma'lumotga tanqidiy yondashish madaniyatini ham singdirishi kerak. Bu esa ma'ruzaning axborot beruvchi vazifasini tanqidiy fikrlashni rivojlantirish vazifasi bilan bog'laydi.

Yo'nalish	Asosiy maqsad	Talablar (asosiy tarkibiy jihatlar)	Natijalar (kutilgan samara)
Didaktik	O'quvchilarga ilmiy bilim berish, ularning savodxonligi va o'quv faoliyatini samarali tashkii etish.	Maqsad aniqligi, mazmunning ilmiyligi, metodlar mosligi, teskari aloqa, o'quv vositalaridan samarali foydalanish.	Bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishi, o'quvchilarda o'quv kompetensiyalarining rivojlanishi.
Tarbiyaviy	O'quvchilarda axloqiy-irodaviy sifatlarni shakllantirish, ularni jamiyatda faol va mas'uliyatli shaxs sifatida tarbiyalash.	Milliy qadriyatlarni singdirish, mas'uliyatni oshirish, muloqot madaniyatini rivojlantirish, hamkorlikni yo'lga qo'yish.	Axloqiy fazilatlarining shakllanishi, ijtimoiy moslashuvchanlik, mas'uliyatli va madaniyatli shaxs bo'lib kamol topish.
Rivojlantiruvchi	O'quvchilarning intellektual, ijodiy va mustaqil faoliyatini rivojlantirish, potensial imkoniyatlarini yuzaga chiqarish.	Mustaqil fikrlashni rag'batlantirish, ijodkorlikni rivojlantirish, refleksiya qilish, faollikni qo'llab-quvvatlash, muammoli vaziyatlar yaratish.	Ijodiy va tanqidiy fikrlovchi shaxs shakllanishi, mustaqil qaror qabul qilish ko'nikmalari rivojlanishi, faollik va tashabbuskorlik ortishi.

12.1-jadval. Didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablar taqqoslanishi

12.2. Ma'ruza mashg'ulotining asosiy funksiyalari

Ma'ruza mashg'uloti ko'p funksiyali pedagogik jarayon hisoblanadi. Uning har bir funksiyasi mashg'ulotning maqsadi, mavzu mazmuni va talabalarning o'quv-bilish faoliyati bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Ma'ruza funksiyalarini to'g'ri anglash o'qituvchiga mashg'ulotni maqsadga muvofiq loyihalash, talaba faoliyatini boshqarish va natijani baholash imkonini beradi. Oliy ta'limda sifatli o'qitish konsepsiyalarida ma'ruza faqat axborot uzatish shakli sifatida emas, balki talaba o'rganishini yo'naltiradigan, tushunishni chuqurlashtiradigan va mustaqil ta'limni rag'batlantiradigan jarayon sifatida talqin qilinadi.¹

Ma'ruzaning axborot berish funksiyasi uning eng qadimiy va barqaror vazifalaridan biridir. Bu funksiya orqali o'qituvchi yangi mavzu yuzasidan asosiy ilmiy ma'lumotlarni, tushunchalarni, nazariy yondashuvlarni va muhim faktlarni

¹ Biggs J., Tang C., Kennedy G. *Teaching for Quality Learning at University*. 5th ed. Maidenhead: Open University Press, 2022.

talabaga yetkazadi. Biroq zamonaviy sharoitda axborot berish funksiyasi darslikdagi matnni takrorlash bilan cheklanmasligi kerak. O'qituvchi mavzudagi eng muhim g'oyalarni ajratib, ularni tizimli bayon qiladi, ilmiy manbalar o'rtasidagi farqlarni ko'rsatadi, dolzarb masalalarga e'tibor qaratadi. Talaba esa bu jarayonda tayyor axborotni passiv qabul qilmay, uni o'z bilimlari bilan solishtiradi va savollar orqali aniqlashtiradi.

Tizimlashtirish funksiyasi ma'ruzaning muhim didaktik vazifalaridan biridir. Ta'lim jarayonida talabalar ko'pincha turli manbalardan olingan ko'p sonli ma'lumotlarga duch keladilar. Ma'ruza ana shu ma'lumotlarni fan mantig'i bo'yicha tartiblaydi, asosiy va ikkinchi darajali jihatlarni ajratadi, mavzular o'rtasidagi bog'lanishlarni ochadi. Masalan, psixologiya fanida idrok, xotira va tafakkur alohida mavzular sifatida o'rganilsa-da, ularning barchasi bilish jarayonlari tizimida o'zaro bog'liqdir. Ma'ruzachi bu aloqani ochib bermasa, talaba har bir mavzuni mustaqil, alohida fakt sifatida qabul qilishi mumkin.

Tushuntirish funksiyasi murakkab tushunchalar, nazariy modellar, ilmiy terminlar va bahsli masalalarni talabalarga anglatishga xizmat qiladi. Ma'ruzada ba'zi tushunchalar faqat ta'rif bilan emas, balki misol, qiyoslash, jadval, chizma, muammoli vaziyat va savol-javob orqali izohlanadi. Masalan, "motivatsiya" tushunchasini shunchaki ichki undov deb ta'riflash yetarli emas; uning ehtiyoj, maqsad, qadriyat, qiziqish va faoliyat natijasi bilan bog'liqligini ko'rsatish lozim. Tushuntirish funksiyasi ayniqsa yangi mavzularni o'rganishda, fanlararo tushunchalarni izohlashda va talabalarda noto'g'ri tasavvurlarni bartaraf etishda muhimdir.

Rivojlantiruvchi funksiya talabalarning aqliy faoliyatini faollashtirish, tahliliy fikrlash, umumlashtirish, taqqoslash, dalillash, xulosa chiqarish va muammoli vaziyatga yechim topish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratiladi. Agar ma'ruzada o'qituvchi faqat tayyor xulosalarni aytsa, talaba fikrlash jarayonining o'ziga kirishmaydi. Aksincha, o'qituvchi savol qo'ysa, muammoni ochsa, turli

yondashuvlarni solishtirsa, auditoriyani dalil izlashga undasa, ma'ruza rivojlantiruvchi xarakter kasb etadi. O'qitishning bunday yo'nalishi talabanning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish uchun muhim hisoblanadi.

Yo'naltiruvchi funksiya talabalarga o'quv kursini qanday o'rganish, qaysi adabiyotlarga murojaat qilish, qaysi tushunchalarga alohida e'tibor berish, mustaqil ta'limni qanday rejalashtirish kerakligini ko'rsatadi. Ayniqsa yangi kurs boshida kirish ma'ruzasi orqali fan predmeti, vazifalari, asosiy bo'limlari va baholash talablari tushuntiriladi. Bu talabalarda o'quv faoliyatining aniq yo'nalishini shakllantiradi. Yo'naltiruvchi funksiya mustaqil ta'lim ulushi katta bo'lgan oliy ta'lim tizimida yanada muhim ahamiyat kasb etadi.

Rag'batlantiruvchi funksiya talabalarda mavzuga qiziqish, o'rganishga ehtiyoj, ilmiy izlanishga intilish va kasbiy motivatsiyani kuchaytiradi. Ma'ruza qiziqarli misollar, hayotiy vaziyatlar, dolzarb muammolar, bahsli savollar, zamonaviy tadqiqot natijalari bilan boyitilsa, talabalarda "bu bilim menga nima uchun kerak?" degan savolga javob shakllanadi. O'qituvchi mavzuni talabanning kelajakdagi kasbiy faoliyati bilan bog'lab bera olsa, ma'ruza ichki motivatsiyani kuchaytiradi. Bu jarayonda hissiy ta'sir, pedagogning nutq madaniyati, auditoriya bilan muloqot uslubi va ishonchli dalillar muhim ahamiyatga ega.

Tarbiyaviy funksiya ma'ruzada ilmiy bilim bilan birga kasbiy qadriyat, ijtimoiy mas'uliyat, akademik halollik, muloqot madaniyati, insonparvarlik va fuqarolik pozitsiyasini shakllantirishda namoyon bo'ladi. Ma'ruza orqali o'qituvchi nafaqat mavzuni tushuntiradi, balki ilmiy fikr yuritish odobi, manbaga hurmat, dalilga asoslangan bahs, turli fikrlarni tinglash va baholash madaniyatini ham ko'rsatadi. Shu ma'noda ma'ruza talabanning kasbiy tarbiyasi uchun muhim vositadir.

Boshqaruv va teskari aloqa funksiyasi ma'ruza davomida talabalarning qanchalik tushunganini aniqlash, zarur joyda izohni kuchaytirish, mavzu tezligini moslashtirish va keyingi mashg'ulotlar uchun yo'nalish belgilashda namoyon bo'ladi. Zamonaviy ma'ruzada teskari aloqa faqat dars oxiridagi savol bilan

cheklanmaydi. Qisqa test, og‘zaki savol, mini-munozara, elektron so‘rovnoma, “bir daqiqalik yozma javob” kabi usullar o‘qituvchiga talabalarning real tushunish darajasini aniqlash imkonini beradi. Raqamli ta’lim muhitida multimedia va interaktiv vositalardan o‘rinli foydalanish tushunishni yengillashtiradi, lekin vosita maqsadning o‘rnini bosmasligi kerak.¹

Talab darajasi	Mazmuni	Me’yoriy ko‘rsatkich (talab darajasi)	Natijalar (ta’siri)
Maqsad aniqligi	Ma’ruza mashg‘ulotining aniq maqsadi va vazifalari belgilangan bo‘lishi.	Maqsad o‘quv dasturi va mavzuga mos, o‘lchanadigan va tushunarli bo‘lishi.	O‘quvchilar dars maqsadini anglaydi, o‘z faoliyatini yo‘naltira oladi.
Tizimlilik	Ma’ruza mavzusi mantiqan izchil va tizimli yoritilishi.	Reja, asosiy savollar va tayanch tushunchalar oldindan belgilangan bo‘lishi.	Ma’lumotlar yaxlit tizimda qabul qilinadi, bilimlar mustahkamlanadi.
Ilmiylik	Ma’ruza ilmiy manbalar, dalillar va zamonaviy yondashuvlar asosida bayon etilishi.	Dolzarb ilmiy manbalar, statistik ma’lumotlar va misollar bilan boyitilgan bo‘lishi.	O‘quvchilarda ilmiy dunyoqarash shakllanadi, bilimlar ishonchli bo‘ladi.
Tushunarlilik	Ma’ruza tili sodda, ravon va o‘quvchilar uchun tushunarli bo‘lishi.	Murakkab tushunchalar izohlanadi, misol va taqqoslashlardan foydalaniladi.	O‘quvchilar mavzuni oson anglaydi, tushunish darajasi oshadi.
Faollashtirish	O‘quvchilarning e’tibori va ishtiroki ta’minlanishi.	Savol-javob, muammo, munozara, vizual va interaktiv usullar qo‘llanilishi.	O‘quvchilar faol ishtirok etadi, qiziqish va motivatsiya ortadi.
Teskari aloqa	O‘quvchilardan qayta aloqa olish va uni tahlil qilish.	Savollar, kichik testlar, fikr-mulohazalar orqali tushunish darajasi aniqlanadi.	Kamchiliklar vaqtda aniqlanadi, ta’lim sifati oshadi.
Mustaqil fikrlashga yo‘naltirish	O‘quvchilarni mustaqil fikrlash, xulosa chiqarish va tahlil qilishga yo‘naltirish.	Muammoli savollar, ijodiy topshiriqlar va o‘yga chorlovchi vaziyatlar yaratiladi.	Mustaqil fikrlash, tahlil qilish va yangicha yondashuv ko‘nikmalari rivojlanadi.
Refleksiya	Mashg‘ulot yakunida xulosa va o‘z-o‘zini baholashga yo‘naltirish.	Xulosa, savol-javob, qisqa yozma fikrlar orqali yakuniy tahlil o‘tkaziladi.	O‘quvchilar o‘z bilimini baholaydi, kelgusi faoliyatga yo‘l qo‘yadi.

12.2-jadval. Ma’ruza mashg‘ulotini samarali tashkil etishning talab darajasi va o‘quvchilarga ta’siri

Ma’ruza funksiyalari alohida-alohida mavjud bo‘lmaydi; ular bir mashg‘ulot jarayonida bir-birini to‘ldiradi. Masalan, o‘qituvchi yangi nazariyani tushuntirganda axborot berish, tushuntirish va tizimlashtirish funksiyalari birgalikda amalga oshadi. Agar shu nazariya asosida muammoli savol qo‘yilsa, rivojlantiruvchi funksiya kuchayadi. Mavzu bo‘yicha mustaqil izlanish uchun adabiyotlar tavsiya qilinsa, yo‘naltiruvchi funksiya namoyon bo‘ladi. Demak, ma’ruza sifati funksiyalar muvozanati va ularning maqsadga mos qo‘llanishi bilan belgilanadi.

12.3. Ma’ruzaning tuzilishi va uni tashkil etish bosqichlari

Ma’ruza samaradorligi ko‘p jihatdan uning tuzilishiga bog‘liq. Tuzilish deganda mashg‘ulotning ichki mantiqi, bosqichlar ketma-ketligi, har bir bosqichning vazifasi va talaba faoliyatining tashkil etilishi tushuniladi. Puxta

¹ Mayer R.E. *Multimedia Learning*. 3rd ed. Cambridge: Cambridge University Press, 2021.

tuzilmagan ma'ruzada o'qituvchi ko'p ma'lumot berishi mumkin, biroq talaba mavzuning asosiy g'oyasini anglamasligi ehtimoli yuqori. Aksincha, tuzilishi aniq bo'lgan ma'ruzada kamroq ma'lumot ham mazmunli, tushunarli va esda qoladigan bo'ladi.

Ma'ruza odatda kirish, asosiy qism va yakuniy qismdan iborat bo'ladi. Kirish qismida mavzu nomi, maqsad, reja, asosiy tushunchalar, mavzuning fan va kasbiy faoliyatdagi o'rni tushuntiriladi. Bu bosqich talabalar diqqatini jamlash, avvalgi bilimlarni faollashtirish va yangi mavzuga ehtiyoj hosil qilish uchun xizmat qiladi. Kirish qismi juda uzun bo'lmasligi, lekin mavzu yo'nalishini aniq belgilashi lozim. Agar o'qituvchi dars boshida muammoli savol bersa yoki hayotiy vaziyat keltirsa, talabalar mavzuni faolroq qabul qiladilar.

Asosiy qism ma'ruzaning mazmuniy markazi hisoblanadi. Bu bosqichda mavzu reja asosida ochib beriladi, asosiy tushunchalar izohlanadi, nazariy qoidalar dalillar bilan asoslanadi, misollar va ko'rgazmali materiallar qo'llanadi. Asosiy qismda o'qituvchi materialni oddiydan murakkabga, ma'lumdan noma'lumga, umumiydan xususiyga yoki muammodan yechimga qarab bayon qilishi mumkin. Qaysi yo'l tanlanishi mavzu xususiyatiga bog'liq. Masalan, ma'ruza turlari mavzusida tasnifdan boshlash qulay bo'lsa, muammoli ma'ruza mavzusida real vaziyatdan boshlash samaraliroq bo'lishi mumkin.

Yakuniy qismda asosiy fikrlar umumlashtiriladi, mavzu bo'yicha muhim xulosalar ajratiladi, talabalar savollariga javob beriladi va mustaqil ta'lim uchun topshiriqlar belgilanadi. Bu qism ma'ruzaning mantiqiy tugallanishini ta'minlaydi. Yakuniy qismni e'tiborsiz qoldirish ma'ruzaning umumiy ta'sirini kamaytiradi, chunki talaba ko'p axborot ichidan eng muhim jihatlarni ajrata olmay qolishi mumkin. Shu bois o'qituvchi dars oxirida uch-to'rt asosiy g'oyani alohida ta'kidlab, ularni keyingi mashg'ulot bilan bog'lashi maqsadga muvofiq.

Ma'ruza tuzilishini ishlab chiqishda vaqtni to'g'ri taqsimlash muhim. Odatda, 80 daqiqalik mashg'ulotda kirish qismiga 8-10 daqiqa, asosiy qismga 55-60 daqiqa, yakuniy qism va teskari aloqaga 10-15 daqiqa ajratilishi mumkin. Biroq bu qat'iy

qoida emas. Muammoli ma'ruzada savol-javob va bahsga ko'proq vaqt beriladi, axborot ma'ruzasida tushuntirish va tizimlashtirish ustuvor bo'ladi. Har qanday holatda ham o'qituvchi vaqtning barchasini monologga sarflamasligi, talabaning qisqa fikr bildirish, savol berish va mustaqil yozib olish imkoniyatini saqlab qolishi lozim.

Bosqich	O'qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati	Metodik vositalar
Tashkiliy kirish	Auditoriyani darsga tayyorlaydi, mavzuni e'lon qiladi	Diqqatini jamlaydi, daftar va manbalarni tayyorlaydi	Reja, slayd, qisqa savol
Motivatsiya	Mavzuning dolzarbligini asoslaydi	Mavzuga ehtiyojni anglaydi	Keys, hayotiy misol, muammoli savol
Avvalgi bilimni faollashtirish	Oldingi mavzu bilan bog'laydi	Esga tushiradi, javob beradi	Tezkor savol-javob, klaster
Yangi mazmunni bayon qilish	Tushuncha va nazariyalarni izohlaydi	Tinglaydi, konspekt qiladi, savol beradi	Ma'ruza, chizma, jadval, prezentatsiya
Mustahkamlash	Asosiy g'oyalarni umumlashtiradi	Misol keltiradi, javoblarni solishtiradi	Mini-test, muhokama, qisqa topshiriq
Yakun va mustaqil ta'lim	Vazifa va adabiyotlarni belgilaydi	Keyingi ish rejasini aniqlaydi	Savol-topshiriqlar, elektron resurslar

12.3-jadval. Ma'ruza bosqichlari va ular bo'yicha pedagogik faoliyat

Ma'ruza tuzilishida konspekt masalasi ham alohida ahamiyatga ega. Talabalar ma'ruzani to'liq ko'chirib olishga emas, balki asosiy fikrlar, tushunchalar, dalillar va misollarni qayd etishga o'rganishlari kerak. O'qituvchi bu jarayonni boshqarishi, muhim ta'riflarni sekinroq aytishi, asosiy tushunchalarni doska yoki slaydda ko'rsatishi, jadval va sxemalardan foydalanishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv talabalarda tanlab yozish, axborotni tartibga solish va keyinchalik mustaqil ishlash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

Ma'ruzaga tayyorgarlik ko'rish bir necha bosqichni o'z ichiga oladi. Birinchi bosqichda o'qituvchi mavzuning fan dasturidagi o'rni, maqsadi va kutiladigan natijalarini aniqlaydi. Ikkinchi bosqichda asosiy va qo'shimcha manbalar o'rganiladi, mavzu bo'yicha ilmiy fikrlar saralanadi. Uchinchi bosqichda ma'ruza rejasi tuziladi, har bir band bo'yicha asosiy tushuncha va misollar belgilanadi. To'rtinchi bosqichda ko'rgazmali materiallar, slaydlar, jadval, diagramma yoki tarqatma materiallar tayyorlanadi. Beshinchi bosqichda o'qituvchi ma'ruzaning vaqt taqsimoti va teskari aloqa usullarini belgilaydi. O'qitish va o'rganish jarayonini puxta loyihalash oliy ta'limda talaba natijalarini yaxshilashning muhim shartlaridan biri sifatida qaraladi.

Ma'ruza rejasi juda mayda bo'laklarga bo'linib ketmasligi, lekin umumiy va mavhum ham bo'lmasligi kerak. Rejada 3-5 ta asosiy savol bo'lishi maqsadga muvofiq. Har bir savol ichida izohlanadigan tushunchalar, dalillar, misollar va talabalar bilan muloqot nuqtalari belgilanadi. Agar reja aniq bo'lsa, o'qituvchi materialni chalg'imasdan bayon qiladi, talaba esa mavzuning ichki tartibini anglaydi. Reja dars boshida e'lon qilinishi, ma'ruza davomida esa unga qaytib turilishi lozim.

Ma'ruza jarayonida o'qituvchining nutq madaniyati ham muhim omil hisoblanadi. Nutq ravon, ilmiy, tushunarli, grammatik jihatdan to'g'ri va auditoriyaga mos bo'lishi kerak. Juda tez gapirish talabalarning konspekt qilishini qiyinlashtiradi, juda sekin va bir xildagi nutq esa diqqatni susaytiradi. Nutqda pauza, urg'u, intonatsiya, takrorlash va umumlashtirish kabi vositalardan o'rinli foydalanish talabalar idrokini faollashtiradi. Ma'ruzachi asosiy tushunchalarni ajratib ko'rsatishi, murakkab fikrlarni qisqa jumlar bilan izohlashi, zarur joyda misol keltirishi maqsadga muvofiqdir.

Ma'ruza mashg'ulotida ko'rgazmalilik va vizual vositalar o'ziga xos o'rin tutadi. Slayd, sxema, diagramma, jadval, video parcha yoki infografika mavzuni yaxshiroq tushunishga yordam beradi. Biroq ko'rgazmali vosita ma'ruzachining ilmiy izohini almashtirmasligi kerak. Slaydda uzun matn emas, asosiy tushunchalar, chizma va mantiqiy bog'lanishlar berilishi maqsadga muvofiq. O'qituvchi slayddagi matnni o'qib berish bilan cheklanmay, uni izohlaydi, savol beradi, talabalar e'tiborini muhim jihatlarga qaratadi. Raqamli ta'lim muhitida onlayn platforma, elektron test, interaktiv doska va video konferensiya vositalari ma'ruzaning ta'sirini oshirishi mumkin, ammo ular pedagogik maqsadga xizmat qilganidagina samarali bo'ladi.

12.4. Ma'ruza o'qishga qo'yiladigan metodik talablar

Ma'ruza o'qishga qo'yiladigan talablar mazmuniy, metodik, psixologik, tashkiliy va texnologik jihatlarni qamrab oladi. Mazmuniy talablar ma'ruza ilmiy asoslangan, dolzarb, aniq va tizimli bo'lishini nazarda tutadi. Ma'ruzachi mavzuning

asosiy tushunchalarini aniqlik bilan beradi, fan rivojidadagi zamonaviy qarashlarni hisobga oladi, bahsli masalalarni bir tomonlama emas, dalillar asosida yoritadi. Mavzuni haddan tashqari soddalashtirish ilmiylikka zarar yetkazadi, ortiqcha murakkablashtirish esa tushunishni qiyinlashtiradi. Shu sababli o'qituvchi ilmiylik va tushunarlilik o'rtasidagi muvozanatni saqlashi zarur.

Metodik talablar ma'ruzaning maqsadi, rejasi, mazmuni, bayon qilish usuli, teskari aloqa shakli va mustaqil ta'lim bilan bog'liqligini o'z ichiga oladi. Har bir ma'ruza boshlanishidan oldin o'qituvchi talabalar nimalarni bilishi, nimalarni tushunishi va nimalarni bajara olishi kerakligini aniqlab olishi lozim. Ma'ruza yakunida esa ushbu natijalarga qanchalik erishilganini baholash imkonini beruvchi savol yoki topshiriq bo'lishi maqsadga muvofiq. Bunday yondashuv ma'ruzaning natijadorligini oshiradi.

Psixologik talablar talabalarning diqqat, xotira, idrok, qiziqish va motivatsiya xususiyatlarini hisobga olishni talab qiladi. Ma'ruza davomida talabaning diqqatini bir xil darajada saqlab turish qiyin. Shuning uchun o'qituvchi 15-20 daqiqadan so'ng qisqa savol, misol, muammoli vaziyat, mini-munozara yoki vizual material orqali diqqatni yangilashi kerak. Talaba faqat tinglovchi bo'lib qolsa, uning e'tibori sekin-asta kamayadi. Agar u savolga javob bersa, konspektni to'ldirsa, misol tahlil qilsa yoki fikr bildirsa, bilish faoliyati faollashadi.

Tashkiliy talablar auditoriya tayyorgarligi, vaqt taqsimoti, texnik vositalar holati, talabalar joylashuvi va mashg'ulot tartibiga taalluqlidir. O'qituvchi ma'ruza boshlanishidan oldin slaydlar, audio yoki video materiallar, internet aloqasi, proyektor, interaktiv doska kabi vositalarning ishlashini tekshirishi kerak. Texnik nosozliklar o'quv jarayonining mantiqini buzmasligi uchun o'qituvchida zaxira variant: oddiy reja, doska, tarqatma material yoki og'zaki tushuntirish bo'lishi maqsadga muvofiq.

Texnologik talablar ma'ruzaning oldindan loyihalanishini, ta'lim maqsadlari, mazmuni, metodlari va baholash vositalari o'rtasida uyg'unlik bo'lishini anglatadi. Ma'ruzaning texnologik xaritasi tuzilsa, o'qituvchi har bir bosqichda nima qilishini,

talaba qanday faoliyat bajarishini va natija qanday tekshirilishini aniq ko'ra oladi. Bunday xarita ayniqsa yosh o'qituvchilar uchun foydali, chunki u darsni rejalashtirish, vaqtni taqsimlash va teskari aloqani tashkil etishni yengillashtiradi.

Akademik halollik ma'ruza o'qishga qo'yiladigan muhim talablardan biridir. O'qituvchi foydalangan manbalarni aniq ko'rsatishi, olimlar fikrini o'z fikridan ajratishi, iqtibos va statistik ma'lumotlarni manbasi bilan berishi zarur. Bu talab talabalarda ham ilmiy manbaga hurmat, plagiatdan saqlanish, mustaqil fikrlash va akademik madaniyatni shakllantiradi. O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ta'lim sifatini oshirish bilan bir qatorda akademik mas'uliyat va ilmiy salohiyatni kuchaytirish masalalari alohida e'tiborga olinmoqda.

Talab turi	Talab mazmuni	Amaliy ko'rinishi
Ilmiy talab	Ma'ruza dalillarga, zamonaviy nazariyalarga va ishonchli manbalarga asoslanadi	Manba bilan ishlash, ta'riflarni aniqlash, bahsli qarashlarni solishtirish
Didaktik talab	Maqsad, reja, mazmun va natija o'zaro bog'liq bo'ladi	Kutiladigan natijalar, savol-topshiriqlar, teskari aloqa
Psixologik talab	Talabaning idrok, diqqat va motivatsiyasi hisobga olinadi	Muammoli savol, qisqa pauza, faol tinglash, refleksiya
Tashkiliy talab	Mashg'ulot vaqti, auditoriya va vositalar tayyor bo'ladi	Texnik tekshiruv, vaqt taqsimoti, zaxira material
Kommunikativ talab	O'qituvchi va talaba o'rtasida muloqot madaniyati shakllanadi	Savol-javob, hurmatli munosabat, fikrlarni tinglash
Texnologik talab	Ma'ruza oldindan loyihalanadi va natija nazorat qilinadi	Texnologik xarita, elektron resurs, mini-test

12.4-jadval. Ma'ruza o'qishga qo'yiladigan talablar

Ma'ruzachining kasbiy tayyorgarligi ham alohida o'rin tutadi. O'qituvchi o'z fanini chuqur bilishi bilan birga, uni talabalarga tushuntirish metodikasini ham egallashi kerak. Kuchli olim har doim ham yaxshi ma'ruzachi bo'lavermaydi; yaxshi ma'ruzachi ilmiy bilimni auditoriya ehtiyojiga moslashtira oladi, murakkab fikrni soddalashtirmasdan tushunarli qiladi, muammoni ko'rsatadi va talaba tafakkurini harakatga keltiradi. Shu jihatdan ma'ruza o'qish pedagogik mahoratning muhim ko'rinishidir.

Ma'ruza samaradorligini oshirish uchun o'qituvchi darsdan keyin o'z faoliyatini tahlil qilishi ham zarur. Qaysi savollar talabalar uchun qiyin bo'ldi, qaysi misol yaxshi ishladi, qaysi joyda vaqt yetmadi, qaysi tushuncha qayta izoh talab qiladi, talabalarning mustaqil ishi uchun qanday qo'shimcha material kerak -

bularning barchasi keyingi ma'ruzani takomillashtirishga yordam beradi. Refleksiv yondashuv o'qituvchining kasbiy o'sishi va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.¹

12.5. Ma'ruza turlari va ularning qo'llanish xususiyatlari

Ma'ruzalar maqsadi, mazmuni, metodik qurilishi, talabalar faolligi, axborot taqdim etish shakli va o'quv jarayonidagi o'rniga ko'ra bir necha turlarga bo'linadi. Har bir tur ma'lum didaktik vazifani bajaradi. O'qituvchi ma'ruza turini tanlashda mavzu murakkabligi, talabalar tayyorgarligi, o'quv kursidagi bosqich, auditoriya imkoniyatlari va kutiladigan natijalarni hisobga olishi kerak. Bir mavzu uchun axborot ma'ruzasi mos bo'lsa, boshqa mavzu uchun muammoli, vizual yoki dialogik ma'ruza samaraliroq bo'lishi mumkin.

Kirish ma'ruzasi o'quv kursi, bo'lim yoki katta mavzuni boshlashda qo'llaniladi. Uning vazifasi fan predmeti, maqsadi, vazifalari, asosiy tushunchalari, o'quv adabiyotlari, baholash talablari va mustaqil ta'lim yo'nalishlarini tushuntirishdan iborat. Kirish ma'ruzasida o'qituvchi talabalarga kursni o'rganishning umumiy xaritasini beradi. Bu ma'ruza talabalarni keyingi o'quv faoliyatiga psixologik va metodik jihatdan tayyorlaydi.

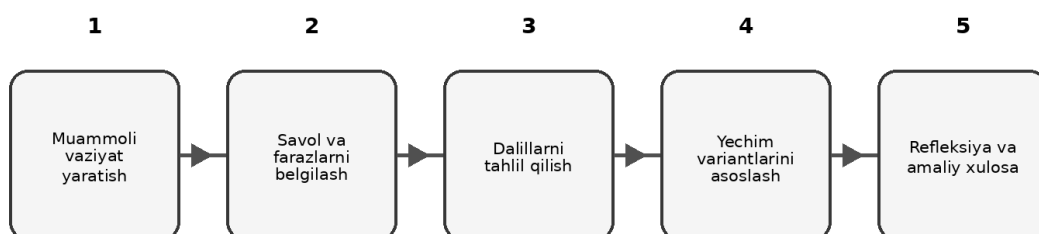
Axborot ma'ruzasi ma'lum mavzu bo'yicha asosiy ilmiy ma'lumotlarni izchil bayon qilishga qaratiladi. U yangi tushunchalar, nazariyalar, faktlar va ilmiy qarashlarni talabalarga yetkazishda qo'llanadi. Axborot ma'ruzasi an'anaviy ko'rinishga ega bo'lsa-da, uni passiv monologga aylantirmaslik kerak. O'qituvchi ma'ruza davomida savol, jadval, chizma, real misol va qisqa tahlil elementlaridan foydalanib, talabalarning faol idrokini ta'minlashi zarur.

Obzorli ma'ruza keng hajmdagi materialni umumiy tahlil qilish, bir nechta nazariya, yondashuv yoki tadqiqot yo'nalishini solishtirish uchun qo'llaniladi. Bunday ma'ruza yakuniy mavzularda, ilmiy muammolarni ko'rib chiqishda yoki fanlararo bog'lanishlarni ochishda samarali bo'ladi. Obzorli ma'ruzada ma'lumotlar ko'p bo'lgani uchun o'qituvchi ularni aniq mezonlar asosida tartiblaydi: tarixiy davr, ilmiy maktab, tadqiqot predmeti, metod yoki amaliy ahamiyat.

¹ Brookfield S.D. *Becoming a Critically Reflective Teacher*. 2nd ed. San Francisco: Jossey-Bass, 2017.

Muammoli ma’ruza talabalarda izlanish, tanqidiy fikrlash va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan. Unda o’qituvchi tayyor xulosani darhol bermaydi, balki muammoli vaziyatni yaratadi, savol qo’yadi, qarama-qarshi fikrlarni ko’rsatadi va talabalarning fikrlash jarayonini boshqaradi. Muammoli ma’ruza psixologiya, pedagogika, metodika, ijtimoiy fanlar va kasbiy ta’limda ayniqsa samarali, chunki bu sohalarda ko’plab masalalar bir nechta yechim variantiga ega bo’lishi mumkin.

Muammoli ma’ruza jarayonining bosqichlari

Natija: talaba tayyor axborotni eslab qolish bilan cheklanmaydi, balki ilmiy dalilni izlaydi, baholaydi va o’z pozitsiyasini asoslaydi.

12.2-rasm. Muammoli ma’ruza jarayonining bosqichlari

Vizual ma’ruza ma’lumotlarni chizma, jadval, diagramma, infografika, xarita, video yoki multimedia taqdimoti orqali yoritishga tayanadi. Bunday ma’ruzada vizual material asosiy fikrni tushunishga yordam beradi. Biroq vizual vositalar haddan tashqari ko’p bo’lsa yoki ularda uzun matn berilsa, talabaning diqqati asosiy mazmundan chalg’ishi mumkin. Shuning uchun vizual ma’ruzada har bir slayd bitta asosiy g’oya, bitta savol yoki bitta mantiqiy bog’lanishni ochishi maqsadga muvofiq.

Binar ma’ruza ikki o’qituvchi yoki ikki mutaxassis ishtirokida tashkil etiladi. Ulardan biri mavzuni nazariy jihatdan yoritishi, ikkinchisi amaliy tajriba, tanqidiy qarash yoki muqobil yondashuvni ko’rsatishi mumkin. Binar ma’ruza talabalarni

turli nuqtai nazarlarni solishtirishga o'rgatadi. Masalan, pedagogik psixologiya mavzusida bir ma'ruzachi psixologik qonuniyatlarni, ikkinchisi esa o'quv jarayonidagi amaliy holatlarni izohlashi mumkin.

Ma'ruza-konsultatsiya talabalar tomonidan oldindan berilgan savollar asosida tashkil etiladi. Bu turdagi ma'ruza mavzu bo'yicha qiyin tushunchalarni aniqlashtirish, imtihonga tayyorgarlik, kurs ishi yoki mustaqil ta'lim jarayonida paydo bo'lgan muammolarni hal qilish uchun foydalidir. Ma'ruza-konsultatsiyada o'qituvchi tayyor reja bo'yicha emas, balki talabalar ehtiyoji asosida harakat qiladi. Bu shakl talaba markazli ta'limning muhim ko'rinishlaridan biridir.

Ma'ruza-konferensiya yoki matbuot-anjuman ma'ruzasi bir necha ma'ruzachi, ekspert yoki talaba ishtirokida tashkil etilishi mumkin. Unda mavzu bo'yicha turli axborotlar, savollar, tahlillar va munozaralar birlashtiriladi. Bu turdagi ma'ruza katta mavzuni yakunlashda, dolzarb muammoni muhokama qilishda yoki ilmiy-amaliy yondashuvni kuchaytirishda samarali hisoblanadi. Talabalar ma'ruza-konferensiyada tinglovchi bo'lish bilan cheklanmay, savol beruvchi, ma'ruzachi yoki tahlilchi sifatida qatnashishlari mumkin.

Refleksiv ma'ruza talabalarning oldingi bilimlari, o'quv tajribasi va mustaqil izlanishlari tahliliga asoslanadi. O'qituvchi mavzuni bayon qilishdan oldin talabalar qanday tushunchaga ega ekanini aniqlaydi, noto'g'ri tasavvurlarni ko'rsatadi va yangi bilimga o'tish uchun zarur sharoit yaratadi. Refleksiv ma'ruza ayniqsa mustaqil ta'limdan keyingi mashg'ulotlarda foydali, chunki talabalar o'z o'qish natijalarini qayta ko'rib chiqadilar, xatolarini aniqlaydilar va yangi bilim bilan bog'laydilar.

Vositaviy ma'ruza olingan nazariy bilimlardan amaliy muammolarni hal qilish vositasi sifatida foydalanishga yo'naltiriladi. Masalan, "muloqot psixologiyasi" mavzusidagi ma'ruzada nazariy tushunchalar auditoriya bilan ishlash, konfliktni bartaraf etish, tarbiyaviy suhbatni tashkil etish kabi vaziyatlar bilan bog'lanadi. Bunda talaba nazariyani eslab qolish bilan cheklanmay, uni kasbiy vaziyatlarda qo'llash yo'lini anglaydi.

Ochiq ma'ruza ilmiy-uslubiy tajribani ommalashtirish, yosh o'qituvchilarni metodik jihatdan qo'llab-quvvatlash va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ochiq ma'ruzada mavzu faqat talabalar uchun emas, balki professor-o'qituvchilar, mutaxassislar va metodistlar uchun ham qiziqarli bo'lishi mumkin. Bunday mashg'ulotdan so'ng tahlil, muhokama va metodik tavsiyalar berilishi maqsadga muvofiq. Ochiq ma'ruza o'qituvchining kasbiy mahoratini namoyon etish bilan birga, hamkasblar o'rtasida tajriba almashish imkonini ham yaratadi.

Mini-ma'ruza qisqa vaqt ichida asosiy g'oya, tushuncha yoki muammoni yoritishga qaratiladi. U amaliy mashg'ulot, seminar, trening, guruhiiy ish yoki loyiha faoliyati oldidan qo'llanishi mumkin. Mini-ma'ruza talabalarga kerakli nazariy yo'nalish beradi, keyingi faoliyat uchun asos yaratadi. Rivojlantiruvchi ta'limda mini-ma'ruza o'qituvchi monologini qisqartirib, talabalarning mustaqil va guruhiiy ishiga ko'proq vaqt ajratishga yordam beradi.

Ma'ruza turi	Asosiy vazifasi	Qachon qo'llash maqsadga muvofiq?	Afzalligi
Kirish ma'ruzasi	Kursga yo'naltirish	Fan yoki bo'lim boshida	Talabada umumiy tasavvur hosil qiladi
Axborot ma'ruzasi	Yangi bilim berish	Nazariy mavzularni o'rganishda	Mazmunni izchil yetkazadi
Obzorli ma'ruza	Keng materialni umumlashtirish	Katta bo'lim yoki ilmiy yo'nalish tahlilida	Turli qarashlarni solishtiradi
Muammoli ma'ruza	Muammoni tahlil qilish	Bahsli va amaliy mavzularda	Tanqidiy fikrlashni kuchaytiradi
Vizual ma'ruza	Ko'rgazmali idrokni ta'minlash	Murakkab tizim, model va jarayonlarda	Tushunishni osonlashtiradi
Binar ma'ruza	Ikki pozitsiyani solishtirish	Fanlararo yoki bahsli mavzularda	Muloqot va tahlilni rivojlantiradi
Ma'ruza-konsultatsiya	Savollarga asoslangan tushuntirish	Yakuniy nazorat, kurs ishi, mustaqil ta'lim oldidan	Talaba ehtiyojiga moslashadi
Mini-ma'ruza	Qisqa yo'naltirish	Seminar, amaliy mashg'ulot va loyiha oldidan	Faol ishga tez tayyorlaydi

12.5-jadval. Ma'ruza turlari va ularning qo'llanish imkoniyatlari

Ma'ruza turini tanlashda O'zbekiston ta'lim tizimidagi real sharoitlar ham hisobga olinadi. Auditoriya hajmi, talabalar soni, fan xususiyati, kredit-modul tizimi talablari, elektron ta'lim platformasi imkoniyatlari, mustaqil ta'lim hajmi va baholash mezonlari ma'ruza shakliga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, katta oqimda axborot va vizual ma'ruza qulay bo'lishi mumkin, kichik guruhda esa muammoli, dialogik yoki konsultativ ma'ruza samaraliroq natija beradi. Ta'lim jarayonida raqobatbardosh mutaxassis tayyorlash uchun ma'ruza turlari bir-birini to'ldirishi,

nazariy bilim, amaliy vazifa va mustaqil o'qish o'rtasida uzviy aloqani ta'minlashi lozim.¹

12.6. Muammoli ma'ruzaning metodik xususiyatlari

Muammoli ma'ruza zamonaviy oliy ta'limda talabalarning faol fikrlashini rivojlantirishga xizmat qiladigan samarali shakllardan biridir. Bunday ma'ruzada o'qituvchi mavzuni tayyor xulosalar orqali emas, balki muammo qo'yish, savol berish, qarama-qarshi dalillarni taqdim etish va yechim izlash jarayoni orqali ochib beradi. Muammoli ma'ruzaning asosiy maqsadi talabani ilmiy izlanish mantiqiga kiritish, tayyor bilimni qabul qilishdan mustaqil xulosa chiqarishga o'tkazishdir.

Muammoli vaziyat yaratish ma'ruzaning boshlang'ich nuqtasi hisoblanadi. Bunday vaziyat talabada "nega bunday bo'ladi?", "bu holatni qanday izohlash mumkin?", "qaysi yechim asosliroq?" kabi savollarni keltirib chiqarishi kerak. Masalan, ta'lim psixologiyasi mavzusida "nega bir xil sharoitda o'qigan talabalar turlicha natijaga erishadi?" degan savol muammoli vaziyat yaratadi. Bu savol motivatsiya, individual farq, o'qitish metodlari, oilaviy muhit, o'z-o'zini boshqarish kabi bir nechta omillarni tahlil qilishga olib keladi.

Muammoli ma'ruzada o'qituvchi muammoni shunday qo'yishi kerakki, u talabalar uchun tushunarli, dolzarb va yechimi izlanadigan bo'lsin. Juda oddiy muammo talabalarda qiziqish uyg'otmaydi, juda murakkab muammo esa ularni passiv holatga keltirishi mumkin. Shu sababli muammo talabalar tayyorgarligiga mos, ammo ularning mavjud bilimlaridan biroz yuqori darajada bo'lishi zarur. Bunday didaktik vaziyat talabani fikrlashga undaydi va yangi bilimga ehtiyoj hosil qiladi.

Muammoli ma'ruzaning keyingi bosqichi farazlarni ilgari surishdir. O'qituvchi talabalarni turli yechim variantlarini aytishga undaydi. Har bir faraz dalillar asosida baholanadi. Bunda talabalar ilmiy fikr yuritishning muhim bosqichlarini o'rganadilar: savol qo'yish, ma'lumot izlash, dalilni tanlash, muqobil

¹ OECD. Education at a Glance 2022: OECD Indicators. Paris: OECD Publishing, 2022.

fikrni solishtirish, xulosa chiqarish. Muammoli ma'ruza aynan shu jihati bilan oddiy axborot ma'ruzasidan farq qiladi.

Muammoli ma'ruza jarayonida o'qituvchining roli o'zgaradi. U faqat axborot yetkazuvchi emas, balki muammo qo'yuvchi, savol beruvchi, fikrlarni tartibga soluvchi, muhokamani boshqaruvchi va ilmiy xulosaga yo'naltiruvchi shaxs sifatida ishtirok etadi. Talaba esa tayyor bilimni qabul qiluvchi emas, balki tahlilchi, izlovchi va dalillovchi subyektga aylanadi. Bu holat ta'lim jarayonini shaxsga yo'naltirilgan, hamkorlikka asoslangan va faol xarakterga ega qiladi.

Muammoli ma'ruza samarali bo'lishi uchun uning yakuniy qismida muammo yechimi tizimlashtirilishi kerak. O'qituvchi turli fikrlarni umumlashtiradi, asosli va asoslanmagan yondashuvlarni ajratadi, ilmiy xulosani beradi, talabalarning javoblarini baholaydi va mavzuning amaliy ahamiyatini ko'rsatadi. Agar muammoli savol ochiq qolsa ham, talabalarga keyingi mustaqil izlanish uchun aniq yo'nalish berilishi lozim.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida muammoli ma'ruzadan foydalanish talabalarda mustaqil fikrlash, amaliy muammoni ko'ra bilish, kasbiy vaziyatni tahlil qilish va dalilga asoslangan qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu yondashuv ayniqsa pedagogika, psixologiya, metodika, ijtimoiy-gumanitar fanlar, iqtisodiyot va boshqaruv yo'nalishlarida samarali. Oliy ta'limda o'quv jarayonini modernizatsiya qilish, nazariya va amaliyot integratsiyasini kuchaytirish hamda talabalar faolligini oshirish bo'yicha belgilangan vazifalar muammoli ta'lim shakllaridan keng foydalanishni talab etadi.¹

12.7. Zamonaviy ma'ruza mashg'ulotida axborot texnologiyalari va interfaol muloqot

Zamonaviy ma'ruza axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz to'liq tasavvur etilmaydi. Elektron taqdimot, video material, ta'lim platformasi, onlayn test, virtual doska, QR-kodli manbalar, elektron kutubxona va masofaviy muloqot

¹ UNESCO. *Incheon Declaration and Framework for Action for the Implementation of Sustainable Development Goal 4*. Paris: UNESCO, 2015.

vositalari ma'ruzaning mazmunini boyitadi. Biroq texnologiyadan foydalanish o'z-o'zidan ta'lim sifatini oshirmaydi. U pedagogik maqsad, mavzu mazmuni va talaba faoliyatiga mos kelgandagina natija beradi. Shuning uchun o'qituvchi har bir raqamli vositani "bu vosita talabaning tushunishini qanday yaxshilaydi?" degan savol asosida tanlashi kerak.

Elektron taqdimot ma'ruzada eng ko'p qo'llaniladigan vositalardan biridir. Taqdimotda mavzu rejasi, asosiy tushunchalar, sxema, diagramma, jadval, rasm va qisqa xulosalar berilishi mumkin. Taqdimot uzun matnlar to'plamiga aylanib qolsa, talaba slaydni o'qish bilan band bo'lib, ma'ruzachining izohini tinglamay qo'yadi. Shu sababli slaydlar ixcham, mantiqiy va ko'rgazmali bo'lishi kerak. Slayd o'qituvchining nutqini almashtirmaydi, balki uni qo'llab-quvvatlaydi.

Onlayn test va elektron so'rovnomalar ma'ruza davomida teskari aloqa olish uchun qulaydir. Masalan, o'qituvchi mavzu o'rtasida 3-4 savoldan iborat tezkor test o'tkazsa, talabalar qaysi tushunchani yaxshi anglagani yoki qaysi savolda qiynalayotgani aniqlanadi. Natijaga qarab o'qituvchi izohni qayta beradi yoki keyingi bosqichga o'tadi. Bunday yondashuv ma'ruza jarayonini jonlantiradi va talabalarning mas'uliyatini oshiradi.

Video materiallar psixologiya va pedagogika fanlarida ayniqsa foydali bo'lishi mumkin. Muloqot, emotsiya, guruh dinamikasi, pedagogik vaziyat, konflikt, dars tahlili kabi mavzularni qisqa video orqali ko'rsatish talabalar idrokini kuchaytiradi. Biroq video material juda uzun bo'lmasligi va albatta tahlil bilan birga berilishi kerak. O'qituvchi videodan oldin kuzatish vazifasini beradi, video davomida talabalar e'tiborini muhim jihatlarga qaratadi, videodan so'ng esa savol-javob yoki muhokama tashkil qiladi.

Interfaol muloqot zamonaviy ma'ruzaning ajralmas qismidir. Interfaollik faqat o'yin yoki guruhli ish degani emas; u talabaning fikrlash jarayoniga faol jalb etilishini anglatadi. Ma'ruza davomida "nima uchun?", "qanday dalil keltirish mumkin?", "bu vaziyatda qaysi yondashuv to'g'ri?", "O'zbekiston ta'lim amaliyotida bu holat qanday ko'rinadi?" kabi savollar talabaning mavzuga

munosabatini shakllantiradi. Interfaol muloqot talabaning tinglovchilik pozitsiyasini faol ishtirokchilik pozitsiyasiga o'zgartiradi.

Masofaviy va aralash ta'lim sharoitida ma'ruzaning shakli yanada o'zgaradi. Onlayn ma'ruzada o'qituvchi qisqa bloklar, vizual material, chat savollari, tezkor so'rovnoma, yozib olingan video va mustaqil topshiriqlarni birgalikda qo'llashi mumkin. Aralash ta'limda esa nazariy qismning ma'lum qismi elektron resurs orqali berilib, auditoriyada muammoli savol, tahlil, muhokama va amaliy vazifa bajarilishi mumkin. Bu yondashuv "teskari sinf" elementlariga yaqin bo'lib, talabalarning mustaqil tayyorgarligini kuchaytiradi.

Ma'ruza jarayonida texnologiya va muloqot uyg'unligi pedagogik maqsadga xizmat qilishi kerak. Agar o'qituvchi faqat slayd ko'rsatib, matnni o'qib bersa, texnologiya ta'lim sifatini oshirmaydi. Agar u slaydni savol, muammo, jadval, tahlil va teskari aloqa bilan bog'lasa, texnologiya bilishni faollashtiruvchi vositaga aylanadi. Demak, zamonaviy ma'ruza o'qituvchi mahorati, ilmiy mazmun, metodik reja, interfaol muloqot va raqamli vositalarning muvozanatiga asoslanadi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

- 1. Ma'ruza mashg'ulotining oliy ta'lim jarayonidagi o'rnini izohlang.*
- 2. Ma'ruzaning axborot berish, tizimlashtirish va tushuntirish funksiyalarini misollar asosida tushuntiring.*
- 3. Ma'ruza mazmunini tanlashda qaysi didaktik mezonlar hisobga olinadi?*
- 4. Ma'ruzaning kirish, asosiy va yakuniy qismlarini O'zbekiston oliy ta'lim amaliyoti misolida tavsiflang.*
- 5. Ma'ruza o'qishga qo'yiladigan ilmiy, metodik, psixologik va tashkiliy talablarni taqqoslang.*
- 6. Kirish ma'ruzasi, axborot ma'ruzasi, obzorli ma'ruza va muammoli ma'ruzaning farqli jihatlarini jadval asosida ko'rsating.*
- 7. Muammoli ma'ruza uchun "Oliy ta'limda talabalar mustaqil ta'limini tashkil etish" mavzusida muammoli savollar tuzing.*

8. *Ma'ruza-konsultatsiya va ma'ruza-konferensiya shakllarini qaysi vaziyatlarda qo'llash samarali bo'ladi?*

9. *80 daqiqalik ma'ruza mashg'uloti uchun vaqt taqsimoti va bosqichlar bo'yicha qisqa texnologik xarita tuzing.*

10. *O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida raqamli texnologiyalardan foydalangan holda ma'ruza samaradorligini oshirish bo'yicha 5 ta taklif ishlab chiqing.*

11. *Berilgan mavzu bo'yicha slayd tayyorlashda qanday metodik talablarga amal qilish kerakligini izohlang.*

12. *Ma'ruza jarayonida talabalardan teskari aloqa olish uchun 3 ta interfaol usulni tavsiflang.*

13. *"Psixologiya fanlarini o'qitishda ma'ruzaning tarbiyaviy imkoniyatlari" mavzusida kichik esse yozing.*

14. *Biror fan mavzusi asosida mini-ma'ruza rejasini tuzing va uning kutiladigan natijalarini belgilang.*

15. *Ma'ruza mashg'ulotida akademik halollikni ta'minlash uchun o'qituvchi va talaba bajarishi kerak bo'lgan vazifalarni sanab bering.*

16. *Kirish ma'ruzasi uchun O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni bilan bog'langan motivatsion savollar namunalarini yozing.*

17. *Muammoli ma'ruza, vizual ma'ruza va binar ma'ruza uchun alohida baholash mezonlarini ishlab chiqing.*

18. *"Talaba faolligini oshiruvchi ma'ruza" mavzusida 10 daqiqalik mini-ma'ruza ssenariysini tayyorlang.*

19. *Oliy ta'limda ma'ruza mashg'ulotini kredit-modul tizimi talablari bilan bog'lash bo'yicha amaliy tavsiyalar bering.*

20. *Ma'ruza davomida foydalaniladigan elektron resurslarni tanlashda ishonchlilik, ilmiylik va dolzarblik mezonlarini izohlang.*

13-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARIDAN SEMINAR VA LABORATORIYA MASHG'ULOTLARI

Tayanch so'zlar: seminar mashg'uloti, seminar turlari, seminar-praktikum, seminar-munozara, reproduktiv seminar, produktiv seminar, laboratoriya mashg'uloti, laboratoriya-amaliy ish, frontal shakl, guruh shakl, individual shakl, mustaqil tayyorgarlik, konspektlashtirish, refleksiya, kasbiy ko'nikma.

13.1. Seminar mashg'ulotining mohiyati va turlari

Psixologiya fanlarini o'qitishda seminar mashg'uloti talabalarning nazariy bilimlarini faol muloqot, dalillash, tahlil va amaliy vaziyatlarga tatbiq etish orqali mustahkamlashga xizmat qiladigan o'quv shaklidir. Ma'ruza ko'proq tizimli axborot berish va ilmiy tushunchalarni izohlashga yo'nalsa, seminar talabaning fikrlash faolligini, o'z nuqtai nazarini asoslashini, o'quv manbalari bilan ishlashini va kasbiy mulohaza yuritishini rivojlantiradi.¹

Seminar mazmunida dialogik munosabat yetakchi o'rin tutadi. Unda o'qituvchi faqat ma'lumot beruvchi emas, balki muhokamani boshqaruvchi, muammoli savollarni aniqlashtiruvchi, talabalar fikrini tartibga soluvchi va yakuniy natijani baholovchi metodik tashkilotchi sifatida ishtirok etadi. Talaba esa tayyor bilimni qaytaruvchi subyekt bo'lib qolmay, balki bilimni izlaydigan, tekshiradigan, taqqoslaydigan va mustaqil xulosaga keladigan faol ishtirokchiga aylanadi.

Psixologiya kurslarida seminarlarning ahamiyati yanada yuqori baholanadi. Chunki psixologik bilimlar ko'pincha inson xulqi, motivatsiyasi, emotsional holati, shaxslararo munosabatlar, ta'lim va tarbiya jarayonidagi individual farqlar bilan bog'liq bo'ladi. Bunday mavzularni faqat nazariy izoh bilan cheklash yetarli emas; talabalar real vaziyatlarni tahlil qilishi, misollar keltirishi, qarama-qarshi qarashlarni solishtirishi va ilmiy tushunchalarni hayotiy dalillar asosida ochib berishi zarur.

Seminar mashg'ulotining asosiy maqsadi talabalarni o'quv materialini ongli o'zlashtirishga, muammoga ijodiy yondashishga, mustaqil bilim olishga va kasbiy faoliyatda qo'llashga tayyorlashdan iborat. Bu maqsad seminarini oddiy savol-javob

¹ O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.

shaklidan farqlaydi. Samarali seminar talabalarda ilmiy nutq madaniyati, dalil bilan fikr bildirish, boshqalar nuqtai nazarini tinglash, axborotni tahlil qilish va bahs madaniyatiga rioya qilish kabi sifatlarni shakllantiradi.¹

Seminar mashg'uloti bir nechta pedagogik vazifani bajaradi: birinchidan, ma'ruza va mustaqil o'qish jarayonida olingan bilimlar mustahkamlanadi; ikkinchidan, qo'shimcha manbalar orqali mavzu doirasi kengayadi; uchinchidan, talabaning mustaqil ish ko'nikmasi rivojlanadi; to'rtinchidan, intellektual faoliyat, tahliliy fikrlash va kasbiy muammolarni ko'ra olish malakasi faollashadi. Shuning uchun seminarni tashkil etishda faqat savollar ro'yxatini tuzish emas, balki har bir savolning o'quv natijasiga qanday xizmat qilishini oldindan belgilash muhimdir.

Didaktik vazifa	Mazmuni	Talabada shakllanadigan natija
Bilimni mustahkamlash	Ma'ruza va adabiyotlarda berilgan asosiy tushunchalarni qayta ishlash	Tushunchalarni ongli bayon qilish va misollar bilan izohlash
Bilimni kengaytirish	Qo'shimcha manbalar, maqolalar va amaliy vaziyatlar bilan ishlash	Mavzuga turli yondashuvlarni ko'ra olish
Mustaqil ishlash	Reja tuzish, konspektlashtirish, tezis tayyorlash va taqdimot qilish	O'z-o'zini boshqarish va akademik mas'uliyat
Intellektual faollik	Taqqoslash, tahlil, umumlashtirish, baholash va munozara	Tanqidiy va ijodiy fikrlash malakasi

13.1-jadval. Psixologiya fanlarida seminar mashg'ulotining didaktik vazifalari

Seminarlar maqsadi, tashkil etilish usuli va talabalarning bilish faoliyati darajasiga ko'ra bir necha turga ajratiladi. Amaliy vaziyatlarni tahlil qilishga yo'naltirilgan seminar-praktikumlarda talabalar psixologik muammoni hal etish bo'yicha variantlarni muhokama qiladilar. Seminar-munozaralarda esa biror nazariya, metod yoki tadqiqot natijasi bo'yicha qarama-qarshi qarashlar solishtiriladi. Bunday shakllar psixologiya fanlari uchun juda qulay, chunki inson xulqini tushuntirishda turli nazariyalar va metodlar ko'pincha bir-birini to'ldiradi yoki bahsga sabab bo'ladi.

¹ Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.

Bilish faoliyati xususiyatiga ko'ra seminarlar reproduktiv va produktiv turlarga bo'linadi. Reproaktiv seminar talabalardan avval o'rganilgan ma'lumotni aniq qayta bayon qilishni, tushunchalar mazmunini to'g'ri eslab qolishni va o'qilgan manbadagi asosiy fikrlarni tartibli yetkazishni talab qiladi. Bu shakl, ayniqsa, yangi mavzu bo'yicha boshlang'ich nazariy asoslarni mustahkamlashda samarali. Biroq psixologiya kabi shaxs va faoliyatni o'rganadigan fanlarda seminarni faqat reproduktiv savollar bilan cheklash talabalarning mustaqil fikrlash imkoniyatini toraytirishi mumkin.

Produktiv seminar esa talabalarning tahliliy va ijodiy faoliyatini kuchaytiradi. Unda talabalar manbani shunchaki qayta aytib bermaydi, balki turli fikrlarni taqqoslaydi, dalillarni baholaydi, real vaziyatni psixologik tushunchalar asosida sharhlaydi va muammoning yechimini izlaydi. Masalan, "O'quv motivatsiyasining pasayishi sabablari" mavzusida talabalar nazariy manbalarni o'rganib, O'zbekiston oliy ta'limi sharoitidagi amaliy vaziyatlar bilan bog'lab tahlil qiladilar.

Seminar mashg'ulotida o'qituvchi tomonidan qo'yiladigan savollar talabalarning fikrlash darajasini belgilaydi. "Ta'riflang", "sanab bering", "ayting" kabi savollar reproduktiv darajani ta'minlasa, "taqqoslang", "asoslang", "vaziyatni tahlil qiling", "yechim taklif qiling" kabi savollar produktiv faoliyatni yuzaga keltiradi. Shu sababli psixologiya fanlarida seminar savollari bosqichma-bosqich murakkablashib borishi lozim.

13.2. Seminar mashg'ulotini tashkil qilish va o'tkazish

Seminar mashg'ulotini tashkil etish dars mavzusini tanlashdan boshlanadi. Mavzu ma'ruza mazmunini takrorlashi, ma'ruzada yetarlicha yoritilmagan masalani kengaytirishi yoki mavzuning amaliy jihatini chuqurlashtirishi mumkin. Masalan, "Xotira" mavzusidan keyin "Xotiraning individual farqlari va samarali eslab qolish texnikalari" mavzusidagi seminar talabalarni nazariy bilimni amaliy usullar bilan bog'lashga undaydi.

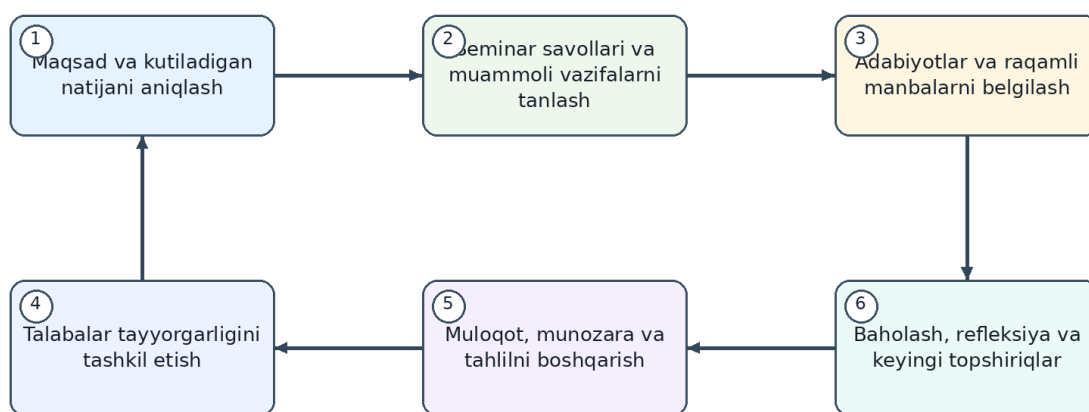
Seminar mavzusi tanlangandan keyin o'qituvchi asosiy savollar tizimini ishlab chiqadi. Savollar soni mashg'ulot vaqti, talabalar tayyorgarligi, manbalar

hajmi va muhokama usuliga mos bo'lishi kerak. Odatda ikki akademik soatlik seminar uchun uch-beshta yirik savol yetarli bo'ladi. Biroq savollar ichida kichik muammoli topshiriqlar, keyslar, jadval to'ldirish, taqqoslash yoki tezis tayyorlash kabi amaliy vazifalar ham bo'lishi mumkin.¹

Seminarni tashkil qilishda adabiyotlarni tanlash alohida o'rin tutadi. Talabaga haddan tashqari ko'p manba berish uning tayyorgarlik jarayonini formal tusga kiritishi mumkin. Aksincha, juda kam manba berish seminarni tor doirada olib borishga sabab bo'ladi. Shuning uchun o'qituvchi asosiy va qo'shimcha manbalarni ajratishi, ulardan foydalanish bo'yicha aniq tavsiya berishi, elektron kutubxona va ilmiy ma'lumotlar bazalaridan foydalanish madaniyatini tushuntirishi maqsadga muvofiqdir.

Seminar mashg'ulotining samaradorligi uning aniq loyihalashtirilishiga bog'liq. Loyihalash jarayonida o'qituvchi mashg'ulot maqsadini, o'quv natijalarini, muhokama savollarini, metodlarni, baholash mezonlarini va yakuniy refleksiyaning oldindan belgilaydi. Bunday yondashuv seminarni tartibli tashkil etadi hamda talabalar faoliyatini faqat "javob berish" bilan cheklamaydi.

Seminar mashg'ulotini loyihalash modeli

Markaziy g'oya: seminar — tayyor javobni takrorlash emas, balki nazariy bilimni dalillash, muloqotda sinash va kasbiy vaziyatga tatbiq etish jarayonidir.

¹ Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To'rayev A.B. Innovatsion ta'lim texnologiyalari. — Toshkent, 2015.

13.1-rasm. Seminar mashg'ulotini loyihalash modeli

13.1-rasmda ko'rsatilgan model seminarni maqsadni aniqlashdan boshlab yakuniy refleksiyagacha bo'lgan yaxlit jarayon sifatida tasvirlaydi. Ushbu modelda savollar, adabiyotlar, talabalar tayyorgarligi, muloqot va baholash bir-biri bilan bog'langan. Demak, seminar mashg'uloti tasodifiy savol-javob emas, balki oldindan loyihalangan pedagogik jarayondir.

Seminarni o'tkazish jarayonida o'qituvchi muhokamani boshqaradi, lekin uni to'liq egallab olmaydi. Talabalarning fikr bildirishi, savol berishi, bir-birining qarashlariga munosabat bildirishi va dalillar keltirishi uchun yetarli sharoit yaratish zarur. O'qituvchi faqat mavzudan chetga chiqish, ilmiy asossiz fikrni umumlashtirib yuborish yoki bahs madaniyatining buzilishiga yo'l qo'ymaslik uchun zarur paytda aralashadi.

Seminar yakunida o'qituvchi muhokama qilingan masalalarni umumlashtiradi, talabalar faoliyatini baholaydi, eng muhim fikrlarni ajratadi va keyingi mashg'ulotga tayyorgarlik bo'yicha yo'nalish beradi. Bunda "kim yaxshi javob berdi" mazmunidagi umumiy baho bilan cheklanmasdan, talabalar qanday manbadan foydalangani, fikrini qanday asoslagani, muammoli vaziyatni qanchalik to'g'ri tahlil qilgani kabi mezonlarga tayangan holda fikr bildirish maqsadga muvofiqdir.

13.3. O'qituvchining seminar mashg'ulotiga tayyorlanishi

O'qituvchining seminar mashg'ulotiga tayyorlanishi bir necha metodik bosqichlardan iborat. Dastlab mavzuning o'quv kursidagi o'rni aniqlanadi. Keyin mavzu bo'yicha asosiy tushunchalar, nazariy yondashuvlar, ilmiy bahslar va amaliy vaziyatlar tanlanadi. Shundan so'ng talabalar uchun mustaqil tayyorgarlik topshirig'i tuziladi. Bu topshiriq aniq, bajarilishi mumkin bo'lgan va o'quv natijasi bilan bog'langan bo'lishi kerak.

O'qituvchi seminar savollarini ishlab chiqishda ularning mantiqiy ketma-ketligiga e'tibor beradi. Birinchi savollar mavzuning tayanch tushunchalarini ochib berishi, keyingi savollar esa tahlil, taqqoslash va amaliy qo'llashga yo'naltirilishi

lozim. Masalan, “Laboratoriya mashg‘ulotining maqsadi nima?” degan savoldan keyin “Psixologik test o‘tkazishda etik talablar buzilsa, natija qanday o‘zgaradi?” kabi muammoli savol berish talabalarning fikrlashini chuqurlashtiradi.

O‘qituvchi seminar uchun adabiyotlar ro‘yxatini tuzishda manbalarning dolzarbligi, ilmiyligi va talabalar uchun tushunarlilikini hisobga oladi. Birinchi kurs talabalariga manbalar aniq ko‘rsatiladi, yuqori kurslarda esa mustaqil izlashga ko‘proq imkon beriladi. Bunday bosqichma-bosqich yondashuv talabalarni ilmiy axborot bilan mustaqil ishlashga o‘rgatadi.¹

13.2-jadval. Seminar rejasini tayyorlashda o‘qituvchi faoliyatining asosiy bosqichlari

Bosqich	O‘qituvchi faoliyati	Metodik natija
Mavzuni aniqlash	Kurs dasturi, mavzu dolzarbligi va talaba ehtiyojini hisobga olish	Seminar maqsadi aniq belgilanadi
Savollarni tuzish	Reproduktiv, tahliliy va muammoli savollarni uyg‘unlashtirish	Talabalar fikrlashi bosqichma-bosqich faollashadi
Manbalarni tanlash	Asosiy va qo‘shimcha adabiyotlarni ajratish	Mustaqil tayyorgarlik yo‘nalishi aniqlanadi
Metodlarni belgilash	Munozara, keys, taqdimot, rolli vaziyat, kichik guruh ishini tanlash	Seminar faol va natijaviy bo‘ladi
Baholash mezonlari	Ishtirok, dalil, nutq, tahlil va xulosa mezonlarini aniqlash	Baholash shaffof va adolatli tashkil etiladi

Seminar konspekti yoki metodik ishlanmasida mavzu, maqsad, kutiladigan natija, asosiy savollar, topshiriqlar, manbalar, muhokama usullari, baholash mezonlari va yakuniy refleksiya ko‘rsatiladi. Bu hujjat o‘qituvchi uchun yo‘l xaritasi vazifasini bajaradi. Ayniqsa, psixologiya fanlarida muhokama talabalarning shaxsiy tajribasi bilan bog‘lanib ketishi mumkinligi sababli o‘qituvchi mavzu chegarasi va etik talablarni oldindan belgilab olishi lozim.

O‘qituvchi tayyorgarlik jarayonida seminarni faqat nazariy savollar bilan emas, balki kasbiy vaziyatlar bilan boyitishi kerak. Masalan, “Talabada imtihon oldi

¹ Barkley E.F., Major C.H. Student Engagement Techniques: A Handbook for College Faculty. 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2020.

xavotiri kuchaygan holatda psixologik yordam qanday tashkil etiladi?” kabi vaziyatlar muhokamasi nazariy bilimni amaliy fikrlashga aylantiradi. Bu yondashuv bo‘lajak mutaxassisda muammoni ko‘rish, vaziyatni tahlil qilish va muloqotga kirishish malakasini shakllantiradi.

Shuningdek, o‘qituvchi seminarda faol va passiv talabalar o‘rtasidagi farqni kamaytirish choralarini ko‘rishi lozim. Kichik guruhlar, juftlikda fikr almashish, tezkor yozma javob, klaster, jadval to‘ldirish, “bir daqiqalik esse” kabi usullar passiv talabalarning ham fikr bildirishiga imkon yaratadi. Seminar jarayonida faqat yuqori faollikka ega talabalar bilan ishlash o‘quv guruhining umumiy rivojlanishiga yetarli ta’sir ko‘rsatmaydi.

13.4. Talabalarning seminar mashg‘ulotiga tayyorlanishi

Talabalarning seminar mashg‘ulotiga tayyorlanishi mustaqil ta’limning muhim ko‘rinishidir. U adabiyotlarni izlash, o‘qish, konspektlashtirish, savollarga javob tayyorlash, taqdimot yoki tezis tuzish, amaliy vaziyatga yechim ishlab chiqish kabi faoliyatlarni o‘z ichiga oladi. Bu jarayon talabada o‘z vaqtini rejalashtirish, ma’lumotni tanlash va ilmiy fikrni tartibli bayon qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Seminarga tayyorlanishda talaba birinchi navbatda mavzu savollarini tahlil qiladi. Savolning mazmuni aniq tushunilmasa, o‘qilgan adabiyotdan kerakli axborotni tanlash qiyinlashadi. Shu sababli o‘qituvchi seminarga tayyorgarlik topshirig‘ini berayotganda har bir savolning maqsadini, unga javob berishda qanday manbalardan foydalanish mumkinligini va javob qanday shaklda taqdim etilishini tushuntirishi zarur.

Konspektlashtirish seminar tayyorgarligining asosiy qismidir. Lekin konspekt matnni mexanik ko‘chirib yozishdan iborat bo‘lmasligi kerak. To‘g‘ri konspekt asosiy fikrlar ajratiladi, tushunchalar izohlanadi, muhim dalillar keltiriladi, muallif fikri talaba tomonidan qayta ishlanadi va qisqa xulosaviy mulohaza beriladi. Shunda konspekt talabaning seminar jarayonidagi faol ishtirokiga xizmat qiladi.¹

¹ Nilson L.B. Teaching at Its Best: A Research-Based Resource for College Instructors. 4th ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2016.

Talabalar seminar uchun raqamli manbalardan ham foydalanishlari mumkin. Biroq internetdan olingan axborot ilmiy manba sifatida tanlanishi, muallifi, nashr yili, tashkilot yoki jurnal nomi tekshirilishi kerak. Psixologiya bo'yicha ommabop bloglar yoki ijtimoiy tarmoqlardagi fikrlar seminar muhokamasida misol sifatida ishlatilishi mumkin, ammo ular ilmiy dalil o'rnini bosa olmaydi. Shuningdek, tayyor referat yoki taqdimotlarni ko'chirib olish talabaning ilmiy mas'uliyatiga zid hisoblanadi.

Seminarga tayyorlanayotgan talaba mavzu bo'yicha kamida uch turdagi materialni ajratishi foydali: asosiy nazariy tushunchalar; ularni tasdiqlovchi yoki izohlovchi misollar; muhokama uchun savollar. Bunday tayyorgarlik talabaning nutqini mazmunli qiladi. Masalan, "seminar-munozara" tushunchasini faqat ta'riflash emas, balki uni "stressni yengish strategiyalari" mavzusidagi bahsli vaziyat bilan bog'lash mavzuni chuqurroq ochadi.

Talabalar seminar jarayonida o'z fikrini qisqa, aniq va dalillangan tarzda ifodalashga intilishi lozim. Fikr bildirganda "menimcha" bilan cheklanmasdan, manba, kuzatuv, amaliy vaziyat yoki nazariy tushuncha bilan asoslash zarur. Bunday yondashuv seminar madaniyatini oshiradi va psixologik bilimni kasbiy mulohaza darajasiga olib chiqadi.

Seminar mashg'ulotiga tayyorgarlikning yana bir muhim jihati - o'z-o'zini nazorat qilishdir. Talaba darsdan oldin "mavzuning asosiy tushunchalarini tushundimmi?", "savollarga dalil bilan javob bera olamanmi?", "muhokamada qanday savol berishim mumkin?", "O'zbekiston ta'limi amaliyotidan qanday misol keltiraman?" kabi savollar orqali tayyorgarlik darajasini baholashi mumkin.

13.5. Laboratoriya mashg'ulotlarining mazmuni

Laboratoriya mashg'uloti psixologiya fanlarini o'qitishda nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan bog'laydigan muhim shakldir. Unda talabalar psixologik hodisalarni kuzatish, o'lchash, eksperiment o'tkazish, diagnostik metodikadan foydalanish, natijalarni tahlil qilish va hisobot tayyorlash kabi amaliy ko'nikmalarni

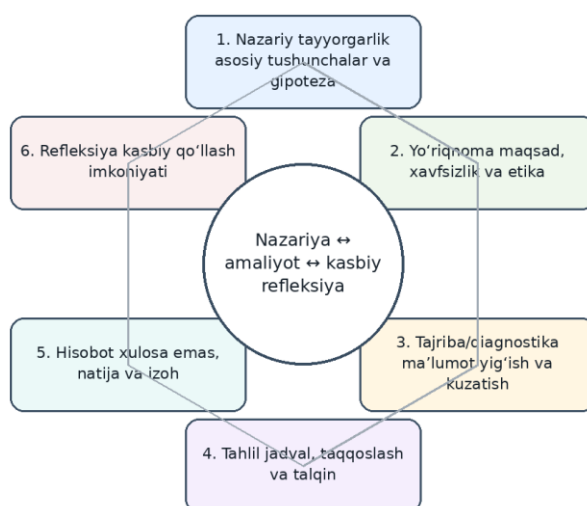
egallaydilar. Shu sababli laboratoriya mashg'ulotlari psixologik bilimning hayotiy va kasbiy ahamiyatini ochib beradi.

Laboratoriya mashg'ulotining yetakchi didaktik maqsadi nazariy qonuniyatni amaliy tekshirish, tajribada ko'rish va ilmiy dalil asosida tushunishdan iborat. Amaliy mashg'ulot esa ko'proq muayyan kasbiy harakatlarni bajarish ko'nikmasini shakllantirishga yo'naltiriladi. Psixologiya fanlarida bu ikki maqsad ko'pincha bir-biri bilan uzviy bog'lanadi. Masalan, xotira hajmini aniqlash bo'yicha laboratoriya ishida talaba ham nazariy qonuniyatni tekshiradi, ham diagnostik protsedurani bajarish malakasini hosil qiladi.

Laboratoriya mashg'ulotlarida talabalar nazariyani amalda tasdiqlash bilan bir qatorda tadqiqotchilik madaniyatini ham o'rganadilar. Ular maqsad qo'yish, gipoteza ilgari surish, metod tanlash, ma'lumot yig'ish, natijalarni jadvalga tushirish, tahlil qilish, umumlashtirish va ilmiy-etika talablariga rioya qilish kabi faoliyatlarni bajaradilar. Bu jarayon bo'lajak psixolog yoki pedagog uchun zarur bo'lgan kasbiy aniqlik va mas'uliyatni shakllantiradi.¹

13.2-rasm. Laboratoriya mashg'ulotining didaktik sikli

Laboratoriya mashg'ulotining didaktik sikli

¹ UNESCO. Reimagining our futures together: A new social contract for education. – Paris: UNESCO, 2021.

13.2-rasmda laboratoriya mashg'ulotining nazariy tayyorgarlikdan refleksiyagacha bo'lgan sikli ko'rsatilgan. Ushbu sikl o'quv jarayonida nazariya, tajriba, tahlil va kasbiy qo'llashni birlashtiradi. Demak, laboratoriya ishini faqat topshiriqni bajarish deb emas, balki ilmiy fikrlash va amaliy ko'nikma hosil qilish jarayoni sifatida tashkil etish lozim.

13.3-jadval. Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarning o'zaro farqli jihatlari

Ko'rsatkich	Laboratoriya mashg'uloti	Amaliy mashg'ulot
Yetakchi maqsad	Nazariy qonuniyatni tajriba yoki diagnostika orqali tekshirish	Kasbiy harakat, usul yoki vazifani bajarish ko'nikmasini shakllantirish
Faoliyat mazmuni	Kuzatish, o'lchash, eksperiment, natijalarni qayta ishlash	Vaziyat tahlili, topshiriq bajarish, metodik yechim ishlab chiqish
Natija shakli	Protokol, jadval, hisob-kitob, tahliliy izoh	Amaliy mahsulot, yechim, tavsiya, taqdimot
Psixologiyadagi misol	Xotira hajmini aniqlash, diqqat barqarorligini o'lchash	Talaba motivatsiyasini oshirish bo'yicha maslahat rejasini tuzish

Laboratoriya mashg'ulotlarining mazmunini tanlashda bir necha omil hisobga olinadi: mavzuning murakkabligi, nazariy materialning amaliy ahamiyati, fanlararo bog'liqlik, talabalarning tayyorgarlik darajasi, mavjud jihozlar va vaqt imkoniyati. Agar topshiriq haddan tashqari murakkab bo'lsa, talaba mazmunni anglash o'rniga texnik qiyinchilik bilan band bo'lib qoladi. Agar topshiriq juda sodda bo'lsa, laboratoriya ishining rivojlantiruvchi qiymati kamayadi.

Psixologiyadan laboratoriya mashg'ulotlarida ko'p uchraydigan vazifalar demonstratsion eksperiment, individual topshiriq, guruh topshiriq, juftlikda eksperiment, psixologik muammoni hal qilish, guruh muhokamasi va kasbiy vaziyatni modellashtirishdan iborat. Bunda o'qituvchi topshiriqni talabalarning kelajak kasbi bilan bog'lab tashkil etsa, mashg'ulotning motivatsion qiymati ortadi.

Laboratoriya mashg'ulotlari psixologik etikaga qat'iy rioya qilishni talab qiladi. Talabalar bilan test, so'rovnoma yoki eksperiment o'tkazishda ixtiyoriy ishtirok, natijani maxfiy saqlash, shaxsga zarar yetkazmaslik, noto'g'ri yorliq qo'ymaslik kabi talablar tushuntirilishi zarur. Bu talablar, ayniqsa, shaxs

xususiyatlari, emotsional holat, stress, motivatsiya yoki o‘z-o‘zini baholash bilan bog‘liq mashg‘ulotlarda alohida ahamiyatga ega.

13.6. Laboratoriya mashg‘ulotlarining turlari va o‘tkazilish tartibi

Laboratoriya mashg‘ulotlari bajarilish xususiyatiga ko‘ra reproduktiv, qisman izlanuvchi va izlanuvchi turlarga bo‘linadi. Reproductiv laboratoriya ishida talabalar oldindan berilgan yo‘riqnoma asosida harakat qiladi. Unda ishning maqsadi, jihozlar, bajarish tartibi, natijani qayd etish usuli va nazorat savollari aniq ko‘rsatiladi. Bunday tur boshlang‘ich bosqichda, ya‘ni talabalar laboratoriya madaniyatini endigina o‘zlashtirayotgan davrda samarali hisoblanadi.

Qisman izlanuvchi laboratoriya ishida talabalarga umumiy maqsad va vazifa beriladi, biroq ayrim bosqichlarni mustaqil belgilash talab etiladi. Masalan, “diqqat barqarorligini o‘rganish” topshirig‘ida talaba metodikani tanlashi, o‘tkazish sharoitini belgilashi yoki natijani jadval shaklida ifodalashi mumkin. Bu tur talabalarni mustaqil qaror qabul qilishga va tadqiqot mantig‘ini tushunishga o‘rgatadi.

Izlanuvchi laboratoriya ishida talabalar mavjud nazariy bilimlar asosida yangi muammoni mustaqil hal qilishga intiladilar. Bunda ular tadqiqot savolini qo‘yadi, gipoteza ishlab chiqadi, metod tanlaydi, natijani tahlil qiladi va o‘z tavsiyasini beradi. Bunday ishlar yuqori kurs talabalariga, kurs ishi yoki bitiruv malakaviy ishi oldidan tadqiqotchilik ko‘nikmasini shakllantirishda ayniqsa foydalidir.¹

13.4-jadval. Laboratoriya mashg‘ulotlari turlarining metodik tavsifi

Tur	Talaba faoliyati	O‘qituvchi vazifasi	Qo‘llash holati
Reproduktiv	Berilgan yo‘riqnoma asosida ishni bajaradi	Tartibni tushuntiradi, nazorat qiladi, xatolarni tuzatadi	Yangi metodika bilan tanishishda
Qisman izlanuvchi	Ayrim bosqichlarni mustaqil tanlaydi va izohlaydi	Yo‘nalish beradi, savollar orqali faollashtiradi	Tahlil va qaror qabul qilishni rivojlantirishda
Izlanuvchi	Muammo, gipoteza, metod va natijani mustaqil asoslaydi	Maslahatchi va ekspert sifatida kuzatadi	Kurs ishi, loyiha va tadqiqot tayyorgarligida

¹ Biggs J., Tang C., Kennedy G. Teaching for Quality Learning at University. 5th ed. – Maidenhead: Open University Press, 2022

Laboratoriya mashg'ulotlari tashkil etilish shakliga ko'ra frontal, guruhiy va individual bo'lishi mumkin. Frontal shaklda barcha talabalar bir xil topshiriqni bir vaqtda bajaradilar. Bu usul metodikani birinchi marta o'rganishda, umumiy ko'rsatma berishda va natijalarni taqqoslashda qulay. Guruhiy shaklda talabalar kichik jamoalarda ishlaydi; bunda biri eksperimentator, biri sinaluvchi, yana biri kuzatuvchi yoki protokol yurituvchi vazifasini bajarishi mumkin. Individual shaklda esa har bir talaba alohida topshiriqni bajaradi va keyin natijalar umumiy muhokamada solishtiriladi.

Laboratoriya mashg'ulotini o'tkazish tartibi odatda quyidagi ketma-ketlikda amalga oshiriladi: avval talabalar mavzuga nazariy tayyorgarlik ko'radi; keyin o'qituvchi tayyorgarlikni qisqa savollar yoki tezkor topshiriq orqali tekshiradi; shundan so'ng laboratoriya ishining maqsadi, tartibi, xavfsizlik va etik talablar tushuntiriladi; talabalar amaliy vazifani bajaradi; natijalar muhokama qilinadi; hisobot tayyorlanadi; yakunda o'qituvchi bajarilgan ish va egallangan ko'nikmalarni baholaydi.

Laboratoriya hisobotida ishning mavzusi, maqsadi, metodikasi, ishtirokchilar yoki shartlar, olingan natijalar, jadval yoki chizma, tahliliy izoh va amaliy tavsiyalar aks etishi kerak. Hisobotni baholashda faqat natijaning "to'g'ri" yoki "noto'g'ri" chiqishi emas, balki talabaning ishni ilmiy tartibda bajargani, ma'lumotni to'g'ri qayd etgani, tahlilni asoslay olgani va etik talablarni tushungani ham inobatga olinadi.

O'zbekiston oliy ta'limi sharoitida laboratoriya mashg'ulotlarini zamonaviy axborot texnologiyalari bilan boyitish muhim ahamiyatga ega. Elektron testlar, onlayn so'rovnomalar, statistik qayta ishlash dasturlari, elektron jadval va taqdimot vositalari talabalarning tadqiqot natijalarini aniqroq tahlil qilishiga yordam beradi. Biroq texnologiya maqsad emas, vosita sifatida qo'llanishi lozim. Asosiy e'tibor psixologik hodisani tushunish, natijani ilmiy talqin qilish va kasbiy mas'uliyatni shakllantirishga qaratiladi.

13.5-jadval. Seminar va laboratoriya mashg'ulotlarini baholash mezonlari

Mezon	Seminar mashg'ulotida ko'rinishi	Laboratoriya mashg'ulotida ko'rinishi
Tayyorgarlik	Manbalar o'rganilgan, konspekt va tezis tayyorlangan	Nazariy asos, yo'riqnoma va metodika o'rganilgan
Faollik	Muhokamada asosli fikir bildiradi, savol beradi	Topshiriqni mustaqil va tartibli bajaradi
Tahlil	Fikrlarni taqqoslaydi, dalil keltiradi	Natijalarni jadval, izoh va tavsiya bilan tahlil qiladi
Nutq va muloqot	Ilmiy va madaniy bahs yuritadi	Guruhda vazifani kelishib bajaradi
Natijaviylik	Mavzu bo'yicha mustaqil pozitsiya shakllanadi	Kasbiy-amaliy ko'nikma hosil bo'ladi

Seminar va laboratoriya mashg'ulotlarini uyg'unlashtirish psixologiya fanlarida yuqori natija beradi. Seminar talabalarga nazariy tushunchalarni muloqotda sinash, laboratoriya mashg'uloti esa ularni amaliy tekshirish imkonini yaratadi. Masalan, avval "diqqat" mavzusida seminar-munozara o'tkazilib, diqqatning xususiyatlari tahlil qilinadi; keyingi laboratoriya ishida esa diqqat barqarorligi yoki taqsimlanishi diagnostik topshiriq orqali o'rganiladi. Bunday ketma-ketlik bilimni chuqurlashtiradi va amaliy malakani mustahkamlaydi.

Mashg'ulotlarning samarali bo'lishi uchun o'qituvchi talabalarni baholashda shaffoflikka amal qilishi kerak. Har bir talaba nima uchun yuqori yoki past baho olganini tushunishi, keyingi mashg'ulotda qanday jihatlarni rivojlantirishi zarurligini bilishi lozim. Shu ma'noda seminar va laboratoriya mashg'ulotlari nafaqat nazorat shakli, balki o'qituvchi va talaba o'rtasidagi rivojlantiruvchi teskari aloqa vositasidir.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

- 1. Seminar mashg'ulotining psixologiya fanlarini o'qitishdagi o'rnini izohlang.*
- 2. Reproduktiv va produktiv seminar turlarining farqli jihatlarni O'zbekiston oliy ta'limi misolida tushuntiring.*
- 3. Seminar-praktikum va seminar-munozara uchun bittadan amaliy mavzu taklif qiling.*

4. *O'qituvchining seminar mashg'ulotiga tayyorlanish bosqichlarini ketma-ketlikda bayon qiling.*

5. *Talabalar seminar mashg'ulotiga tayyorlanishda konspektni qanday tuzishi kerak?*

6. *Psixologiyadan laboratoriya mashg'ulotining asosiy didaktik maqsadini tushuntiring.*

7. *Laboratoriya va amaliy mashg'ulotlarning o'xshash hamda farqli jihatlarini jadval asosida tahlil qiling.*

8. *Reproduktiv, qisman izlanuvchi va izlanuvchi laboratoriya ishlariga misollar keltiring.*

9. *Psixologik eksperiment yoki test o'tkazishda etik talablar nimalardan iborat?*

10. *"Talabalarda imtihon oldi xavotiri" mavzusida seminar savollari va laboratoriya topshirig'i loyihasini tuzing.*

11. *Kichik guruhlarda bajariladigan laboratoriya ishida rollarni qanday taqsimlash maqsadga muvofiq?*

12. *Seminar va laboratoriya mashg'ulotlarini baholash mezonlarini ishlab chiqing.*

14-MAVZU. PSIXOLOGIYADA O'QITISH METODLARIGA UMUMIY TAVSIF

Tayanch so'zlar: *o'quv mashg'ulotlari taksonomiyasi, ma'lumotlarni idrok qilish, oddiy tafakkur operatsiyalari, murakkab tafakkur operatsiyalari, nutqiy malakalar, ijodiy tafakkur, refleksiv vazifalar, og'zaki metodlar, hikoya, tushuntirish, suhbat, munozara, konspektlashtirish.*

14.1. Psixologiyani o'rganishda o'quv mashg'ulotlari taksonomiyasi

Psixologiya fanlarini o'qitishda metod tanlash masalasi oddiy texnik jarayon emas, balki maqsad, mazmun, talabaning tayyorgarligi, o'quv vazifasining murakkabligi hamda kutilayotgan natija o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga

asoslangan didaktik faoliyatdir. Har bir metod ma'lum vazifani bajaradi: ayrimlari axborotni yetkazishga, ayrimlari tahliliy fikrlashni shakllantirishga, boshqalari esa muammoli vaziyatni hal qilish, ijodiy yondashuv va refleksiyani rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu sababli psixologiyani o'qitishda avvalo o'quv vazifalarining mohiyatini aniqlab olish zarur. O'zbekiston oliy ta'limida fan mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida tashkil etish ham talabaning bilimni faqat eslab qolishi bilan cheklanmasdan, uni tahlil qilishi, amalda qo'llashi va mustaqil xulosa chiqarishini talab etadi.

O'quv mashg'ulotlari taksonomiyasi ta'lim maqsadlarini darajalash, vazifalarni murakkablik darajasiga ko'ra guruhlash va ularga mos metodlarni tanlash imkonini beradi. Psixologiyani o'qitishda bunday taksonomiya ayniqsa muhim, chunki psixologik bilimlar nafaqat nazariy tushunchalardan, balki real inson xulq-atvori, muloqot, shaxslararo munosabat, idrok, xotira, tafakkur, motivatsiya va emotsional holatlarni tushuntirishga doir amaliy vazifalardan ham iborat. Talaba psixologik hodisani faqat ta'riflash bilan cheklanmasdan, uning sababini, namoyon bo'lish sharoitini, ta'lim-tarbiya jarayonidagi ahamiyatini izohlashi lozim.

O'quv vazifasining to'g'ri belgilanishi o'qituvchi faoliyatini aniqlashtiradi. Masalan, agar maqsad talabadan asosiy tushunchalarni eslab qolishni talab etsa, hikoya, izoh, matn bilan ishlash va qisqa savol-javob yetarli bo'lishi mumkin. Agar maqsad talabaning tahlil qilish, qiyoslash, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, muammo yechimini taklif qilish kabi ko'nikmalarini rivojlantirish bo'lsa, suhbat, munozara, keys, evristik savollar, guruhviy topshiriqlar va refleksiv yozma ishlar samaraliroq bo'ladi.

Psixologiyani o'rganishda vazifalar kognitiv murakkablik darajasiga ko'ra bir necha guruhga ajratiladi. Birinchi guruhda axborotni tanib olish va qayta tiklashga doir vazifalar turadi. Ikkinchi guruh oddiy tafakkur operatsiyalarini, ya'ni faktlarni tavsiflash, tartibga solish, qiyoslash va umumlashtirishni o'z ichiga oladi. Uchinchi guruh murakkab tafakkur operatsiyalari bilan bog'liq bo'lib, unda talaba psixologik tushunchani izohlashi, dalillashi, baholashi va o'z nuqtayi nazarini asoslay olishi

kerak. To‘rtinchi guruh nutqiy malakalarni, beshinchi guruh ijodiy tafakkurni, oltinchi guruh esa refleksiv faoliyatni rivojlantirishga qaratiladi.

Mazkur taksonomiya o‘qituvchi uchun darsni loyihalashda aniq yo‘l-yo‘riq vazifasini bajaradi. Chunki bir mavzu doirasida turli darajadagi o‘quv vazifalari uyg‘un qo‘llanadi. Masalan, “Diqqat” mavzusida avval diqqatning ta’rifi, xususiyatlari va turlari esga tushiriladi; keyin real o‘quv vaziyatlaridagi diqqatning susayishi sabablari tahlil qilinadi; so‘ng talabalar dars jarayonida diqqatni faollashtirish usullarini ishlab chiqadilar. Bunda oddiy eslab qolish bosqichidan ijodiy va refleksiv bosqichga o‘tish ta’minlanadi.

14.1-jadval. Psixologiyani o‘qitishda o‘quv vazifalari taksonomiyasi

Vazifa guruhi	Mazmuni	Psixologiya darsidagi metodik ko‘rinishi
1. Ma’lumotlarni idrok qilish	Tushuncha, qoida, fakt va ta’riflarni tanib olish, eslab qolish, matnni qayta bayon qilish.	Glossariy tuzish, qisqa savol-javob, matn asosida konspekt tayyorlash.
2. Oddiy tafakkur operatsiyalari	Faktlarni tavsiflash, ro‘yxatlash, qiyoslash, tasniflash, oddiy sabab-oqibat bog‘lanishini topish.	Psixik jarayonlarni jadvalda taqqoslash, misollarni guruhlash, tushunchalar xaritasini tuzish.
3. Murakkab tafakkur operatsiyalari	Interpretatsiya, induksiya, deduksiya, argumentatsiya, baholash va muayyan pozitsiyani dalillash.	Muammoli savolga dalilli javob, nazariyani amaliy vaziyat bilan bog‘lash, bahs-munozara.
4. Nutqiy malakalar	Doklad, referat, taqriz, ilmiy matn, xulosa va og‘zaki taqdimot tayyorlash.	Psixologik mavzuda annotatsiya, mini-ma’ruza, esse va seminar ma’ruzasi tayyorlash.
5. Ijodiy tafakkur	Muammoli vaziyatlarni hal qilish, yangi savol qo‘yish, empirik ma’lumot asosida xulosa chiqarish.	Keys-stadi, loyiha topshirig‘i, psixologik maslahat modeli, guruh yechim ishlab chiqish.
6. Refleksiv vazifalar	O‘z fikrlash usulini, muloqot strategiyasini, o‘quv faoliyati natijasini baholash.	Refleksiv kundalik, o‘z-o‘zini baholash varaqasi, guruh faoliyatini tahlil qilish.

Jadvaldan ko‘rinadiki, psixologiyani o‘qitishda o‘quv vazifalari bir-biridan ajralgan holda emas, balki ketma-ket rivojlanadigan didaktik bosqichlar sifatida qaraladi. Talaba avvalo axborotni qabul qiladi, so‘ng uni qayta ishlaydi, keyin tahlil qiladi, nutqda ifodalaydi, yangi vaziyatda qo‘llaydi va o‘z faoliyatini baholaydi.

Shunday yondashuv o'quv jarayonini faqat bilim berishdan iborat emas, balki talabaning intellektual va kasbiy rivojlanishini ta'minlovchi tizim sifatida tashkil etishga yordam beradi.

Ma'lumotlarni idrok qilishga qaratilgan vazifalar psixologiya kursining boshlang'ich bosqichlarida ko'proq qo'llanadi. Bu bosqichda talaba atamalar mazmunini bilib oladi, asosiy tushunchalarni farqlaydi, fakt va qoidalarni tanib oladi. Masalan, "sezgi", "idrok", "xotira", "tafakkur", "temperament", "xarakter" kabi tushunchalar o'zaro aloqador bo'lsa-da, har biri mustaqil ilmiy mazmunga ega. Talaba ularning har birini to'g'ri ta'riflashi va bir-biridan farqlashi lozim.

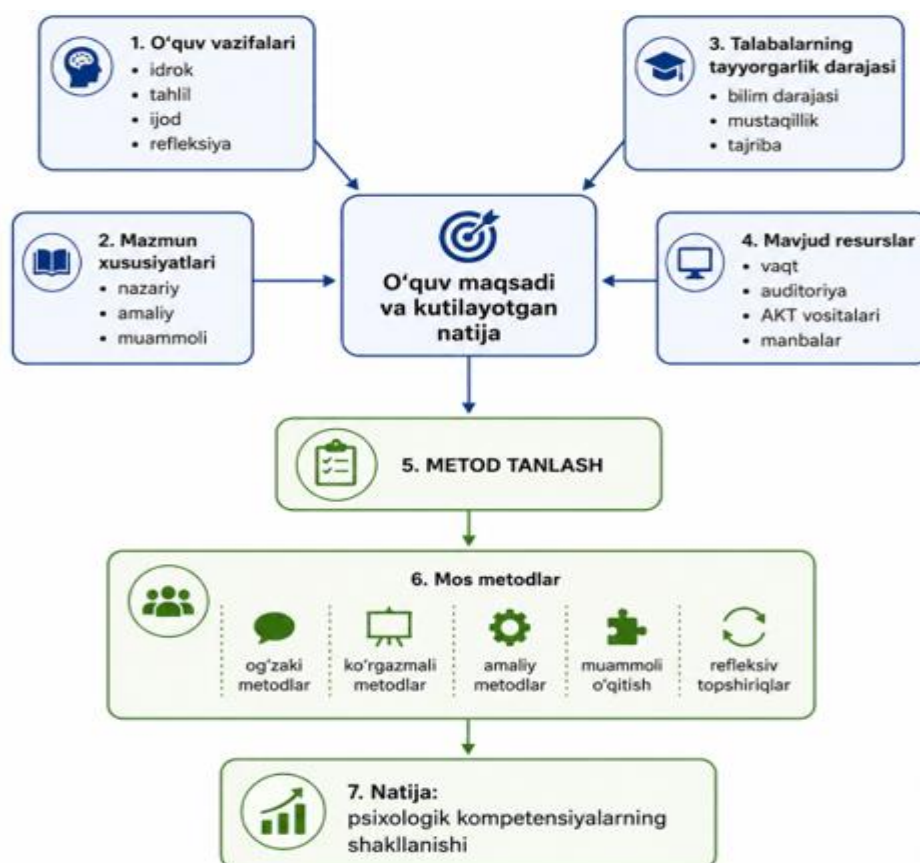
Oddiy tafakkur operatsiyalarini talab qiluvchi vazifalar o'quv materialini tartibga solishga xizmat qiladi. Bunda talaba psixologik hodisalarni ro'yxatlaydi, tasniflaydi, solishtiradi va misollar bilan izohlaydi. Masalan, xotira turlarini sensor, qisqa muddatli va uzoq muddatli shakllarga ajratish yoki tafakkur operatsiyalarini analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va abstraksiyalash sifatida izohlash mazkur bosqichga kiradi.

Murakkab tafakkur operatsiyalari talabaning ilmiy mushohada yuritish darajasini ko'rsatadi. Bu bosqichda talabadan faqat tushunchani aytib berish emas, balki uning mazmunini boshqa tushunchalar bilan bog'lash, dalil keltirish, qarama-qarshi fikrlarni solishtirish va o'z xulosasini himoya qilish talab qilinadi. Psixologiya darsida "Nima uchun motivatsiya o'quv faoliyatining ichki omili hisoblanadi?" yoki "Stressning o'quv natijalariga ta'siri qanday omillar bilan bog'liq?" kabi savollar murakkab tafakkurni faollashtiradi.

Nutqiy malakalarni shakllantiruvchi vazifalar psixologik bilimni og'zaki va yozma shaklda ilmiy ifodalashga xizmat qiladi. Oliy ta'limda talabaning seminar ma'ruzasi, referat, annotatsiya, ilmiy xabar, taqriz, tahliliy esse tayyorlashi uning mustaqil ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi. Bunday vazifalarda manbani tushunish, asosiy fikrni ajratish, dalilni izchil bayon qilish va ilmiy uslubga rioya qilish muhim hisoblanadi.

Ijodiy tafakkurni rivojlantirishga doir vazifalar talabaning tayyor javobni qaytarishi bilan emas, balki yangi vaziyat uchun yechim ishlab chiqishi bilan bog'liq. Bunda keyslar, muammoli vaziyatlar, loyiha topshiriqlari, kichik guruhda yechim izlash, psixologik trening dasturi loyihasini tuzish, kuzatish natijasini sharhlash kabi ish turlari samarali hisoblanadi. O'zbekiston ta'lim tizimida talabalarning mustaqil ta'lim ulushi ortib borayotgani ham bunday vazifalarning ahamiyatini kuchaytiradi.

Refleksiv vazifalar o'quv jarayonining yakuniy va eng muhim bosqichlaridan biridir. Refleksiya orqali talaba nimalarni bilib olganini, qaysi jihatda qiynalganini, bilimni qanday strategiya orqali o'zlashtirganini, guruhni muhokamada qanday rol bajarganini anglaydi. Psixologiya fani mazmuniga ko'ra refleksiv vazifalar ayniqsa ahamiyatli, chunki talaba nafaqat boshqa insonlarning psixik holatini, balki o'z bilish faoliyatini ham tahlil qilishga o'rganadi.

14.1-rasm. Psixologiyani o'qitishda metod tanlashning didaktik modeli

Rasmda ifodalangan modelga ko'ra, o'qitish metodi birgina o'qituvchining xohishiga qarab tanlanmaydi. U o'quv maqsadi, mazmun xususiyati, talabalar

tayyorgarligi va mavjud resurslar bilan bog‘liq holda belgilanadi. Masalan, katta hajmdagi nazariy ma’lumotni qisqa vaqtda berish kerak bo‘lsa, og‘zaki bayon metodlari maqsadga muvofiq bo‘ladi. Agar talaba psixologik hodisani amaliy vaziyatda tahlil qilishi kerak bo‘lsa, muammoli topshiriq, keys yoki guruhiiy munozara ko‘proq natija beradi.

Taksonomik yondashuv o‘qituvchi uchun nazorat va baholash topshiriqlarini ham aniqlashtiradi. Masalan, birinchi darajadagi vazifalar uchun test, terminologik diktant, qisqa javobli savollar mos bo‘lsa, murakkab tafakkur va ijodiy bosqichlar uchun esse, keys tahlili, loyiha, og‘zaki himoya, portfolio yoki refleksiv hisobot samarali hisoblanadi. Shu jihatdan psixologiyani o‘qitishda metod, topshiriq va baholash mezonlari o‘zaro uyg‘un bo‘lishi kerak.

14.2. Psixologiyani o‘qitishda og‘zaki bayon metodlari

Psixologiya fanlarini o‘qitishda og‘zaki bayon metodlari yetakchi o‘rin tutadi. Chunki psixologik tushunchalar, nazariyalar, qonuniyatlar va amaliy vaziyatlar ko‘pincha izoh, misol, dalil, savol-javob va muhokama orqali talaba ongida shakllanadi. Og‘zaki metodlar o‘qituvchi nutqi, talaba nutqi, dialog, munozara va yozma manbalar bilan ishlashni o‘z ichiga oladi. Ular qisqa vaqt ichida katta hajmdagi ma’lumotni bayon qilish, murakkab tushunchani sodda misollar bilan tushuntirish va talabalarning o‘quv faolligini qo‘llab-quvvatlash imkonini beradi.

Og‘zaki metodlarning samaradorligi, avvalo, o‘qituvchi nutqining aniqligi, mantiqiyliigi, ilmiyligi va emotsional ta’sirchanligiga bog‘liq. Psixologiya darsida o‘qituvchi terminlarni quruq ta’rif sifatida bermasdan, ularni hayotiy va kasbiy vaziyatlar bilan bog‘lashi zarur. Masalan, “motivatsiya” tushunchasi o‘quvchining darsga munosabati, mustaqil ta’limga tayyorligi, kasbiy maqsadlari bilan bog‘lab tushuntirilganda mazmun aniqroq anglashiladi.

Og‘zaki metodlarning yana bir muhim jihati - ular talabaning nutqiy faoliyatini rivojlantiradi. Psixologiyani o‘qiyotgan talaba kelajakda pedagog, psixolog, maslahatchi yoki tarbiyachi sifatida insonlar bilan ishlaydi. Shu sababli u o‘z fikrini aniq, dalilli, madaniyatli va mantiqan asoslangan tarzda bayon qila olishi

kerak. Seminar, suhbat, munozara va og‘zaki javoblar bu ko‘nikmani shakllantiruvchi asosiy vositalardir.

Og‘zaki bayon metodlarini faqat monolog shaklida qo‘llash ta’lim samaradorligini pasaytirishi mumkin. Zamonaviy darsda o‘qituvchi nutqi talaba faolligi bilan uyg‘unlashadi: savol beriladi, fikrlar solishtiriladi, muammoli vaziyat muhokama qilinadi, talaba o‘z munosabatini bildiradi. Bunday yondashuv ta’lim jarayonini subyekt-subyekt hamkorligi sifatida tashkil etadi. Oliy ta’limda kredit-modul tizimi talabaning mustaqil o‘qishi, manba bilan ishlashi va mashg‘ulotlarda faol ishtirok etishini kuchaytiradi.

14.2-jadval. Og‘zaki bayon metodlari va ularning didaktik imkoniyatlari

Metod	Mazmuni	Afzalligi	Qo‘llashga doir misol
Hikoya	O‘quv materialini jonli, obrazli, izchil bayon qilish.	Talabaning tasavvurini faollashtiradi, mavzuga qiziqish uyg‘otadi.	Psixologiya tarixidagi tajribalar yoki olimlar faoliyatini bayon qilish.
Tushuntirish	Tushuncha, qonuniyat yoki jarayon mohiyatini dalil va misollar bilan ochib berish.	Murakkab psixologik hodisani sodda va mantiqiy anglatadi.	Idrokning tanlovchanligi yoki xotira mexanizmlarini izohlash.
Suhbat	Savol-javob orqali yangi bilimga olib boruvchi dialogik metod.	Talabani fikrlashga undaydi, mavjud bilimni faollashtiradi.	“Diqqatni darsda barqaror saqlash uchun nimalar zarur?” savoli asosidagi suhbat.
Munozara	Muammo yuzasidan turli nuqtayi nazarlarni dalillar bilan muhokama qilish.	Tanqidiy fikrlash, dalillash va muloqot madaniyatini rivojlantiradi.	“Rag‘bat va jazolashning tarbiyaviy ta’siri” mavzusida bahs.
Kitob bilan ishlash	Darslik, ilmiy maqola, qo‘llanma va elektron manbalarni o‘qish, tahlil qilish.	Mustaqil ta’lim, manbani tanlash va konspektlashtirish ko‘nikmasini rivojlantiradi.	Mavzu bo‘yicha tezis, annotatsiya, taqriz yoki konspekt tayyorlash.

Hikoya metodi psixologiya darsida ayniqsa tarixiy, biografik va tajribaviy materiallarni bayon qilishda samarali hisoblanadi. Masalan, psixologiya fanining shakllanishi, tajriba maktablari, olimlarning ilmiy izlanishlari yoki muayyan psixologik fenomenning hayotiy namoyon bo‘lishini hikoya qilish talabalarda mavzuga qiziqish uyg‘otadi. Biroq hikoya ilmiy aniqlikdan uzoqlashmasligi, haddan tashqari badiiy tasvirga aylanib ketmasligi kerak.

Tushuntirish metodi psixologiyada eng ko‘p qo‘llaniladigan metodlardan biridir. Chunki ko‘plab psixologik tushunchalar bevosita kuzatilmaydi, ularni mantiqiy izoh, dalil, misol va sxema yordamida anglatish talab etiladi. Masalan,

“emotsiya” va “hissiyot” tushunchalarining farqi, “motiv” va “maqsad” o‘rtasidagi bog‘lanish, “xarakter” va “temperament”ning o‘zaro nisbatini tushuntirishda izchil bayon zarur bo‘ladi.

Suhbat metodi o‘qituvchi va talaba o‘rtasidagi faol muloqotga asoslanadi. Uning asosiy vazifasi talabaning mavjud bilimini faollashtirish va uni yangi xulosaga olib kelishdir. Suhbatda savolning sifatiga alohida e‘tibor beriladi. Faqat “nima?” yoki “qachon?” shaklidagi savollar ko‘proq eslab qolishni tekshirsa, “nima uchun?”, “qanday omillar ta’sir qiladi?”, “qaysi holatda bu fikr to‘g‘ri bo‘ladi?” kabi savollar tahliliy fikrlashni rivojlantiradi.

Munozara metodi talabalarda mustaqil pozitsiya, dalillash, opponent fikrini tinglash va muloqot madaniyatini rivojlantiradi. Psixologiya fanida munozara uchun mavzular ko‘p: shaxs rivojlanishida irsiyat va muhitning nisbati, baholashning motivatsiyaga ta’siri, virtual muloqotning shaxslararo munosabatlarga ta’siri, stressni boshqarish usullari va boshqalar. Munozara samarali bo‘lishi uchun o‘qituvchi bahs qoidalarini oldindan belgilashi, dalilsiz fikrlarni umumlashtirib yubormasligi va yakunda ilmiy xulosani ajratib berishi lozim.

Kitob va yozma manbalar bilan ishlash og‘zaki metodlar bilan bevosita bog‘liq. Talaba darslik, maqola, metodik qo‘llanma, elektron resurs yoki ilmiy matnni o‘qish orqali bilim oladi, so‘ng uni og‘zaki yoki yozma shaklda qayta ishlaydi. Konspekt, reja, tezis, annotatsiya, taqriz, formal-mantiqiy sxema va g‘oyalar matritsasi kabi ish turlari talabani manbani tushungan holda qayta ifodalashga o‘rgatadi.

14.3-jadval. Og‘zaki va yozma nutq asosidagi metodlarning qiyosiy tavsifi

Qiyoslash mezon	Og‘zaki bayon	Yozma manba bilan ishlash
Axborot uzatish tezligi	O‘qituvchi nutqi sur‘ati bilan cheklanadi, lekin izoh va emotsional ta’sir kuchli.	Talaba matnni o‘z sur‘atida o‘qiydi, zarur joyga qayta murojaat qiladi.
Tushunishni boshqarish	O‘qituvchi savol, mimika, intonatsiya va qo‘shimcha izoh orqali darhol tuzatish kiritadi.	Talaba mustaqil ishlaydi, tushunmagan joyi bo‘yicha qo‘shimcha manba izlaydi.
Faollik shakli	Tinglash, savol berish, javob qaytarish, munozara qilish.	O‘qish, belgilash, konspekt qilish, reja va tezis tuzish.
Natija	Muloqot, nutq madaniyati va tezkor fikrlash rivojlanadi.	Mustaqil o‘qish, tahlil, yozma nutq va manba bilan ishlash ko‘nikmasi rivojlanadi.

Og‘zaki va yozma metodlar o‘zaro raqobat qilmaydi, aksincha bir-birini to‘ldiradi. Ma’ruza jarayonida o‘qituvchi asosiy g‘oyani tushuntiradi, seminar va mustaqil ta’limda talaba manbalar bilan ishlaydi, amaliy mashg‘ulotda esa bilim real vaziyatga tatbiq qilinadi. Shu tartibda tashkil etilgan o‘quv jarayonida talaba tayyor axborotni qabul qiluvchi emas, balki uni qayta ishlovchi, tahlil qiluvchi va amalda qo‘llovchi faol subyektga aylanadi.

O‘qituvchi nutqining didaktik sifatlari alohida ahamiyatga ega. Nutq ilmiy jihatdan asoslangan, mantiqan izchil, grammatik jihatdan to‘g‘ri, auditoriya yoshiga mos, emotsional jihatdan me’yorli va pedagogik odobga muvofiq bo‘lishi kerak. Uzun jumlar, ortiqcha terminlar, bir xil ohang, misollarning yetishmasligi talabalarning diqqatini susaytiradi. Shuning uchun psixologiya darsida murakkab nazariy fikrlar qisqa jumlar, aniq misollar, ko‘rgazmali vositalar va savollar bilan boyitilishi zarur.

Nutqdan tashqari vositalar ham og‘zaki metodlarning samaradorligini oshiradi. O‘qituvchining auditoriyada joylashuvi, ko‘z bilan aloqa, mimika, jest, pauza, intonatsiya va ovoz balandligi talabalar idrokiga bevosita ta’sir qiladi. Masalan, muhim xulosa oldidan qisqa pauza qilish, asosiy tushunchani doskaga yozish, savol berilganda talabaga qarab tinglash muloqotni jonlantiradi.

Zamonaviy ta’limda og‘zaki metodlar axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uyg‘unlashmoqda. Ma’ruza va seminar jarayonida elektron taqdimot, interaktiv doska, onlayn test, videofragment, elektron darslik, ta’lim platformasi yoki raqamli resurslardan foydalanish og‘zaki bayonni yanada tushunarli qiladi. Biroq texnologiya metodni almashtirmaydi, balki uni didaktik jihatdan boyitadi. O‘qituvchi asosiy maqsadni unutmasligi kerak: texnik vosita talabaning bilish faolligini oshirishi, mavzuni yaxshi tushunishiga yordam berishi lozim.

14.2-rasm. Og‘zaki bayon metodlarini qo‘llash jarayoni

Og‘zaki bayon metodlarini tashkil etishda birinchi bosqich - maqsadni aniqlashdir. O‘qituvchi talaba nimani bilishi, nimani tushunishi, nimani tahlil qilishi va qaysi ko‘nikmani egallashi kerakligini oldindan belgilaydi. Ikkinchi bosqichda nutq rejalashtiriladi: asosiy g‘oya, dalillar, misollar, savollar va yakuniy umumlashtirish aniqlanadi. Uchinchi bosqichda savollar orqali talabalar faollashtiriladi. To‘rtinchi bosqichda muhokama tashkil etiladi. Beshinchi bosqichda esa bilim mustahkamlanadi, ya’ni konspekt, tezis, yozma xulosa yoki refleksiv savollar orqali qayta ishlanadi.

Psixologiya darslarida og‘zaki metodlar talabalarning shaxsiy tajribasi bilan bog‘langanda yanada samarali bo‘ladi. Masalan, “xotira” mavzusida talabalardan imtihonga tayyorgarlik jarayonida qaysi yodlash usullaridan foydalanishi so‘raladi; “diqqat” mavzusida telefon, ijtimoiy tarmoq va auditoriya sharoitidagi chalg‘ituvchi omillar tahlil qilinadi; “muloqot” mavzusida pedagogik vaziyatlar muhokama qilinadi. Bunday yondashuv nazariy bilimni hayotiy mazmun bilan boyitadi.

Og‘zaki metodlarni qo‘llashda o‘qituvchi baholash imkoniyatini ham hisobga oladi. Talabaning savolga javobi, munozaradagi ishtiroki, fikrini dalillashi, matnni tahlil qilishi, guruhiy muhokamadagi faolligi uning o‘zlashtirish darajasini ko‘rsatadi. Shu bois og‘zaki metodlar nafaqat o‘qitish, balki diagnostik vazifani ham bajaradi. Oliy ta’lim amaliyotida joriy, oraliq va yakuniy nazorat topshiriqlarini ishlab chiqishda talabalarning og‘zaki va yozma nutq madaniyatiga ham e’tibor qaratish maqsadga muvofiqdir.

O'qituvchi og'zaki metodlarni tanlashda auditoriyaning tayyorgarlik darajasini hisobga olishi zarur. Birinchi kurs talabalarida terminologik baza hali yetarli bo'lmaganligi sababli hikoya va tushuntirish ko'proq qo'llanadi; yuqori kurslarda esa munozara, muammoli savol, ilmiy manba tahlili va refleksiv topshiriqlar ulushi ortadi. Bu ta'lim jarayonida bosqichma-bosqich murakkablashish tamoyilini amalga oshiradi.

Psixologiyani o'qitishda og'zaki metodlardan foydalanishning asosiy sharti - talabaning passiv tinglovchi bo'lib qolmasligidir. Har bir bayon savol, topshiriq, qiyoslash, misol, muhokama yoki kichik xulosa bilan yakunlansa, talaba ongida bilim faol qayta ishlanadi. Shu tarzda og'zaki metodlar bilim berish bilan birga mustaqil fikrlash, kommunikativ madaniyat va kasbiy refleksiyani rivojlantiradi.

Psixologiya darslarida metod tanlash jarayoni uch bosqichda amalga oshiriladi: birinchidan, mavzuning ilmiy mazmuni va asosiy tushunchalari aniqlanadi; ikkinchidan, talaba bajarishi kerak bo'lgan bilish harakati belgilanadi; uchinchidan, shu harakatni amalga oshirishga yordam beradigan metod, vosita va baholash shakli tanlanadi. Masalan, talaba xotira turlarini faqat sanab berishi kerak bo'lsa, reproduktiv topshiriq yetarli; lekin u xotirani rivojlantirish dasturini ishlab chiqishi kerak bo'lsa, ijodiy va amaliy metodlardan foydalanish lozim.

O'qituvchi o'quv vazifalarini tuzishda topshiriq tiliga ham e'tibor beradi. "Ayting", "sanang", "ta'riflang" kabi fe'llar ko'proq eslab qolish va qayta bayon qilishga xizmat qiladi. "Tahlil qiling", "qiyoslang", "asoslang", "baholang", "loyiha tuzing", "vaziyatni hal qiling" kabi fe'llar esa murakkab tafakkur, ijodiy yondashuv va refleksiyani talab qiladi. Shu bois topshiriqning fe'li ham metod tanlashga yo'naltiruvchi belgi hisoblanadi.

O'quv mashg'ulotlari taksonomiyasidan foydalanish talabalarning mustaqil ta'limini tashkil etishda ham muhimdir. Mustaqil ta'lim uchun beriladigan topshiriqlar bir xil darajada bo'lib qolmasligi kerak. Bir qismi manbani o'qish va konspektlashga, ikkinchi qismi tushunchalarni taqqoslashga, uchinchi qismi amaliy

vaziyatni tahlil qilishga, to'rtinchi qismi esa o'z faoliyatini baholashga qaratilsa, talabaning bilish faoliyati bosqichma-bosqich rivojlanadi.

Psixologiya fanida o'quv vazifalari shaxsiy tajriba bilan bog'langanda yanada samarali bo'ladi. Masalan, "Stress va uni boshqarish" mavzusida talabadan faqat stress ta'rifini so'rash yetarli emas. U stress manbalarini aniqlashi, o'z o'quv faoliyatidagi stress omillarini tahlil qilishi, ularni kamaytirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishi va natijani refleksiv baholashi mumkin. Bunda bitta mavzu ichida bir necha taksonomik daraja uyg'unlashadi.

Og'zaki metodlardan foydalanishda o'qituvchi talabalarning javobini darhol to'g'rilashga shoshilmasligi kerak. Avvalo talabaning fikrini to'liq eshitish, uning dalillarini aniqlashtirish, boshqa talabalar fikrini jalb qilish va keyin ilmiy xulosani umumlashtirish maqsadga muvofiqdir. Bu usul talabada fikr bildirishdan qo'rqmaslik, o'z nuqtayi nazarini asoslash va muloqot madaniyatiga amal qilish ko'nikmasini shakllantiradi.

Monologik bayon qisqa, mazmunli va mantiqan tugallangan bo'lishi lozim. Uzoq davom etadigan bir xil ohangdagi nutq talabalar diqqatini susaytiradi. Shu sababli har 10-15 daqiqada savol, kichik topshiriq, hayotiy misol, mini-muhokama yoki konspekt uchun tayanch iboralar berilishi maqsadga muvofiq. Bunday usul ma'ruza va tushuntirish metodlarini dialogik elementlar bilan boyitadi.

Suhbat va munozara metodlarida o'qituvchi savolni talabalarga tushunarli, ammo tafakkurni faollashtiradigan tarzda qo'yishi zarur. Masalan, "Xotira nima?" savoli reproduktiv javobni talab qiladi. "Nima uchun ayrim talabalar ko'p o'qisa ham tez unutadi?" savoli esa sabablarni izlash, tajribani tahlil qilish va nazariy bilimni amaliy holat bilan bog'lashga undaydi.

Yozma manba bilan ishlashda talabalarga faqat "o'qing" yoki "konspekt qiling" deb topshiriq berish yetarli emas. Ular matndan asosiy g'oyani ajratish, muallif pozitsiyasini aniqlash, tushunchalarni jadvalga joylashtirish, savol tuzish, ikki manbadagi fikrni qiyoslash va o'z xulosasini yozish kabi aniq yo'riqnomaga

ega bo'lishlari kerak. Shunda kitob bilan ishlash haqiqiy mustaqil ta'lim vositasiga aylanadi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Psixologiyani o'rganishda o'quv mashg'ulotlari taksonomiyasi nima uchun zarur ekanligini izohlang.

2. Ma'lumotlarni idrok qilishga doir vazifalar va oddiy tafakkur operatsiyalarini talab qiluvchi vazifalarni O'zbekiston oliy ta'limi misolida solishtiring.

3. Murakkab tafakkur operatsiyalarini rivojlantirish uchun psixologiya darsida qanday savollar berish mumkin?

4. Nutqiy malakalarni shakllantiruvchi vazifalarga referat, taqriz, annotatsiya va seminar ma'ruzasini misollar bilan tushuntiring.

5. Ijodiy tafakkur va refleksiv vazifalarning farqli jihatlarini jadval ko'rinishida bayon qiling.

6. Psixologiyani o'qitishda hikoya va tushuntirish metodlarining didaktik imkoniyatlarini tahlil qiling.

7. Suhbat va munozara metodlarini "Motivatsiya" yoki "Diqqat" mavzusi asosida amaliy rejalashtiring.

8. O'qituvchi nutqining psixologik ta'sir vositalarini sanab bering va ularga misollar keltiring.

9. Kitob bilan ishlash jarayonida konspekt, tezis va g'oyalar matritsasini tuzish tartibini tushuntiring.

10. 14.1-rasm asosida psixologiya fanidan bir mavzu uchun mos metodlar tizimini ishlab chiqing.

**15-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARINI O'QITISHDA KO'RGAZMALI
VA AMALIY METODLAR**

Tayanch so'zlar: ko'rgazmali metodlar, predmetli ko'rsatish, tasviriy namoyish, og'zaki tasvir, badiiy va simvolik obraz, matnli vizualizatsiya, amaliy

metodlar, psixologik eksperimentni modellash, laboratoriya mashg'ulotlari, psixodiagnostik topshiriqlar, masofaviy ta'lim, o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash.

15.1. Psixologiyani o'qitishda ko'rgazmali metodlar

Psixologiya fanlarini o'qitishda ko'rgazmalilik faqat tasvir yoki slayd namoyish qilish bilan cheklanmaydi. Bu metod o'quvchi va talabada psixik hodisani aniq idrok etish, uning belgilarini ajratish, hodisa bilan nazariy tushuncha o'rtasidagi bog'lanishni ko'rish hamda dalilga tayanib fikr yuritish imkonini beradi. Shuning uchun ko'rgazmali metodlar ma'ruza, seminar, amaliy mashg'ulot, laboratoriya ishi va mustaqil ta'lim jarayonida maqsadga muvofiq tanlanishi lozim.

Ko'rgazmali metodlardan foydalanishda o'qituvchi avvalo darsning maqsadini, mavzuning mazmunini, ta'lim oluvchilarning tayyorgarlik darajasini va mavjud texnik sharoitlarni hisobga oladi. Masalan, idrok, diqqat, xotira, emotsiya, temperament yoki shaxslararo munosabatlar mavzularida oddiy og'zaki bayon yetarli bo'lmaydi. Bunday mavzularda psixologik tajriba, video lavha, jadval, sxema, grafik yoki hayotiy vaziyatni tasvirlash o'quv materialini ancha tushunarli qiladi.¹

Ko'rgazmali metodlar odatda uch guruhda namoyon bo'ladi: predmetli ko'rsatish, tasviriyl namoyish va og'zaki tasvir. Predmetli ko'rsatishda real predmet, hodisa yoki jarayon bevosita namoyish qilinadi. Psixologiya darslarida bu turga tajriba qurilmalari, psixodiagnostik blankalar, ko'z harakati, reaksiya vaqti yoki xotira hajmini aniqlashga doir oddiy laboratoriya tajribalari kiradi. Bunda talaba psixik jarayonni faqat nazariy ma'lumot sifatida emas, balki kuzatiladigan va tahlil qilinadigan hodisa sifatida anglaydi.

Tasviriyl namoyish esa obyekt, jarayon yoki hodisani rasm, diagramma, jadval, film, videoparcha, infografika va sxemalar orqali ifodalashni bildiradi. Tasviriyl vositalar murakkab psixologik mazmunni qisqa vaqt ichida tartibli ko'rsatish imkonini beradi. Masalan, xotira jarayonlari bo'yicha kodlash, saqlash va

¹ O'zbekiston Respublikasi "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. 23.09.2020-yil, O'RQ-637-son.

qayta esga tushirish bosqichlarini sxema orqali ifodalash, temperament tiplari bo'yicha jadval tuzish yoki muloqot jarayonining tarkibiy qismlarini grafik shaklda ko'rsatish samarali hisoblanadi.

Og'zaki tasvir ko'rgazmalilikning alohida ko'rinishi bo'lib, bunda o'qituvchi bevosita ko'rsatish imkoni bo'lmagan psixologik holatlarni obrazli, aniq va mantiqiy nutq orqali tasvirlaydi. Badiiy asardagi qahramon holati, real pedagogik vaziyat yoki yoshlar hayotidagi muloqot namunalari orqali psixologik tushuncha yoritilishi mumkin. Bunday usul ayniqsa emotsional holat, stress, motivatsiya, shaxslararo ziddiyat yoki refleksiya mavzularida foydali natija beradi.

Zamonaviy oliy ta'limda ko'rgazmalilik axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan uzviy bog'liq bo'lib bormoqda. Elektron doska, taqdimot dasturlari, onlayn test platformalari, virtual laboratoriyalar va multimediami manbalar talabalarning o'quv materialini mustaqil o'zlashtirishini yengillashtiradi. Shu bilan birga ko'rgazmali vosita dars mazmuniga xizmat qilishi kerak; ortiqcha effekt, keraksiz rasm yoki mavzuga aloqasiz video ta'limiy maqsadni susaytiradi.

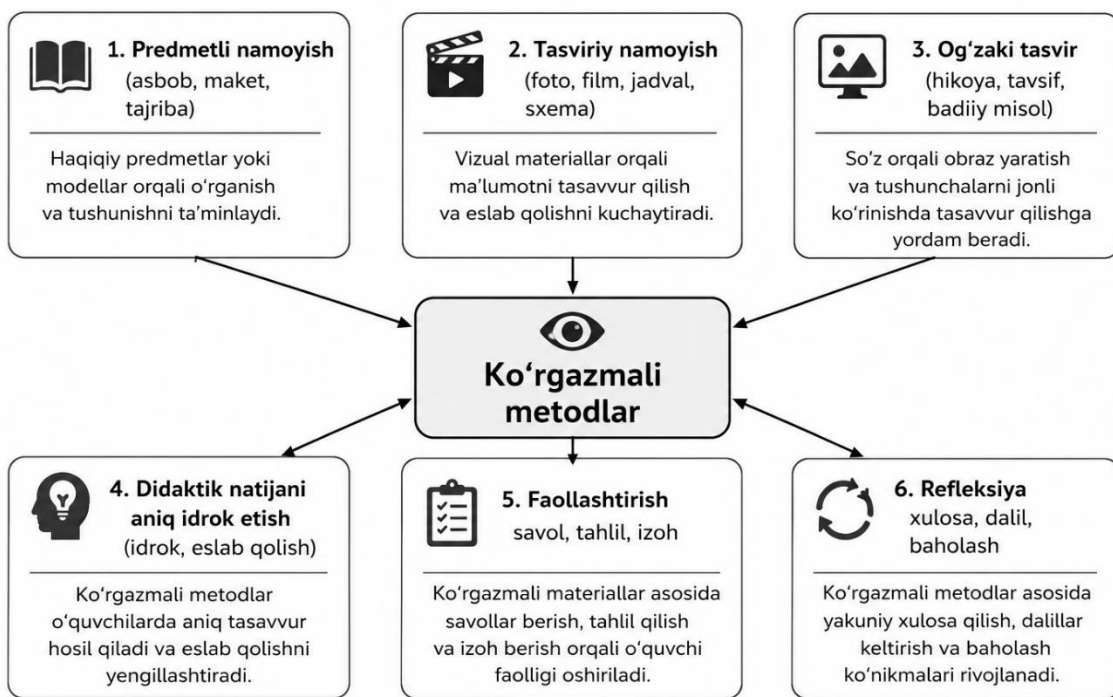
15.1-jadval. Psixologiya fanlarini o'qitishda ko'rgazmali metodlarning didaktik imkoniyatlari

Ko'rgazmali metod turi	Mazmuni	Psixologiya darsidagi qo'llanishi	Kutiladigan natija
Predmetli namoyish	Real predmet, qurilma yoki psixologik tajribani ko'rsatish	Reaksiya vaqti, diqqat taqsimlanishi, xotira hajmini oddiy tajriba orqali ko'rsatish	Tushunchani bevosita kuzatish asosida anglash
Tasviriy namoyish	Rasm, sxema, diagramma, jadval, foto va video materiallardan foydalanish	Muloqot jarayoni, emotsiya ifodasi, shaxs tuzilmasi yoki xotira bosqichlarini vizual ko'rsatish	Murakkab mazmunni tizimli va esda qolarli o'zlashtirish
Matnli namoyish	Asosiy tushuncha, formula, nom, sana yoki tayanch ta'rifni yozma ko'rsatish	Terminlar, mezonlar, taqqoslash belgilarini taqdimot yoki doskada berish	Xatolarsiz qayd etish va konspektlashni yengillashtirish
Og'zaki tasvir	Obrazli va dalilli hikoya orqali psixologik hodisani tasvirlash	Badiiy asar, hayotiy holat yoki pedagogik vaziyat asosida tahlil qilish	Talabada tasavvur, empatiya va tahliliy fikrlashni rivojlantirish

Ko'rgazmali metodlarning samaradorligi ulardan qanday foydalanilganiga bog'liq. Namoyish qilinayotgan material talaba uchun ko'rinadigan, eshitiladigan, tushuniladigan va tahlil qilinadigan bo'lishi shart. O'qituvchi slayd yoki jadvalni shunchaki ko'rsatmasdan, undagi asosiy belgini ajratadi, sabab-oqibat munosabatini

tushuntiradi va talabani savolga javob izlashga yo'naltiradi. Shu yo'l bilan ko'rgazmali metod idrokni faollashtiruvchi, tafakkurni yo'naltiruvchi va xotirani mustahkamlovchi vositaga aylanadi.

Psixologiyani o'qitishda ko'rgazmali metodlar

15.1-rasm. Ko'rgazmali metodlarning psixologiya darsidagi funksional bog'lanishi

15.2. Psixologiyani o'qitishda amaliy metodlar

Amaliy metodlar psixologik bilimlarni faqat eshitish yoki ko'rish darajasida emas, balki faol bajarish, sinab ko'rish, tahlil qilish va xulosa chiqarish orqali egallashga xizmat qiladi. Bunda talaba o'quv jarayonining passiv ishtirokchisi emas, balki psixologik vaziyatni kuzatuvchi, ma'lumot yig'uvchi, natijani qayta ishlovchi va uni izohlovchi subyekt sifatida namoyon bo'ladi.

Psixologik fanlarni o'qitishda amaliy metodlarning asosiy ko'rinishlariga laboratoriya mashg'ulotlari, psixodiagnostik topshiriqlar, psixologik muammolarni hal qilish, mashqlar, guruhiiy muhokama, rolli o'yin, didaktik va ishbilarmonlik o'yinlari kiradi. Bu metodlar nazariy bilimni kasbiy ko'nikmaga aylantirish,

talabalarda tahlil, muloqot, kuzatish, empatiya, qaror qabul qilish va refleksiya kompetensiyalarini shakllantirishga yordam beradi.

Laboratoriya ishlari psixologik eksperimentni modellashtirish orqali tashkil etiladi. Masalan, qisqa muddatli xotira hajmini aniqlash, diqqatning barqarorligini kuzatish yoki assotsiatsiya jarayonini tahlil qilishda talaba tajriba bosqichlarini bajaradi: vazifani tushunadi, ma'lumot to'playdi, natijani qayd etadi, jadvalga joylaydi va xulosa chiqaradi. Bu jarayon nazariyaning amaliy dalil bilan bog'lanishini ta'minlaydi.

Psixodiagnostik topshiriqlar talabalarga test, so'rovnoma yoki kuzatish kartasidan foydalanish madaniyatini o'rgatadi. Bunda diagnostika vositasining maqsadi, qo'llanish chegarasi, natijani izohlash etikasi va shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish talablariga alohida e'tibor beriladi. Psixologik test faqat ko'ngilochar savolnoma sifatida emas, balki ilmiy mezonlarga asoslangan o'quv vositasi sifatida tushuntirilishi zarur.¹

Psixologik muammolarni hal qilish metodi talabaning nazariy tushunchani real vaziyatga qo'llash malakasini rivojlantiradi. Masalan, guruhda ziddiyat yuzaga kelganda muloqot uslublari, motivatsiya, temperament yoki emotsional boshqaruv nazariyalaridan foydalanib vaziyatni tahlil qilish talab etiladi. Bunday topshiriqlar bo'lajak mutaxassisni pedagogik va kasbiy faoliyatda uchraydigan murakkab holatlarga tayyorlaydi.

Mashqlar va trening elementlari ko'nikmani shakllantirishga qaratiladi. Faol tinglash, savol berish, vaziyatni neytral tasvirlash, fikrni asoslash, refleksiya yuritish, kichik guruhda ishlash kabi mashqlar psixologiya fanlarini o'qitishning amaliy natijasini oshiradi. Guruhiy muhokama esa talabalarda o'z fikrini dalil bilan himoya qilish, boshqa nuqtai nazarni eshitish va hamkorlikda yechim topish ko'nikmalarini shakllantiradi.

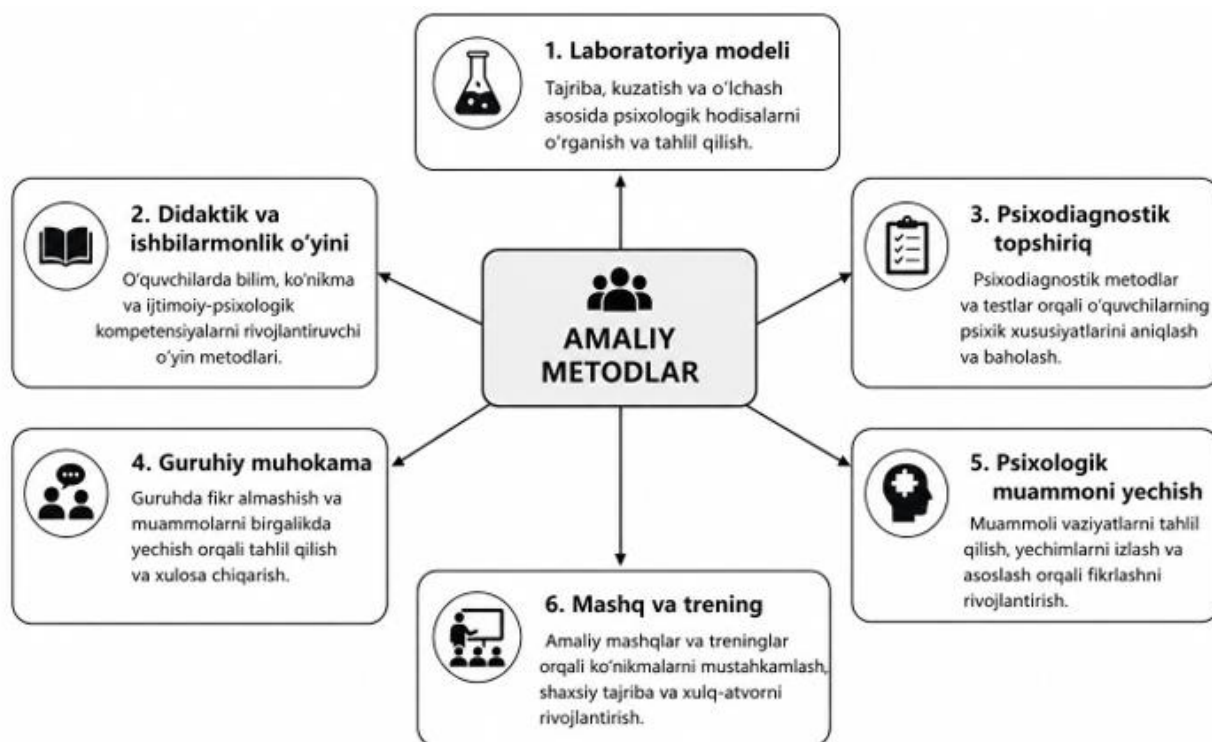
15.2-jadval. Amaliy metodlarning maqsadi va qo'llanish sharoitlari

Amaliy metod	Asosiy vazifasi	Qo'llashga mos mavzular	Baholash yo'nalishi
--------------	-----------------	-------------------------	---------------------

¹ Бадмаев Б.Ц. Методика преподавания психологии. Москва: Юрайт, 2017.

Laboratoriya mashg'uloti	Tajriba asosida psixologik qonuniyatni anglash	Diqqat, xotira, idrok, tafakkur	Tajriba tartibi, natijani qayd etish, xulosa
Psixodiagnostik topshiriq	Test va so'rovnomadan mas'uliyatli foydalanish	Shaxs, temperament, qobiliyat, motivatsiya	Yo'riqnom, etik me'yor, interpretatsiya
Psixologik muammo yechimi	Nazariy bilimni real vaziyatga qo'llash	Muloqot, ziddiyat, stress, tarbiya vaziyatlari	Dalil, tahlil, muqobil yechim
Mashq va trening	Aniq ko'nikmani takroriy shakllantirish	Faol tinglash, savol berish, refleksiya	Faollik, izchillik, o'zini baholash
Guruhiy muhokama	Hamkorlikda fikr almashish va xulosa chiqarish	Kasbiy vaziyatlar, axloqiy muammolar	Muloqot madaniyati, asoslangan fikr

Amaliy metodlar bilan ishlashda o'qituvchi topshiriqni aniq belgilaydi, vaqtni rejalashtiradi, natijalarni umumlashtiradi va talabalarni refleksiyaga yo'naltiradi. Agar topshiriq faqat bajarib qo'yish darajasida qolsa, u amaliy metod vazifasini to'liq bajarmaydi. Amaliy metodning didaktik qiymati bajarilgan harakatni nazariy tushuncha bilan bog'lash, xatoni ko'rish va takomillashtirish yo'lini topish bilan belgilanadi.

15.2-rasm. Amaliy metodlarning o'quv faoliyatidagi o'zaro bog'lanishi

15.3. O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlari tasnifi

Ta'lim metodlari talabaning bilish faoliyatiga ko'rsatadigan ta'siri bo'yicha ham farqlanadi. Ayrim metodlar axborotni tayyor holda qabul qilishga xizmat qilsa, boshqalari talabani mustaqil izlanish, muammo qo'yish, dalil topish va yangi yechim

ishlab chiqishga undaydi. Psixologiya fanlarida metod tanlashda aynan shu jihat muhim: maqsad faqat tushunchani aytib berish emas, balki talabada psixologik fikrlash usulini shakllantirishdir.

Bilish faoliyati tavsifiga ko'ra metodlarni axborotli-namoyish etish, reproduktiv, muammoli bayon etish, qisman izlanish va izlanuvchanlik metodlariga ajratish mumkin. Bu tasnif o'qituvchiga darsni bosqichma-bosqich tashkil etish imkonini beradi. Avval talaba zarur bilimni idrok etadi, keyin namuna asosida qo'llaydi, so'ng muammoli vaziyatda mustaqil fikr yuritadi va yakunda izlanish faoliyatini amalga oshiradi.¹

Axborotli-namoyish etish metodida o'qituvchi o'quv materialini tayyor holda beradi, asosiy tushunchalarni izohlaydi va ko'rgazmali vositalar yordamida mavzuni tushunarli qiladi. Bu metod yangi mavzuga kirishda, tayanch tushunchalarni berishda, murakkab nazariyani tizimlashtirishda foydalidir. Biroq undan haddan tashqari ko'p foydalanish talabalarning mustaqil fikrlashini pasaytirishi mumkin.

Reproduktiv metodda talaba oldin o'rganilgan namuna asosida topshiriq bajaradi. Masalan, berilgan psixologik vaziyatdan motiv, emotsiya yoki muloqot komponentlarini ajratib ko'rsatadi. Bu metod bilimni mustahkamlash, terminlarni aniq qo'llash va dastlabki amaliy malaka hosil qilishda qo'l keladi.

Muammoli bayon etish metodida o'qituvchi muammoli vaziyatni yaratadi va uning yechimiga olib boruvchi fikrlash yo'lini namoyish qiladi. Talaba bu jarayonda tayyor javobni yodlamaydi, balki muammoning kelib chiqishi, dalillar, qarama-qarshilik va xulosani kuzatadi. Qisman izlanish metodida esa talabalar muammoning ayrim qismlarini o'zlari hal qiladilar. Izlanuvchanlik metodida muammo, manba, dalil va xulosa ustida talabalar mustaqil ishlaydi.

15.3-jadval. Bilish faoliyati xarakteriga ko'ra metodlarning qiyosiy tavsifi

Metod	O'qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati
Axborotli-namoyish etish	Tayanch axborotni tushuntiradi, namoyish qiladi, tushunchani tizimlashtiradi.	Tinglaydi, ko'radi, asosiy fikrni qayd etadi va eslab qoladi.

¹ Карандашев В.Н. Методика преподавания психологии. Москва: Юрайт, 2020.

Reproduktiv	Namuna beradi, o'xshash topshiriqlarni tashkil etadi.	Namuna asosida mashq qiladi, bilimni takror qo'llaydi.
Muammoli bayon etish	Muammoli vaziyat yaratadi, yechim yo'lini asoslab ko'rsatadi.	Muammo mohiyatini anglaydi, dalillarni kuzatadi, fikrni taqqoslaydi.
Qisman izlanish	Savollar va yo'naltiruvchi topshiriqlar beradi, jarayonni boshqaradi.	Muammoning ayrim qismlarini mustaqil hal qiladi.
Izlanuvchanlik	Mustaqil tadqiqot uchun shart-sharoit yaratadi, maslahat beradi.	Manba izlaydi, dalil to'playdi, tahlil qiladi va xulosa chiqaradi.

Psixologiya fanlarida bu metodlar bir-biridan ajratilgan holda emas, balki o'zaro uyg'unlashtirilgan holda qo'llanadi. Masalan, "Diqqat" mavzusida o'qituvchi avval nazariy ma'lumotni tushuntiradi, keyin diqqat barqarorligini aniqlashga doir mashq beradi, so'ng talabalardan olingan natijalarni tahlil qilishni so'raydi. Yakunda talabalar ta'lim jarayonida diqqatni boshqarish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqadilar. Bunday izchillik metodlarning didaktik samaradorligini oshiradi.

15.4. Masofaviy ta'lim va psixologiyani o'qitishda raqamli metodlar

Masofaviy ta'lim axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va internet tarmog'i yordamida o'quv materialini o'zlashtirish, topshiriq bajarish, teskari aloqa olish hamda baholash jarayonini tashkil etishga qaratilgan ta'lim shaklidir. Psixologiya fanlarini masofaviy o'qitishda elektron darslik, videoma'ruza, virtual seminar, onlayn test, forum, vebinar, elektron portfolio va masofaviy konsultatsiya kabi vositalar qo'llanadi.

Masofaviy ta'limning muhim xususiyatlaridan biri moslashuvchanlikdir. Talaba o'quv materialini o'ziga qulay vaqtda qayta ko'rishi, ma'ruza videolarini to'xtatib tahlil qilishi, test natijalarini darhol olishi va elektron manbalar bilan mustaqil ishlashi mumkin. Bu, ayniqsa, sirtqi ta'lim, malaka oshirish va mustaqil ta'lim topshiriqlarini tashkil etishda muhim ahamiyatga ega.

Raqamli metodlardan foydalanishda modul tamoyili katta o'rin tutadi. Har bir mavzu bo'yicha maqsad, nazariy material, videodars, interaktiv topshiriq, test, amaliy vazifa va baholash mezonlari alohida blok sifatida berilsa, talaba o'z ta'lim yo'lini aniq ko'ra oladi. Bu usul o'qituvchiga ham o'zlashtirish dinamikasini kuzatish, qaysi topshiriqda ko'proq xato bo'layotganini aniqlash va tuzatish ishlari olib borish imkonini beradi.

O'zbekiston ta'lim tizimida masofaviy va raqamli ta'lim texnologiyalarini joriy etish ta'lim sifatini oshirish, ochiqlik va qulaylikni ta'minlash, shuningdek, zamonaviy raqamli kompetensiyalarni shakllantirish bilan bevosita bog'liq. Psixologiya fanlari bo'yicha masofaviy mashg'ulotlar tashkil etilganda shaxsiy ma'lumotlar xavfsizligi, psixodagnostik natijalarni maxfiy saqlash, test topshiriqlarining ishonchliligi va akademik halollik talablariga rioya qilish zarur.

- moslashuvchanlik — talaba o'z imkoniyatiga mos sur'atda ta'lim oladi;
- modullilik — mavzu bo'yicha materiallar mustaqil bloklar shaklida beriladi;
- parallel ta'lim — o'qish, ish va mustaqil izlanish uyg'unlashadi;
- keng qamrovlilik — ko'p sonli talaba bir xil elektron resursdan foydalanadi;
- iqtisodiy tejamkorlik — vaqt, auditoriya va bosma materiallar sarfi kamayadi;
- ijtimoiy tenglik — hudud, sog'liq yoki boshqa sharoitlardan qat'i nazar ta'lim olish imkoniyati kengayadi.

Shu bilan birga masofaviy ta'lim o'qituvchining metodik mas'uliyatini kamaytirmaydi. Aksincha, topshiriqlarni aniq qo'yish, elektron resurslarni tanlash, talabalarni muntazam qo'llab-quvvatlash, baholash mezonlarini shaffof belgilash va teskari aloqani o'z vaqtida berish talab etiladi. Psixologiyani o'qitishda raqamli vosita pedagogik maqsadga xizmat qilgandagina samarali metodga aylanadi.

15.5. O'zlashtirilgan ma'lumotlarni mustahkamlash metodlari

O'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlash psixologiya darsining ajralmas bosqichidir. Mustahkamlash faqat mavzu oxirida savol berish bilan cheklanmaydi; u yangi bilimni qayta ishlash, amaliy vaziyatga tatbiq etish, xatoni aniqlash, xulosani qayta shakllantirish va shaxsiy tajriba bilan bog'lashni o'z ichiga oladi.

Mustahkamlashning reproduktiv usulida talaba tushuncha, ta'rif, tasnif yoki qonuniyatni takrorlaydi. Bu usul dastlabki yodda saqlash uchun zarur, biroq psixologik bilimni chuqur egallash uchun yetarli emas. Shu sababli mustahkamlash jarayonida qisqa javob, klaster, jadval to'ldirish, test, terminlarni moslashtirish,

misol keltirish va o‘zaro savol-javob kabi usullardan foydalanish maqsadga muvofiq.

Ijodiy mustahkamlashda talaba bilimni yangi vaziyatga ko‘chiradi. Masalan, badiiy asardagi qahramon xulqini temperament nazariyasi asosida tahlil qiladi, maktabdagi ziddiyatli holatni muloqot psixologiyasi nuqtai nazaridan izohlaydi yoki dars jarayonida diqqatni faollashtirish uchun kichik metodik tavsiya ishlab chiqadi. Bunday topshiriqlar talabada mustaqil fikrlash va kasbiy qaror qabul qilish ko‘nikmasini rivojlantiradi.

O‘z-o‘zini tahlil qilish va refleksiya mustahkamlashning muhim yo‘nalishidir. Talaba “Bugun nimalarni tushundim?”, “Qaysi tushuncha menga qiyin bo‘ldi?”, “Bu bilimni kelajakdagi pedagogik faoliyatimda qanday qo‘llayman?” kabi savollarga javob izlaganda bilim shaxsiy mazmun kasb etadi. Psixologiya fanlari uchun bunday refleksiv yondashuv ayniqsa muhim, chunki fan mazmuni insonning ichki dunyosi, xulqi va munosabatlarini anglash bilan bog‘liq.

Ta’lim metodlarini tanlashda o‘qituvchi ta’lim dasturi maqsadini, mavzuning murakkablik darajasini, ajratilgan vaqtni, auditoriyaning tayyorgarligini, mavjud texnik vositalarni, baholash mezonlarini va talabalar ehtiyojini hisobga oladi. Eng samarali dars odatda birgina metodga tayanmaydi, balki og‘zaki bayon, ko‘rgazmalilik, amaliy mashq, muammoli savol va refleksiyaning uyg‘unlashtiradi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Psixologiyani o‘qitishda ko‘rgazmali metodlar qaysi guruhlariga ajratiladi? Har biriga misol keltiring.

2. Ko‘rgazmali metodlarning samaradorligini oshirish uchun o‘qituvchi qaysi talablarga amal qilishi kerak?

3. Predmetli, tasviriy va og‘zaki tasvir metodlarining o‘xshash va farqli jihatlarini jadval asosida tushuntiring.

4. Psixologiya fanlarini o‘qitishda qo‘llaniladigan amaliy metodlarni sanab bering va ularning vazifasini izohlang.

5. *Psixodiagnostik topshiriqlarni o'tkazishda etik me'yorlarga rioya qilish nima uchun muhim?*
6. *O'quvchilarning bilish faoliyati tavsifiga ko'ra ta'lim metodlarini tasniflang.*
7. *Muammoli bayon qilish, qisman izlanish va izlanuvchanlik metodlari o'rtasidagi farqni pedagogik vaziyat misolida tushuntiring.*
8. *Masofaviy ta'limning O'zbekiston ta'lim tizimidagi ahamiyatini izohlang.*
9. *Maktab yoki oliy ta'limdagi psixologiya darsi uchun ko'rgazmali vosita tayyorlang va uning didaktik maqsadini yozing.*
10. *Psixologiya mavzusi bo'yicha kichik guruhda bajariladigan amaliy topshiriq loyihasini ishlab chiqing.*
11. *O'zlashtirilgan ma'lumotlarni mustahkamlash metodlarini reproduktiv va ijodiy guruhlariga ajrating.*
12. *Bir mavzu misolida og'zaki bayon, ko'rgazmali metod, amaliy metod va refleksiyaning uyg'unlashtirgan 45 daqiqalik dars rejasi tuzing.*

16-MAVZU. O'QITISHNING TA'LIMY METODLARI

Tayanch so'zlar: *interfaol usullar, interfaol o'qitish, faol metodlar, sust metod, interaktiv ta'lim, dasturlashtirilgan ta'lim, muammoli ta'lim, muammo, muammoli vaziyat, refleksiya, hamkorlik, o'quv-biluv faoliyati.*

16.1. O'qitishning interfaol usullariga tavsif

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'qituvchi oldida turgan muhim vazifa o'quvchi yoki talabani tayyor bilimlarni qabul qiluvchi obyekt emas, balki bilimni izlaydigan, tahlil qiladigan, muhokama etadigan va amalda qo'llaydigan faol subyekt sifatida shakllantirishdan iborat. Shu sababli o'qitish metodlarini tanlashda faqat axborotni yetkazish qulayligi emas, balki ta'lim oluvchining o'quv jarayonida qanday darajada fikrlashi, muloqotga kirishishi, mustaqil qaror qabul qilishi va o'z faoliyatini baholashi ham hisobga olinadi.

Interfaol metodlar aynan shu ehtiyojdan kelib chiqadi. Ular dars jarayonida ta'lim oluvchilarning o'zaro hamkorligini kuchaytiradi, har bir ishtirokchining fikr bildirishiga imkon yaratadi va o'quv materialini faqat eslab qolish emas, balki uni turli vaziyatlarda qo'llashga yo'naltiradi. Interfaol o'qitish sharoitida o'qituvchi yagona axborot manbai sifatida emas, balki o'quv faoliyatini loyihalovchi, yo'naltiruvchi, maslahat beruvchi va refleksiyaning tashkil etuvchi mutaxassis sifatida namoyon bo'ladi.

O'qitishning interfaol usullari ta'lim jarayonini muloqot, hamkorlik, o'zaro baholash, dalillash va fikrlar almashinuvi asosida tashkil etishga xizmat qiladi. Bunday yondashuvda ta'lim oluvchilar darsning barcha bosqichlarida faol qatnashadilar: muammo bilan tanishadilar, savollar qo'yadilar, fikr bildiradilar, dalillar keltiradilar, guruh qarorini ishlab chiqadilar va natijani baholaydilar. Natijada bilim faqat o'qituvchi tomonidan berilgan tayyor xulosa sifatida emas, balki ta'lim oluvchilarning fikrlash jarayonida hosil bo'lgan natija sifatida idrok etiladi.

Interfaol metodlarning pedagogik ahamiyati shundaki, ular ta'lim oluvchida bilishga qiziqish, mustaqil izlanish, o'z fikrini asoslash, muloqot madaniyati, jamoada ishlash, tanqidiy va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantiradi. Ayniqsa, pedagogik va psixologik fanlarni o'qitishda interfaol metodlar talabalarga nazariy tushunchalarni real ta'limiy vaziyatlar bilan bog'lash, o'qituvchi va o'quvchi munosabatini tahlil qilish, dars jarayonida yuzaga keladigan muammolarga kasbiy nuqtayi nazardan yondashish imkonini beradi.

O'zbekiston ta'lim tizimida ham ta'lim oluvchilarning mustaqil fikrlashi, amaliy faoliyatga tayyorligi, axborot bilan ishlash madaniyati va kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilanmoqda. "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda ta'lim jarayonini zamonaviy talablar asosida tashkil etish, ta'lim shakllarini diversifikatsiya qilish va ta'lim oluvchilarning shaxsiy imkoniyatlarini ro'yobga chiqarish masalalari alohida ahamiyat kasb etadi. Shu bois

interfaol metodlar o'quv mashg'ulotlarini zamonaviy pedagogik talablar asosida tashkil etishda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ta'lim jarayonida o'qituvchi va tinglovchi munosabatining uchta asosiy shakli ajratiladi: sust, faol va interfaol shakl. Sust metodlarda o'qituvchi asosiy axborot beruvchi, tinglovchi esa ko'proq qabul qiluvchi vazifasini bajaradi. Faol metodlarda o'quvchi topshiriqlarni bajarish, savollarga javob berish, mashqlarni yechish orqali faolroq ishtirok etadi. Interfaol metodlarda esa tinglovchilar o'qituvchi bilan bir qatorda bir-biri bilan ham faol muloqotga kirishadilar, qaror qabul qilishda hamkorlik qiladilar va natijalarni birgalikda baholaydilar.

16.1-jadval. Sust, faol va interfaol metodlarning qiyosiy tavsifi

Metod turi	O'qituvchi faoliyati	Ta'lim oluvchi faoliyati	Kutiladigan pedagogik natija
Sust metod	Axborotni bayon qiladi, jarayonni boshqaradi, natijani nazorat qiladi	Tinglaydi, eslab qoladi, tayyor bilimni qabul qiladi	Axborot olish, dastlabki tasavvur hosil qilish
Faol metod	Savol beradi, mashq va topshiriqlarni tashkil etadi	Javob beradi, topshiriq bajaradi, mustaqil fikr yuritadi	Bilimni mustahkamlash, ko'nikma shakllantirish
Interfaol metod	Muammo yaratadi, guruh faoliyatini yo'naltiradi, refleksiya tashkil etadi	Munozara qiladi, hamkorlikda qaror ishlab chiqadi, o'zini baholaydi	Tanqidiy fikrlash, jamoaviy ishlash, amaliy kompetensiya

Interfaol metodlar o'quv jarayonida ta'lim oluvchilar o'rtasida o'zaro ta'sirni kuchaytiradi. Bunda tinglovchilar faqat o'qituvchi savollariga javob berish bilan cheklanmaydi, balki bir-birining fikrini tinglaydi, solishtiradi, baholaydi, umumlashtiradi va yangi xulosa chiqaradi. Aynan shu jihat interfaol metodlarni faol metodlardan ajratib turadi. Faol metodda o'quvchi o'zining individual harakati bilan ajralib tursa, interfaol metodda guruhij tajriba, kommunikativ hamkorlik va o'zaro mas'uliyat kuchli namoyon bo'ladi.

Interfaol mashg'ulotda o'qituvchi quyidagi vazifalarni bajaradi: mavzu va maqsadni aniqlashtiradi, muammoli vaziyatni tanlaydi, o'quvchilarni guruhlariga ajratadi, vaqtni boshqaradi, muhokama qoidalarini belgilaydi, natijalarni umumlashtiradi va yakuniy refleksiyani tashkil etadi. Bu jarayonda o'qituvchining

nutqi qisqa, aniq, yo‘naltiruvchi va rag‘batlantiruvchi bo‘lishi lozim. O‘qituvchi har bir fikrni darhol rad etmasdan, uni tahlil qilishga, dalillashga va muqobil yechimlar bilan solishtirishga yo‘naltiradi.

16.1-rasm. Interfaol mashg‘ulotni tashkil etish modeli

O‘qituvchi jarayonni boshqaradi, talabalar esa muammo yechimini hamkorlikda ishlab chiqadi.

Interfaol metodlar bilan ishlashda muayyan didaktik shartlarga rioya qilish zarur. Avvalo, mashg‘ulot maqsadi aniq bo‘lishi, topshiriqlar mavzu mazmuniga mos kelishi, ishtirokchilar uchun tushunarli ko‘rsatmalar berilishi, vaqt chegarasi oldindan belgilanib qo‘yilishi va baholash mezonlari ochiq e‘lon qilinishi kerak. Aks holda interfaol metod tashkiliy tomondan tartibsiz munozaraga aylanib qolishi mumkin.

Interfaol mashg‘ulotlar samarali bo‘lishi uchun ishtirokchilar o‘rtasida ochiq va xayrixoh muhit yaratiladi. Har bir tinglovchi o‘z fikrini bildirish huquqiga ega bo‘lishi, shaxs emas, faqat g‘oya tahlil qilinishi, bildirilgan fikrlar dalil asosida muhokama etilishi, guruh qarori esa umumiy kelishuv asosida shakllantirilishi lozim. Bu talablar ta‘lim oluvchilarda demokratik muloqot madaniyatini rivojlantiradi.

Interfaol mashg‘ulotlarda quyidagi prinsiplar muhim hisoblanadi: hamkorlik, tenglik, faollik, ochiq muloqot, vaqtga rioya qilish, dalillash, o‘zaro hurmat va refleksiya. Bu prinsiplar darsda nafaqat bilim berish, balki shaxsiy va kasbiy

sifatlarni rivojlantirishga ham xizmat qiladi. Jumladan, bo‘lajak pedagoglar uchun interfaol metodlar o‘quvchilar bilan ishlash, guruhni boshqarish, nizoli vaziyatlarni yumshatish, bahsni ilmiy yo‘naltirish va o‘quvchilar faolligini rag‘batlantirish bo‘yicha amaliy tajriba beradi.

Interfaol metodlarni qo‘llashda o‘qituvchi quyidagi algoritmgga tayanishi mumkin: tayyorgarlik bosqichi, kirish bosqichi, asosiy faoliyat bosqichi, taqdimot bosqichi, umumlashtirish va refleksiya bosqichi. Har bir bosqich o‘z vazifasiga ega. Tayyorlov bosqichida mavzu, muammo, tarqatma materiallar, texnik vositalar va baholash mezonlari belgilanadi. Kirish bosqichida mashg‘ulot maqsadi, qoidalar va kutilayotgan natijalar tushuntiriladi. Asosiy bosqichda guruhlar topshiriqni bajaradi. Taqdimotda guruhlar o‘z yechimlarini himoya qiladi. Refleksiyada esa ishtirokchilar o‘z faoliyatini baholaydi.

16.2-jadval. Interfaol mashg‘ulotni tashkil etish bosqichlari

Bosqich	Mazmuni	O‘qituvchi vazifasi	Talaba yoki o‘quvchi vazifasi
Tayyorlov	Mavzu, muammo, resurs va vaqtni belgilash	Topshiriqlarni ishlab chiqish, material tayyorlash	Oldingi bilimlarni esga tushirish
Kirish	Maqsad, qoida va mezonlarni tushuntirish	Yo‘riqnoma berish, motivatsiya yaratish	Savol berish, vazifani anglash
Guruhiy ish	Muammo ustida hamkorlikda ishlash	Kuzatish, maslahat berish, yo‘naltirish	Fikr bildirish, dalil keltirish, yechim ishlab chiqish
Taqdimot	Guruh natijalarini himoya qilish	Bahsni boshqarish, aniqlashtirish	Natijani asoslash, savollarga javob berish
Refleksiya	Jarayon va natijani baholash	Umumlashtirish, tahlil qilish	O‘z faoliyatini baholash, xulosa chiqarish

Interfaol metodlarni tanlashda o‘quvchilar soni, yosh xususiyatlari, mavzuning murakkabligi, auditoriya jihozlanishi, ta’lim oluvchilarning tayyorgarlik darajasi va mashg‘ulot vaqti hisobga olinadi. Masalan, kichik guruhlarda ishlash, “Aqliy hujum”, “Klaster”, “B-B-B”, “Insert”, “FSMU”, “Venn diagrammasi”, rolli o‘yin, keys-stadi, debat, loyiha va bahs-munozara kabi metodlar pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitishda keng qo‘llanishi mumkin. Har bir metodning maqsadi,

tartibi va baholash mezonlari oldindan aniqlashtirilgandagina u kutilgan natijani beradi.

Interfaol metodlarning asosiy afzalligi shundaki, ular ta'lim oluvchilarni passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi. Bunday darslarda o'quvchilar o'z tajribasiga tayanadi, guruhdagi turli fikrlarni solishtiradi, muammoni turli tomondan ko'radi va o'z qarorini asoslashga o'rganadi. Bu jarayon o'quvchilarda kommunikativ, ijtimoiy, axborot bilan ishlash, tanqidiy fikrlash va o'zini-o'zi rivojlantirish kompetensiyalarini shakllantiradi. UNESCO tomonidan ilgari surilgan Education 2030 konsepsiyasida ham ta'limning asosiy vazifalaridan biri sifatli, inklyuziv va hayot davomida o'qishga yo'naltirilgan ta'lim muhitini yaratish ekanligi qayd etilgan.

O'zbekiston sharoitida interfaol metodlarni amaliyotga joriy etishda milliy ta'lim mazmuni, davlat ta'lim standartlari, o'quv dasturlari va mahalliy pedagogik tajriba bilan uyg'unlik ta'minlanishi zarur. Masalan, pedagogika va psixologiya darslarida "O'zbekiston maktabida sinf rahbarining tarbiyaviy ish rejasini tahlil qilish", "Kredit-modul tizimida talabaning mustaqil ta'limini tashkil etish", "Inklyuziv ta'lim sharoitida o'qituvchi va o'quvchi munosabati" kabi keyslar asosida interfaol mashg'ulotlar tashkil etilishi mumkin. Bu topshiriqlar talabalarning nazariy bilimni real pedagogik amaliyot bilan bog'laydi.

Interfaol metodlar ta'lim jarayonini samarali qiladi, biroq ular har qanday mavzu uchun bir xil darajada mos kelavermaydi. Murakkab nazariy tushunchalarni dastlabki bosqichda tushuntirishda o'qituvchining qisqa ma'ruzasi, ko'rgazmali izohi yoki yo'naltiruvchi savollari zarur bo'lishi mumkin. Shundan so'ng interfaol mashg'ulot tashkil etilsa, ta'lim oluvchilar olingan bilimni muhokama qilish, amalda qo'llash va mustahkamlash imkoniga ega bo'ladilar.

16.2. Dasturlashtirilgan ta'lim

Dasturlashtirilgan ta'lim o'quv materialini kichik, mantiqan bog'langan qismlar asosida o'zlashtirishga qaratilgan o'qitish tizimidir. Bu yondashuvda o'quv materiali bosqichma-bosqich beriladi, har bir bosqichda ta'lim oluvchi ma'lum

topshiriqni bajaradi, natijasi tekshiriladi va keyingi qadamga o'tadi. Dasturlashtirilgan ta'limning asosiy g'oyasi ta'lim oluvchining o'zlashtirish jarayonini boshqarish, xatolarni vaqtida aniqlash va o'quv faoliyatini izchil yo'naltirishdan iborat.

Dasturlashtirilgan ta'limda o'quv materiali "qadamlar", "blokklar" yoki "modullar" shaklida tuziladi. Har bir qadam o'ziga xos maqsadga ega: yangi ma'lumot berish, savol qo'yish, javobni tekshirish, xatoni aniqlash yoki keyingi topshiriqqa tayyorlash. Bunday ta'lim shakli ta'lim oluvchiga o'z sur'atida ishlash imkonini beradi, o'qituvchiga esa o'zlashtirish jarayonini muntazam nazorat qilishga yordam beradi.

Dasturlashtirilgan ta'limning muhim xususiyatlaridan biri qaytma aloqaning mavjudligidir. Ta'lim oluvchi topshiriqni bajarganidan so'ng darhol natija haqida axborot oladi. Agar javob to'g'ri bo'lsa, keyingi bosqichga o'tadi; agar xato bo'lsa, tushuntirish oladi yoki avvalgi materialga qaytadi. Shu jihatdan dasturlashtirilgan ta'lim o'quvchini mustaqil ishlashga, o'z xatosini ko'rishga va uni tuzatishga o'rgatadi.

Dasturlashtirilgan ta'lim ikki asosiy shaklda tashkil etilishi mumkin: chiziqli va tarmoqlangan dastur asosida. Chiziqli dasturda barcha ta'lim oluvchilar bir xil ketma-ketlikda qadamlar bo'yicha harakatlanadi. Tarmoqlangan dasturda esa ta'lim oluvchining javobiga qarab keyingi qadam farqlanadi: to'g'ri javob uni murakkabroq vazifaga olib chiqadi, noto'g'ri javob esa qo'shimcha izoh yoki takrorlash blokiga yo'naltiradi. Zamonaviy raqamli ta'lim platformalarida tarmoqlangan dasturlashtirilgan ta'lim elementlari keng qo'llanadi.

16.3-jadval. Dasturlashtirilgan ta'limning asosiy belgilari

Belgilar	Mazmuni	Pedagogik ahamiyati
Qadam-baqadamlik	Material kichik mantiqiy qismlarga ajratiladi	O'zlashtirishni yengillashtiradi
Qaytma aloqa	Javobdan keyin natija darhol aniqlanadi	Xatoni vaqtida tuzatishga yordam beradi
Individual sur'at	Ta'lim oluvchi o'z imkoniyatiga mos ishlaydi	Differensial yondashuvni ta'minlaydi
Nazorat va tuzatish	Har bir bosqichda baholash va korreksiya mavjud	O'quv natijasini barqarorlashtiradi
Algoritmik tuzilma	O'quv harakati oldindan loyihalanadi	Tizimlilik va izchillikni kuchaytiradi

Dasturlashtirilgan ta'limning didaktik imkoniyatlari bugungi raqamli ta'lim sharoitida yanada kengaymoqda. Elektron platformalar, test tizimlari, adaptiv o'quv kurslari, LMS muhitlari va masofaviy ta'lim vositalari dasturlashtirilgan ta'lim tamoyillarini amaliyotga joriy etishga xizmat qiladi. Masalan, Moodle, Google Classroom, Hemis, Coursera yoki mahalliy ta'lim platformalarida mavzu bo'yicha qisqa nazariy blok, undan keyin test, keyin esa amaliy topshiriq berilishi dasturlashtirilgan ta'limga xos elementdir.

O'zbekiston oliy ta'limida kredit-modul tizimining joriy etilishi talabanning mustaqil o'quv faoliyatini rejalashtirish, nazorat qilish va baholash zaruratini kuchaytirdi. Shu nuqtai nazardan dasturlashtirilgan ta'lim talabanning mustaqil ta'limini bosqichma-bosqich tashkil etish, elektron resurslar bilan ishlash va o'zlashtirish natijalarini monitoring qilishda muhim metodik asos bo'la oladi. Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasida ta'lim jarayoniga zamonaviy texnologiyalarni tatbiq etish va o'quv jarayonini sifat jihatdan takomillashtirish vazifalari belgilangan.

Dasturlashtirilgan ta'limni pedagogik va psixologik fanlarda qo'llashda mavzu bo'yicha tayanch tushunchalar, savollar, amaliy vaziyatlar va mustaqil topshiriqlar algoritmik tartibda berilishi mumkin. Masalan, "interfaol metod" tushunchasini o'rganishda avval atamaning mazmuni, keyin uning faol metoddan farqi, so'ng misollar, undan keyin keys va yakunda nazorat savollari beriladi. Bunday ketma-ketlik o'quv materialini tizimli o'zlashtirishga yordam beradi.

Dasturlashtirilgan ta'limning afzalliklari bilan birga ayrim cheklovlari ham mavjud. Agar o'quv materialini faqat tayyor javoblarni tanlashga asoslanib qolsa, ta'lim oluvchining ijodiy fikrlashi yetarli darajada rivojlanmasligi mumkin. Shuning uchun dasturlashtirilgan ta'limni interfaol va muammoli ta'lim metodlari bilan uyg'unlashtirish maqsadga muvofiq. Dasturlashtirilgan ta'lim o'zlashtirishni tartibga soladi, interfaol ta'lim muloqotni kuchaytiradi, muammoli ta'lim esa ijodiy va tanqidiy fikrlashni rivojlantiradi.

Dasturlashtirilgan ta'lim sharoitida o'qituvchi avvalgidan ham puxta metodik tayyorgarlikka ega bo'lishi kerak. Chunki o'quv materialini qadamlar bo'yicha loyihalash, har bir qadam uchun maqsad, topshiriq, nazorat va qayta aloqa vositalarini belgilash o'qituvchidan didaktik aniqlikni talab qiladi. O'qituvchi har bir blokning oldingi va keyingi blok bilan mantiqiy bog'lanishini ta'minlaydi, ortiqcha takrorlanish yoki mavzu uzilishlariga yo'l qo'ymaydi.

Dasturlashtirilgan ta'limni tashkil etishda quyidagi talablar muhimdir: o'quv maqsadini aniq belgilash; mavzuni kichik mantiqiy qismlarga ajratish; har bir qism uchun nazorat savolini ishlab chiqish; noto'g'ri javoblar uchun tushuntiruvchi izoh berish; yakuniy umumlashtirishni tashkil etish; ta'lim oluvchining mustaqil ishlashi uchun qulay resurslar yaratish. Bu talablar bajarilganda dasturlashtirilgan ta'lim o'quvchilarning bilimini izchil shakllantirishda samarali natija beradi.

16.3. Muammoli ta'lim

Muammoli ta'lim ta'lim oluvchini tayyor xulosani qabul qilishga emas, balki muammoni anglash, sabablarini aniqlash, faraz ilgari surish, dalillarni tahlil qilish va xulosa chiqarishga yo'naltiradigan ta'lim turidir. Bu yondashuvda o'qituvchi ma'lumotni oddiy bayon qilish bilan cheklanmaydi; u o'quvchi yoki talaba oldiga bilishga undaydigan muammoli vaziyat qo'yadi. Muammoli vaziyat ta'lim oluvchining mavjud bilimi bilan yangi vaziyat talabi o'rtasidagi ziddiyatni yuzaga chiqaradi.

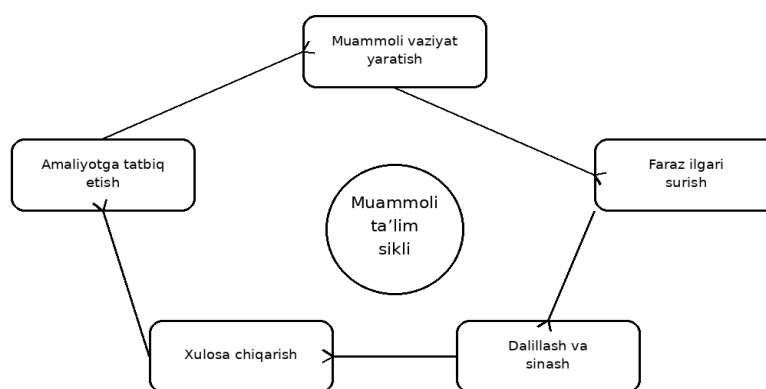
Muammoli ta'limning mohiyati shundaki, o'quvchi o'rganilayotgan mavzuda nimanidir bilmasligini anglaydi, lekin mavjud bilim va tajribasiga tayanib bu

masalani hal qilishga urinadi. Mazkur jarayonda fikrlash faollashadi, savol tug‘iladi, faraz shakllanadi va yechim izlanadi. Shuning uchun muammoli ta’lim o‘quvchi yoki talabaning mustaqil fikrlashi, ijodiy izlanishi, tahliliy yondashuvi va kasbiy tafakkurini rivojlantirishda katta ahamiyatga ega.

Muammoli ta’limda “muammo” va “muammoli vaziyat” tushunchalarini farqlash zarur. Muammo hal qilinishi zarur bo‘lgan nazariy yoki amaliy masaladir. Muammoli vaziyat esa ta’lim oluvchining mavjud bilimi yetarli bo‘lmay qolgan, ammo yechim izlashga ehtiyoj tug‘ilgan holatdir. Masalan, “interfaol metodlar har doim samaralimi?” degan savol muammo bo‘lsa, turli o‘quvchilarning faolligi turlicha bo‘lgan real dars holatini tahlil qilish muammoli vaziyatdir.

Muammoli ta’lim jarayoni odatda quyidagi bosqichlar asosida kechadi: muammoli vaziyat yaratish, muammoni aniqlashtirish, farazlarni ilgari surish, dalillarni tahlil qilish, yechimni tekshirish, xulosa chiqarish va natijani yangi vaziyatda qo‘llash. Bu bosqichlar har doim bir xil ko‘rinishda bo‘lmasligi mumkin, lekin ularning metodik mantiqi ta’lim oluvchini faol bilish jarayoniga jalb qilishdan iborat.

16.2-rasm. Muammoli ta’lim jarayonining didaktik sikli

Sikl yakunida o‘zlashtirilgan bilim yangi vaziyatda qo‘llanadi va qayta baholanadi.

Muammoli ta’limning samaradorligi muammoli vaziyatning to‘g‘ri tanlanishiga bog‘liq. Muammo o‘quvchilar uchun haddan tashqari oson bo‘lsa, fikrlash faollashmaydi; juda qiyin bo‘lsa, qiziqish pasayadi. Shuning uchun muammoli vaziyat ta’lim oluvchining tayyorgarlik darajasiga mos, hayotiy yoki

kasbiy ahamiyatga ega, bir nechta yechimga ega bo‘lishi va muhokama qilish imkonini berishi lozim. OECD tomonidan ilgari surilgan kelajak kompetensiyalari konsepsiyasida ham o‘quvchilarda muammolarni hal qilish, tanqidiy fikrlash, hamkorlik va mas’uliyatli qaror qabul qilish ko‘nikmalarini rivojlantirish zarurligi ta’kidlanadi.

16.4-jadval. Muammoli vaziyat yaratish yo‘llari

Muammoli vaziyat turi	Mazmuni	Pedagogik yoki psixologik fanlardan misol
Qarama-qarshi dalillar	Bir-biriga zid fikr yoki holatlar beriladi	“Qattiq nazorat intizomni kuchaytiradi, lekin mustaqillikni susaytirishi mumkin”
Yetishmayotgan ma’lumot	Topshiriqni bajarish uchun ma’lumot to‘liq berilmaydi	“O‘quvchining darsga qiziqmasligi sababini aniqlang”
Noto‘g‘ri qaror tahlili	Xato pedagogik yechim muhokama qilinadi	“O‘qituvchi faqat faol o‘quvchilarni baholadi. Natija qanday bo‘ladi?”
Real keys	Hayotiy yoki kasbiy vaziyat beriladi	“Sinfda ikki o‘quvchi guruh ishiga qo‘shilmayapti. O‘qituvchi nima qiladi?”
Muqobil yechimlar	Bir nechta yechimning afzallik-kamchiligi solishtiriladi	“Seminarni debat yoki keys-stadi asosida o‘tkazishdan qaysi biri samaraliroq?”

Muammoli ta’limda o‘qituvchi muammoni tayyor yechib bermaydi. U savollar beradi, vaziyatni aniqlashtiradi, ta’lim oluvchilarni dalil keltirishga undaydi, xulosalarning mantiqiyligini tekshiradi va noto‘g‘ri farazlarni to‘g‘ri yo‘naltiradi. Shu jarayonda o‘qituvchi rahbar, maslahatchi, motivator va tahlilchi vazifasini bajaradi. O‘quvchi yoki talaba esa muammoni idrok qiladi, yechim yo‘lini izlaydi, faraz ilgari suradi, fikrini asoslaydi va yakuniy xulosani shakllantiradi.

16.5-jadval. Muammoli ta’limda o‘qituvchi va ta’lim oluvchi faoliyati

O‘qituvchi faoliyati	Ta’lim oluvchi faoliyati
Muammoli vaziyatni taqdim etadi	Vaziyatni idrok qiladi va muammoni ajratadi
Yo‘naltiruvchi savollar beradi	Farazlar ishlab chiqadi
Guruh muhokamasini boshqaradi	Dalillarni solishtiradi va tahlil qiladi
Noto‘g‘ri yechimlarni aniqlashtirishga yordam beradi	Xatolarini ko‘radi va tuzatadi
Yechimlarni umumlashtiradi	Xulosa chiqaradi va amaliyotga tatbiq etadi
Baholash va refleksiya tashkil etadi	O‘z faoliyatini baholaydi

Muammoli ta’limning vazifalari ko‘p qirrali. U ta’lim oluvchilarni mustaqil fikrlashga o‘rgatadi, ijodiy yondashuvni rivojlantiradi, o‘zlashtirish jarayonini

faollashtiradi, amaliy muammolarni yechish ko‘nikmalarini shakllantiradi va kasbiy tafakkurni mustahkamlaydi. Ayniqsa, pedagogik-psixologik fanlarda muammoli ta’lim bo‘lajak o‘qituvchilarga darsdagi real vaziyatlarni tahlil qilish, o‘quvchi shaxsini tushunish, tarbiyaviy ta’sir usullarini tanlash va muqobil pedagogik qarorlarni asoslash imkonini beradi.

Muammoli ta’limning samarali bo‘lishi uchun to‘rtta asosiy shartga e’tibor qaratish zarur. Birinchidan, muammo mavzu mazmuni bilan bevosita bog‘liq bo‘lishi kerak. Ikkinchidan, o‘quvchilarda muammo yechimiga qiziqish uyg‘otilishi lozim. Uchinchidan, muammo ta’lim oluvchilar tomonidan bajarilishi mumkin bo‘lgan darajada murakkab bo‘lishi zarur. To‘rtinchidan, o‘qituvchi va ta’lim oluvchilar o‘rtasida xayrixoh, erkin va ilmiy muloqot muhiti yaratilishi kerak.

Muammoli ta’limni O‘zbekiston ta’lim amaliyotiga moslashtirishda mahalliy ta’lim muhitidan olingan real vaziyatlar samarali natija beradi. Masalan, “umumiy o‘rta ta’lim maktabida o‘quvchilarning darsga qatnashishi pasaydi”, “kredit-modul tizimida talaba mustaqil ta’lim topshirig‘ini vaqtida bajarmadi”, “guruh ishida faqat bir-ikki talaba faol bo‘ldi”, “inklyuziv sinfda o‘qituvchi individual yondashuvni qanday ta’minlaydi?” kabi vaziyatlar muammoli ta’lim uchun mos topshiriqlar hisoblanadi. Oliy ta’lim sifatini oshirish bo‘yicha qabul qilingan qarorlarda ham amaliyotga yo‘naltirilgan, raqobatbardosh va zamonaviy kompetensiyaga ega kadrlar tayyorlash masalasi ustuvor vazifalardan biri sifatida ko‘rsatilgan.

Muammoli ta’lim interfaol metodlar bilan uzviy bog‘liq. Chunki muammo o‘quvchini fikrlashga undaydi, interfaol metod esa bu fikrlarni muloqot va hamkorlik orqali rivojlantiradi. Masalan, muammoli vaziyat keys sifatida beriladi, keyin kichik guruhlarda muhokama qilinadi, guruhlar yechimlarini taqdim etadi, yakunda o‘qituvchi yechimlarni pedagogik mezonlar asosida tahlil qiladi. Bunday mashg‘ulotda muammoli ta’lim va interfaol metodlar birgalikda ishlaydi.

Muammoli ta’limni amalga oshirishda savollar muhim vosita hisoblanadi. Savollar oddiy eslashga emas, balki tahlil, solishtirish, sabab-natija aloqasini aniqlash, baholash va yechim ishlab chiqishga yo‘naltirilishi kerak. “Nima uchun?”,

“Qanday sharoitda?”, “Qaysi yechim samaraliroq?”, “Mazkur holatda o‘qituvchi qanday yo‘l tutishi kerak?”, “Bu qarorning ijobiy va salbiy oqibatlari nimalardan iborat?” kabi savollar o‘quvchilarning tafakkurini faollashtiradi.

16.6-jadval. Muammoli savollarni tuzish namunasi

Oddiy savol	Muammoli savol
Interfaol metod nima?	Interfaol metodlar nima sababdan barcha mavzularda bir xil natija bermaydi?
Dasturlashtirilgan ta'lim nima?	Dasturlashtirilgan ta'lim mustaqil fikrlashni cheklab qo'yishi mumkinmi?
Muammoli vaziyat nima?	O'quvchi mavjud bilim bilan vaziyatni hal qila olmasa, o'qituvchi qanday yo'l tutishi kerak?
Guruh ishi nima?	Guruh ishida passiv ishtirokchilarni faollashtirishning qanday pedagogik yo'llari bor?
Baholash nima?	Interfaol mashg'ulotda individual hissa qanday adolatli baholanadi?

Muammoli ta'limning tarbiyaviy ahamiyati ham mavjud. O‘quvchilar bahs jarayonida boshqalarning fikriga hurmat bilan qarash, o‘z fikrini asoslash, xatoni tan olish, muqobil yechimlarni ko‘rib chiqish, jamoaviy qaror qabul qilish va mas’uliyatni his etishga o‘rganadilar. Bu jihatlar ta'lim jarayonida nafaqat bilim, balki ijtimoiy va kommunikativ kompetensiyalarni rivojlantiradi.

Muammoli ta'limni baholashda faqat yakuniy javob emas, balki yechim izlash jarayoni ham inobatga olinadi. Baholash mezonlari quyidagilardan iborat bo‘lishi mumkin: muammoni to‘g‘ri aniqlash, dalillarni tanlash, farazning asoslanganligi, guruhdagi ishtirok, mantiqiy xulosa, amaliy taklifning real sharoitga mosligi va refleksiya sifati. Bunday baholash ta'lim oluvchining fikrlash jarayonini qo‘llab-quvvatlaydi.

O‘qitishning interfaol, dasturlashtirilgan va muammoli metodlari bir-birini inkor etmaydi, aksincha, ular ta'lim jarayonining turli ehtiyojlariga javob beradi. Interfaol metodlar hamkorlikni, dasturlashtirilgan ta'lim izchillikni, muammoli ta'lim esa ijodiy fikrlashni rivojlantiradi. Shu bois zamonaviy o‘qituvchi mavzu, auditoriya va maqsaddan kelib chiqib bu metodlarni uyg‘unlashtirishi lozim. Bu

yondashuv ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilar faolligini kuchaytirish va kasbiy kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Muammoli ta'limni rejalashtirishda o'qituvchi topshiriqni faqat savol shaklida berib qo'yishi yetarli emas. Topshiriq talabaning avvalgi bilimlarini faollashtirishi, yangi axborotni izlashga ehtiyoj tug'dirishi, guruhda muhokama qilishga imkon berishi va yakunda aniq pedagogik qaror ishlab chiqishga olib kelishi kerak. Shu sababli muammoli ta'lim topshiriqlari ko'proq "vaziyatni tahlil qiling", "qaror variantlarini taqqoslang", "samarali yechimni asoslang", "natijani baholash mezonlarini belgilang" kabi topshiriqlar orqali ifodalanadi.

O'zbekiston ta'lim muassasalari amaliyotida interfaol, dasturlashtirilgan va muammoli metodlarni birgalikda qo'llash ayniqsa samarali hisoblanadi. Masalan, darsning birinchi qismida o'qituvchi elektron platforma orqali qisqa nazariy blok va test beradi, ikkinchi qismida talabalar kichik guruhlarda real pedagogik vaziyatni muhokama qiladi, uchinchi qismida esa muammoli savol asosida yechim ishlab chiqib, uni baholash mezonlari bilan himoya qiladi. Bunday tuzilma o'quv materialini izchil o'zlashtirish, faol muloqot va kasbiy tafakkurni bir vaqtning o'zida rivojlantirishga xizmat qiladi.

16.7-jadval. O'zbekiston ta'lim amaliyotida metodlarni uyg'unlashtirish namunasi

Mashg'ulot bosqichi	Qo'llaniladigan metod	O'zbekiston ta'lim amaliyotiga mos topshiriq	Natija
Kirish va tayyorgarlik	Dasturlashtirilgan ta'lim	LMS orqali mavzu bo'yicha qisqa nazariy blok va test bajarish	Tayanch bilimlar faollashadi
Asosiy faoliyat	Interfaol metod	"Maktabda guruhli ishni tashkil etish" keysini kichik guruhlarda tahlil qilish	Hamkorlik va muloqot rivojlanadi
Muammo yechimi	Muammoli ta'lim	Passiv o'quvchilarni darsga jalb etish bo'yicha pedagogik yechim ishlab chiqish	Kasbiy qaror asoslanadi
Baholash	O'zaro baholash va refleksiya	Guruhlar yechimlarini mezonlar asosida baholash	O'z-o'zini baholash ko'nikmasi shakllanadi

Ta'lim metodlarini uyg'unlashtirishda baholash ham mos ravishda tashkil etiladi. Dasturlashtirilgan ta'limda qisqa testlar va avtomatik natijalar, interfaol metodlarda guruh ishi mezonlari, muammoli ta'limda esa dalillash, yechimning asoslanganligi va refleksiya sifati baholanadi. Shu tarzda baholash faqat yakuniy javobni emas, balki o'quvchi yoki talabaning fikrlash jarayoni, muloqotdagi ishtiroki va amaliy qaror qabul qilish malakasini ham qamrab oladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. *Ta'lim jarayonida o'qituvchi va tinglovchilar o'zaro munosabatining sust, faol va interfaol shakllarini qiyosiy tavsiflang.*
2. *Interfaol metodlarning pedagogik va psixologik fanlarni o'qitishdagi ahamiyatini izohlang.*
3. *Interfaol mashg'ulotni o'tkazish algoritmini bosqichma-bosqich tushuntiring.*
4. *Interfaol mashg'ulotlarda ishlash prinsiplari nimalardan iborat?*
5. *O'zbekiston oliy ta'lim muassasasida "Kredit-modul tizimida mustaqil ta'limni tashkil etish" mavzusida interfaol mashg'ulot loyihasini ishlab chiqing.*
6. *Dasturlashtirilgan ta'limning chiziqli va tarmoqlangan shakllarini solishtiring.*
7. *Dasturlashtirilgan ta'limni elektron ta'lim platformalarida qo'llash imkoniyatlarini tahlil qiling.*
8. *Muammoli ta'limning didaktik xususiyatlarini tasniflang.*
9. *Muammoli vaziyat yaratish yo'llarini pedagogik fanlardan misollar asosida tushuntiring.*
10. *Muammoli ta'limda o'qituvchi va ta'lim oluvchi faoliyatini jadval asosida izohlang.*
11. *"Sinfda guruh ishi tashkil etildi, biroq ayrim o'quvchilar faol qatnashmadi" degan vaziyat uchun muammoli ta'lim asosida yechim ishlab chiqing.*

12. *O'zbekiston maktablari yoki oliy ta'lim muassasalari amaliyotidan kelib chiqib, interfaol metod, dasturlashtirilgan ta'lim va muammoli ta'limni uyg'unlashtirgan bitta dars loyihasini tuzing.*

17-MAVZU. O'QITISHNING INTERFAOL USULLARI

Tayanch tushunchalar: *interfaol ta'lim, faol metod, evristik suhbat, bahs-munozara, aqliy hujum, fikriy hujum, 6x6x6, klaster, pinbord, insert, B.B.B., qarorlar shajarasi, ijtimoiy-psixologik trening, refleksiya, guruhii hamkorlik.*

17.1. Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitishda interfaol usullarning o'rni

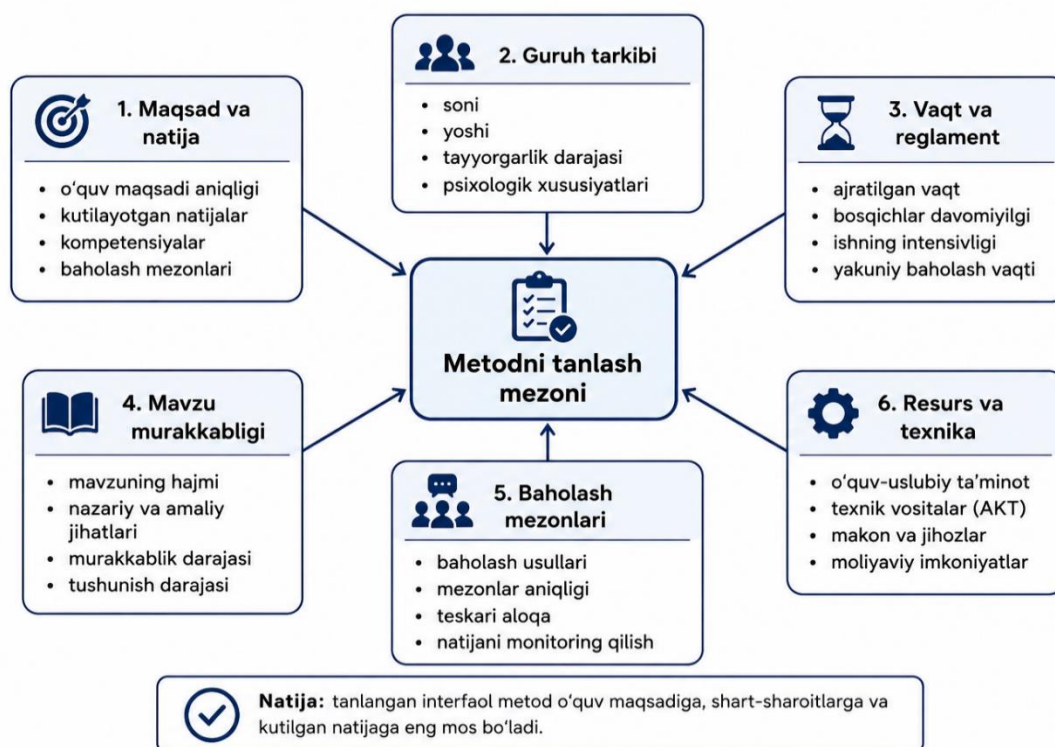
Pedagogik va psixologik fanlarni o'qitishda interfaol usullar talabaning tayyor axborotni eslab qolishigagina emas, balki uni tahlil qilish, o'z tajribasi bilan bog'lash, muammoli vaziyatda qo'llash va boshqalar bilan hamkorlikda yangi yechim topishiga xizmat qiladi. Bunday yondashuvda o'qituvchi bilimlarni bir tomonlama yetkazuvchi shaxs sifatida emas, balki o'quv jarayonini loyihalashtiruvchi, yo'naltiruvchi, nazorat qiluvchi va refleksiyani tashkil etuvchi metodik rahbar sifatida namoyon bo'ladi. Talaba esa savol beruvchi, muhokama qiluvchi, dalil keltiruvchi, guruh fikrini himoya qiluvchi hamda o'z faoliyatini baholovchi subyekt maqomini egallaydi.

Interfaol ta'limning ahamiyati ayniqsa pedagogik va psixologik fanlarda yaqqol seziladi. Chunki bu fanlar inson, shaxs, guruh, muloqot, tarbiya, ta'lim, motivatsiya, rivojlanish va ijtimoiy munosabatlar bilan bog'liq jarayonlarni o'rganadi. Ushbu mazmunni faqat ma'ruza tarzida bayon qilish yetarli bo'lmaydi. Talaba bilimni amalda sinab ko'rishi, vaziyatga kirishi, rolda ishtirok etishi, suhbat jarayonida o'zini tutishi, munozarada dalil keltirishi, jamoaviy qaror qabul qilishi va o'z xatti-harakatini tahlil qilishi zarur. Shuning uchun interfaol usullar pedagogik va psixologik bilimlarni hayotiy tajriba bilan bog'lashning samarali vositasi hisoblanadi.

O‘zbekiston ta’lim tizimida kompetensiyaviy yondashuvning kuchayishi, talabalarning mustaqil fikrlashi, amaliy faoliyatga tayyorligi va kasbiy kommunikativ madaniyatiga alohida e’tibor qaratilishi interfaol usullardan foydalanish zaruratini yanada oshirdi. Bu jarayonda o‘qituvchi har bir metodni mavzu mazmuni, auditoriya tayyorgarligi, mashg‘ulot vaqti, kutilayotgan natija va baholash mezonlari bilan uyg‘unlashtirishi lozim. Metodni shunchaki “faollik yaratish” uchun emas, balki aniq didaktik vazifani bajarish uchun tanlash muhimdir.

Interfaol usulning asosiy belgisi — o‘quv jarayonida o‘zaro ta’sirning kuchayishidir. Bu o‘zaro ta’sir bir necha yo‘nalishda amalga oshadi: o‘qituvchi va talaba, talaba va talaba, talaba va guruh, guruh va guruh, talaba va matn, talaba va real vaziyat. Interfaol darsda bilim tayyor holda berilmaydi; u savol, muammo, bahs, dalil, tajriba, tahlil, rolda ishtirok etish va umumlashtirish orqali shakllanadi. Bunday mashg‘ulotlarda talabaning eshitish, ko‘rish, gapirish, yozish, kuzatish va baholash faoliyati birgalikda harakat qiladi.

Interfaol metodni tanlash modeli

17.1-rasm. Interfaol metodni tanlash modeli.

Interfaol metodlarni tanlashda birinchi navbatda dars maqsadi belgilanadi. Masalan, yangi tushunchani aniqlashtirish uchun evristik suhbat, muammoga yechim topish uchun aqliy hujum, turli qarashlarni qiyoslash uchun munozara, o‘tilgan mavzuni mustahkamlash uchun klaster yoki B.B.B., shaxslararo muloqot ko‘nikmalarini rivojlantirish uchun ijtimoiy-psixologik trening samarali bo‘lishi mumkin. Har bir metodning o‘z imkoniyati va chegarasi mavjud. Shu sababli o‘qituvchi bir metodni barcha vaziyatga birdek qo‘llashdan ko‘ra, metodlar tizimini mavzuga mos ravishda tanlashi maqsadga muvofiqdir.

Mezonga oid savol	O‘qituvchi e‘tibor beradigan jihat	Mos metodlarga misollar	Kutiladigan natija
Maqsad nima?	Bilim berish, tahlil qilish, muammo yechish yoki ko‘nikma shakllantirish	Evristik suhbat, aqliy hujum, rolli o‘yin	Dars maqsadi aniq amalga oshadi
Auditoriya qanday?	Talabalar soni, tayyorgarlik darajasi, faollik holati	6x6x6, kichik guruh, juftlikda ishlash	Barcha talabalar jalb qilinadi
Vaqt yetarlimi?	Metodga ajratiladigan vaqt, muhokama va yakunlash uchun imkoniyat	Mini-munozara, klaster, insert	Dars rejasida izchillik saqlanadi
Resurslar bormi?	Doska, proyektor, tarqatma material, jadval, kartochka	Pinbord, videotopishmoq, B.B.B.	Vizual va amaliy ta‘sir kuchayadi
Baholash qanday?	Guruh ishi, individual javob, taqdimot, refleksiya	Rubrika, o‘zaro baholash, taqdimot	Natija adolatli aniqlanadi

17.1-jadval. Interfaol usullarni tanlashda didaktik mezonlar

Interfaol mashg‘ulotlarda natija faqat javoblarning to‘g‘riligiga qarab emas, balki fikrlash jarayoni, dalillash madaniyati, hamkorlik, tinglash, savol berish, vaziyatga mos yechim taklif qilish kabi ko‘rsatkichlar asosida ham baholanadi. Ayniqsa psixologiya fanlarida talabaning muloqot jarayonidagi harakati, guruhdagi roli, emotsional barqarorligi, empatiyasi va refleksiv fikrlashi ham e‘tiborga olinadi. Pedagogika fanlarida esa metodni to‘g‘ri tanlash, dars jarayonini loyihalash, tarbiyaviy vaziyatni tahlil qilish va ta‘limiy yechim taklif etish ko‘nikmalari muhim ahamiyatga ega.

Interfaol usullarning samaradorligi ularning tashkiliy puxtaligiga bog‘liq. O‘qituvchi mashg‘ulotdan oldin mavzuni, maqsadni, topshiriqni, vaqtni, guruh tarkibini, baholash mezonini va yakuniy natijani aniq belgilashi kerak. Agar topshiriq noaniq berilsa yoki vaqt chegarasi belgilanmasa, faol metod kutilgan natijani bermasligi mumkin. Shu bois interfaol metodni qo‘llash o‘qituvchidan

yuqori metodik tayyorgarlik, vaziyatni boshqarish mahorati va pedagogik muloqot madaniyatini talab etadi.

17.2. Aqliy hujum usuli va uni tashkil etish

Aqliy hujum usuli talabalarda qisqa vaqt ichida ko‘plab g‘oyalar ishlab chiqish, muammoga turli nuqtayi nazardan qarash, odatiy fikrlash chegarasidan chiqish va ijodiy yechimlar topish imkonini beradi. Ushbu usulda dastlab g‘oyalarning soni muhim bo‘ladi, ularning sifati esa keyingi bosqichda tahlil qilinadi. Shu sababli aqliy hujum jarayonida tanqid, keskin baholash, kulish yoki fikrni rad etish taqiqlanadi. Har qanday g‘oya qayd etiladi, chunki oddiy ko‘ringan fikr keyinchalik muhim yechimga aylanishi mumkin.

Pedagogik fanlarda aqliy hujumdan “Dars samaradorligini oshirish yo‘llari”, “Tarbiyaviy vaziyatni hal qilish variantlari”, “Mustaqil ta’limni tashkil etish usullari” kabi mavzularda foydalanish mumkin. Psixologiya fanlarida esa “Stressni kamaytirish usullari”, “Guruhdagi nizoni yumshatish yo‘llari”, “Muloqot to‘siqlarini bartaraf etish”, “Talaba motivatsiyasini oshirish omillari” kabi muammolar aqliy hujum uchun qulay hisoblanadi. Bu usul talabalarning ijodiy tafakkuri bilan birga muloqot va tinglash madaniyatini ham rivojlantiradi.

Aqliy hujumni muvaffaqiyatli o‘tkazish uchun muammo aniq, qisqa va bahsga sabab bo‘ladigan tarzda qo‘yiladi. Masalan, “Talabalarning seminar mashg‘ulotiga tayyorgarligini qanday oshirish mumkin?” savoli aniq va amaliy yechim talab qiladi. Bunday savolga talabalar turli takliflar beradi: tayanch savollarni oldindan berish, kichik guruhlar tashkil qilish, baholash mezonini e‘lon qilish, elektron platformada forum ochish, qisqa videolardan foydalanish, o‘zaro baholashni yo‘lga qo‘yish va boshqalar. Keyin g‘oyalar guruhlanadi, tahlil qilinadi va eng maqbul yechimlar ajratib olinadi.

Aqliy hujumning asosiy talabi — erkin fikr muhitini yaratishdir. Agar talaba fikri ustidan kulinishidan yoki noto‘g‘ri javob berishdan qo‘rqsa, metodning samarasi pasayadi. Shuning uchun o‘qituvchi boshida qoidalarni tushuntiradi: fikrlar tanqid qilinmaydi, har bir ishtirokchi kamida bitta taklif beradi, takliflar qisqa

aytiladi, bir fikr ikkinchi fikrni to'ldirishi mumkin, guruh yakunida eng maqbul variantlarni tanlaydi. Bunday qoidalar talabalarda o'z fikrini ochiq aytishga ishonch uyg'otadi.

Aqliy hujumning psixologik asosi shundan iboratki, inson ongida muammo bo'yicha dastlab oddiy va stereotip fikrlar yuzaga keladi. Metod davomida fikrlar oqimi ko'paygani sari noodatiy, yangi, ijodiy va kompleks yechimlar paydo bo'ladi. Shu sababli o'qituvchi talabalarni tezroq fikr bildirishga, bir-birining g'oyasini rivojlantirishga va muqobil yo'llarni izlashga rag'batlantiradi. Interfaol metodlar bo'yicha o'quv-uslubiy manbalarda aqliy hujum ishtirokchining ijodiy tashabbusini ochish, muammo yechimlarini kengaytirish va fikrni erkin ifodalashga xizmat qilishi alohida qayd etiladi.¹

Bosqich	O'qituvchi faoliyati	Talaba faoliyati	Natija
Tayyorgarlik	Muammoni tanlaydi, guruhni tashkil etadi, qoidalarni belgilaydi	Mavzu bilan tanishadi, fikrlashga tayyorlanadi	Metod uchun tashkiliy asos yaratiladi
G'oyalar yig'ish	Har bir taklifni qayd etadi, tanqidga yo'l qo'ymaydi	Erkin fikr bildiradi, boshqalarning g'oyasini to'ldiradi	Ko'p sonli variantlar hosil bo'ladi
Guruhlash	O'xshash g'oyalarni birlashtiradi	Takliflarni mazmuniga ko'ra ajratadi	Fikrlar tizimga solinadi
Tahlil	Mezonga mos g'oyalarni aniqlaydi	Eng maqbul variantni asoslaydi	Amaliy yechim tanlanadi
Refleksiya	Jarayonni baholaydi	O'z ishtirokini tahlil qiladi	O'rganilgan tajriba mustahkamlanadi

17.2-jadval. Aqliy hujumni tashkil etish bosqichlari

Aqliy hujum jarayonida o'qituvchi ishtirokchilar o'rtasida teng imkoniyatni ta'minlashi kerak. Ba'zan faol talabalar ko'proq fikr bildiradi, sust talabalar esa chetda qolib ketadi. Bunday vaziyatda o'qituvchi "navbat bilan fikr aytish", "stikerga yozib yopishtirish", "juftlikda fikr tayyorlash", "jim yozuvli aqliy hujum" kabi shakllardan foydalanishi mumkin. Bu usullar tortinchoq talabalarning ham fikr bildirishiga yordam beradi.

Aqliy hujumni baholashda fikrlar soni, fikrlarning mavzuga mosligi, yechimlarning amaliyligi, guruhning hamkorlik darajasi va yakuniy qarorning asoslanganligi e'tiborga olinadi. Agar mashg'ulot psixologiya fanidan bo'lsa, muammo yechimining shaxs psixologiyasi, guruh dinamikasi, motivatsiya yoki

¹ Расулев А.А., Хайдаров М.М. *Ўқитишнинг интерфаол методлари*. Ўқув-услубий қўлланма. Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015.

muloqot qonuniyatlari bilan bog‘liqligi tahlil qilinadi. Pedagogika fanidan esa taklif etilgan g‘oya dars maqsadi, tarbiyaviy vazifa, ta’lim standartlari va talaba faoliyatiga ta’siri nuqtayi nazaridan baholanadi.

17.3. Fikriy hujum, yangi fikriy hujum va fikrlarning shiddatli hujumi

Fikriy hujum aqliy hujumga yaqin metod bo‘lib, unda asosiy urg‘u talabalarning mavzu bo‘yicha erkin, tezkor va mazmunli fikrlar bildirishiga qaratiladi. Bu usuldan yangi mavzuga kirishda, o‘tilgan mavzuni esga tushirishda, muammo bo‘yicha dastlabki qarashlarni aniqlashda yoki guruhning bilim darajasini bilishda foydalanish mumkin. Fikriy hujumda talaba o‘z bilganini aytadi, boshqalar esa uni davom ettiradi, aniqlashtiradi yoki boshqa fikr bilan boyitadi.

Yangi fikriy hujum usuli katta auditoriyada ishlash uchun qulay. Masalan, 30–40 nafar talaba bo‘lgan guruh 5–6 kishilik kichik guruhlarga bo‘linadi. Har bir guruhga bitta muammo yoki savol beriladi. Guruhlar qisqa vaqt ichida o‘z yechimini ishlab chiqadi va auditoriyaga taqdim etadi. Ushbu shakl talabalarning o‘zaro maslahatlashishi, vazifani taqsimlashi, fikrni qisqa bayon qilishi va guruh nomidan javobgarlikni his qilishini ta’minlaydi.

Fikrlarning shiddatli hujumi esa yuqori tezlikdagi ijodiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Bunda talabalar qisqa vaqt ichida biror pedagogik yoki psixologik vaziyatga nisbatan ko‘plab yechimlar taklif etadi. Masalan, “Darsda passiv talaba faollashmayapti, o‘qituvchi nima qilishi kerak?” degan vaziyat berilganda, talabalar turli yo‘llarni taklif qilishadi: juftlikda ishlash, savolni osonlashtirish, qiziqarli misol berish, talabaning shaxsiy tajribasiga murojaat qilish, baholashni rag‘batlantiruvchi shaklda qo‘llash, guruh yordamidan foydalanish va hokazo.

Fikriy hujum usullarida o‘qituvchining vazifasi faqat takliflarni yozish emas. U g‘oyalarni metodik jihatdan tartiblashi, ularni mavzuning nazariy mazmuni bilan bog‘lashi va yakunda muhim xulosaga olib kelishi kerak. Aks holda, dars faqat fikrlar almashinuvi bilan cheklanib qoladi. Masalan, psixologiya fanida “emotsional barqarorlik” mavzusida bildirilgan g‘oyalar stress, motivatsiya, temperament,

irodaviy sifatlar va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tushunchalari bilan bog'lanishi zarur.

Fikriy hujumning samaradorligi savolning sifatiga bog'liq. "Interfaol metod nima?" kabi savol faqat ta'rifni aytishga olib kelishi mumkin. "Nima uchun bir xil metod bir guruhda samarali, boshqa guruhda samarasiz bo'lishi mumkin?" kabi savol esa talabalarning tahliliy fikrlashini rag'batlantiradi. Shu bois o'qituvchi reproduktiv savollar bilan bir qatorda sabab, oqibat, qiyoslash, baholash va muqobil yechimga yo'naltirilgan savollarni ham tuzishi lozim.

O'zbekiston oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimining joriy etilishi talabalarning mustaqil ishlashi, darsdan tashqari o'quv faoliyati va auditoriyadagi faolligini baholash zaruratini kuchaytirdi. Fikriy hujum usullari aynan shunday sharoitda talabalarni qisqa vaqt ichida faollashtirish, mustaqil o'qish natijalarini aniqlash va mavzuga kirish uchun qulay metodik vosita bo'lib xizmat qiladi.

17.4. Suhbat, evristik suhbat va ma'ruza-suhbat

Suhbat interfaol o'qitishning eng qadimiy va shu bilan birga eng samarali shakllaridan biridir. Suhbat jarayonida o'qituvchi talabalar bilimiga tayanadi, savollar yordamida ularni yangi xulosaga olib keladi. Oddiy suhbatda savol-javob asosiy o'rinda tursa, evristik suhbatda talaba o'zi bilgan ma'lumotlarni tahlil qiladi, yangi aloqadorlikni topadi va mustaqil xulosa chiqaradi. Evristik suhbatning kuchi shundaki, u bilimni tayyor shaklda emas, balki izlanish jarayonida egallashga yordam beradi.

Pedagogik fanlarda evristik suhbat "Darsning maqsadi nima uchun aniq qo'yilishi kerak?", "Tarbiyaviy ishda talabani majburlash va rag'batlantirish o'rtasidagi farq nimada?", "Nima uchun mustaqil ta'lim nazoratsiz qoldirilmasligi kerak?" kabi savollar orqali tashkil qilinishi mumkin. Psixologiya fanlarida esa "Shaxs motivatsiyasi qanday omillar ta'sirida o'zgaradi?", "O'smirlik davrida muloqot ehtiyoji nima uchun kuchayadi?", "Guruh bosimi shaxs qaroriga qanday ta'sir qiladi?" kabi savollar talabalarning tahliliy fikrlashini faollashtiradi.

Ma'ruza-suhbat an'anaviy ma'ruzaning interfaol ko'rinishi bo'lib, unda o'qituvchi asosiy materialni bayon qiladi, lekin ma'lum joylarda talabalarni savol, kichik topshiriq, misol tahlili yoki muhokamaga jalb etadi. Bunday shakl ma'ruzaning axborot berish imkoniyatini saqlab qoladi, shu bilan birga talabalarning passiv tinglovchi bo'lib qolishining oldini oladi. Ma'ruza-suhbatda o'qituvchi mavzuni kichik mantiqiy bloklarga bo'ladi va har bir blokdan keyin talabalar fikrini aniqlaydi.

Suhbat usullarini qo'llashda savollar tizimi oldindan ishlab chiqiladi. Savollar oddiydan murakkabga qarab joylashtiriladi: avval eslashga doir, keyin tushuntirishga doir, so'ngra qiyoslash, tahlil qilish, baholash va amaliy qo'llashga doir savollar beriladi. Masalan, "interfaol metod" tushunchasini o'rganishda avval ta'rif so'raladi, keyin passiv va faol metodlardan farqi aniqlanadi, so'ngra real dars vaziyatida qaysi metodni tanlash maqsadga muvofiqligi muhokama qilinadi.

Suhbat metodining eng muhim sharti — o'qituvchining talabani tinglay olishidir. Agar o'qituvchi har bir javobni darhol to'xtatsa yoki faqat o'zi kutgan javobni qabul qilsa, suhbatning interfaol tabiati buziladi. Talaba fikri to'liq eshitilishi, zarur bo'lsa aniqlashtiruvchi savollar berilishi, noto'g'ri fikr esa muloyim tahlil orqali to'g'rilanishi kerak. Bu jarayon talabalarda o'z fikrini asoslash, boshqalarni tinglash va muloqot madaniyatini rivojlantiradi.

17.5. Klaster, pinbord, 6x6x6 va kitob bilan ishlash

Klaster usuli mavzu bo'yicha tushunchalar o'rtasidagi mantiqiy aloqalarni ko'rsatishga yordam beradi. Unda markazga asosiy tushuncha yoziladi, undan tarmoqlar orqali ikkinchi darajali tushunchalar chiqariladi. Masalan, "interfaol metodlar" tushunchasi markazga joylashtirilsa, uning tarmoqlariga "aqliy hujum", "munozara", "rolli o'yin", "klaster", "B.B.B.", "trening", "insert" kabi tushunchalar yoziladi. Har bir tarmoq yana maqsad, qo'llash sharti, natija va baholash mezonini bilan kengaytiriladi.

Klaster usuli talabalarning mavzuni yaxlit ko'rishiga, asosiy va ikkinchi darajali tushunchalarni ajratishiga, o'z fikrini tizimlashtirishiga yordam beradi. Bu

usulni dars boshida mavjud bilimlarni aniqlash, dars o'rtasida tushunchalarni bog'lash yoki dars oxirida mavzuni mustahkamlash uchun qo'llash mumkin. Psixologiya fanida "muloqot", "temperament", "motivatsiya", "shaxs", "stress" kabi mavzular klaster uchun qulay hisoblanadi.

Pinbord usuli fikrlarni kartochka, stiker yoki varaqlarga yozib, doskada guruhlash asosida tashkil etiladi. Bu metod talabalarni faqat og'zaki javob bilan cheklamaydi, balki yozma ifoda, tasniflash va umumlashtirishga ham o'rgatadi. Pinbord jarayonida talabalar o'z fikrini yozadi, doskaga iladi, keyin guruh bilan birgalikda tartiblaydi. O'qituvchi esa fikrlarni umumlashtirishga, bog'liqlikni ko'rsatishga va yakuniy qarorni shakllantirishga yordam beradi.

6x6x6 usuli jamoaviy muhokama va fikr almashishning harakatchan shaklidir. Dastlab 6 kishidan iborat guruhlar tuziladi. Har bir guruh ma'lum masalani muhokama qiladi. Keyin guruhlar qayta shakllantiriladi, yangi guruh tarkibida avvalgi guruhlarining bittadan vakili qatnashadi. Har bir vakil o'z guruhining fikrini taqdim etadi va natijada turli guruhlarining yechimlari umumlashtiriladi. Bu usul talabalarda tinglash, qisqa taqdimot qilish, guruh fikrini himoya qilish va umumiy xulosaga kelish ko'nikmalarini shakllantiradi.

Kitob bilan ishlash usuli interfaol metodlar orasida alohida o'rin tutadi. Chunki talaba faqat o'qituvchi bayoniga tayanmay, manba bilan mustaqil ishlashni o'rganadi. Bu usulda talabalar matndan asosiy fikrni topadi, tushunchalarni ajratadi, jadval tuzadi, konspekt yozadi, muallif fikrini tahlil qiladi va o'z munosabatini bildiradi. Kitob bilan ishlashda o'qituvchi aniq yo'riqnoma beradi: qaysi savolga javob topish, qaysi tushunchalarni ajratish, qanday jadval to'ldirish yoki qaysi misolni tahlil qilish kerakligi oldindan belgilanadi.

Usul nomi	Asosiy vazifasi	Pedagogik fanlarda namuna	Psixologik fanlarda namuna
Klaster	Tushunchalar aloqasini ko'rsatish	Dars bosqichlarini tarmoqlash	Shaxs sifatlarini guruhlash
Pinbord	Fikrlarni yozma guruhlash	Tarbiyaviy vaziyat yechimlarini tartiblash	Muloqot to'siqlarini tasniflash
6x6x6	Guruhlararo fikr almashish	Interfaol dars rejasini ishlab chiqish	Trening qoidalarini muhokama qilish
Kitob bilan ishlash	Manba asosida mustaqil tahlil	Didaktik tamoyillarni ajratish	Psixologik nazariyalarni qiyoslash
B.B.B.	Oldingi va yangi bilimni bog'lash	Ta'lim qonunchiligi bo'yicha ishlash	Yosh davrlari psixologiyasi mavzusi
Insert	Matnni belgi orqali tahlil qilish	Pedagogik texnologiya matnini o'rganish	Psixologik maqolani tahlil qilish

17.3-jadval. Ayrim interfaol usullarning metodik imkoniyatlari

Ushbu usullarni qo'llashda o'qituvchi natijani shunchaki doskada yozilgan fikrlar bilan yakunlab qo'ymasligi kerak. Har bir metoddan so'ng umumlashtirish zarur: qaysi fikr muhim, qaysi g'oya amaliy, qaysi yechim nazariy asosga ega, qaysi xatolar uchradi, keyingi mashg'ulotda nimalarga e'tibor berish lozim. Shunda interfaol usul o'yin yoki oddiy faollik emas, balki mazmunli o'quv jarayoniga aylanadi.

17.6. Munozara, tanqidiy fikrlash va qaror qabul qilish usullari

Munozara usuli talabalarda o'z fikrini dalillar asosida himoya qilish, boshqa nuqtayi nazarni tinglash, bahs madaniyatiga rioya qilish va muammo yuzasidan asosli qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Pedagogik va psixologik fanlarda munozara ayniqsa samarali, chunki bu fanlarda ko'plab masalalar turli yondashuvlar asosida talqin qilinadi. Masalan, "Baholashda qat'iylik muhimmi yoki rag'batlantirishmi?", "Talabani majburlash orqali bilimga qiziqtirish mumkinmi?", "Guruh bosimi har doim salbiymi?" kabi savollar munozara uchun qulay mavzulardir.

Munozara samarali bo'lishi uchun mavzu oldindan e'lon qilinadi, talabalar dalillar tayyorlaydi, bahs qoidalari belgilanadi va vaqt nazorat qilinadi. Har bir ishtirokchi fikrini shaxsga emas, g'oyaga nisbatan bildirishi kerak. O'qituvchi munozarani boshqaradi, lekin bir tomonning fikrini ustun qo'ymaydi. Yakunda dalillar tahlil qilinadi, mavzu bo'yicha nazariy va amaliy umumlashtirish amalga oshiriladi.

Tanqidiy fikrlash usuli talabani ma'lumotni shunchaki qabul qilishdan ko'ra uni tekshirish, qiyoslash, dalillarni ajratish, xulosaning asoslanganligini baholashga o'rgatadi. Bu usul pedagogik vaziyatlar, psixologik holatlar, ilmiy maqolalar, dars ishlanmalari yoki ta'limiy qarorlarni tahlil qilishda qo'llaniladi. Tanqidiy fikrlash tanqid qilish degani emas; u fikrning aniqligi, dalilliligi, mantiqiyliigi va amaliy qiymatini baholash jarayonidir.

Qarorlar shajarasi usuli murakkab muammoning bir nechta yechimini tahlil qilishga yordam beradi. Bunda muammo markazga qo'yiladi, undan kelib chiqadigan variantlar ajratiladi, har bir variantning ijobiy va salbiy tomonlari baholanadi. Masalan, "Talabalarning mustaqil ta'lim topshiriqlarini o'z vaqtida bajarmasligi" muammosi bo'yicha variantlar quyidagicha bo'lishi mumkin: topshiriqlarni qismlarga bo'lish, elektron platformada eslatma berish, baholash mezonini aniq belgilash, guruhli loyiha tashkil etish, maslahat soatlarini ko'paytirish. Har bir variantning natijasi alohida tahlil qilinadi.

Insert usuli matn bilan ishlashda samarali. Talaba matnni o'qish davomida belgilardan foydalanadi: "V" — bilgan ma'lumot, "+" — yangi ma'lumot, "-" — avvalgi tasavvurga zid ma'lumot, "?" — aniqlashtirilishi kerak bo'lgan savol. Bu usul talabani matnga faol munosabatda bo'lishga o'rgatadi. Ayniqsa pedagogik va psixologik nazariyalarni o'rganishda insert talabaning tushunish jarayonini kuzatish va muammoli joylarini aniqlashga yordam beradi.

B.B.B. usuli "Bilaman — Bilishni xohlayman — Bilib oldim" tamoyiliga asoslanadi. Dars boshida talabalar mavzu bo'yicha avvaldan bilganlarini yozadi. Keyin bilishni xohlagan savollarini belgilaydi. Dars oxirida esa yangi o'rganganlarini qayd etadi. Bu usul o'qituvchiga talabalarning boshlang'ich bilim darajasini aniqlash, talabalarga esa o'z o'sishini ko'rish imkonini beradi. Ta'lim jarayonida shaxsiy o'quv maqsadini belgilash va o'z natijasini baholash xalqaro ta'lim yondashuvlarida ham muhim ko'rsatkich sifatida qoraladi.

17.7. Videotopishmoq, namoyish va tayanch signallar

Zamonaviy ta'limda axborot-kommunikatsiya texnologiyalari interfaol usullarni yanada boyitadi. Videotopishmoq usuli qisqa videolavha, animatsiya, real vaziyat yoki rolli sahna orqali talabalarda muammoli savol uyg'otishga asoslanadi. Masalan, psixologiya darsida muloqotdagi xatolar aks etgan qisqa video namoyish etiladi va talabalardan "Qaysi psixologik to'siq yuz berdi?", "Suhbatdoshlar qanday xatoga yo'l qo'ydi?", "Vaziyatni qanday yumshatish mumkin?" kabi savollarga javob berish so'raladi.

Namoyish usuli ko'rgazmali vositalar, slaydlar, jadval, diagramma, real predmet, simulyatsiya yoki tajribani ko'rsatish orqali tashkil etiladi. Interfaol yondashuvda namoyish faqat ko'rsatish bilan cheklanmaydi; talaba ko'rganini izohlaydi, savol beradi, jadval to'ldiradi, taxmin bildiradi yoki xulosa chiqaradi. Masalan, "guruh dinamikasi" mavzusida kichik sahna namoyish etilib, talabalar liderlik, ro'l taqsimoti, moslashuv va nizoni tahlil qiladi.

Tayanch signallar usuli murakkab mavzuni qisqa belgilar, sxemalar, kalit so'zlar va shartli ifodalar yordamida eslab qolishga xizmat qiladi. Pedagogika fanlarida dars bosqichlari, didaktik tamoyillar, baholash mezonlari tayanch signallar orqali ifodalanishi mumkin. Psixologiya fanlarida temperament tiplari, xotira turlari, motivatsiya omillari yoki muloqot bosqichlari belgilar yordamida beriladi. Bu usul talabalarning xotirasi, assotsiativ fikrlashi va mavzuni tizimli anglashini rivojlantiradi.

Raqamli vositalardan foydalanishda o'qituvchi didaktik maqsadni unutmasligi kerak. Texnologiya darsni bezash vositasi emas, balki o'quv natijasiga xizmat qiladigan metodik resurs bo'lishi lozim. Elektron taqdimot, video, onlayn test, interaktiv doska, virtual muhokama yoki ta'lim platformasi talabaning faol ishtirokini kuchaytirsa, tahlil qilish va amaliy yechim topishga yordam bersa, u samarali hisoblanadi. Raqamli kompetensiyalarni rivojlantirish bo'yicha xalqaro tavsiyalarda ham texnologiyalarni mazmun, pedagogika va baholash bilan uyg'unlashtirish zarurligi ta'kidlanadi.

Videotopishmoq, namoyish va tayanch signallarni baholashda talabaning ko'rganini eslab qolishi emas, balki tahlil qilishi muhim. Masalan, video bo'yicha savollarga javob berishda talaba vaziyatni tavsiflaydi, sababini izohlaydi, psixologik tushuncha bilan bog'laydi va amaliy yechim taklif qiladi. Shunda ko'rgazmali vosita passiv tomoshaga emas, interfaol tahlil jarayoniga aylanadi.

17.8. Ijtimoiy-psixologik treningning mazmuni

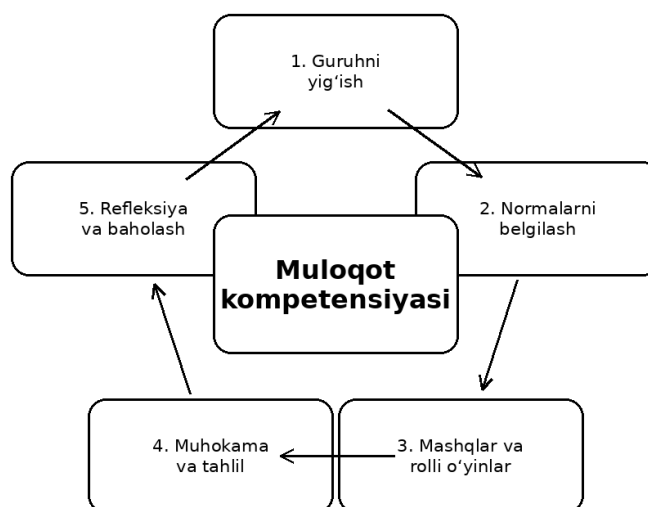
Ijtimoiy-psixologik trening shaxslararo muloqot, o'zini anglash, boshqalarni tushunish, guruhda ishlash, emotsional barqarorlik va kommunikativ

kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar tizimidir. Treningda bilim faqat nazariy tarzda berilmaydi, balki mashq, o'yin, vaziyatli topshiriq, rolli ishtirok, guruhiy muhokama va refleksiya orqali egallanadi. Shu sababli trening pedagogik va psixologik fanlarda amaliy kompetensiyalarni shakllantirishning muhim vositasi sanaladi.

Treningning asosiy xususiyati — ishtirokchilarning shaxsiy tajribasiga tayanishidir. Masalan, muloqot treningida talaba o'zining gapirish uslubi, tinglash darajasi, savol berish odati, emotsional reaksiyasi va guruhdagi ro'lini kuzatadi. Guruh a'zolari bir-biriga qaytma aloqa beradi. Bu jarayon talabaning o'zini anglashiga, xatti-harakatini tuzatishiga va ijtimoiy vaziyatlarda moslashuvchan bo'lishiga yordam beradi.

Treningni tashkil etishda xavfsiz psixologik muhit alohida ahamiyatga ega. Ishtirokchilar bir-birini kamsitmasligi, shaxsiy ma'lumotlarni tashqariga chiqarmasligi, fikrlarni hurmat qilishi, mashqlarda ixtiyoriy va mas'uliyatli qatnashishi kerak. Trener yoki o'qituvchi guruh qoidalarini boshida belgilaydi. Qoidalar oddiy, aniq va barcha uchun majburiy bo'lishi lozim. Masalan: “gap bo'lmaslik”, “shaxsni emas, xatti-harakatni tahlil qilish”, “maxfiylikni saqlash”, “faol tinglash”, “vaqtga rioya qilish”.

Ijtimoiy-psixologik trening sikli

17.2-rasm. Ijtimoiy-psixologik trening sikli.

Trening jarayonida mashqlar bosqichma-bosqich murakkablashtiriladi. Dastlab tanishuv va ishonch muhitini yaratishga qaratilgan yengil mashqlar bajariladi. Keyin kommunikativ vaziyatlar, rol o'yinlar, muammoli topshiriqlar va guruh tahlillar o'tkaziladi. Yakunda refleksiya tashkil etilib, ishtirokchilar nimani his qilgani, nimani o'rganganligi, qaysi ko'nikmani rivojlantirgani va kelajakda nimalarga e'tibor berishi lozimligini aytadi.

Ijtimoiy-psixologik trening pedagogik kasbga tayyorlanayotgan talabalar uchun ayniqsa muhim. Chunki bo'lajak o'qituvchi nafaqat fan mazmunini bilishi, balki sinf yoki guruh bilan muloqot qila olishi, konfliktni yumshata olishi, o'quvchining emotsional holatini sezishi, ota-onalar va hamkasblar bilan madaniyatli munosabat o'rnatish kerak. Trening shu ko'nikmalarni nazariy bayondan ko'ra amaliy mashqlar orqali shakllantiradi.

Bosqich	Mazmuni	O'qituvchi yoki trener vazifasi	Ishtirokchi faoliyati
Guruhni shakllantirish	Ishtirokchilar tarkibini aniqlash	Maqsad, shart va vaqtni tushuntirish	Treningga psixologik tayyorlanish
Qoidalam belgilash	Hamkorlik va xavfsizlik me'yorlarini ishlab chiqish	Qoidalar kelishish va nazorat qilish	Qoidalar qabul qilish
Faollashtirish	Tanishuv va ishonch mashqlari	Iliq muhit yaratish	O'zini erkin tutish
Asosiy mashqlar	Rol o'yin, vaziyat tahlili, muloqot mashqlari	Jarayonni boshqarish	Amaliy harakatlarni bajarish
Muhokama	Mashq natijalarini tahlil qilish	Savol berish va umumlashtirish	Tajribani anglash
Refleksiya	O'zgarishlarni baholash	Yakuniy fikrlarni jamlash	O'z xulosasini aytish

17.4-jadval. Ijtimoiy-psixologik trening bosqichlari

Treningda baholash an'anaviy test yoki og'zaki so'rovdan farq qiladi. Bu yerda jarayon, ishtirok darajasi, kommunikativ harakat, emotsional nazorat, hamkorlik, fikr bildirish va refleksiya muhim. Shuning uchun baholash mezonlari oldindan e'lon qilinadi. Masalan, "faol ishtirok", "guruh qoidalariga rioya qilish", "vaziyatni tahlil qilish", "qaytma aloqa berish", "o'zgarishlarni anglash" kabi mezonlar qo'llanishi mumkin.

17.9. Interfaol usullarni O'zbekiston ta'lim amaliyotiga mos qo'llash

Interfaol usullarni O'zbekiston ta'lim amaliyotiga mos qo'llashda milliy ta'lim qadriyatlari, o'quv dasturlari, talabalarning ijtimoiy tajribasi va mahalliy muammolar e'tiborga olinishi kerak. Masalan, pedagogika fanlarida tarbiyaviy

ishlar, guruh rahbari faoliyati, oila va ta'lim muassasasi hamkorligi, yoshlar ma'naviyati, kasbiy odob kabi mavzular interfaol usullar uchun keng imkoniyat beradi. Psixologiya fanlarida esa o'quvchi shaxsini o'rganish, ijtimoiy moslashuv, o'smirlik davri muammolari, stress, kasbiy motivatsiya, muloqot madaniyati kabi mavzular mahalliy ta'lim tajribasi bilan bog'lanishi mumkin.

O'zbekiston ta'lim tizimida tarbiya, ijtimoiy faollik, mustaqil fikr, zamonaviy kasbiy kompetensiya va raqamli savodxonlik muhim yo'nalishlar sifatida qaralmoqda. Interfaol usullar ushbu vazifalarni amalga oshirishda qulay, chunki ular talabaning faqat eshituvchi emas, balki faol ishtirokchi bo'lishini ta'minlaydi. Masalan, "Yangi O'zbekiston sharoitida o'qituvchining kommunikativ kompetensiyasi" mavzusida munozara, "Talabaning mustaqil ta'limga mas'uliyatini oshirish" mavzusida aqliy hujum, "Ota-ona bilan suhbat" mavzusida rolli trening o'tkazish mumkin.

Interfaol metodlarni mahalliy sharoitga moslashtirishda til va madaniyat omili ham muhim. Topshiriqlar talabalarga tushunarli, real hayotga yaqin va kasbiy faoliyat bilan bog'liq bo'lishi kerak. Masalan, abstrakt psixologik vaziyat o'rniga oliy ta'lim muassasasida uchraydigan real holat berilishi mumkin: seminar mashg'ulotiga tayyorlanmagan talaba, guruhdagi passivlik, baholashdan norozilik, mustaqil ishni ko'chirish, jamoada liderlik uchun raqobat, o'qituvchi va talaba muloqotidagi tushunmovchilik. Bunday vaziyatlar talabani mavzuga yaqinlashtiradi.

Interfaol mashg'ulotda o'qituvchi faqat metodni qo'llabgina qolmay, uning tarbiyaviy ta'sirini ham nazarda tutadi. Guruhda ishlash jarayonida talabalarda hurmat, bag'rikenglik, mas'uliyat, vaqtga rioya qilish, o'z fikrini madaniyatli himoya qilish, tanqidni to'g'ri qabul qilish, kelishuvga erishish kabi sifatlar shakllanadi. Demak, interfaol usullar ta'limiy vazifalar bilan birga tarbiyaviy va rivojlantiruvchi vazifalarni ham bajaradi.

Mavzu yo'nalishi	Mos usul	Topshiriq namunasi	Baholash mezon
Mustaqil ta'lim	Aqliy hujum	Mustaqil ishga mas'uliyatni oshirish bo'yicha 10 ta taklif ishlab chiqing	Taklifning amaliyligi
Tarbiyaviy ish	Qarorlar shajarasi	Guruhda intizom pasaygan holatda 3 xil yechimni tahlil qiling	Oqibatlarni ajratish
Muloqot madaniyati	Rolli trening	O'qituvchi-talaba suhbatini madaniyatli tashkil qiling	Muloqot uslubi va empatiya
Ta'lim metodlari	Klaster	Interfaol metodlarni maqsadiga ko'ra guruhlang	Tushunchalar aloqasi
Psixologik vaziyat	Munozara	Guruh bosimi shaxsga doimo salbiy ta'sir qiladimi?	Dalillar sifati
Raqamli ta'lim	Insert	Onlayn ta'lim haqidagi matnni belgilar bilan tahlil qiling	Matnni anglash

17.5-jadval. O'zbekiston ta'lim amaliyotiga mos topshiriqlar

Interfaol usullarni qo'llashda ayrim xatolardan saqlanish kerak. Birinchidan, metodni mavzuga mos tanlamaslik darsni yuzaki faoliyatga aylantiradi. Ikkinchidan, vaqtni noto'g'ri taqsimlash yakuniy umumlashtirishga imkon bermaydi. Uchinchidan, baholash mezon e'lon qilinmasa, talabalar natijani qanday himoya qilishni bilmaydi. To'rtinchidan, sust talabalarni jalb qilish mexanizmi bo'lmasa, faol talabalar darsni egallab oladi. Beshinchidan, refleksiya bo'lmasa, talaba nima o'rganganini anglamaydi.

17.10. Interfaol mashg'ulotni loyihalash va baholash

Interfaol mashg'ulotni loyihalashda o'qituvchi darsning barcha tarkibiy qismlarini oldindan belgilaydi: mavzu, maqsad, kutilayotgan natija, metod, resurs, vaqt, guruh tarkibi, topshiriq, baholash mezon va refleksiya shakli. Bunday loyihalash darsni tartibli, natijaga yo'naltirilgan va boshqariladigan qiladi. Interfaol darsda improvizatsiya bo'lishi mumkin, lekin asosiy metodik reja aniq bo'lishi shart.

Dars boshida o'qituvchi motivatsion vaziyat yaratadi. Bu savol, kichik video, hayotiy vaziyat, muammoli fikr yoki qisqa test bo'lishi mumkin. Keyin talabalar guruhlariga bo'linadi, topshiriq tushuntiriladi va vaqt belgilanadi. Asosiy qismda guruhlar ishlaydi, o'qituvchi esa maslahat beradi, kuzatadi, savollar beradi, kerak bo'lsa yo'naltiradi. Yakunda guruhlar natijani taqdim etadi, tahlil qilinadi, baholanadi va refleksiya o'tkaziladi.

Baholash interfaol darsning muhim bosqichidir. Talabalar faqat yakuniy javob uchun emas, balki jarayondagi faol ishtirok, dalillash, hamkorlik, vaqtga rioya qilish, ijodiy yondashuv va taqdimot sifati uchun baholanishi mumkin. Baholash mezonlari

oldindan berilsa, talabalar o'z faoliyatini maqsadli tashkil etadi. Masalan, guruh ishi uchun 20 ballik mezon tuziladi: mazmun — 6 ball, dalillash — 4 ball, hamkorlik — 4 ball, taqdimot — 3 ball, refleksiya — 3 ball.

Refleksiya interfaol darsning yakuniy va zaruriy qismidir. Refleksiyada talabalar “Bugun nimani bildim?”, “Qaysi fikr men uchun yangi bo‘ldi?”, “Guruh ishida qanday rol bajardim?”, “Keyingi safar nimani yaxshilashim kerak?”, “Bu bilimni amaliyotda qayerda qo‘llayman?” kabi savollarga javob beradi. Refleksiya talabaning o'z o'quv faoliyatini anglashiga, xatolarini ko'rishiga va keyingi rivojlanish yo'nalishini belgilashiga yordam beradi.

Interfaol mashg'ulotni loyihalash va baholashda ta'lim sifatiga oid me'yoriy-huquqiy talablar, ta'lim dasturi, fan sillabusi va o'quv natijalari hisobga olinadi. Bu o'qituvchi faoliyatida metodik erkinlik bilan akademik mas'uliyatni uyg'unlashtirishni talab etadi. Talaba markazli ta'lim, mustaqil ta'lim va natijaga yo'naltirilgan baholash bugungi oliy ta'limda muhim pedagogik yo'nalishlardan biri hisoblanadi.

17.11. Interfaol usullarni mavzular mazmuniga integratsiyalash

Interfaol metodni to'g'ri tanlash uchun o'qituvchi mavzuning mazmuniy tabiatini aniqlashi kerak. Ayrim mavzular tushunchalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan bo'ladi, ayrimlari esa vaziyatni tahlil qilishni, qaror qabul qilishni yoki amaliy ko'nikmani shakllantirishni talab etadi. Masalan, “ta'lim metodlari tasnifi” mavzusida jadval, klaster va insert samarali bo'lsa, “o'qituvchi va o'quvchi muloqoti” mavzusida rolli o'yin, trening va vaziyat tahlili ko'proq natija beradi. Shuning uchun metod mazmunni takrorlamasligi, balki uni ochib berishi kerak.

Pedagogika fanlarida interfaol usullar orqali talabalarda darsni loyihalash, tarbiyaviy vaziyatni baholash, ta'lim metodini tanlash va pedagogik qaror qabul qilish ko'nikmalari shakllantiriladi. Masalan, “Darsga qo'yiladigan talablar” mavzusini o'rganishda talabalar kichik guruhlarga bo'linib, zamonaviy dars uchun didaktik, tarbiyaviy va rivojlantiruvchi talablar bo'yicha kartochkalar tayyorlaydi. Keyin pinbord usulida ularni doskaga joylashtiradi va har bir talabning amaliy

ahamiyatini izohlaydi. Natijada talabalar nazariy ro'yxatni yodlash bilan cheklanmay, dars sifatiga ta'sir qiluvchi omillarni anglaydi.

Psixologiya fanlarida esa interfaol usullar talabalarning kuzatuvchanligi, empatiyasi, o'zini anglash, muloqot jarayonini tushunish, psixologik holatni tahlil qilish va muammoli vaziyatda to'g'ri yo'l tutish qobiliyatini rivojlantiradi. Masalan, "muloqot to'siqlari" mavzusida o'qituvchi talabalarni uch guruhga ajratadi: birinchi guruh verbal to'siqlarni, ikkinchi guruh noverbal to'siqlarni, uchinchi guruh emotsional to'siqlarni tahlil qiladi. Har bir guruh real o'quv vaziyatidan misol keltiradi va to'siqni bartaraf etish bo'yicha tavsiya ishlab chiqadi. Bunday topshiriq psixologik bilimni amaliy vaziyatga tatbiq qilishga yordam beradi.

Interfaol metodlar mashg'ulotning turli bosqichlarida turlicha vazifa bajaradi. Dars boshida ular motivatsiya va mavjud bilimlarni aniqlashga xizmat qiladi. Darsning asosiy qismida ular bilimni o'zlashtirish, muammo yechish va amaliy harakatni tashkil etadi. Dars oxirida esa umumlashtirish, baholash va refleksiya uchun qo'llaniladi. Masalan, dars boshida B.B.B. jadvali, asosiy qismda munozara, yakunda esa "bir daqiqalik esse" yoki refleksiv savollar samarali bo'lishi mumkin.

Dars bosqichi	Asosiy metodik vazifa	Tavsiya etiladigan usullar	Namunaviy savol yoki topshiriq
Kirish	Qiziqish uyg'otish, oldingi bilimni faollashtirish	B.B.B., fikriy hujum, videotopishmoq	Muloqotda eng ko'p uchraydigan xatolar nimalar?
Yangi bilimni egallash	Tushunchalarni aniqlash, nazariy bog'lanishni ko'rsatish	Evristik suhbat, klaster, insert	Faol metod va interfaol metod qanday farqlanadi?
Amaliy qo'llash	Vaziyatni tahlil qilish, qaror ishlab chiqish	Rolli o'yin, qarorlar shajarasi, pinbord	Sust guruhni faollashtirish uchun qanday yechimlar bor?
Mustahkamlash	Bilimni tizimlashtirish, xatolarni tuzatish	6x6x6, guruhiy taqdimot, test-munozara	Eng samarali uchta metodni tanlang va asoslang.
Refleksiya	O'z faoliyatini baholash, keyingi maqsadni belgilash	Refleksiv savol, esse, o'zaro baholash	Bugungi darsda o'zim uchun eng muhim fikr nima bo'ldi?

17.6-jadval. Interfaol usullarni dars bosqichlariga moslashtirish

Interfaol usullarni qo'llashda guruh tarkibining psixologik xususiyatlarini e'tiborga olish muhim. Ba'zi guruhlar ochiq muloqotga tez kirishadi, ba'zilarida esa tortinchoqlik, xato qilishdan qo'rqish yoki yetakchi talabalarga haddan tashqari tayanish kuzatiladi. Bunday vaziyatda o'qituvchi avval yengil metodlardan boshlashi kerak: juftlikda fikr almashish, yozma javob, stikerlar bilan ishlash, qisqa suhbat. Guruh ishonch muhiti hosil qilgach, munozara, rolli o'yin, trening kabi murakkab metodlarga o'tish mumkin.

Interfaol darsda vaqtni boshqarish alohida ahamiyatga ega. Agar o'qituvchi faqat muhokamaga berilib ketib, umumlashtirishga vaqt qoldirmasa, talabalarda mavzu bo'yicha yaxlit tushuncha shakllanmaydi. Shu sababli har bir metod uchun aniq vaqt belgilanadi: topshiriqni tushuntirish — 2 daqiqa, guruhda ishlash — 10 daqiqa, taqdimot — 8 daqiqa, tahlil va umumlashtirish — 5 daqiqa, refleksiya — 3 daqiqa. Vaqtning bunday taqsimlanishi talabalarga tartibli ishlashni o'rgatadi.

Metodlarni integratsiyalashtirishda o'qituvchi ularni bir-birini to'ldiruvchi shaklda qo'llashi mumkin. Masalan, avval B.B.B. orqali mavzu bo'yicha mavjud bilimlar aniqlanadi, keyin insert orqali matn tahlil qilinadi, so'ng klaster yordamida tushunchalar tizimlashtiriladi, yakunda esa munozara orqali mavzu bo'yicha turli qarashlar baholanadi. Bunday ketma-ketlikda talaba mavzuga kiradi, matn bilan ishlaydi, bilimni tartiblaydi va o'z fikrini himoya qiladi.

17.12. Interfaol mashg'ulotlar uchun namunaviy vaziyatlar

Interfaol metodlarni amalda qo'llash uchun o'qituvchi mavzuga mos vaziyatlar bankini shakllantirishi maqsadga muvofiq. Vaziyatlar real, qisqa, bahsga sabab bo'ladigan va talaba tajribasiga yaqin bo'lishi kerak. Quyida pedagogik va psixologik fanlar uchun qo'llanishi mumkin bo'lgan ayrim namunaviy vaziyatlar keltiriladi.

Birinchi vaziyat: seminar mashg'ulotida talabalar mavzuga tayyorlanmay kelgan. O'qituvchi bir necha savol berganda guruhda sukut paydo bo'ladi. Bunday holatda o'qituvchi qanday yo'l tutishi kerak? Bu vaziyatda talabalar qarorlar shajarasi usulidan foydalanib, turli variantlarni tahlil qiladi: og'zaki so'rovni davom ettirish, kichik guruhda tezkor tayyorgarlik berish, matn bilan ishlash, B.B.B. jadvali tuzish, keyingi dars uchun differensial topshiriq berish. Har bir variantning ijobiy va salbiy jihatlari alohida baholanadi.

Ikkinchi vaziyat: guruhda ikki faol talaba doimo bahsda yetakchilik qiladi, boshqa talabalar esa fikr bildirmaydi. Bu holat psixologik nuqtayi nazardan guruhdagi kommunikativ muvozanat buzilganini ko'rsatadi. Bu vaziyatni tahlil qilishda 6x6x6, stikerli fikr yig'ish yoki "navbatli javob" usuli qo'llanishi mumkin.

Talabalar o'qituvchining boshqaruv uslubini, guruh rollarini va passiv talabalarni faollashtirish yo'llarini muhokama qiladi.

Uchinchi vaziyat: talaba o'z fikrini aytadi, lekin boshqa guruh a'zolari uning fikriga kuladi. Bu holatda muloqot madaniyati, psixologik xavfsizlik va guruh qoidalariga rioya qilish masalasi yuzaga keladi. Ijtimoiy-psixologik treningda ushbu vaziyat rolli o'yin orqali ko'rsatilib, keyin muhokama qilinadi. Ishtirokchilar "fikrni hurmat qilish", "tanqidni madaniyatli bildirish", "qaytma aloqa berish" ko'nikmalarini mashq qiladi.

To'rtinchi vaziyat: o'qituvchi interfaol metoddan foydalandi, lekin dars oxirida mavzu bo'yicha aniq nazariy umumlalashtirish berilmadi. Natijada talabalar faol bo'lishdi, ammo mavzuning ilmiy mazmuni yetarli darajada anglashilmadi. Bu vaziyat metodni maqsadsiz qo'llash muammosini ko'rsatadi. Talabalar "metod — maqsad — natija" bog'liqligini tahlil qiladi va darsni qayta loyihalaydi.

Beshinchi vaziyat: talabalar internetdan tayyor ma'lumot olib kelgan, lekin uni tahlil qila olmayapti. Bu vaziyatda insert, tanqidiy fikrlash va matnni baholash mezonlari qo'llaniladi. Talabalar manbaning ishonchliligi, muallif fikri, asosiy dalillar, mavzuga moslik va amaliy ahamiyatni aniqlaydi. Natijada axborot bilan ishlash madaniyati rivojlanadi.

Vaziyat	Tavsiya etiladigan usul	Talabalardan kutiladigan harakat	O'qituvchi kuzatadigan ko'rsatkich
Seminar tayyorgarligi past	B.B.B., tezkor guruh ishi	Avvalgi bilimni aniqlash va savol tuzish	Faollik va mavzuga kirish
Guruhda passivlik kuchli	6x6x6, juftlikda ishlash	Har bir ishtirokchining fikr bildirishi	Ishtirok tengligi
Nizoli muloqot	Rolli trening, munozara	Vaziyatni ijro etish va tahlil qilish	Empatiya va muloqot madaniyati
Tayyor axborot tahlil qilinmayapti	Insert, tanqidiy fikrlash	Matnni belgilash va savol qo'yish	Dalillash va mantiqiy xulosa
Metod maqsadsiz qo'llangan	Metodik tahlil, pinbord	Darsni qayta loyihalash	Maqsad-metod-natija uyg'unligi

17.7-jadval. Vaziyatli topshiriqlar va mos interfaol yechimlar

Vaziyatli topshiriqlar talabalarning kelajakdagi kasbiy faoliyatiga yaqin bo'lgani uchun samarali hisoblanadi. O'qituvchilik kasbida tayyor javoblar kam uchraydi; ko'pincha real vaziyatni tahlil qilish, odamlar bilan muloqot qilish va sharoitga mos qaror qabul qilish talab etiladi. Interfaol metodlar ana shu kasbiy moslashuvni auditoriya sharoitida mashq qilish imkonini beradi.

17.13. Interfaol usullarda o'qituvchining metodik mahorati

Interfaol darsning sifati ko'p jihatdan o'qituvchining metodik mahoratiga bog'liq. O'qituvchi metodni bilishi yetarli emas; u metodni qachon, nima uchun, qanday tartibda va qanday baholash mezonini bilan qo'llashni ham bilishi kerak. Masalan, aqliy hujumda o'qituvchi fikrlarni to'xtatmasligi, munozarada bahsni madaniyatli boshqarishi, treningda psixologik xavfsizlikni ta'minlashi, pinbordda fikrlarni tizimlashtirishi kerak.

O'qituvchining savol berish mahorati ham muhim. Interfaol metodlarda savol darsning harakatlantiruvchi kuchidir. Yaxshi savol talabani o'ylashga, qiyoslashga, dalil topishga va qaror qabul qilishga undaydi. Masalan, "Aqliy hujum nima?" savoli bilimni qayta aytishga xizmat qiladi. "Aqliy hujum qaysi vaziyatda samarasiz bo'lishi mumkin?" savoli esa tahlil va baholashni talab qiladi. "Agar guruhda tanqid kuchli bo'lsa, aqliy hujumni qanday tashkil qilasiz?" savoli esa amaliy yechimga olib keladi.

Interfaol usullarda o'qituvchi neytral, lekin faol boshqaruvchi bo'lishi kerak. U guruh fikrini majburan o'z xulosasiga olib kelmasligi, shu bilan birga jarayonni nazoratsiz qoldirmasligi lozim. O'qituvchi vaziyatga qarab savol beradi, fikrlarni aniqlashtiradi, muhim nuqtalarni doskaga yozadi, noto'g'ri xulosalarni dalillar yordamida to'g'rilaydi va mavzuning ilmiy asosini eslatib boradi.

Metodik mahoratning yana bir ko'rsatkichi — talabalar faolligini adolatli taqsimlashdir. Ba'zi talabalar tez gapiradi, ba'zilari ko'proq o'ylaydi, ayrimlari yozma javobda kuchli, boshqalari taqdimotda faol. Interfaol darsda o'qituvchi turli faoliyat turlarini uyg'unlashtirsa, har bir talaba o'z imkoniyatini ko'rsatadi. Shuning uchun og'zaki munozara bilan bir qatorda yozma stikerlar, kichik guruh, juftlik, individual refleksiya va taqdimotlardan foydalanish zarur.

O'qituvchi interfaol metodni qo'llagandan so'ng o'z darsini tahlil qilishi kerak. Bunda quyidagi savollar yordam beradi: tanlangan metod mavzuga mos bo'ldimi? Barcha talabalar qatnashdimi? Vaqt yetdimi? Talabalar nazariy tushunchani amaliy vaziyatga qo'llay oldimi? Baholash mezonini aniq bo'ldimi?

Refleksiya natijasida talabalar o'z o'sishini angladimi? Bunday tahlil keyingi darslarni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Mezoni	Yuqori daraja	O'rta daraja	Past daraja
Maqsadga moslik	Metod mavzu va natijaga to'liq mos	Metod qisman mos	Metod maqsad bilan bog'lanmagan
Talaba faolligi	Deyarli barcha ishtirok etdi	Faol talabalar ko'proq qatnashdi	Ko'pchilik passiv qoldi
Dalillash	Javoblar nazariya va misol bilan asoslandi	Ayrim dalillar bor	Javoblar yuzaki
Hamkorlik	Guruhda vazifa taqsimlandi	Hamkorlik qisman bo'ldi	Bir-ikki talaba ishladi
Refleksiya	Talabalar o'z o'sishini aniq aytdi	Umumiy fikrlar bildirildi	Refleksiya tashkil etilmadi

17.8-jadval. Interfaol darsni baholash uchun qisqa rubrika

Interfaol usullar bo'yicha metodik mahorat doimiy amaliyot, tahlil va takomillashtirish orqali shakllanadi. O'qituvchi har bir mashg'ulotdan keyin metodning kuchli va zaif tomonlarini yozib borsa, vaqt o'tishi bilan o'zining samarali metodlar bankini yaratadi. Bu bankda mavzu, metod, topshiriq, vaqt, baholash mezoni va natija bo'yicha qisqa qaydlar bo'lishi mumkin. Kelgusi yillarda ayni tajribaga tayanib, darslarni yanada sifatli tashkil etish imkoniyati tug'iladi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

- 1. Interfaol ta'lim tushunchasini izohlang va uni passiv hamda faol metodlardan farqlang.*
- 2. Pedagogik va psixologik fanlarda interfaol usullar nima uchun muhim hisoblanadi?*
- 3. Aqliy hujum usulining bosqichlarini tushuntiring va unga O'zbekiston oliy ta'limi amaliyotidan misol keltiring.*
- 4. Fikriy hujum va yangi fikriy hujum usullarining o'xshash hamda farqli jihatlarini aniqlang.*
- 5. Klaster usuli yordamida "muloqot madaniyati" mavzusini tarmoqlang.*
- 6. Pinbord usulini qo'llashda o'qituvchi va talaba faoliyatini bosqichma-bosqich yozing.*
- 7. 6x6x6 usuli qaysi hollarda samarali bo'ladi? Misol asosida izohlang.*
- 8. Munozara jarayonida bahs madaniyatiga rioya qilish qoidalarini ishlab chiqing.*

9. *B.B.B. va Insert usullarining matn bilan ishlashdagi ahamiyatini taqqoslang.*

10. *Ijtimoiy-psixologik treningning asosiy bosqichlarini sanab bering.*

11. *Interfaol dars uchun baholash mezonlari qanday tuziladi?*

12. *O'zbekiston ta'lim muassasasida uchraydigan bitta pedagogik yoki psixologik vaziyatni tanlang va unga mos interfaol metodni asoslang.*

18-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARIDAN BILIMLARNI NAZORAT QILISH VA BAHOLASHNI TASHKIL ETISH

Tayanch so'zlar: nazorat, baholash, joriy nazorat, oraliq nazorat, yakuniy nazorat, diagnostika, teskari aloqa, obyektivlik, validlik, ishonchlilik, differensial yondashuv, tizimlilik, muntazamlilik, maxfiylik, kredit-modul yondashuvi.

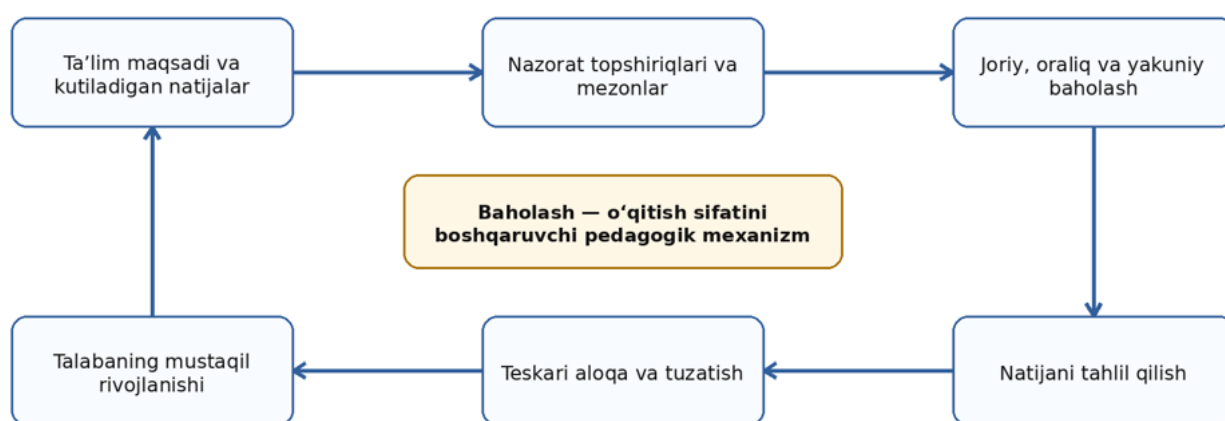
18.1. Psixologiya fanlarida nazorat va baholashning mazmuni

Psixologiya fanlarini o'qitishda bilimlarni nazorat qilish faqat talabalar egallagan ma'lumotlarni tekshirish bilan cheklanmaydi. U o'quv jarayonini boshqarish, talabaning o'zlashtirish holatini aniqlash, o'qituvchi faoliyatiga teskari aloqa berish, keyingi mashg'ulotlarni metodik jihatdan takomillashtirish hamda ta'lim natijalarini adolatli baholashga xizmat qiladigan pedagogik jarayondir. Shuning uchun nazorat va baholash bir-biri bilan bog'liq bo'lgan ikki tushuncha sifatida qaraladi: nazorat o'zlashtirish holatini aniqlaydi, baholash esa aniqlangan natijani muayyan mezonlar asosida ifodalaydi.

Psixologiya fanlarining o'ziga xosligi shundaki, unda talaba nafaqat nazariy tushunchalarni, balki psixik hodisalarni tahlil qilish, shaxs va guruh xulq-atvorini tushuntirish, psixologik vaziyatlarga ilmiy yondashish, amaliy topshiriqlarni bajarish hamda o'z fikrini dalillash ko'nikmalarini ham egallashi lozim. Shu sababli psixologiya fanlarida baholash mazmuni keng qamrovli bo'lishi kerak: u bilim, ko'nikma, malaka, mustaqil fikrlash, tahlil qilish, muammo yechish va refleksiv munosabatni qamrab oladi.

Nazoratning ta'limiy qiymati uning natijasidan ko'ra, o'quv jarayonini yaxshilashga qanchalik yordam berishi bilan belgilanadi. Agar nazorat faqat yakuniy ball qo'yish vositasi sifatida ishlatilsa, u talaba rivojlanishiga yetarli ta'sir ko'rsatmaydi. Aksincha, nazorat natijalari orqali talaba qaysi mavzuni yaxshi o'zlashtirgani, qaysi tushunchalarni qayta ishlashi zarurligi, qanday amaliy ko'nikmalarni mustahkamlashi lozimligini bilsa, baholash rivojlantiruvchi xususiyat kasb etadi.

Nazorat va baholashni tashkil etishda o'qituvchi quyidagi savollarga oldindan javob topishi zarur: talabalardan qanday natija kutilmoqda, bu natija qaysi topshiriq orqali aniqlanadi, topshiriqni baholash mezonlari qanday bo'ladi, natija talabalarga qanday izohlanadi va ularning keyingi o'quv faoliyati qanday yo'naltiriladi. Ushbu savollarga asoslangan yondashuv baholashni tasodifiy emas, balki maqsadga muvofiq tashkil etishga yordam beradi.

18.1-rasm. Psixologiya fanlarida nazorat va baholashning didaktik modeli

18.2. Psixologiya fanlaridan nazorat turlari

Oliy ta'lim amaliyotida psixologiya fanlaridan o'zlashtirishni tekshirish, odatda, joriy, oraliq va yakuniy nazoratlar orqali amalga oshiriladi. Bu turlar bir-birini takrorlamaydi, balki o'quv jarayonining turli bosqichlarida turli pedagogik vazifalarni bajaradi. Joriy nazorat dars davomida o'zlashtirish holatini kuzatadi, oraliq nazorat muayyan bo'lim yoki modul bo'yicha erishilgan natijani aniqlaydi, yakuniy nazorat esa fan bo'yicha umumiy tayyorgarlik darajasini baholaydi.

Joriy nazorat mashgʻulotlar jarayonida muntazam oʻtkaziladi. U savol-javob, qisqa yozma ish, test, amaliy topshiriq, keys tahlili, seminar muhokamasi, laboratoriya ishini bajarish, taqdimot, individual topshiriq yoki guruhiiy loyiha shaklida boʻlishi mumkin. Joriy nazoratning asosiy vazifasi talabaning kundalik oʻquv faolligini aniqlash va oʻzlashtirishdagi kamchiliklarni vaqtda bartaraf etishdir.

Oraliq nazorat oʻquv kursining maʼlum bir qismi yakunlangandan soʻng tashkil etiladi. Masalan, “Umumiy psixologiya” fanida bilish jarayonlari boʻlimi tugagach, idrok, xotira, tafakkur, diqqat va tasavvur boʻyicha umumlashtirilgan topshiriqlar berilishi mumkin. Oraliq nazorat yozma ish, test, amaliy tahlil, nazariy savol, portfolio yoki mini-loyiha shaklida tashkil qilinadi.

Yakuniy nazorat fan boʻyicha oʻquv dasturida belgilangan barcha asosiy natijalar egallanganligini tekshiradi. U semestr yoki kurs yakunida oʻtkaziladi va talabaning fan mazmunini tizimli tushunishi, asosiy tushunchalarni izohlashi, qonuniyatlarni tahlil qilishi, psixologik vaziyatlarga ilmiy yondasha olishini koʻrsatishi kerak.

18.1-jadval. Psixologiya fanlarida nazorat turlarining didaktik tavsifi

Nazorat turi	Asosiy maqsadi	Psixologiya fanlarida qoʻllash shakllari
Joriy nazorat	Mavzu boʻyicha oʻzlashtirishni muntazam aniqlash va talabaning faolligini ragʻbatlantirish	Ogʻzaki savol-javob, qisqa test, seminar muhokamasi, keys tahlili, laboratoriya topshirigʻi
Oraliq nazorat	Boʻlim yoki modul boʻyicha bilim va koʻnikmalarni umumlashtirib baholash	Yozma ish, modulli test, taqdimot, amaliy vaziyat tahlili, portfolio elementi
Yakuniy nazorat	Fan boʻyicha umumiy tayyorgarlik darajasini aniqlash	Imtihon, kompleks test, ogʻzaki javob, yakuniy loyiha, psixologik holatni tahlil qilish

Nazorat turlarini rejalashtirishda ularning oʻzaro muvozanati muhimdir. Agar baholashning asosiy qismi faqat yakuniy nazoratga bogʻlab qoʻyilsa, talaba semestr davomida muntazam ishlamasligi mumkin. Aksincha, joriy nazoratlar mazmunli va tizimli tashkil etilsa, talaba oʻz bilimini bosqichma-bosqich mustahkamlaydi.

18.3. Nazorat va baholashning asosiy funksiyalari

Psixologiya fanlaridan bilimlarni nazorat qilish va baholash bir nechta pedagogik funksiyalarni bajaradi. Ularning har biri ta'lim jarayonining muayyan jihatini tartibga soladi va o'quv faoliyatining samaradorligini oshiradi.

Birinchi funksiya — **yo'naltiruvchi funksiya**. Bu funksiya nazorat natijalari orqali talabanning o'zlashtirish darajasini aniqlash va keyingi o'quv faoliyatini belgilashda namoyon bo'ladi. Masalan, talaba "temperament" mavzusini nazariy jihatdan tushunsa-yu, real hayotiy vaziyatlarda temperament turlarini tahlil qilishda qiynalsa, o'qituvchi unga qo'shimcha keyslar berishi mumkin.

Ikkinchi funksiya — **rag'batlantiruvchi funksiya**. Baholash talabanning o'quv faoliyatiga mas'uliyat bilan yondashishiga, darslarga tayyorlanishiga, mustaqil izlanishiga va natijasini yaxshilashga intilishiga ta'sir qiladi. Biroq rag'batlantirish faqat ball bilan cheklanmasligi kerak.

Uchinchi funksiya — **diagnostik funksiya**. Nazorat natijalari talabanning bilimida qaysi bo'shliqlar mavjudligini, qaysi mavzular yaxshi o'zlashtirilganini, qanday topshiriqlar qiyinchilik tug'dirayotganini ko'rsatadi.

To'rtinchi funksiya — **nazorat-attestatsiya funksiyasi**. Bu funksiya talabanning belgilangan ta'lim natijalariga erishganligini rasmiy tasdiqlashga xizmat qiladi. Oraliq va yakuniy nazoratlar shu funksiyani bajaradi.

Beshinchi funksiya — **rivojlantiruvchi funksiya**. Nazorat topshiriqlari talabanning mantiqiy fikrlashi, tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, psixologik faktlarni ilmiy izohlash va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishi mumkin.¹

18.4. Psixologiya fanlaridan bilimlarni nazorat qilish va baholash tamoyillari

Baholash jarayoni adolatli, shaffof va pedagogik jihatdan asoslangan bo'lishi uchun o'qituvchi bir qator tamoyillarga amal qilishi zarur. Bu tamoyillar nazoratning ilmiy-metodik sifatini belgilaydi hamda talaba va o'qituvchi o'rtasidagi ishonchli ta'limiy munosabatni mustahkamlaydi.

¹William D. Embedded Formative Assessment. 2nd ed., 2018.

Obyektivlik tamoyili talabning bilimni baholashda shaxsiy munosabat, tashqi taassurot yoki tasodifiy omillarga berilmaslikni talab qiladi. Baholashda aniq mezon, tushunarli topshiriq va bir xil talablar qo'llanilishi kerak.

Validlik tamoyili baholash topshirig'i aynan o'lchanishi kerak bo'lgan natijani aniqlashi kerakligini bildiradi. Agar maqsad talabning "psixologik test natijasini talqin qilish" ko'nikmasini baholash bo'lsa, unga faqat nazariy ta'riflarni yozdirish yetarli emas.

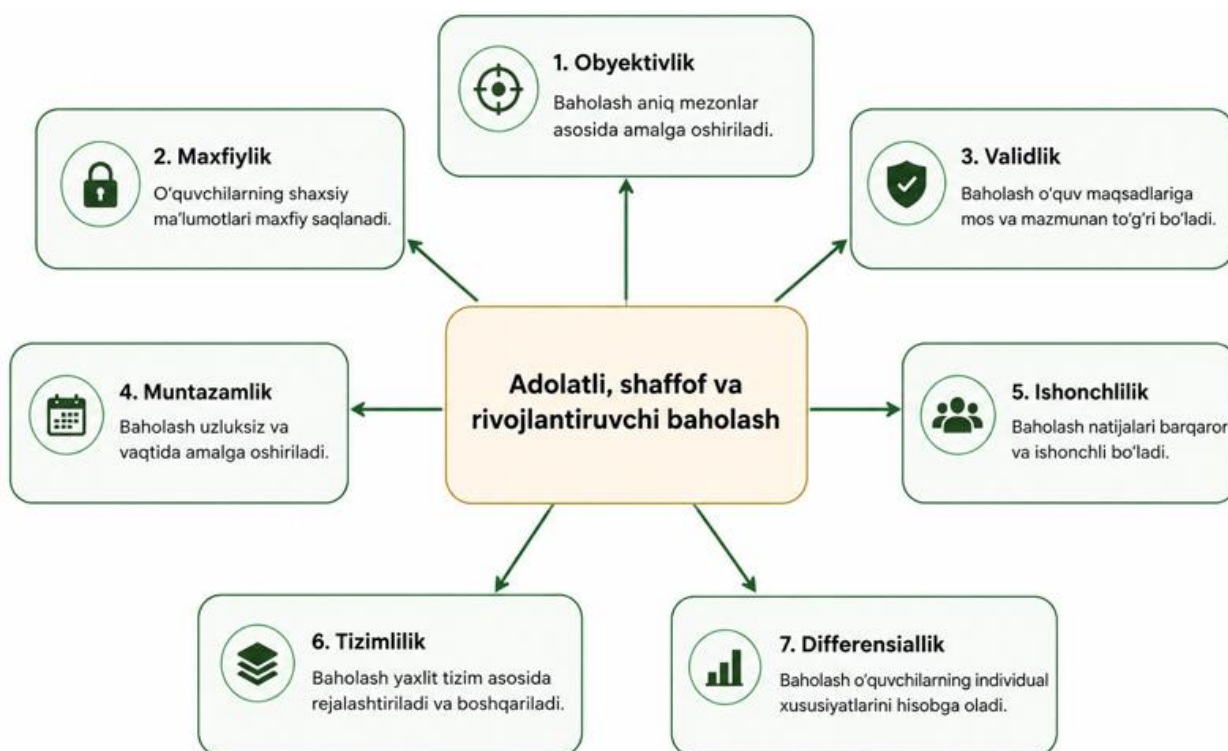
Ishonchlilik tamoyili baholash natijalarining barqarorligini anglatadi. Bir xil bilim va ko'nikmaga ega talabalar bir xil mezon asosida baholansa, natija ishonchli bo'ladi.

Differensiallashganlik tamoyili talabalar bilimining darajalarini farqlash imkonini beradi. Har bir topshiriq talabning faqat minimal bilimni emas, balki chuqurroq tahlil qilish, mustaqil fikr bildirish, amaliy vaziyatga qo'llash darajasini ham aniqlashi kerak.

Tizimlilik tamoyili baholash fan mazmunining barcha muhim qismlarini qamrab olishini talab qiladi. Psixologiya fanida faqat bitta mavzu yoki bitta savolga tayanib umumiy baho chiqarish to'g'ri emas.

Muntazamlilik tamoyili nazoratning butun semestr davomida izchil olib borilishini bildiradi. Muntazam baholash talabning o'quv faoliyatini faollashtiradi, o'zlashtirishda uzilishlar paydo bo'lishining oldini oladi.

Maxfiylik tamoyili baholash natijalarini pedagogik etika asosida yuritishni talab qiladi. Talabning past natijasini auditoriyada kamsituvchi tarzda e'lon qilish yoki bahoni tarbiyaviy bosim vositasiga aylantirish mumkin emas.

18.2-rasm. Bilimlarni nazorat qilish va baholash tamoyillari tizimi

Tamoyil	Mazmuni	O'qituvchi amal qiladigan metodik talab
Obyektivlik	Baholash shaxsiy munosabatdan xoli bo'lishi	Rubrika, mezon va bir xil talab asosida tekshirish
Validlik	Topshiriq kerakli natijani aniqlashi	Nazariy bilim, amaliy tahlil va ko'nikmani mos topshiriq bilan baholash
Ishonchlilik	Natija barqaror va qayta tekshirishga chidamli bo'lishi	Aniq yo'riqnoma, bir xil tekshirish usuli va mezonlardan foydalanish
Differensiallashganlik	Bilim darajalarini farqlash	Turli murakkablikdagi savol va topshiriqlar berish
Tizimlilik	Fan mazmunini yaxlit qamrab olish	Mavzulararo bog'liqlikni aks ettiruvchi nazorat tuzish
Muntazamlilik	Baholashning izchil olib borilishi	Har bir modul va mavzu bo'yicha qayta aloqa berish
Maxfiylik	Natijani etik me'yorlar asosida yuritish	Bahoni shaxsni kamsitish vositasiga aylantirmaslik

18.2-jadval. Baholash tamoyillarining amaliy talqini

18.5. Baholash mezonlari va topshiriqlarni loyihalash

Psixologiya fanlarida nazoratning samaradorligi baholash mezonlarining qanchalik aniq ishlab chiqilganiga bog'liq. Mezonlar oldindan belgilansa, talaba o'zidan nima kutilayotganini tushunadi, o'qituvchi esa javoblarni bir xil talab asosida baholaydi.

Masalan, “Shaxs psixologiyasi” mavzusi bo‘yicha oddiy nazariy savolda talaba asosiy tushunchalarni bilishi tekshiriladi. Ammo keys tahlilida u shaxs xususiyatlari, motivlar, ehtiyojlar, ijtimoiy muhit va xulq-atvor o‘rtasidagi bog‘liqlikni ko‘rsatishi kerak.

Baholash mezonlarini tuzishda javobning ilmiy asoslanganligi, tushunchalardan to‘g‘ri foydalanish, fikrning mantiqiy izchilligi, dalil va misollar keltirish, amaliy vaziyatga tatbiq qila olish, mustaqil xulosa chiqarish, yozma va og‘zaki nutq madaniyati hisobga olinadi.¹

18.3-jadval. Psixologiya fanlarida topshiriqlarni baholash mezonlari

Baholash yo‘nalishi	Yuqori daraja	O‘rta daraja	Boshlang‘ich daraja
Nazariy bilim	Tushunchalarni aniq izohlaydi, nazariyalarni bog‘laydi	Asosiy tushunchalarni biladi, ayrim bog‘liqliklarni ko‘rsatadi	Ta’riflarni qisman eslaydi, izohlashda qiynaladi
Amaliy qo‘llash	Psixologik vaziyatni ilmiy tahlil qiladi va asosli tavsiya beradi	Vaziyatni umumiy tahlil qiladi, ayrim xulosalar beradi	Vaziyatni faqat tavsiflaydi, ilmiy tahlil yetarli emas
Mustaqil fikr	Dalil, misol va taqqoslashlardan foydalanadi	Shaxsiy fikr bildiradi, ammo dalillar yetarli emas	Tayyor fikrlarni takrorlaydi
Muloqot va taqdimot	Fikrni ravon, mantiqiy va madaniyatli bayon qiladi	Fikrni tushunarli bayon qiladi, lekin tuzilma yetarli emas	Javob parokanda yoki qisqa bo‘ladi

Rubrikalardan foydalanish talabalarga o‘z ishini oldindan baholash imkonini ham beradi. Masalan, seminar oldidan talabalarga javobda kamida uchta ilmiy tushuncha qo‘llanishi, bitta hayotiy misol keltirilishi va yakunda xulosa chiqarilishi kerakligi aytilsa, ular tayyorgarlik jarayonida mezonlarga muvofiq ishlaydi.

18.6. Psixologiya fanlarida nazorat shakllari

Psixologiya fanlaridan nazoratni tashkil etishda bir xil shaklga bog‘lanib qolish to‘g‘ri emas. Chunki fan mazmuni turli faoliyatlarni talab qiladi. Nazorat shakli o‘quv natijasiga mos tanlanishi kerak.

Og‘zaki nazorat talabning fikrini erkin ifodalashi, psixologik tushunchalarni izohlashi, savollarga mantiqiy javob berishi va muloqot madaniyatini namoyon qilishi uchun qulaydir.

¹McMillan J. H. Classroom Assessment. 7th ed., 2018.

Yozma nazorat fikrni tartibli bayon qilish, tushunchalarni tizimlashtirish, nazariy ma'lumotlarni asoslash va mustaqil xulosalar chiqarishni baholashda samarali.

Test nazorati qisqa vaqt ichida ko'p sonli talabaning bilimini aniqlash imkonini beradi. Ammo psixologiya fanlarida testlar faqat eslab qolishni emas, tushunish va qo'llash darajasini ham tekshirishi lozim.

Amaliy nazorat psixologik vaziyatni tahlil qilish, test natijasini ehtiyotkor talqin qilish, kuzatuv asosida xulosa chiqarish, guruhviy muhokamada ishtirok etish, trening elementi yoki laboratoriya topshirig'ini bajarishni qamrab oladi.

Portfolio talabaning semestr davomida bajargan ishlari, refleksiv yozuvlari, amaliy topshiriqlari, taqdimotlari va o'z-o'zini baholash materiallarini jamlaydi. Portfolio orqali talabaning rivojlanish dinamikasi ko'rinadi.

18.7. O'zini o'zi nazorat qilish va o'zaro baholash

Psixologiya fanlarida nazoratni faqat o'qituvchi amalga oshiradigan jarayon sifatida tushunish yetarli emas. Talabalar o'z bilimini mustaqil tekshira olishi, javoblaridagi kuchli va zaif tomonlarni ko'ra olishi, o'z rivojlanish yo'nalishini belgilashi kerak. O'zini o'zi nazorat qilish talabaning metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantiradi.¹

O'zini o'zi baholash uchun o'qituvchi talabalarga nazorat savollari, chek-list, refleksiv kundalik, mini-test, rubrika yoki "men bugun nimalarni tushundim?" shaklidagi qisqa yozma topshiriqlarni berishi mumkin.

O'zaro baholash ham samarali vosita hisoblanadi. Guruhviy ishlar, taqdimotlar va seminar muhokamalarida talabalar bir-birining ishini belgilangan mezonlar asosida baholashi mumkin. Bunda baholash shaxsni emas, bajarilgan ishni tahlil qilishga yo'naltiriladi.

18.4-jadval. O'zini o'zi nazorat qilish va o'zaro baholash vositalari

Vosita	Qo'llanish holati	Kutiladigan natija
Chek-list	Amaliy topshiriq yoki yozma ish oldidan	Talaba talablarni oldindan ko'radi va ishini nazorat qiladi

¹Popham W. J. Classroom Assessment. 8th ed., 2018.

Vosita	Qo'llanish holati	Kutiladigan natija
Refleksiv yozuv	Mavzu yakunida	Talaba o'z o'rganish jarayonini tahlil qiladi
O'zaro baholash varaqasi	Guruhiy ish, taqdimot, munozara	Talabalar bir-birining ishini mezon asosida baholaydi
Mini-test	Mavzu oxirida	O'zlashtirilgan tushunchalar tezkor aniqlanadi
Portfolio	Semestr davomida	Talabaning o'sish dinamikasi kuzatiladi

O'zini o'zi nazorat qilishni samarali tashkil etish uchun o'qituvchi talabaga "to'g'ri javobni topish"dan tashqari, "o'z fikrini tekshirish", "xatoni aniqlash", "natijani yaxshilash yo'lini belgilash" kabi topshiriqlarni ham berishi lozim.

18.8. Baholashda akademik halollik va maxfiylik

Nazorat va baholash jarayonida akademik halollik alohida ahamiyatga ega. Talabanning javobi uning shaxsiy bilimni aks ettirishi lozim. Ko'chirish, tayyor javoblardan foydalanish, boshqa talabanning ishini o'zlashtirish yoki topshiriqni uchinchi shaxs yordamida bajarish baholashning haqiqiylikini pasaytiradi.

Psixologiya fanlarida akademik halollikni ta'minlash uchun mavzuga oid amaliy vaziyatlar, mahalliy ta'lim jarayoniga mos keyslar, talabanning shaxsiy kuzatuvlariga asoslangan refleksiv topshiriqlar, individual variantlar va og'zaki himoya elementlaridan foydalanish samarali.

Maxfiylik baholash madaniyatining muhim qismidir. Talabalarning baholari, xatolari yoki individual qiyinchiliklari jamoa oldida kamsituvchi tarzda muhokama qilinmasligi kerak. O'qituvchi individual teskari aloqani hurmat, xolislik va rivojlantiruvchi tavsiya shaklida berishi zarur.

18.9. Psixologiya fanlarida baholashni rejalashtirish

Baholashni samarali tashkil etish uchun o'qituvchi semestr boshlanishidan oldin nazorat va baholash tizimini rejalashtiradi. Rejada nazorat turlari, topshiriqlar mazmuni, baholash mezonlari, ballar taqsimoti, o'tkazish muddati va teskari aloqa shakllari aniq ko'rsatilishi lozim.

Baholash rejasida joriy, oraliq va yakuniy nazoratning ulushi aniq belgilanishi zarur. Masalan, joriy nazorat seminar faolligi, amaliy topshiriqlar, kichik testlar va

mustaqil ishlar hisobidan shakllansa, oraliq nazorat modul bo'yicha tahliliy topshiriq yoki test orqali, yakuniy nazorat esa kompleks imtihon orqali tashkil etilishi mumkin.

18.5-jadval. Psixologiya fanlarida baholashni rejalashtirish namunasi

Baholash elementi	Mazmuni	Tavsiya etiladigan ulush
Joriy faollik	Seminar, savol-javob, muhokama, kichik topshiriqlar	20-30 foiz
Amaliy topshiriqlar	Keys tahlili, laboratoriya ishi, refleksiv yozuv	20-30 foiz
Oraliq nazorat	Modul bo'yicha test, yozma ish yoki taqdimot	20-25 foiz
Yakuniy nazorat	Kompleks savollar, amaliy vaziyat yoki test	25-35 foiz

Baholash rejasida teskari aloqa ham ko'zda tutilishi kerak. Talaba bajarilgan ish bo'yicha faqat ball emas, balki nimani to'g'ri bajargani, qaysi jihatni yaxshilashi kerakligi, keyingi topshiriqda nimalarga e'tibor berishi lozimligi haqida aniq tavsiya olishi zarur.

18.10. O'zbekiston ta'lim tizimi sharoitida psixologiya fanlaridan baholashga qo'yiladigan metodik talablar

O'zbekiston oliy ta'limi sharoitida psixologiya fanlaridan baholashni tashkil etishda milliy ta'lim siyosati, davlat ta'lim standartlari, kredit-modul yondashuvi, mustaqil ta'lim ulushi, talabalarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish talablari hisobga olinadi.

Masalan, pedagogika va psixologiya yo'nalishida tahsil olayotgan talabalar uchun nazariy savollardan tashqari, "maktab o'quvchisida o'quv motivatsiyasi pasayishining psixologik sabablari", "talaba guruhida moslashuv muammolari", "o'qituvchi va talaba muloqotidagi psixologik to'siqlar" kabi amaliy vaziyatlarni tahlil qilish topshiriqlari berilishi mumkin.

Psixologiya fanlarida baholashning metodik talablari quyidagicha ifodalanadi: topshiriqlar fan dasturidagi natijalarga mos bo'lishi; baholash mezonlari oldindan e'lon qilinishi; nazorat shakllari xilma-xil bo'lishi; nazariy bilim va amaliy ko'nikma uyg'un baholanishi; talaba mustaqil fikr bildirishga undalishi; baholash

jarayoni akademik halollik va etik me'yorlarga asoslanishi; teskari aloqa o'z vaqtida berilishi kerak.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

- 1. Psixologiya fanlaridan bilimlarni nazorat qilish va baholash tushunchalarini izohlang.*
- 2. Joriy nazoratning psixologiya fanlarini o'qitishdagi o'rnini tushuntiring.*
- 3. Oraliq nazorat qanday vazifalarni bajaradi?*
- 4. Yakuniy nazoratni tashkil etishda nimalarga e'tibor berish kerak?*
- 5. Nazorat va baholashning yo'naltiruvchi, rag'batlantiruvchi va diagnostik funksiyalarini taqqoslang.*
- 6. Psixologiya fanlaridan baholashda obyektivlik va validlik tamoyillarining farqini tushuntiring.*
- 7. Baholashda ishonchlilikni ta'minlash uchun qanday metodik talablar bajarilishi lozim?*
- 8. Tizimlilik va muntazamlilik tamoyillarining o'zaro bog'liqligini misollar bilan izohlang.*
- 9. Psixologiya fanlarida o'zini o'zi nazorat qilish va o'zaro baholashning ahamiyatini tahlil qiling.*
- 10. O'zbekiston oliy ta'limi sharoitida psixologiya fanlaridan baholash topshiriqlarini ishlab chiqish bo'yicha amaliy takliflar bering.*
- 11. "Talabaning psixologik vaziyatni tahlil qilish ko'nikmasi"ni baholash uchun 5 mezonli rubrika tuzing.*
- 12. Joriy, oraliq va yakuniy nazoratni qamrab olgan bir semestrlik baholash rejasini ishlab chiqing.*

**19-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANIDAN BILIMLARNI BAHOLASH
TIPLARI**

Tayanch so'zlar: baholash tiplari, normativ baholash, so'rov usuli, og'zaki nazorat, yozma nazorat, erkin nazorat, dasturlashtirilgan nazorat, individual

tekshirish, frontal tekshirish, personal baholash, ekspert baholash, bir martalik nazorat, taqsimlangan nazorat, kollokvium, imtihon, nazorat ishi, joriy baholash, test, reyting baholash, malakaviy ish.

19.1. Psixologiya fanidan bilimlarni baholash tiplari

Psixologiya fanlarini o'qitishda baholash talabani faqat eslab qolgan ma'lumotlarini aniqlash bilan cheklanmaydi. U talabani nazariy tushunchalarni izohlashi, psixologik hodisalarni tahlil qilishi, empirik faktlarni ilmiy nuqtayi nazardan sharhlashi, o'quv va hayotiy vaziyatlarda psixologik bilimlardan foydalana olishini ham ko'rsatib beradi. Shuning uchun baholash jarayonida savol-javob, yozma ish, test, amaliy topshiriq, loyiha, referat, keys, kollokvium, imtihon va malakaviy ish kabi shakllar o'zaro uyg'un holda qo'llaniladi. O'zbekiston oliy ta'lim muassasalari amaliyotida baholashning ushbu ko'rinishlari fan dasturi, kredit-modul yondashuvi, ishchi o'quv reja va o'qituvchi tomonidan belgilangan baholash mezonlari bilan bog'liq holda tashkil etiladi.

Talabalarning bilim va ko'nikmalarini tekshirishda baholash vositasi tanlanayotganda, avvalo, o'quv maqsadi aniqlashtiriladi. Agar maqsad psixologik tushunchalarni qayta aytish va izohlash bo'lsa, so'rov, test yoki qisqa yozma javob yetarli bo'lishi mumkin. Agar maqsad bilimlarni amaliy vaziyatda qo'llash bo'lsa, keys, psixologik masala, kuzatuv materiallari tahlili yoki diagnostik topshiriq samaraliroq hisoblanadi. Baholashning mazmuni talabani bilimini aniqlash bilan birga, uni o'rganishga rag'batlantirish, o'z-o'zini tahlil qilishga yo'naltirish va keyingi mustaqil ta'lim faoliyatini rejalashtirishga xizmat qilishi kerak.

Psixologiya fanidan nazoratning dastlabki tipi savol berish va amaliy topshiriqlarni bajarish orqali amalga oshiriladigan baholashdir. Savol berish jarayonida talaba nazariy qoidalarni, psixologik tushunchalarni, empirik faktlarni, tasniflarni, qonuniyatlarni va ilmiy maktablar haqidagi ma'lumotlarni bayon etadi. Amaliy topshiriqlarda esa talaba shu bilimlarni muayyan pedagogik yoki psixologik vaziyatga tatbiq etadi. Masalan, "motivatsiya" mavzusida talaba motiv tushunchasini izohlab berishi mumkin; amaliy topshiriqda esa o'quvchining darsga

qiziqishi pasaygan holatni tahlil qilib, motivatsiyani oshirish bo'yicha metodik tavsiyalar beradi.

Og'zaki so'rov psixologiya fanida keng qo'llaniladigan baholash usullaridan biridir. Uning afzalligi shundaki, o'qituvchi talabaning javobini tinglash jarayonida savolni aniqlashtirishi, qo'shimcha savollar berishi, noto'g'ri tushunchalarni darhol tuzatishi va talabaning fikrlash yo'nalishini kuzatishi mumkin. Og'zaki javob talabaning mantiqiy nutqini, ilmiy terminlardan foydalana olishini, fikrini izchil va dalillangan tarzda bayon qilishini aniqlashga yordam beradi. Biroq bunday nazoratning obyektivligi o'qituvchi tajribasi, savollarning aniqligi va baholash mezonlarining oldindan belgilanganligiga bog'liq.

Yozma nazorat bir vaqtning o'zida ko'proq talabalar bilimini tekshirish imkonini beradi. Yozma ishning afzalligi shundaki, javoblar qayta ko'rib chiqilishi, tahlil qilinishi va zarur hollarda apellyatsiya uchun asos bo'lishi mumkin. Bu holat baholash jarayonining ochiqligi va adolatliligini ta'minlashga xizmat qiladi. Yozma nazorat ishlari qisqa javobli topshiriqlar, erkin insho, referativ tahlil, psixologik vaziyatni yozma sharhlash, diagnostik natijalarni interpretatsiya qilish kabi ko'rinishlarda tashkil etiladi.

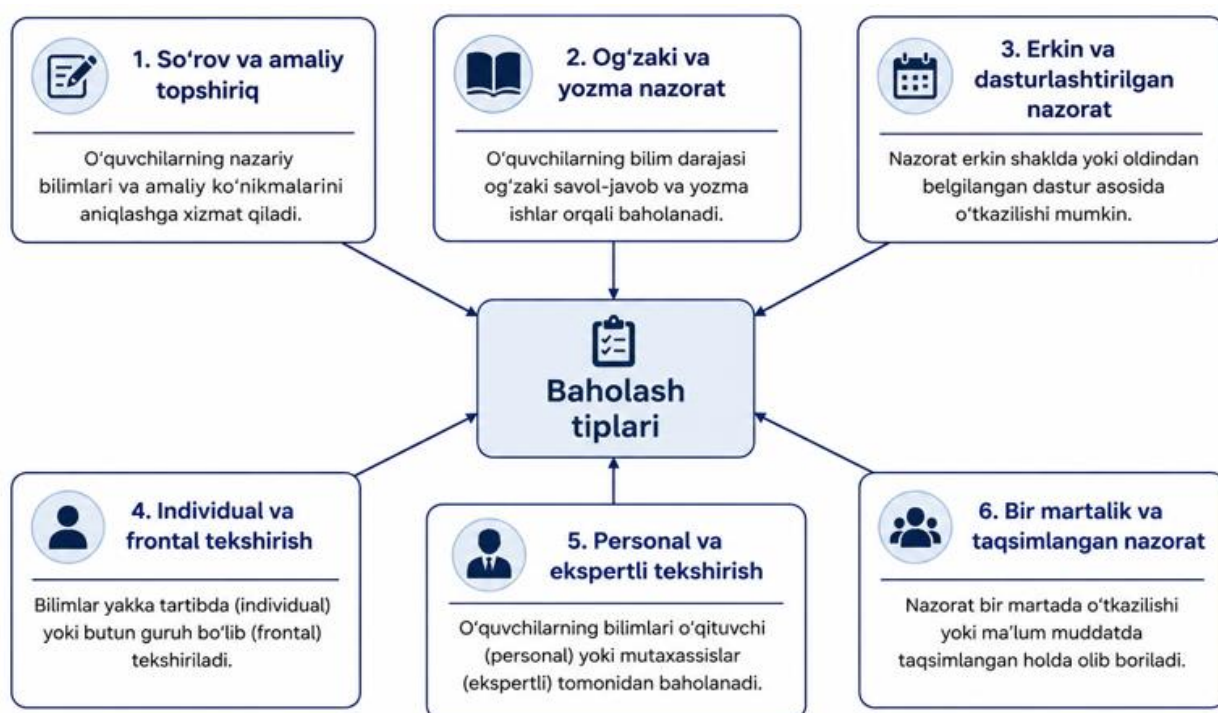
Og'zaki va yozma nazorat bir-birini inkor qilmaydi. Aksincha, ularni birgalikda qo'llash talabaning turli o'quv harakatlarini ko'rsatadi. Og'zaki javob talabaning tezkor fikrlashini va kommunikativ tayyorgarligini aniqlasa, yozma ish uning fikrni tizimlashtirish, dalillarni saralash, matn tuzish va ilmiy uslubga rioya qilish qobiliyatini ko'rsatadi. Shu sababli psixologiya fanlarini baholashda har ikkala shaklni ham maqsadga muvofiq tanlash zarur.

Baholashning yana bir muhim tipi erkin va dasturlashtirilgan nazoratdir. Erkin nazoratda talaba keng mazmundagi savolga mustaqil javob beradi. Masalan, "Xotira va uning turlari", "Idrokning psixologik xususiyatlari", "Shaxs taraqqiyotida ijtimoiy muhitning o'rni" kabi savollar talabaning mavzuni umumiy va tizimli yoritish qobiliyatini aniqlaydi. Bunday nazoratda javobning mazmuni, mantiqiyligi,

terminlardan to'g'ri foydalanish, misol keltirish va umumlashtirish darajasi muhim sanaladi.

Dasturlashtirilgan nazoratda savollar aniq, javoblar esa ma'lum mezon asosida to'g'ri yoki noto'g'ri deb baholanadi. Masalan, "Birinchi eksperimental psixologiya laboratoriyasi qaysi yilda tashkil etilgan?", "Psixanaliz nazariyasining asoschisi kim?", "Kognitiv psixologiya qaysi jarayonlarni o'rganadi?" kabi savollar dasturlashtirilgan nazoratga xosdir. Bunday nazorat test, moslashtirish, to'ldirish, tanlash va tartiblash topshiriqlari orqali amalga oshirilishi mumkin. Uning afzalligi baholashning tezligi va nisbatan obyektivligidir.

Amaliy topshiriqlar ham erkin yoki dasturlashtirilgan ko'rinishda bo'lishi mumkin. Erkin amaliy topshiriqda talaba ma'lum vaziyatga ijodiy yondashadi, bir nechta yechim taklif qiladi, psixologik tushunchalarni mustaqil bog'laydi. Dasturlashtirilgan amaliy topshiriqda esa talaba aniq algoritm asosida ish bajaradi: test natijasini hisoblaydi, jadvalni to'ldiradi, psixologik hodisani berilgan mezonlar asosida tasniflaydi yoki tayyor sxema bo'yicha xulosa chiqaradi. Psixologiya fanida har ikki tur ham zarur, chunki biri ijodiy tahlilni, ikkinchisi esa aniqlik va tartibni rivojlantiradi.

19.1-rasm. Psixologiya fanidan bilimlarni baholash tiplari

Baholash tipi	Mazmuni	Didaktik imkoniyati	Cheklanishi
Og'zaki nazorat	Talaba savolga og'zaki javob beradi	Nutq, mantiqiy izchillik va tezkor fikrlash aniqlanadi	Subyektivlik ehtimoli yuqori
Yozma nazorat	Javob yozma shaklda taqdim etiladi	Bir vaqtning o'zida ko'p talaba baholanadi	Tekshirish ko'proq vaqt oladi
Erkin nazorat	Keng savolga mustaqil javob beriladi	Tizimli fikrlash va umumlashtirish ko'rinadi	Mezonlar noaniq bo'lsa, xolislik kamayadi
Dasturlashtirilgan nazorat	Aniq javobli topshiriqlar bajariladi	Tez va standart baholash imkonini beradi	Ijodiy fikrni to'liq aniqlamaydi
Individual tekshirish	Har bir talaba alohida baholanadi	Shaxsiy yondashuv kuchayadi	Ko'p vaqt talab qiladi
Frontal tekshirish	Guruh bir vaqtda baholanadi	Vaqt tejaladi, umumiy tayyorgarlik ko'rinadi	Har bir talabaga chuqur yondashish qiyin

19.1-jadval. Psixologiya fanidan baholash tiplari va ularning didaktik imkoniyatlari

Individual va frontal nazorat ham baholash jarayonida muhim o'rin tutadi. Individual tekshirishda o'qituvchi har bir talabaning tayyorgarligini alohida ko'radi, javobning kuchli va zaif tomonlarini aniqlaydi, zarur metodik tavsiyalar beradi. Bu usul talabaning shaxsiy o'sishini kuzatish uchun qulay. Frontal tekshirish esa butun guruhning umumiy tayyorgarligini qisqa vaqt ichida aniqlaydi. Masalan, ma'ruza yoki seminar boshida 5-10 daqiqalik ekspress-so'rov, qisqa test yoki tezkor yozma javob guruhning mavzuga tayyorlik darajasini ko'rsatadi.

Personal va ekspertli nazorat o'rtasidagi farq baholovchilar soni bilan bog'liq. Personal nazoratda talabaning javobi bitta o'qituvchi tomonidan baholanadi. Bu ko'p hollarda joriy nazorat, seminar, amaliy mashg'ulot va kollokviumlarda qo'llaniladi. Ekspertli baholashda esa bir nechta mutaxassis ishtirok etadi. Bitiruv malakaviy ishi, magistrlik dissertatsiyasi, davlat attestatsiyasi, pedagogik amaliyot yakunlari yoki ochiq himoya kabi jarayonlarda ekspertli baholash xolislik va ishonchlilikni oshiradi.

Bir martalik nazorat, odatda, belgilangan vaqtda o'tkaziladigan imtihon yoki yakuniy test ko'rinishida namoyon bo'ladi. Bunday nazoratda talabaning ma'lum vaqt oralig'idagi tayyorgarligi umumlashtiriladi. Ammo u barcha mavzularni to'liq qamrab olmasligi, ayrim hollarda "omadli savol" yoki "murakkab bilet" ta'siri

sababli baholash natijasiga tasodifiylik kirib kelishi mumkin. Shu bois bir martalik nazoratni joriy va oraliq baholash natijalari bilan birgalikda ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir.

Taqsimlangan nazorat semestr davomida bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Unda talabaning natijasi faqat yakuniy imtihonga emas, balki joriy topshiriqlar, oraliq nazorat, mustaqil ish, amaliy vazifalar, seminar faolligi va yakuniy nazorat ko‘rsatkichlariga asoslanadi. Bu talabaning o‘quv faoliyatini muntazamlashtiradi, uni faqat imtihon oldidan emas, balki butun semestr davomida ishlashga undaydi. Bunday yondashuv reyting tizimi va kredit-modul baholash tajribasi bilan uyg‘unlashadi.¹

19.2. Reyting nazorati va uning asosiy ko‘rinishlari

Reyting nazorati talabaning bilim, ko‘nikma, malaka, mustaqil ish, ijodiy faoliyat va fan bo‘yicha munosabatini ballar orqali ifodalashga asoslangan baholash tizimidir. “Reyting” tushunchasi tartib, daraja va baholash ma‘nolarini anglatadi. Ta’lim jarayonida u talabaning o‘zlashtirish darajasini bosqichma-bosqich aniqlash, o‘quv faoliyatidagi o‘sish dinamikasini kuzatish va yakuniy natijani oldindan belgilangan mezonlar asosida hisoblash imkonini beradi.

Reyting baholashning markazida etalon yoki mezon turadi. Etalon - bu talaba erishishi kerak bo‘lgan minimal va optimal natijalarni belgilovchi o‘lchovdir. Agar baholash mezonlari aniq bo‘lmasa, ball to‘plash jarayoni mazmunini yo‘qotadi va o‘quv natijalarini xolis aniqlash qiyinlashadi. Shu sababli psixologiya fanidan reyting tizimini qo‘llashda har bir mavzu, topshiriq va nazorat turi uchun baholash mezonlari oldindan ishlab chiqiladi.

Reyting nazoratining asosiy turlari joriy nazorat, oraliq nazorat va yakuniy nazoratdan iborat. Joriy nazorat dars jarayonida o‘tkazilib, talabaning mavzuni o‘zlashtirish jarayonidagi faoliyatini ko‘rsatadi. Oraliq nazorat fanning muayyan bo‘limi yoki yirik mavzusi yakunida talabaning bilimlarini umumlashtirib

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”gi PF-5847-son Farmoni, 2019-yil 8-oktabr.

baholaydi. Yakuniy nazorat esa fan bo'yicha belgilangan natijalar qay darajada egallanganini aniqlashga qaratiladi.

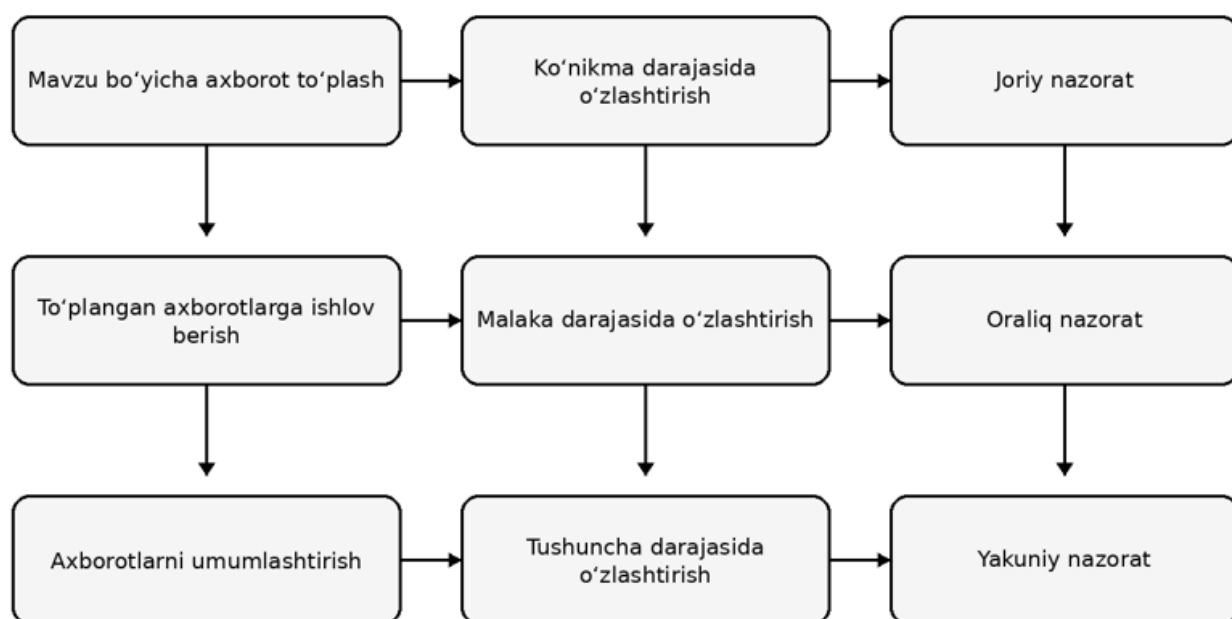
Joriy nazoratning ta'limiy vazifasi kuchli. U talabaning bilimida mavjud bo'lgan bo'shliqlarni erta aniqlash, o'qituvchi va talaba uchun qayta aloqa yaratish, mavzuni chuqurroq o'rganish zaruratini ko'rsatish imkonini beradi. Joriy nazorat ballari talabaning darsdagi ishtiroki, savollarga javobi, kichik guruhdagi faolligi, amaliy topshiriqlarni bajarishi, mustaqil o'qishi va qisqa test natijalari asosida shakllanishi mumkin.

Oraliq nazorat mavzulararo bog'liqlikni aniqlashga xizmat qiladi. Masalan, "Diqqat", "Xotira" va "Tafakkur" mavzulari o'tilgandan so'ng talabalarga psixik bilish jarayonlari o'rtasidagi o'xshashlik va farqlarni tahlil qilish topshirig'i berilishi mumkin. Bu oddiy eslab qolishdan ko'ra yuqoriroq darajadagi fikrlashni talab etadi. Oraliq nazorat talabaning bilimni qo'llash, tahlil qilish va umumlashtirish qobiliyatini ko'rsatadi.

Yakuniy nazorat fanning asosiy natijalarini umumlashtiradi. U imtihon, yakuniy test, yozma ish, loyiha himoyasi yoki kompleks topshiriq ko'rinishida bo'lishi mumkin. Yakuniy nazoratni joriy va oraliq nazoratdan ajratib turuvchi jihat shundaki, u ta'lim jarayonidagi alohida faoliyatni emas, balki kurs yakunidagi umumiy natijani baholaydi. Shuning uchun yakuniy nazorat savollari fanning asosiy tushunchalari, nazariyalari, metodlari va amaliy tatbiqlarini qamrab olishi zarur.

Nazorat turi	O'tkazilish vaqti	Asosiy vazifasi	Baholash vositalari	Kutiladigan natija
Joriy nazorat	Har bir mavzu davomida	O'zlashtirish jarayonini kuzatish	Savol-javob, mini-test, amaliy topshiriq	Dastlabki bilim aniqlanadi
Oraliq nazorat	Bo'lim yoki modul yakunida	Bilimlarni tizimlashtirish va qo'llashni baholash	Yozma ish, keys, test, taqdimot	Mavzulararo bog'liqlik ko'rinadi
Yakuniy nazorat	Semestr yoki kurs yakunida	Fan bo'yicha umumiy natijani aniqlash	Imtihon, yakuniy test, loyiha himoyasi	Umumiy tayyorgarlik baholanadi

19.2-jadval. Reyting nazorati turlarining taqqoslanishi

19.2-rasm. Reyting nazorati tizimining bosqichli modeli

Reyting baholash tizimining samaradorligi uning shaffofligiga bog‘liq. Talaba semestr boshidayoq nechta topshiriq bajarishini, ularning har biri necha ball bilan baholanishini, joriy, oraliq va yakuniy nazorat ulushini bilishi kerak. Bunday ochiqlik talabaning vaqtini rejalashtirishiga, mustaqil ta’lim faoliyatini tartibga solishiga va o‘z natijasini nazorat qilib borishiga yordam beradi. O‘qituvchi esa baholash mezonlarini bir xil qo‘llashi, ball berishda izchillikka rioya qilishi va har bir topshiriq bo‘yicha qayta aloqa berishi zarur.

Reyting baholashda ball to‘plashning o‘zi maqsadga aylanib qolmasligi kerak. Baholashning asosiy maqsadi talabaning fan bo‘yicha o‘rishini ko‘rsatish, bilimini mustahkamlash va keyingi o‘quv faoliyatiga yo‘naltirishdir. Agar reyting faqat sonli natija sifatida qabul qilinsa, talaba mazmunli o‘rganishdan ko‘ra ball yig‘ishga ko‘proq e’tibor qaratishi mumkin. Shu sababli reyting tizimida ball bilan birga sifatli tavsif, izoh, metodik maslahat va refleksiv tahlil ham muhim ahamiyatga ega.

O‘z-o‘zini nazorat qilish reyting tizimini boyituvchi vosita hisoblanadi. Talaba o‘zining qaysi mavzuda kuchli, qaysi mavzuda qiynalayotganini ko‘ra olsa, mustaqil ta’limni to‘g‘ri rejalashtiradi. Buning uchun nazorat xaritalari, baholash rubrikalari, elektron jurnal, o‘z-o‘zini baholash varaqalari va refleksiv

kundaliklardan foydalanish mumkin. Psixologiya fanida bunday vositalar talabanning shaxsiy mas'uliyatini oshirib, metakognitiv ko'nikmalarini rivojlantiradi.¹

19.3. Psixologiyani o'qitishda bilimlarni nazorat qilish shakllari

Psixologiya fanida bilimlarni nazorat qilish shakllari ko'p qirrali bo'lib, ular o'quv maqsadlari, fan mazmuni, talabalar tayyorgarligi va mashg'ulot turiga qarab tanlanadi. Asosiy shakllarga kollokvium, imtihon, nazorat ishi, dars asosida baholash, test, reyting baholash va malakaviy ishlarni baholash kiradi. Har bir shaklning o'z metodik imkoniyati mavjud. Masalan, kollokvium suhbat va muhokamaga tayansa, test standartlashtirilgan tekshiruvni, malakaviy ish esa mustaqil ilmiy-tadqiqot ko'nikmalarini baholaydi.

Kollokvium - o'qituvchi va talaba o'rtasidagi ilmiy suhbat shaklidagi nazorat turi. Unda kursning ma'lum qismi, seminar rejalariga kirmagan mavzular, mustaqil o'rganilgan manbalar yoki talabalar tayyorlagan referat va loyihalar muhokama qilinadi. Kollokvium talabanning faqat tayyor ma'lumotni aytib berishini emas, balki savolga munosabat bildirishini, qarashlarni solishtirishini, tushunchalarni aniqlashtirishini va ilmiy muloqotga kirishishini ham talab qiladi.

Kollokviumni tashkil etishda savollar oldindan berilishi yoki mashg'ulot jarayonida aniqlashtirilishi mumkin. Agar savollar oldindan berilsa, talaba manbalar bilan ishlashga, asosiy tushunchalarni tizimlashtirishga va muhokamaga tayyorlanishga imkon topadi. Agar savollar suhbat davomida berilsa, o'qituvchi talabanning mavzuni qanchalik mustaqil tushunganini ko'ra oladi. Har ikkala holatda ham kollokvium baholash mezonlari aniq bo'lishi zarur: javobning to'liqligi, terminlardan foydalanish, dalillash, misol keltirish va xulosa chiqarish.

Imtihon psixologiya fanidan bilimlarni yakuniy yoki oraliq tekshirishning an'anaviy shaklidir. Imtihon og'zaki, yozma, test, aralash yoki amaliy topshiriqli ko'rinishda o'tkazilishi mumkin. Og'zaki imtihonda talaba bilet savollariga javob beradi, yozma imtihonda esa javoblarini matn shaklida bayon qiladi. Testli imtihon

¹ Rasulov A.A., Xaydarov M.M. O'qitishning interfaol metodlari. O'quv-uslubiy qo'llanma. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015.

ko‘p sonli talabalar bilimini qisqa vaqt ichida baholashga xizmat qiladi. Amaliy imtihon esa psixologik vaziyatni tahlil qilish, test natijalarini sharhlash yoki keys yechish kabi topshiriqlarni o‘z ichiga oladi.

Imtihonning xolis bo‘lishi uchun savollar mazmuni fan dasturiga mos kelishi, qiyinlik darajasi muvozanatli bo‘lishi, baholash mezonlari oldindan e‘lon qilinishi va javoblarni baholashda yagona yondashuv qo‘llanishi kerak. Talabalarning imtihonda faqat xotirasi emas, balki bilimni qo‘llash, tahlil qilish, dalillash va umumlashtirish qobiliyatini aniqlash zarur. Bu talab zamonaviy oliy ta‘limda kompetensiyaviy yondashuv bilan bog‘liqdir.¹

Mezoni	Baholashda e‘tibor qaratiladigan jihat	Yuqori natija belgisi
To‘liqlik	Savolning barcha asosiy qismlari ochilganligi	Mavzu keng va aniq yoritiladi
Mazmunlilik	Javobning ilmiy asoslanganligi	Nazariya, tushuncha va faktlar to‘g‘ri beriladi
Izchillik	Fikrlarning mantiqiy ketma-ketligi	Kirish, asosiy fikr va yakuniy mulohaza bog‘liq bo‘ladi
Aniqlik	Termin va ta‘riflardan to‘g‘ri foydalanish	Psixologik tushunchalar xatosiz qo‘llanadi
Misollash	Nazariy fikrni amaliy misol bilan izohlash	O‘zbekiston ta‘lim amaliyotidan mos misollar keltiriladi
Nutq madaniyati	Stilistik va grammatik to‘g‘rilik	Javob ravon, tushunarli va ilmiy uslubda bo‘ladi

19.3-jadval. Imtihonda javobni baholash mezonlari

Nazorat ishlari talabalar tomonidan bajariladigan yozma ishlar bo‘lib, ular fan bo‘yicha ma‘lum bo‘lim yoki mavzuni o‘zlashtirish darajasini aniqlaydi. Nazorat ishida nazariy savollar, testlar, taqqoslash topshiriqlari, jadval to‘ldirish, psixologik vaziyatni tahlil qilish yoki amaliy masala yechish berilishi mumkin. Nazorat ishining samaradorligi savollarning maqsadga muvofiqligi, vaqtning to‘g‘ri belgilanishi va baholash mezonlarining aniqligiga bog‘liq.

Dars asosida baholash o‘quv jarayonida muntazam kuzatiladigan va talabaning faolligini hisobga oladigan baholash shaklidir. Seminar, amaliy mashg‘ulot yoki laboratoriya ishida talabaning savollarga javobi, guruh muhokamasidagi ishtiroki, taqdimot qilish qobiliyati, topshiriqlarni bajarishi va boshqa talabalarning fikriga munosabati baholanadi. Bu baholash turi talabani dars

¹ O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-3775-son Qarori, 2018-yil 5-iyun.

davomida faol bo'lishga undaydi, biroq subyektivlikni kamaytirish uchun aniq mezonlar va rubrikalardan foydalanish maqsadga muvofiq.

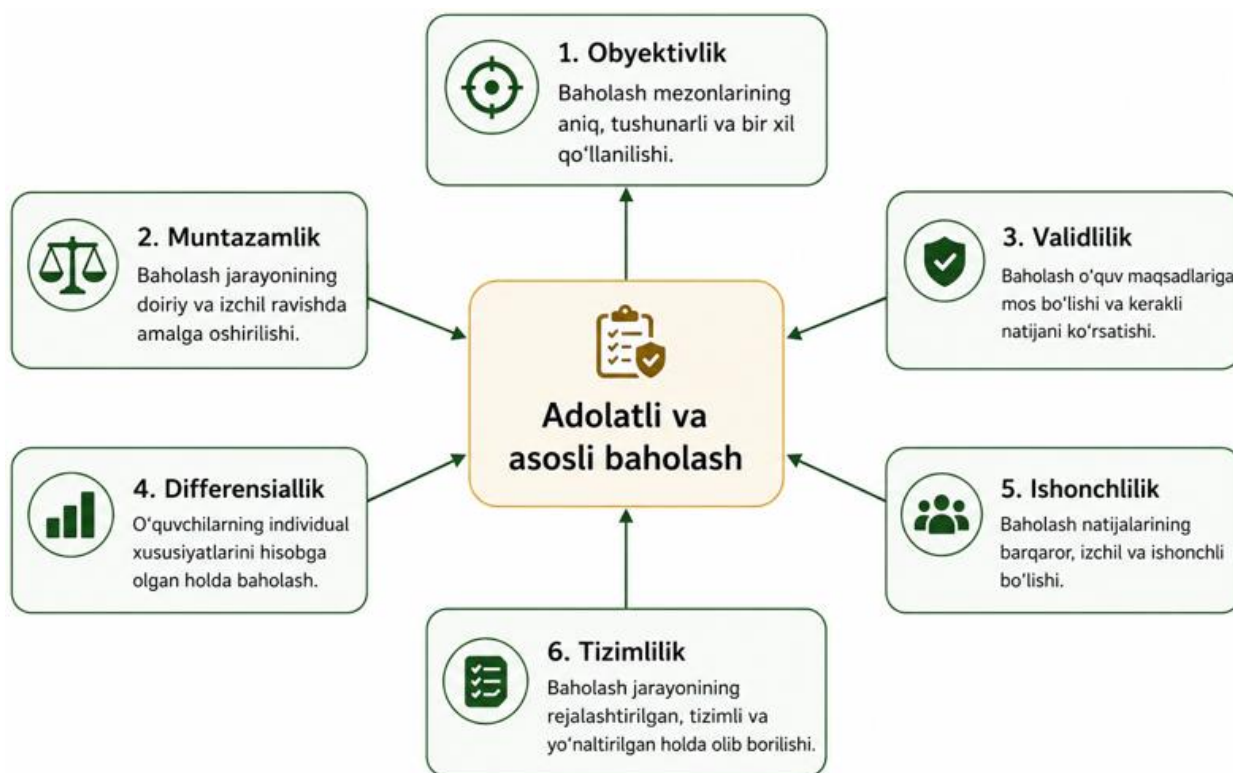
Test psixologiya fanida tez, standart va nisbatan obyektiv baholash vositasi sifatida qo'llanadi. Testning asosiy sifati uning validligi, ya'ni aynan o'lchanishi kerak bo'lgan bilim yoki ko'nikmani o'lchay olishidir. Agar test faqat faktlarni eslab qolishga qaratilgan bo'lsa, u talabanning tahlil qilish yoki qo'llash qobiliyatini ko'rsatmaydi. Shu bois psixologiya fanidan test topshiriqlari turli darajada tuzilishi kerak: tanish, tushunish, qo'llash, tahlil qilish va baholash.

Test darajasi	Talab qilinadigan faoliyat	Namuna topshiriq turi
Birinchi daraja	Tanish, eslash, aniqlash	Ta'rifni topish, muallifni aniqlash, tushunchani tanlash
Ikkinchi daraja	Tushunish va qo'llash	Vaziyatga mos tushunchani tanlash, moslashtirish
Uchinchi daraja	Tahlil qilish va baholash	Keys bo'yicha yechim tanlash, xatoni aniqlash, sababni izohlash
Ijodiy daraja	Mustaqil yechim ishlab chiqish	Ochiq savol, kichik loyiha, amaliy tavsiya yozish

19.4-jadval. Psixologiya fanidan test topshiriqlarini darajalar bo'yicha tuzish

Testlarning aniqligi va ishonchliligi ham baholashda muhimdir. Aniqlik test topshirig'ining talaba uchun tushunarli bo'lishini bildiradi. Savol murakkab tuzilgan, ikki ma'noli yoki mavzudan tashqari bo'lsa, u talabanning bilimini emas, savolni tushunishdagi qiyinchilikni o'lchaydi. Ishonchlilik esa test natijalarining barqarorligini anglatadi. Bir xil mazmun va qiyinlikdagi testlar o'xshash natija bersa, bunday baholash vositasi ishonchli hisoblanadi.

Test topshiriqlarini tuzishda noto'g'ri javob variantlari ham puxta ishlab chiqilishi kerak. Juda oson yoki mantiqsiz variantlar testning qiymatini kamaytiradi, chunki talaba bilimiga emas, taxminiga tayanib javob topishi mumkin. Psixologiya fanida test variantlari bir-biriga yaqin, lekin ilmiy jihatdan farqli tushunchalarni ajratishga xizmat qilishi kerak. Masalan, "motiv", "ehtiyoj", "qiziqish", "ustanovka" kabi tushunchalar o'rtasidagi farqni aniqlash talabanning mazmunli tushunganini ko'rsatadi.

19.3-rasm. Baholash sifatini ta'minlovchi asosiy mezonlar

19.4. Malakaviy ishlarni baholash mezonlari

Malakaviy ishlar - referat, kurs ishi, bitiruv malakaviy ishi, loyiha va amaliy-tadqiqot ishlari - talabaning mustaqil ilmiy izlanish olib borish qobiliyatini ko'rsatadi. Bunday ishlar oddiy nazorat savollaridan farq qiladi, chunki ularda talaba mavzu tanlaydi, adabiyotlar bilan ishlaydi, muammoni belgilaydi, ma'lumotlarni tahlil qiladi, xulosa va tavsiyalar ishlab chiqadi. Shu sababli malakaviy ishlarni baholashda faqat matn hajmi emas, balki ilmiylik, mustaqillik, mantiqiylik, metodik asoslanganlik va amaliy ahamiyat e'tiborga olinadi.

Referat baholashda talabaning manbalarni tanlash, asosiy g'oyalarni ajratish, mualliflar qarashlarini taqqoslash va mavzu bo'yicha umumlashtirish qobiliyati ko'riladi. Sifatli referatda mavzu dolzarbligi asoslanadi, asosiy tushunchalar izohlanadi, kamida bir nechta manba tahlil qilinadi, fikrlar tartibli bayon etiladi va foydalanilgan adabiyotlar talabga mos rasmiylashtiriladi. Referat matnida manbadan so'zma-so'z ko'chirish emas, balki o'qilgan fikrni mustaqil sharhlash muhimdir.

Kurs ishi referatga nisbatan kengroq ilmiy-tadqiqot xarakteriga ega. Unda talaba muammoni nazariy jihatdan o'rganadi, fan doirasidagi asosiy qarashlarni

tahlil qiladi, zarur hollarda empirik kuzatuv, so‘rovnoma, test yoki pedagogik tajriba elementlaridan foydalanadi. Psixologiya fanidan kurs ishini baholashda mavzuning dolzarbligi, maqsad va vazifalarning aniqligi, metodlarning mavzuga mosligi, tahlilning chuqurligi va amaliy tavsiyalarning asoslanganligi hisobga olinadi.

Bitiruv malakaviy ishi talabaning oliy ta’lim bosqichida egallagan bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini umumlashtiruvchi yakuniy ilmiy ishdir. Bunday ishda talaba mustaqil muammo qo‘yishi, ilmiy adabiyotlarni tahlil qilishi, tadqiqot metodikasini asoslab berishi, natijalarni qayta ishlashi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqishi lozim. Baholash jarayonida ishning ilmiy apparati, nazariy asoslari, empirik materiallari, tahlil sifati, rasmiylashtirilishi va himoyadagi taqdimoti birgalikda baholanadi.¹

Mezoni	Baholash mazmuni	Amaliy ko‘rsatkich
Mavzuning dolzarbligi	Muammo ta’lim va psixologiya amaliyoti bilan bog‘langanligi	Mavzu zarurati asoslangan
Manbalar bilan ishlash	Ilmiy va o‘quv adabiyotlar tahlili	Manbalar saralangan, fikrlar taqqoslangan
Mantiqiy tuzilma	Reja, bob va bo‘limlarning bog‘liqligi	Matn ichki izchillikka ega
Tahlil sifati	Nazariy va empirik ma’lumotlarning sharhi	Muammo yuzasidan mustaqil fikr berilgan
Metodik asos	Tadqiqot metodlarining mosligi	Metodlar maqsadga muvofiq tanlangan
Rasmiylashtirish	Imlo, uslub, havola va adabiyotlar	Ish talablarga muvofiq bezatilgan

19.5-jadval. Malakaviy ishlarni baholashning umumiy mezonlari

Malakaviy ishning nazariy qismini baholashda adabiyotlar tahlili alohida o‘rin tutadi. Talaba mavzu bo‘yicha bir yoki ikki manbani qayta bayon qilish bilan cheklanmasligi kerak. U turli mualliflar qarashlarini solishtiradi, umumiy va farqli jihatlarini ajratadi, mavzu doirasida hal qilinmagan masalalarni ko‘rsatadi. Nazariy qismda tushunchalar ilmiy izchillikda yoritilishi, fikrlar mantiqan bog‘lanishi va har bir bo‘lim umumiy tadqiqot maqsadiga xizmat qilishi zarur.

Empirik qismni baholashda tadqiqotning metodik apparati asosiy mezonlardan biridir. Talaba tadqiqot obyekti, predmeti, maqsadi, vazifalari, farazi, metodlari va ishtirokchilarini aniq ko‘rsatishi lozim. Psixologik tadqiqotda test, so‘rovnoma, kuzatuv, suhbat yoki tajriba qo‘llanilganda, ularning tanlanish sababi

¹ UNESCO. Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action. Paris: UNESCO, 2020.

izohlanadi. Natijalarni qayta ishlashda miqdoriy va sifat tahlili bir-birini to'ldirishi kerak.

Amaliy psixologiya yo'nalishidagi ishlarni baholashda tadqiqotning amaliy foydasi muhimdir. Masalan, maktab o'quvchilarida stressni kamaytirish, talabalar motivatsiyasini oshirish, guruhda ijtimoiy-psixologik muhitni yaxshilash yoki kasbiy yo'naltirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqilgan bo'lsa, ularning real ta'lim muhitida qo'llanish imkoniyati baholanadi. Tavsiyalar umumiy gaplardan iborat emas, balki aniq sharoit, ishtirokchi va jarayonni hisobga olgan holda berilishi kerak.

Malakaviy ish himoyasida talaba mavzuni qisqa, aniq va asosli taqdim etishi kerak. Taqdimotda dolzarblik, maqsad, vazifalar, metodlar, asosiy natijalar va amaliy tavsiyalar izchil ko'rsatiladi. Savollarga javob berishda talabaning ishini o'zi bajarganligi, mavzuni tushunganligi va ilmiy mulohaza yurita olishi ko'rinadi. Shuning uchun himoya jarayoni ham baholashning muhim tarkibiy qismi sanaladi.

19.5. Baholash vositalarini tanlash va O'zbekiston ta'lim amaliyotiga moslashtirish

Psixologiya fanini o'qitishda baholash vositasini tanlash o'quv auditoriyasining xususiyatiga bog'liq. Maktab, professional ta'lim, bakalavriat va magistratura bosqichlarida talab qilinadigan bilim darajasi bir xil emas. Masalan, umumiy psixologiya kursida asosiy tushunchalarni bilish muhim bo'lsa, kasbiy psixologiya, pedagogik psixologiya yoki amaliy psixologiyada vaziyatli tahlil, diagnostika natijalarini sharhlash va metodik tavsiya berish qobiliyati ko'proq ahamiyatga ega bo'ladi.

O'zbekiston ta'lim tizimida baholash jarayoni talabaning mustaqil ta'limi bilan uzviy bog'lanishi zarur. Mustaqil ta'lim topshiriqlari faqat referat yozish bilan cheklanmasligi, balki kichik tadqiqot, amaliy kuzatuv, ta'lim muassasasidagi psixologik vaziyatni tahlil qilish, guruh muhokamasi uchun savollar tayyorlash, diagnostik metodika bo'yicha mini-hisobot tuzish kabi ko'rinishlarda berilishi mumkin. Bunday yondashuv talabaning bilimni amaliyotga tatbiq etish malakasini kuchaytiradi.

Baholashda raqamli vositalardan foydalanish ham dolzarbdir. Elektron testlar, onlayn so'rovlar, LMS platformalaridagi topshiriqlar, elektron portfoliolar va avtomatik qayta aloqa vositalari baholash jarayonini tezlashtiradi. Biroq raqamli baholashning samarali bo'lishi uchun savollar sifatli tuzilishi, akademik halollik talablari tushuntirilishi va natijalar o'qituvchi tomonidan mazmunli tahlil qilinishi kerak. Aks holda texnik vosita baholash sifatini o'z-o'zidan oshirib bermaydi.

Psixologiya fanida baholashning tarbiyaviy jihatida ham muhimdir. Talaba baholash jarayonida o'z kuchiga ishonch, mas'uliyat, intizom, fikrini asoslash, boshqalarning javobini hurmat qilish, xatolarni tahlil qilish va o'z ustida ishlash kabi sifatlarni rivojlantiradi. Shu sababli o'qituvchi bahoni jazolash vositasi sifatida emas, rivojlanish uchun yo'naltiruvchi pedagogik mexanizm sifatida qo'llashi kerak.

Baholash mezonlari o'quvchilarga oldindan tushuntirilsa, ular topshiriqni bajarishda nimaga e'tibor berish kerakligini biladilar. Masalan, psixologik keys tahlilida quyidagi mezonlar qo'llanishi mumkin: vaziyatni to'g'ri tushunish, asosiy muammoni aniqlash, psixologik tushunchalardan foydalanish, yechim variantlarini taklif qilish, tavsiyani asoslash va matnni mantiqiy bayon etish. Bunday mezonlar baholashni xolis qiladi va talabaning o'zini o'zi nazorat qilishiga yordam beradi.

Baholash jarayonida teskari aloqa alohida ahamiyatga ega. Talaba faqat ballni emas, aynan nimani yaxshi bajargani, qaysi jihat ustida ishlashi kerakligi va keyingi safar qanday yaxshilash mumkinligini bilishi kerak. Qisqa yozma izoh, individual maslahat, rubrika, guruh tahlil yoki elektron qayta aloqa baholashning o'rgatuvchi funksiyasini kuchaytiradi. Ayniqsa, psixologiya fanida xatoni tahlil qilish talabaning ilmiy fikrlashini rivojlantiradi.

19.6. Baholash tiplari bo'yicha metodik tavsiyalar

Birinchi, har bir nazorat turi fan maqsadi bilan bog'lanishi zarur. Agar dars maqsadi tushunchani eslab qolish bo'lsa, qisqa test yoki og'zaki so'rov yetarli bo'lishi mumkin. Agar dars maqsadi psixologik vaziyatni tahlil qilish bo'lsa, keys,

muammoli topshiriq yoki yozma tahlil samaraliroq bo'ladi. Baholash vositasi maqsadga mos kelmasa, talabaning haqiqiy tayyorgarligi to'liq ko'rinmaydi.

Ikkinchidan, nazorat turlari muvozanatli qo'llanishi kerak. Faqat testga tayanish talabaning nutqiy va tahliliy qobiliyatini yetarli ko'rsatmaydi. Faqat og'zaki so'rovga tayanish esa ko'p sonli talabalar bilimni tez baholashda qiyinchilik tug'diradi. Shuning uchun psixologiya fanida og'zaki, yozma, amaliy, test va loyiha shakllarini uyg'unlashtirish ta'lim sifatini oshiradi.

Uchinchidan, baholash jarayonida akademik halollik talablari tushuntirilishi lozim. Referat, kurs ishi va yozma topshiriqlarda manbadan foydalanish qoidalari, havola berish, sitata keltirish, mustaqil fikr bildirish va ko'chirmachilikka yo'l qo'ymaslik talabalarga aniq tushuntiriladi. Bu talabaning ilmiy madaniyatini shakllantiradi va mustaqil izlanishga mas'uliyat bilan yondashishga o'rgatadi.

To'rtinchidan, baholash natijalari o'quv jarayonini tuzatishga xizmat qilishi kerak. Agar guruhning katta qismi bir xil mavzuda xato qilsa, bu faqat talabalar tayyorgarligi muammosi emas, balki mavzuni tushuntirish, topshiriq berish yoki mustaqil ishni tashkil etishdagi kamchilikni ham ko'rsatishi mumkin. Shuning uchun o'qituvchi nazorat natijalarini tahlil qilib, keyingi mashg'ulot rejasini moslashtiradi.

Beshinchidan, baholashda individual yondashuvga e'tibor berish zarur. Talabalar bilimni bir xil tezlikda o'zlashtirmaydi. Kimdir og'zaki javobda kuchli, kimdir yozma tahlilda, yana kimdir amaliy topshiriqda o'zini yaxshi ko'rsatadi. Turli baholash shakllarini qo'llash har bir talabaning kuchli tomonini aniqlash va rivojlantirishga imkon beradi.

Mashg'ulot turi	Baholash topshirig'i	Natijani baholash mezon
Ma'ruza	Mavzu bo'yicha 5 ta tayanch tushunchani izohlash	Aniqlik, qisqalik, terminlardan to'g'ri foydalanish
Seminar	Pedagogik vaziyatni psixologik tahlil qilish	Muammoni aniqlash, tushunchalarni qo'llash, tavsiya berish
Amaliy mashg'ulot	Psixologik test natijasini sharhlash	Hisoblash to'g'riligi, interpretatsiya, etik me'yorlarga rioya qilish
Mustaqil ta'lim	Manbalar asosida qisqa tahliliy matn yozish	Mustaqillik, havola, mantiqiy bayon, ilmiy uslub
Yakuniy nazorat	Aralash test va keys topshirig'i	Bilim, qo'llash, tahlil va umumlashtirish darajasi

19.6-jadval. O‘zbekiston ta’lim amaliyotiga mos baholash topshiriqlari namunasi

Mavzu bo‘yicha o‘qituvchi nazorat tizimini oldindan loyihalashi kerak. Bunda baholash bosqichlari, ball taqsimoti, topshiriqlar turi, muddatlar, qayta topshirish shartlari, akademik halollik talablari va natijalarga izoh berish tartibi ko‘rsatiladi. Rejalashtirilgan baholash tizimi talabalar uchun tushunarli bo‘lsa, o‘quv jarayonida noaniqlik kamayadi va o‘zlashtirish sifati ortadi.

Baholashning zamonaviy talqini talaba shaxsini rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liq. Psixologiya fanini o‘rganayotgan talaba baholash jarayonida o‘zining bilish strategiyasini anglaydi, ilmiy fikrlashni mashq qiladi, muloqot madaniyatini rivojlantiradi, tanqidiy fikr yuritadi va professional vaziyatlarga tayyorlanadi. Shu bois baholash nafaqat natijani qayd etadi, balki ta’lim jarayonining faol, rivojlantiruvchi va boshqaruvchi tarkibiy qismi sifatida namoyon bo‘ladi.

19.7. Baholash rubrikalari va portfoliodan foydalanish

Psixologiya fanidan baholashda rubrika talabaning ishini aniq mezonlar asosida baholashga xizmat qiladigan metodik vositadir. Rubrika har bir topshiriq bo‘yicha kutiladigan natijani, baho darajalarini va sifat ko‘rsatkichlarini oldindan belgilaydi. Masalan, psixologik keys tahlilida “muammoni aniqlash”, “psixologik tushunchalarni qo‘llash”, “yechim variantlarini asoslash”, “nutq va yozma bayon sifati” kabi mezonlar ajratilishi mumkin. Har bir mezon bo‘yicha yuqori, o‘rta va past darajadagi javoblar tavsiflanadi. Bunday yondashuv talaba uchun ham, o‘qituvchi uchun ham qulay: talaba topshiriqni qanday bajarishi kerakligini biladi, o‘qituvchi esa baholashda bir xil mezonga tayanadi.

Rubrikali baholashning yana bir afzalligi shundaki, u subyektivlikni kamaytiradi. Og‘zaki yoki yozma javobni baholashda o‘qituvchi umumiy taassurotga emas, oldindan belgilangan ko‘rsatkichlarga asoslanadi. Masalan, “javob yaxshi” yoki “javob yetarli emas” degan umumiy mulohaza o‘rniga, “talaba asosiy tushunchani to‘g‘ri izohladi, biroq nazariyani amaliy vaziyat bilan bog‘lashda

dalillar yetarli emas” degan aniq izoh beriladi. Bu talabani rivojlanish yo‘nalishini ko‘rsatadi.

Portfolioli baholash psixologiya fanlari uchun ayniqsa mos hisoblanadi. Portfolio talabani semestr davomida bajargan ishlarini tizimli jamlash, ularning o‘shish dinamikasini ko‘rsatish va yakuniy baholashda faqat bitta imtihon natijasiga tayanmaslik imkonini beradi. Portfolioga seminar konspektlari, psixologik vaziyat tahlillari, mini-tadqiqot natijalari, test interpretatsiyasi, refleksiv yozuvlar, taqdimot materiallari, mustaqil o‘qilgan adabiyotlar bo‘yicha tahliliy matnlar kiritilishi mumkin.

Portfolio baholashda ishlar soni emas, ularning mazmuniy sifati muhimdir. Har bir material talabani ma‘lum ko‘nikmasini ko‘rsatishi kerak: tushunchani tushunish, vaziyatni tahlil qilish, ilmiy manba bilan ishlash, empirik ma‘lumotni sharhlash, refleksiv fikr bildirish yoki amaliy tavsiya ishlab chiqish. O‘qituvchi portfolioni baholashda mezonlarni oldindan belgilaydi: to‘liqlik, tartib, mustaqillik, tahliliy yondashuv, rasmiylashtirish, amaliy ahamiyat va o‘z-o‘zini baholash.

Psixologiya fanida refleksiv portfolio ham samarali vosita hisoblanadi. Talaba unda “mavzuni qanday tushundim?”, “qaysi topshiriq menga qiyin bo‘ldi?”, “qaysi psixologik tushunchani amaliyotda ko‘ra oldim?”, “keyingi safar qanday yaxshilashim mumkin?” kabi savollarga javob yozadi. Bunday yozuvlar talabani o‘z bilimini anglashiga, o‘qish strategiyasini tanlashiga va o‘z ustida ishlashiga yordam beradi.

Elektron portfolio zamonaviy ta‘lim sharoitida yanada qulaydir. Talaba fayllarni raqamli platformaga joylashtiradi, o‘qituvchi izoh qoldiradi, zarur hollarda qayta ishlash uchun topshiriq qaytariladi. Bu jarayon baholashni shaffof qiladi, vaqt bo‘yicha o‘shishni ko‘rsatadi va talabani individual rivojlanish tarixini saqlaydi. Shu bilan birga, elektron portfolio akademik halollik va mualliflik madaniyatiga rioya qilishni talab etadi. Har bir ishda manbalar ko‘rsatilishi, o‘z fikri va olingan ma‘lumotlar farqlanishi zarur.

19.8. Nazorat topshiriqlarini ishlab chiqish metodikasi

Psixologiya fanidan nazorat topshiriqlarini tuzish bir necha bosqichda amalga oshiriladi. Birinchi bosqichda o'qituvchi mavzu bo'yicha o'quv maqsadini aniqlaydi. Maqsad aniq bo'lmasa, topshiriq ham umumiy va noaniq bo'lib qoladi. Masalan, "xotira mavzusini bilish" degan maqsad o'rniga "xotira turlarini farqlash", "xotira jarayonlarini amaliy misol asosida izohlash", "o'quvchining eslab qolishdagi qiyinchiligini psixologik tahlil qilish" kabi aniq maqsadlar belgilansa, baholash vositasi ham mazmunli bo'ladi.

Ikkinchi bosqichda topshiriq turi tanlanadi. Agar maqsad faktlarni bilishni aniqlash bo'lsa, qisqa test yoki moslashtirish topshirig'i mos keladi. Agar maqsad tushunish va qo'llashni baholash bo'lsa, vaziyatli savol, keys, jadval to'ldirish yoki qisqa tahliliy javob tanlanadi. Agar maqsad ilmiy fikrlashni aniqlash bo'lsa, muammoli savol, mini-loyiha, taqdimot yoki tadqiqot elementi kiritilgan topshiriq maqsadga muvofiqdir.

Uchinchi bosqichda baholash mezonlari tuziladi. Har bir topshiriq uchun maksimal ball, ballning tarkibiy qismlari va javob sifati ko'rsatiladi. Masalan, 10 ballik keys tahlilida 2 ball muammoni to'g'ri aniqlashga, 2 ball nazariy tushunchalarni qo'llashga, 2 ball dalillashga, 2 ball amaliy tavsiya berishga, 2 ball nutq va rasmiylashtirish sifatiga ajratilishi mumkin. Bunday taqsimot talabanning natijasini adolatliroq baholashga yordam beradi.

To'rtinchi bosqichda topshiriqning murakkablik darajasi tekshiriladi. Juda oson topshiriq talabalarning haqiqiy farqini ko'rsatmaydi, juda murakkab topshiriq esa motivatsiyani pasaytiradi. Psixologiya fanida nazorat savollari o'quv dasturida o'tilgan mavzular, tavsiya etilgan adabiyotlar va mashg'ulotda bajarilgan amaliy ishlar bilan bog'liq bo'lishi kerak. Talaba o'rganilmagan yoki tushuntirilmagan material bo'yicha baholanmasligi lozim.

Beshinchi bosqichda topshiriqlar tajribadan o'tkaziladi va takomillashtiriladi. Agar ko'pchilik talaba bir xil savolda xato qilsa, savol matni noaniq bo'lishi, darsda mazkur masala yetarlicha ochilmagan bo'lishi yoki baholash mezonini noto'g'ri tuzilgan bo'lishi mumkin. O'qituvchi bunday holatlarni tahlil qilib, keyingi nazorat

uchun topshiriqni aniqlashtiradi. Shu tariqa baholash vositalari yildan-yilga sifat jihatdan takomillashadi.

Nazorat topshiriqlarini tuzishda differensial yondashuv ham muhim. Barcha talabalar uchun minimal majburiy savollar berilishi, yuqori tayyorgarlikka ega talabalar uchun esa murakkabroq ijodiy topshiriqlar taklif etilishi mumkin. Masalan, birinchi darajadagi topshiriqda talaba “stress” tushunchasini izohlaydi; ikkinchi darajada stress belgilarini vaziyatdan aniqlaydi; uchinchi darajada stressni kamaytirish bo‘yicha psixologik tavsiyalar ishlab chiqadi. Bunday bosqichlilik talabaning rivojlanish darajasini aniqroq ko‘rsatadi.

Baholash topshiriqlarida real ta’lim muhitiga yaqin vaziyatlardan foydalanish samarali hisoblanadi. O‘zbekiston maktablari, akademik litseylar, professional ta’lim muassasalari va oliy ta’lim auditoriyalarida uchraydigan pedagogik-psixologik vaziyatlar talabaning kasbiy tayyorgarligini oshiradi. Masalan, sinfda o‘quvchilar e’tiborining pasayishi, guruhdagi nizoli vaziyat, imtihon oldi xavotiri, motivatsiya yetishmasligi yoki kommunikativ to‘siqlar psixologiya fanidan baholash uchun mazmunli keys bo‘la oladi.

19.9. Baholash etikasi va akademik halollik

Baholash jarayoni pedagogik etika bilan bevosita bog‘liq. O‘qituvchi talabaning shaxsini emas, uning muayyan topshiriqdagi natijasini baholaydi. Baho qo‘yishda kinoya, bosim, kamsitish yoki subyektiv munosabatga yo‘l qo‘yilmaydi. Talaba xato qilgan bo‘lsa, bu holat o‘rganish jarayonining tabiiy qismi sifatida ko‘riladi va unga keyingi rivojlanish uchun aniq tavsiya beriladi.

Adolatli baholash uchun barcha talabalarga teng sharoit yaratilishi kerak. Savollar mazmuni, vaqt chegarasi, baholash mezoni va topshiriq talablari bir xil tushuntiriladi. Agar talaba sog‘lig‘i, texnik imkoniyati yoki boshqa obyektiv sabablar tufayli topshiriqni o‘z vaqtida bajara olmasa, ta’lim muassasasining ichki tartib-qoidalari asosida muqobil imkoniyat berilishi mumkin. Bunda talablar yengillashtirilmaydi, faqat topshiriqni bajarish sharoiti adolatli tarzda tashkil etiladi.

Akademik halollik psixologiya fanida alohida ahamiyatga ega. Referat, kurs ishi, mustaqil ish, taqdimot va testlarda talaba o'z fikri bilan manbadan olingan fikrni farqlashi zarur. Manbani ko'rsatmasdan foydalanish, tayyor ishni o'z nomidan topshirish, javoblarni ko'chirish, sun'iy ravishda natija o'zgartirish yoki diagnostik ma'lumotni soxtalashtirish ilmiy madaniyatga zid hisoblanadi. O'qituvchi bunday holatlarning oldini olish uchun topshiriqlarni individual, amaliy va ijodiy xarakterda tuzishi kerak.

Baholashda maxfiylik ham muhim tamoyildir. Talabaning natijalari boshqa talabalar oldida kamsituvchi shaklda e'lon qilinmasligi lozim. Guruhiy tahlilda umumiy xatolar muhokama qilinishi mumkin, ammo individual kamchiliklar odob bilan, zarur hollarda yakka tartibda tushuntiriladi. Bu talabaning sha'ni va o'quv motivatsiyasini saqlashga yordam beradi.

O'qituvchining baholashdagi professional mas'uliyati shundan iboratki, u har bir bahoni pedagogik qaror sifatida ko'radi. Baho talabaning o'qishiga ta'sir qiladi, uning o'ziga bo'lgan ishonchini, fanga munosabatini va keyingi faoliyatini belgilashi mumkin. Shu sababli baholash shoshilinch yoki tasodifiy bo'lmasligi, balki dalillangan, mezonlarga tayangan va rivojlantiruvchi mazmunga ega bo'lishi kerak.

Psixologiya fanidan baholash madaniyatini shakllantirish o'qituvchi va talabaning hamkorligini talab etadi. O'qituvchi mezonlarni tushuntiradi, talaba esa ularga rioya qilishga mas'ul bo'ladi. O'qituvchi qayta aloqa beradi, talaba esa o'z xatolarini tahlil qilib, keyingi ishini yaxshilaydi. Shu tarzda baholash oddiy nazoratdan rivojlantiruvchi pedagogik jarayonga aylanadi.

Mavzuni takrorlash va mustahkamlash uchun savollar hamda topshiriqlar:

1. Psixologiya fanidan bilimlarni baholash tiplari qaysi mezonlar asosida tasniflanadi?

2. Og'zaki va yozma nazoratning afzallik hamda cheklanishlarini O'zbekiston oliy ta'limi misolida izohlang.

3. *Erkin nazorat va dasturlashtirilgan nazorat o'rtasidagi farqni psixologiya fanidan misollar asosida tushuntiring.*
4. *Individual va frontal tekshirishning samarali qo'llanish holatlariga misollar keltiring.*
5. *Personal va ekspertli baholash qaysi ta'limiy vaziyatlarda qo'llanilishi maqsadga muvofiq?*
6. *Reyting nazorati tushunchasini izohlang va joriy, oraliq, yakuniy nazorat o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntiring.*
7. *Kollokviumni tashkil etish uchun psixologiya fanidan 5 ta savol ishlab chiqing.*
8. *Imtihonda talabaning javobini baholash mezonlarini izohlang.*
9. *Psixologiya fanidan test topshiriqlarini tuzishda validlik va ishonchlilik nima uchun muhim?*
10. *Malakaviy ishlarni baholashda nazariy, empirik va amaliy mezonlarni taqqoslang.*
11. *“Ta'lim muhitida talabalar motivatsiyasini baholash” mavzusida kichik keys tuzing va baholash mezonlarini belgilang.*
12. *Joriy nazorat uchun 10 ballik rubrika ishlab chiqing: darsdagi faollik, savolga javob, kichik guruhdagi ishtirok va mustaqil topshiriq mezonlarini ajrating.*
13. *Psixologik test natijasini baholashda etik talablar nimalardan iborat? Amaliy vaziyat asosida tushuntiring.*
14. *O'z faningiz bo'yicha bir mavzu tanlab, unga mos og'zaki, yozma, test va amaliy topshiriqlar namunasini tuzing.*
15. *Talabaning baholash natijasiga ko'ra individual rivojlanish xaritasini qanday tuzish mumkinligini izohlang.*

TESTLAR

1. Muayyan voqea, hodisa yoki faoliyatga tegishli bo‘lib, qat’iy ketma-ketlikka, oldindan belgilangan reja va tizimga aniq rioya qilish nima deyiladi?

- A) Metodika
- B) Metod
- C) Usul
- D) Texnika

2. Pedagogikaning asosiy kategoriyalari qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- A) Ta’lim, tarbiya, ma’lumot
- B) Kuzatish, eksperiment, modellashtirish
- C) Tabiat, muhit, irsiyat
- D) Prinsiplar, shakllar

3. Pedagogika fanining obyekti to‘g‘ri ko‘rsatilgan javobni aniqlang.

- A) Pedagogik jarayonda tarbiyalash, ta’lim berish va rivojlantirish asosida shakllanadigan inson
- B) Bir butun yaxlitlikdagi pedagogik jarayonning qonuniyatlari va mohiyati
- C) Inson rivojlanishini ta’minlaydigan biologik jarayon
- D) Shaxsning faqat fiziologik rivojlanish jarayoni

4. Pedagogika o‘rganadigan asosiy muammolar qaysi javobda to‘g‘ri berilgan?

- A) Pedagogik jarayon qonuniyatlari mohiyatini aniqlash va tahlil etish, shaxsning shakllanishi hamda rivojlanishiga ta’lim-tarbiyaning ta’sirini o‘rganish
- B) Tarbiya, ma’lumot va ta’lim maqsadlarini aniqlash
- C) Ta’lim-tarbiya mazmuni, metodlari va texnologiyalarini ishlab chiqish
- D) Barcha javoblar to‘g‘ri

5. Ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama rivojlantirish, uning ongi, xulq-atvori va dunyoqarashini tarkib toptirishga yo‘naltirilgan jarayon qanday ataladi?

- A) Tarbiya
- B) Ta’lim
- C) Ma’lumot olish
- D) Dars

6. Bilim berish, malaka va ko‘nikmalar hosil qilish, kishini hayotga va mehnatga tayyorlashning asosiy vositasi nima?

- A) Ta’lim
- B) Tarbiya
- C) Ma’lumot
- D) Dars

7. Ta’lim-tarbiya jarayoni natijasida egallangan bilim, ko‘nikma va malakalar yig‘indisi hamda shakllangan dunyoqarashlar majmui nima deyiladi?

- A) Ma’lumot
- B) Tarbiya
- C) Ta’lim
- D) Tushuncha

8. Obyektiv borliqning inson ongida aks etish shakli, ilmiy bilimlarni o‘zlashtirish jarayoni nima?

- A) Bilish
- B) Idrok
- C) Ma’lumot
- D) Ta’lim

9. Aniq maqsadga yo‘naltirilgan anglash jarayoni qanday ataladi?

- A) Idrok

- B) Bilish
- C) Ma'lumot
- D) Ta'lim

10. Tarbiyachi va tarbiyalanuvchilar o'zaro tashkiliy hamkorlikda faoliyat ko'rsatuvchi ta'lim-tarbiya muassasalari uzviy tizimi qanday ataladi?

- A) Pedagogik tizim
- B) Dars
- C) Tarbiya
- D) Ta'lim

11. Subyekt bilan obyekt o'rtasida qanday aloqalar mavjud?

- A) Axborot xarakteridagi aloqalar
- B) Tashkiliy-faoliyat aloqalari
- C) Kommunikativ, boshqaruv va o'z-o'zini boshqaruv aloqalari
- D) Barcha javoblar to'g'ri

12. Ta'lim-tarbiya tizimida barcha maqsad va vazifalarni, shuningdek, uning tarkibiy qismlarini kompleks hal etishga yo'naltirilgan jarayon qanday ataladi?

- A) Yaxlit pedagogik jarayon
- B) Dars jarayoni
- C) O'quvchi va o'qituvchi o'rtasidagi muomala jarayoni
- D) Tarbiya jarayoni

13. O'qituvchi va o'quvchilarning birgalikdagi faoliyati bilan ifodalanadigan, o'quv jarayonining o'zaro bog'liq funksiyalari amalga oshiriladigan jarayon nima?

- A) Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining obyekti
- B) Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining predmeti
- C) Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining maqsadi
- D) Pedagogik fanlarni o'qitish metodikasining vazifalari

14. Pedagogika fanlarini o‘qitish qonuniyatlari va tamoyillarini asoslash, o‘qitishning maqsadi, vazifalari, mazmuni, shakllari va usullarini belgilash nimani ifodalaydi?

- A) Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining predmeti
- B) Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining obyekti
- C) Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining maqsadi
- D) Pedagogik fanlarni o‘qitish metodikasining vazifalari

15. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining birinchi bosqichi qaysi?

- A) Idrok etish
- B) O‘quv materialini anglab yetish
- C) Eslab qolish va mustahkamlash
- D) Bilim, ko‘nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo‘llash

16. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining ikkinchi bosqichi qaysi?

- A) O‘quv materialini anglab yetish
- B) Idrok etish
- C) Eslab qolish va mustahkamlash
- D) Bilim, ko‘nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo‘llash

17. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining uchinchi bosqichi qaysi?

- A) Eslab qolish va mustahkamlash
- B) Idrok etish
- C) O‘quv materialini anglab yetish
- D) Bilim, ko‘nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo‘llash

18. Bilimlarni o‘zlashtirish jarayonining to‘rtinchi bosqichi qaysi?

- A) Bilim, ko‘nikma va malakalarni amaliy faoliyatda qo‘llash
- B) Idrok etish
- C) O‘quv materialini anglab yetish
- D) Eslab qolish va mustahkamlash

19. Didaktika deb nimaga aytiladi?

- A) Didaktika — o‘qitish nazariyasi
- B) Didaktika — shaxsning rivojlanishi
- C) Didaktika — bola shaxsini shakllantirish
- D) Didaktika — faqat tarbiyaviy jarayon

20. Ta’lim nazariyasi nimalarni o‘z ichiga oladi?

- A) Ta’lim jarayoni, ta’lim mazmuni, ta’lim metodlari, shakllari va vositalarini
- B) Faqat ta’lim jarayonining mohiyatini
- C) Faqat ta’lim metodlari va vositalarini
- D) Faqat ta’lim qonuniyatlari va tamoyillarini

21. Didaktikaning asosiy tushunchalari (kategoriyalari) qaysi javobda to‘g‘ri ko‘rsatilgan?

- A) Ma’lumot, ta’lim jarayoni, ta’lim prinsiplari, ta’lim mazmuni va metodlari
- B) Tarbiya, ma’lumot, ta’lim
- C) Irsiyat, muhit, tarbiya
- D) Idrok qilish, anglab olish, mustahkamlash, ko‘nikma va malakalar

22. “Ta’lim beruvchi, rivojlantiruvchi va tarbiyalovchi” tushunchalari didaktikaning qaysi jihatini yoritadi?

- A) Ta’lim funksiyasi
- B) Ta’lim natijasi
- C) Ta’lim vositalari
- D) Ta’lim metodlari

23. O‘quv fani nima?

- A) Ta’lim muassasasida o‘qitilishi yo‘lga qo‘yilgan va muayyan fan sohasi bo‘yicha bilimlar asosini jamlagan manba
- B) Davlat ta’lim standartlari asosida belgilangan ilmiy bilimlar hajmi
- C) Mashq qilish va tajriba asosida xulq-atvor ko‘nikmalarining mustahkamlanish jarayoni

D) O'qituvchi va o'quvchilar o'rtasida tashkil etiladigan tarbiyaviy jarayon

24. O'quvchilarga nazariy bilimlar berish asosida ularda amaliy ko'nikma va malakalarni shakllantirish, bilish qobiliyatlarini o'stirish hamda dunyoqarashini tarbiyalashga yo'naltirilgan jarayon nima?

- A) Ta'lim
- B) Dars
- C) Bilim olish
- D) Tarbiya

25. Shaxs ongida tushunchalar, sxemalar va obrazlar ko'rinishida aks etuvchi borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui nima?

- A) Bilim
- B) Ko'nikma
- C) Malaka
- D) Faoliyat

26. Malaka nima?

- A) Ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi
- B) Olingan bilimlarga asoslanib bajariladigan harakatlar yig'indisi
- C) Borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui
- D) Idrok etish va mashq qilish jarayonida shakllanadigan yangi xulq-atvor shakli

27. Ko'nikma nima?

- A) Olingan bilimlarga asoslanib, qo'yilgan vazifa va shartlarga binoan bajariladigan harakatlar yig'indisi
- B) Ongli xatti-harakatning avtomatlashtirilgan tarkibiy qismi
- C) Borliq haqidagi tizimlashtirilgan ilmiy ma'lumotlar majmui
- D) O'rganish jarayonida mavjud bilimlarning takomillashib borishi

28. O'quv dasturida nimalar ko'rsatiladi?

- A) Har bir o'quv fanining mazmuni, o'quv yillari bo'yicha dastur materiallari va mavzular ketma-ketligi

- B) O'quv yilining faqat umumiy tuzilishi
- C) Fan uchun ajratilgan haftalik soatlar miqdorigina
- D) O'quvchi shaxsini tarbiyalashning umumiy maqsadlari

29. Davlat ta'lim standartining asosiy vazifalari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Ta'lim mazmuniga qo'yiladigan majburiy minimal darajani belgilash
- B) Ta'lim oluvchilar tayyorgarligining zarur va yetarli darajasini belgilash
- C) Bitiruvchilarga qo'yiladigan malaka talablarini belgilash
- D) Javoblarning barchasi to'g'ri

30. Davlat talablari va davlat ta'lim standartlari qaysi ta'lim turlarida qo'llaniladi?

- A) Maktabgacha, umumiy o'rta, o'rta maxsus, kasb-hunar va oliy ta'limda
- B) Faqat umumiy o'rta ta'limda
- C) Faqat oliy ta'lim muassasalarida
- D) Faqat nodavlat ta'lim muassasalarida

31. DTSni tayyorlash va unga amal qilish qaysi ta'lim muassasalari uchun majburiy hisoblanadi?

- A) O'zbekiston Respublikasidagi barcha ta'lim muassasalari uchun
- B) Faqat davlat ta'lim muassasalari uchun
- C) Faqat nodavlat ta'lim muassasalari uchun
- D) Faqat oliy ta'lim muassasalari uchun

32. Ta'lim mazmunini belgilovchi asosiy hujjatlar qaysilar?

- A) O'quv rejasi, o'quv dasturi, darslik va o'quv qo'llanmalar
- B) Faqat dars jadvali
- C) Faqat jurnal va reyting daftari
- D) Faqat nazorat ishlari to'plami

33. Qaysi hujjatda ta'lim muddati, o'qitishning tuzilishi va tartibi, o'qitiladigan fanlar ro'yxati hamda har bir fanga ajratilgan vaqt ko'rsatiladi?

- A) O'quv rejasi
- B) O'quv dasturi
- C) DTS
- D) Malaka talablari

34. Ta'lim mazmunining barcha elementlari jamiyat, fan, madaniyat va shaxs rivojlanishi talablariga mos bo'lishi qaysi tamoyil mazmunini ifodalaydi?

- A) Ta'lim mazmunining jamiyat, fan, madaniyat va shaxs rivojlanishi talablariga mosligi tamoyili
- B) Ta'lim mazmunining faqat ilmiy yo'nalishga tayanishi tamoyili
- C) Ta'lim mazmunining tasodifiy tanlanishi tamoyili
- D) Ta'lim mazmunining faqat milliy qadriyatlarga tayanishi tamoyili

35. Ta'lim mazmunining yaxlit tuzilishi tamoyili nimani ko'zda tutadi?

- A) Ta'lim tizimining turli bosqichlarida nazariy bilimlar, o'quv fani, o'quv material, pedagogik faoliyat va o'quvchi shaxsining o'zaro mosligini
- B) Ta'lim mazmuniga jamiyat rivojlanishi talablarini kiritishni
- C) Ta'lim mazmunini faqat bir tomonlama ilmiy yo'nalishda tanlashni
- D) Ta'lim mazmunini o'quvchilar yoshiga moslashtirmaslikni

36. Ta'lim mazmunini insonparvarlashtirish tamoyili nimani anglatadi?

- A) O'quvchilarning umuminsoniy va milliy madaniyatni faol, ijodiy va amaliy o'zlashtirishlari uchun sharoit yaratishni
- B) Ta'lim mazmuniga faqat tabiiy fanlarni kiritishni
- C) Ta'lim mazmunini faqat texnik bilimlar bilan cheklashni
- D) Ta'lim mazmunida o'quvchi shaxsini hisobga olmaslikni

37. Ta'lim mazmunining ketma-ketligi tamoyili nimani bildiradi?

- A) Har bir yangi bilim avvalgi bilimga tayanishi va undan kelib chiqishini
- B) Gumanitar va tabiiy-ilmiy bilimlarni ajratib o'qitishni

- C) Bilimlarni yagona tizim sifatida ko'rmalikni
- D) O'quvchilar yosh xususiyatlarini hisobga olmaslikni

38. Ta'lim mazmunining o'quvchilar yoshi va imkoniyatlariga mosligi tamoyili nimani nazarda tutadi?

- A) O'quvchilarning yosh darajasi va tayyorgarligiga mos bilim va malakalar tizimini taklif etishni
- B) Bilimlarni yagona tizimdagi o'rni bilan bog'lashni
- C) Har bir yangi bilim avvalgisiga tayanishini
- D) Fanlararo aloqalarni inkor etishni

39. Qaysi hujjatda fanning nomi, fan bo'yicha bilim, ko'nikma va malakalar hajmi, mavzularni o'rganish tartibi hamda darslik va qo'llanmalar ko'rsatiladi?

- A) O'quv dasturi
- B) O'quv rejasi
- C) DTS
- D) Malaka talablari

40. Muayyan o'qitish yoki metodik usullarni muvaffaqiyatli amalga oshirish uchun zarur bo'lgan yordamchi o'quv materiallari, qurol, asbob va apparatlar nima deb ataladi?

- A) Vosita
- B) Metod
- C) Usul
- D) Mashq

41. Asosiy o'quv mazmuniga ega bo'lgan rejalar, o'quv dasturlari, darslik va o'quv qo'llanmalar nima deb ataladi?

- A) O'qitishning asosiy vositalari
- B) O'qitishning qo'shimcha vositalari
- C) O'qitishni takomillashtiruvchi dastur vositalari

D) O'qitishning texnik vositalari

42. Ta'lim oluvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantiruvchi masalalar, mashqlar to'plami, ma'lumotnomalar, tarqatma materiallar va ko'rgazmali vositalar nima deb ataladi?

- A) O'qitishning qo'shimcha vositalari
- B) O'qitishning asosiy vositalari
- C) O'qitishni takomillashtiruvchi dastur vositalari
- D) O'qitishning texnik vositalari

43. Mutaxassislar guruhi tomonidan ishlab chiqilib, mavzular bo'yicha dars jarayonini takomillashtirishga imkon beruvchi intellektuallashtirilgan dasturlar va dasturiy-texnik vositalar nima deyiladi?

- A) O'qitishni takomillashtiruvchi dastur vositalari
- B) O'qitishning asosiy vositalari
- C) O'qitishning qo'shimcha vositalari
- D) O'qitishning texnik vositalari

44. O'qitishning texnik vositalari qaysi javobda to'g'ri ko'rsatilgan?

- A) Kompyuter, proyektor, audio-video qurilmalar va interaktiv doska
- B) Faqat darslik va o'quv qo'llanma
- C) Faqat o'quv rejasi va o'quv dasturi
- D) Faqat og'zaki tushuntirish va suhbat

45. O'quvchilarning bilim, ko'nikma va malakalarini tekshirish qanday funksiyalarni bajaradi?

- A) Bilim berish, tarbiyalash, rivojlantirish
- B) O'qitish, tashkil etish, tizimlashtirish
- C) Nazorat qilish, o'qitish, tarbiyalash va rivojlantirish
- D) Faqat umuminsoniy, gumanistik va demokratik funksiyalar

46. O‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini yakuniy nazorat qilish qachon amalga oshiriladi?

- A) Bo‘lim yakuni, chorak oxiri, yarim yil yoki o‘quv yili oxirida
- B) Faqat yangi bilimlarni tushuntirish vaqtida
- C) Faqat dars boshida
- D) Faqat uy vazifasini tekshirish jarayonida

47. Ta’lim oluvchilarning bilim va malakalarini tekshirish qanday ketma-ketlikda olib boriladi?

- A) Joriy tekshirish, takroriy tekshirish, davriy tekshirish, yakuniy tekshirish va hisobga olish
- B) Faqat joriy tekshirish va yakuniy hisobga olish
- C) Faqat davriy va yakuniy tekshirish
- D) Faqat oraliq tekshirish va hisobga olish

48. Pedagogikada ta’lim olganlikni tashxislash va nazorat qilishning asosiy tamoyillari qaysilar?

- A) Xolislik, tizimlilik, ko‘rgazmalilik
- B) Obyektivlik, tizimlilik, tasodifiylik
- C) Sistemalilik, ko‘rgazmalilik, maxfiylik
- D) Xolislik, obyektivlik, ixtiyoriylik

49. Baholash nima?

- A) Bilim, ko‘nikma va malakalarni o‘quv dasturida ko‘rsatilgan etalonlar bilan solishtirish
- B) O‘quvchining bilimiga faqat raqamli baho qo‘yish
- C) O‘quvchining faqat davomatini aniqlash usuli
- D) O‘quvchilarning faqat og‘zaki javoblarini qayd etish

50. O‘zlashtirishni nazorat qilish va hisobga olish qanday vazifalarni bajaradi?

- A) Nazorat, o‘qitish, tarbiyalash va rivojlantirish vazifalari

B) Faqat nazorat va o‘qitish vazifalari

C) Faqat tarbiyalash va rivojlantirish vazifalari

D) Faqat ta’limiy va tarbiyaviy vazifalar

JAVOBLAR KALITI

1. A	2. A	3. A	4. D
5. A	6. A	7. A	8. A
9. A	10. A	11. D	12. A
13. A	14. A	15. A	16. A
17. A	18. A	19. A	20. A
21. A	22. A	23. A	24. A
25. A	26. A	27. A	28. A
29. D	30. A	31. A	32. A
33. A	34. A	35. A	36. A
37. A	38. A	39. A	40. A
41. A	42. A	43. A	44. A
45. C	46. A	47. A	48. A
49. A	50. A		

GLOSSARIY

Artpedagogika — san'at vositalari orqali shaxsni tarbiyalash, o'qitish va rivojlantirish qonuniyatlarini o'rganadigan pedagogik yo'nalishdir. U badiiy ijod, estetik idrok, tasviriy va amaliy faoliyat yordamida insonning madaniy dunyoqarashi, ijodiy tafakkuri hamda estetik didini shakllantirishga xizmat qiladi.

Axborotlar bilan ishlash kompetensiyasi — turli media va axborot manbalaridan zarur ma'lumotni topish, uni tanlash, saralash, qayta ishlash, saqlash, xavfsiz foydalanish va amaliy faoliyatda qo'llay olish layoqatidir. Mazkur kompetensiya media madaniyat, axborot xavfsizligi va raqamli savodxonlik bilan uzviy bog'liq.

Badiiy pedagogika — pedagogika hamda badiiy adabiyotning tarbiyaviy imkoniyatlarini uyg'unlashtiruvchi sohadir. Unda shaxsning ma'naviy-axloqiy kamoloti, nutqiy va estetik tarbiyasi badiiy matnlar, obrazlar va ijodiy tahlil orqali amalga oshiriladi.

Baho — baholash natijasining ball, raqam yoki belgi shaklida ifodalangan ko'rsatkichidir. Baho o'quvchi yoki talabaning muayyan mezonlarga nisbatan erishgan natijasini qisqa va aniq ko'rinishda aks ettiradi.

Baholash — o'quvchi yoki talabaning bilim, ko'nikma va malakalarini oldindan belgilangan mezonlar, dastur talablari hamda etalon ko'rsatkichlar bilan solishtirish jarayonidir. Baholash ta'lim natijasini aniqlash, tahlil qilish va keyingi o'quv faoliyatini yo'naltirish vazifasini bajaradi.

Bakalavr, magistr — oliy ta'limning tegishli bosqichlari bo'yicha belgilangan o'quv dasturlarini muvaffaqiyatli yakunlagan shaxslarga beriladigan akademik darajalardir.

Bakalavriat — o'rta maxsus yoki professional ta'lim negizida tashkil etiladigan, muayyan ta'lim yo'nalishi bo'yicha fundamental va amaliy bilimlar beradigan tayanch oliy ta'lim bosqichidir.

Bilim — inson tomonidan fan, hodisa, jarayon yoki faoliyat sohasi haqida o'zlashtirilgan nazariy ma'lumotlar, tushunchalar, tasavvurlar va ilmiy qarashlar majmuidir.

Darslik — davlat ta'lim standarti va o'quv dasturi asosida yaratiladigan, fan mazmunini tizimli va izchil yoritadigan, nazariy ma'lumotlar bilan birga amaliy topshiriq, savol, mashq va mustahkamlash materiallarini ham qamrab oladigan asosiy o'quv nashridir.

Darsliklarning multimediali ilovalari — darslik mazmunini boyituvchi, video, audio, animatsiya, interaktiv topshiriq, jadval, matn, lug'at va nazorat materiallarini o'z ichiga oladigan elektron axborot-ta'lim resurslaridir. Ular o'quv fanini mustaqil va ko'rgazmali o'zlashtirishga yordam beradi.

Diagnostika — yunoncha kelib chiqishga ega bo'lib, o'rganilayotgan shaxs, jarayon yoki hodisa holati haqida aniq ma'lumot olish, uning rivojlanish darajasi va muammoli jihatlarini aniqlashga qaratilgan tahliliy jarayondir.

Dialog — o'quv mavzusi yoki muammoni ikki yoki undan ortiq ishtirokchi o'rtasida savol-javob, fikr almashish va hamkorlik asosida muhokama qilish shaklidir.

Didaktik konsepsiya — ta'lim jarayonida maqsad, mazmun, metod, vosita, shakl hamda o'qituvchi va ta'lim oluvchi faoliyatini tashkil etish haqidagi ilmiy qarashlar tizimidir.

Didaktika — pedagogikaning ta'lim va o'qitish nazariyasini o'rganadigan mustaqil bo'limi bo'lib, ta'lim mazmuni, qonuniyatlari, tamoyillari, metodlari va tashkiliy shakllarini tadqiq etadi.

Elektron pedagogika — ta'lim jarayonida elektron darsliklar, interaktiv resurslar, raqamli o'quv-uslubiy majmualar va axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan samarali foydalanish nazariyasi hamda amaliyotini o'rganuvchi yo'nalishdir.

Harbiy pedagogika — harbiy xizmatchilarni o'qitish, tarbiyalash, kasbiy tayyorlash va jangovar faoliyatga moslashtirish qonuniyatlarini o'rganadigan pedagogika sohasidir.

Hisobga olish — muayyan o'quv davri yoki mashg'ulotlar davomida o'qituvchi va ta'lim oluvchilar faoliyatini umumlashtirish, natijalarni qayd etish va xulosa chiqarish jarayonidir.

Ijtimoiy faol fuqarolik kompetensiyasi — jamiyat hayotidagi voqea va jarayonlarga befarq bo‘lmaslik, fuqarolik huquq va burchlarini anglash, ijtimoiy faoliyatda ishtirok etish, huquqiy va kommunikativ madaniyatga ega bo‘lish layoqatidir.

Ijtimoiy pedagogika — shaxsning jamiyatga moslashuvi, ijtimoiy tarbiyasi, ijtimoiy muhit bilan munosabatlari hamda tarbiyaviy jarayonlarning ijtimoiy omillarini o‘rganadigan pedagogika sohasi.

Joriy nazorat — o‘quv jarayoni davomida muntazam o‘tkaziladigan, talabani har bir mavzu bo‘yicha bilim, ko‘nikma va malakasini aniqlashga xizmat qiladigan nazorat turidir.

Ko‘nikma — egallangan bilimni aniq amaliy harakatda qo‘llash, muayyan usul yoki operatsiyani ongli ravishda bajarish qobiliyatidir.

Kommunikativ kompetensiya — ona tili va xorijiy tillarda muloqotga kirishish, ijtimoiy vaziyatga mos nutq madaniyatini namoyon etish, hamkorlikda ishlash va fikr almashish layoqatidir.

Logopediya — nutq rivojlanishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘qitish, tarbiyalash va nutq kamchiliklarini bartaraf etish bilan shug‘ullanadigan maxsus pedagogika yo‘nalishidir.

Ma’ruza — oliy ta’lim jarayonida keng qo‘llaniladigan o‘quv mashg‘uloti shakli bo‘lib, unda o‘qituvchi talabalarga fan bo‘yicha yangi ilmiy-nazariy axborotni tizimli va mantiqiy tarzda yetkazadi.

Ma’ruza metodi — katta hajmdagi o‘quv materialini o‘qituvchi tomonidan og‘zaki, izchil va dalillangan bayon qilish orqali talabalarga yetkazish usulidir. Bu metod talabadan tinglash, qayd etish va mazmunni anglash faolligini talab qiladi.

Magistratura — bakalavriat negizida tashkil etiladigan, aniq mutaxassislik bo‘yicha chuqurlashtirilgan ilmiy, nazariy va amaliy tayyorgarlik beradigan oliy ta’lim bosqichidir.

Malaka — muayyan faoliyatni avtomatlashgan, tez, aniq va kam xato bilan bajarish darajasiga yetgan amaliy ko‘nikmadir.

Malaka amaliyoti — nazariy bilimlarni mustahkamlash, kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish, amaliy materiallar to‘plash va bo‘lajak mutaxassisni real ish jarayoniga tayyorlashga qaratilgan o‘quv faoliyati turidir.

Malaka talablari — ta’limning muayyan bosqichi bitiruvchisi egallashi lozim bo‘lgan umumiy, kasbiy va amaliy tayyorgarlik darajasini belgilovchi me’yoriy talablar majmuidir.

Mashq daftari — darslikka qo‘shimcha tarzda ishlab chiqiladigan, o‘quvchining bilim va ko‘nikmalarini mustahkamlash, mantiqiy fikrlashini rivojlantirish va mustaqil ishlashini ta’minlashga xizmat qiladigan didaktik vositadir.

Maxsus pedagogika — jismoniy, aqliy, ruhiy yoki nutqiy rivojlanishida turli nuqsonlarga ega bolalarni o‘qitish, tarbiyalash va ijtimoiy moslashtirish qonuniyatlarini o‘rganadigan pedagogika sohasi.

Mehnat pedagogikasi — mehnat faoliyati jarayonida shaxsni tarbiyalash, qayta tarbiyalash, kasbiy intizom va ijtimoiy foydali mehnatga munosabatni shakllantirish masalalarini o‘rganadigan yo‘nalishdir.

Metodik ko‘rsatma — muayyan fan bo‘yicha laboratoriya, amaliy mashg‘ulot, kurs ishi, loyiha yoki mustaqil topshiriqlarni bajarish tartibi, bosqichlari va talablarini aniq tushuntiruvchi kichik hajmli o‘quv-uslubiy qo‘llanmadir.

Metodika — ma’lum maqsadga erishish uchun faoliyatni ketma-ket, tizimli va reja asosida tashkil etish yo‘llari, usullari hamda amaliy qoidalari majmuidir. Pedagogik ma’noda metodika muayyan o‘quv fanini o‘qitish qonuniyatlarini o‘rganadi.

Milliy va umummadaniy kompetensiya — milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat bilan qarash, san’at va madaniyat namunalarini anglash, sog‘lom turmush tarziga amal qilish hamda ijtimoiy-madaniy muhitda munosib xulq ko‘rsatish layoqatidir.

Monolog — bitta shaxsning tinglovchilar oldida uzluksiz nutq so‘zlashi, fikrini izchil bayon qilishi yoki ma’ruza tarzida bilim berish shaklidir.

Musiqiy pedagogika — musiqiy ta’lim va tarbiya jarayonining mazmuni, metodlari, shakllari hamda ijodiy-musiqiy qobiliyatlarni rivojlantirish yo’llarini o’rganadigan pedagogika yo’nalishidir.

Mutaxassislik — magistratura darajasida muayyan kasbiy faoliyat turini bajarishga imkon beradigan maxsus bilim, ko’nikma, uquv va kompetensiyalar majmuidir.

Muzey pedagogikasi — muzeylarning ta’limiy, tarbiyaviy va madaniy-ma’rifiy imkoniyatlarini, muzey ekspozitsiyalari orqali shaxsga ta’sir ko’rsatish usullarini o’rganadigan fanlararo yo’nalishdir.

Nazorat — ta’lim jarayonida o’quvchi yoki talabaning bilim, ko’nikma va malakalari darajasini aniqlash, o’lchash, tahlil qilish va baholash jarayonidir.

Nazoratning guruhli shakli — talabalarning ma’lum bir guruhi uchun umumiy topshiriq berilib, natija guruh faoliyati orqali aniqlanadigan nazorat shaklidir.

Nazoratning individual shakli — har bir talabaning bilim, ko’nikma va malakasini alohida tekshirishga asoslangan nazorat shakli bo’lib, odatda og’zaki javob, yozma ish yoki amaliy topshiriq orqali amalga oshiriladi.

Nazoratning kombinatsiyalangan shakli — individual, guruhli va frontal nazorat elementlarini birlashtirgan holda bir vaqtning o’zida bir nechta talabaning tayyorgarligini tekshirish imkonini beradigan shakldir.

Nazoratning ommaviy shakli — o’qituvchining butun guruhga savol berishi va talabalardan qisqa javoblar olishi orqali ko’pchilikni bir vaqtda faollashtiruvchi nazorat shaklidir.

Neyropedagogika — inson miyasi faoliyati, bilish jarayonlari va ta’lim samaradorligi o’rtasidagi bog’liqlikni o’rganib, o’qitish jarayonini neyropsixologik xususiyatlar asosida tashkil etishga qaratilgan yo’nalishdir.

Oligofrenopedagogika — aqliy rivojlanishida cheklanishi bo’lgan bolalarni o’qitish, tarbiyalash va ijtimoiy hayotga moslashtirish bilan shug’ullanadigan maxsus pedagogika sohasi.

Oliy ma'lumot darajasi — shaxsning oliy ta'lim dasturlarini belgilangan talablar asosida o'zlashtirishi natijasida oladigan ta'limiy va akademik tayyorgarlik darajasidir.

Oliy ma'lumot haqida davlat hujjati — akkreditatsiyadan o'tgan oliy ta'lim muassasasi bitiruvchisiga beriladigan, uning o'quv reja va dasturlarni bajarganini tasdiqlovchi rasmiy diplomdir.

Oliy ta'lim muassasasi akkreditatsiyasi — oliy ta'lim muassasasi faoliyati, ta'lim sifati va kadrlar tayyorlash darajasining davlat standartlari talablariga mosligini rasmiy e'tirof etish jarayonidir.

Oliy ta'lim muassasasi attestatsiyasi — oliy ta'lim muassasasida ta'lim mazmuni, darajasi va sifatining davlat ta'lim standartlariga muvofiqligini aniqlashga qaratilgan baholash tadbiridir.

Oliy ta'lim yo'nalishlari va mutaxassisliklari klassifikatori — bakalavriat yo'nalishlari va magistratura mutaxassisliklarini tizimlashtirilgan holda belgilab beruvchi me'yoriy ro'yxatdir.

Oliy ta'lim — yuqori malakali mutaxassislarni tayyorlaydigan, uzluksiz ta'lim tizimining mustaqil va yuqori bosqichi hisoblanadi.

Oliy ta'limning davlat ta'lim standarti — muayyan ta'lim sohasi bo'yicha malaka talablari, o'quv mazmuni, bitiruvchining tayyorgarlik darajasi va ta'lim sifatini baholash mezonlarini belgilaydigan etalon hujjatdir.

Oraliq nazorat — fan bo'yicha ma'lum bob, bo'lim yoki mavzular majmuasi o'zlashtirilganidan so'ng talabalarning bilim va ko'nikmalarini tekshirishga qaratilgan nazorat turidir.

Pedagogik akmeologiya — pedagog shaxsining kasbiy yetuklikka erishishi, mahorat cho'qqilarini egallashi va professional rivojlanish qonuniyatlarini o'rganadigan yo'nalishdir.

Pedagogik aksiologiya — ta'lim-tarbiya jarayonidagi qadriyatlar, pedagogik innovatsiyalar va ularning pedagogik jamoatchilik tomonidan qabul qilinishi hamda baholanishini o'rganadigan sohadir.

Pedagogik kvalimetriya — pedagogik jarayon, o‘qituvchi faoliyati va ta’lim natijalarining sifat hamda samaradorlik darajasini o‘lchash mezonlarini o‘rganadi.

Pedagogik mahorat — o‘qituvchining kasbiy bilim, metodik tayyorgarlik, kommunikativ madaniyat, ijodkorlik va pedagogik texnikani uyg‘un qo‘llay olish darajasidir.

Pedagogik riskologiya — pedagogik vaziyatlarda qaror qabul qilish jarayonidagi ehtimoliy xavf, tavakkalchilik va oqibatlarni o‘rganadigan yo‘nalishdir.

Pedagogika tarixi — ta’lim-tarbiya g‘oyalari, maktablar, pedagogik qarashlar va tarbiyaviy tajribalarning turli tarixiy davrlardagi rivojlanishini o‘rganadigan fan.

Polelog — guruh ichida ko‘p tomonlama muloqot va munozara olib borish shakli bo‘lib, u tinglovchilarning faolligi, ijodiy fikrlashi va dalillash madaniyatini rivojlantiradi.

Qiyosiy pedagogika — turli mamlakatlarning ta’lim tizimi, pedagogik tajribasi va maorif taraqqiyotini taqqoslab o‘rganadigan pedagogikaning mustaqil sohasi.

Reyting — ta’lim oluvchining natijasini oldindan belgilangan shkala asosida baholash, tartibga keltirish va tasniflash jarayonidir.

Reyting nazorati — o‘quvchining muayyan fan bo‘yicha o‘zlashtirish darajasini ballar yig‘indisi asosida aniqlash va umumiy natijaga keltirish tizimidir.

Suhbat metodi — bilimlarni o‘qituvchi va ta’lim oluvchi o‘rtasidagi savol-javob, fikr almashish va muloqot orqali o‘zlashtirishga asoslangan ta’lim metodidir.

Surpedagogika — eshitishda nuqsoni bo‘lgan, kar yoki zaif eshituvchi bolalarni o‘qitish va tarbiyalash bilan shug‘ullanadigan maxsus pedagogika yo‘nalishidir.

Ta’lim — o‘qitish jarayonida shaxs tomonidan bilim, ko‘nikma, malaka, kompetensiya va fikrlash usullarining o‘zlashtirilish jarayonidir.

Ta'lim maqsadi — o'qitish jarayoni nimaga yo'naltirilganini, ta'lim natijasida qanday bilim, ko'nikma, malaka va shaxsiy sifatlar shakllanishi kerakligini belgilaydigan asosiy pedagogik ko'rsatkichdir.

Ta'lim mazmuni — ta'lim jarayonida o'zlashtirilishi zarur bo'lgan ilmiy bilimlar, amaliy ko'nikmalar, malakalar, faoliyat usullari va qadriyatlar tizimidir.

Ta'lim metodi — o'qituvchi va ta'lim oluvchining belgilangan maqsadga erishish uchun qo'llaydigan yo'l, usul va hamkorlikdagi faoliyat tizimidir.

Ta'lim natijasi — o'quv jarayoni yakunida belgilangan maqsadlarning qay darajada amalga oshganini ko'rsatadigan yakuniy pedagogik mahsuldir.

Ta'lim sifatini nazorat qilish — ta'lim mazmuni, jarayoni va natijalarining davlat ta'lim standartlari hamda belgilangan talablariga mosligini tekshirish jarayonidir.

Ta'lim vositasi — o'qituvchi va ta'lim oluvchi tomonidan yangi materialni tushuntirish, o'zlashtirish, mustahkamlash va nazorat qilishda foydalaniladigan moddiy yoki raqamli didaktik obyektlardir.

Ta'limni tashkil etish — ta'lim maqsadlarini samarali amalga oshirish uchun o'quv jarayonini shakl, vaqt, tartib, metod va vositalar bo'yicha maqsadga muvofiq yo'lga qo'yishdir.

Tashxis — didaktik jarayon kechadigan sharoitlarni, ta'lim oluvchining imkoniyati va natijalarini aniqlash, tahlil qilish hamda keyingi pedagogik qarorlarni asoslash jarayonidir.

Teatr pedagogikasi — teatr san'ati, drammatizatsiya, rolga kirish va improvizatsiya vositasida ta'lim-tarbiya jarayonini jonlantirish hamda shaxsning hissiy, nutqiy va ijodiy imkoniyatlarini rivojlantirishga qaratilgan yo'nalishdir.

Test — oldindan belgilangan maqsad asosida bilim, ko'nikma yoki malakaning sifat va miqdor ko'rsatkichlarini aniqlashga xizmat qiluvchi standartlashtirilgan sinov vositasidir.

Texnologik jarayon — muayyan mahsulot yoki natijaga erishish uchun bajariladigan texnologik operatsiyalarning mantiqiy ketma-ketlikdagi majmuidir.

Texnologik operatsiya — ishchi yoki bajaruvchi tomonidan ish joyida amalga oshiriladigan, yakunlangan harakat ko‘rinishidagi texnologik jarayonning alohida qismidir.

Texnologik rejim — mahsulot yoki natijani yaratish jarayonida operatsiyalarni bajarish vaqti, sharti, tartibi hamda me‘yorlarini belgilaydigan talablar tizimidir.

Texnologik xarita — ma‘lum mahsulot yoki o‘quv jarayonini amalga oshirish bosqichlari, operatsiyalari, vositalari va ketma-ketligini ko‘rsatuvchi texnik yoki metodik hujjatdir.

Tibbiy pedagogika — ta‘lim-tarbiya jarayonida tibbiy, psixologik va pedagogik yondashuvlarni uyg‘unlashtirib, shaxsning salomatligi va rivojlanish xususiyatlarini hisobga oladigan yo‘nalishdir.

Tiflopedagogika — ko‘rishida nuqsoni bo‘lgan bolalarni o‘qitish, tarbiyalash va ijtimoiy hayotga moslashtirish bilan shug‘ullanadigan maxsus pedagogika sohasi.

Tizim — o‘zaro bog‘langan, bir-biriga ta‘sir ko‘rsatadigan elementlardan tashkil topgan yaxlit tuzilma yoki tartiblangan tushunchalar majmuidir.

Turizm pedagogikasi — turizmning ijtimoiy, madaniy va tarbiyaviy imkoniyatlari orqali shaxsni rivojlantirish, ta‘lim berish va ijtimoiy tajriba orttirish jarayonlarini o‘rganadigan yo‘nalishdir.

Umumiy pedagogika — ta‘lim va tarbiyaning asosiy qonuniyatlari, tamoyillari, mazmuni, metodlari va shakllarini umumiy nazariy nuqtayi nazardan o‘rganadigan pedagogika sohasi.

Xalq pedagogikasi — xalq og‘zaki ijodi, urf-odat, an‘ana, qadriyat va hayotiy tajribalarda ifodalangan ta‘lim-tarbiya g‘oyalarini o‘rganadigan pedagogikaning mustaqil yo‘nalishidir.

Yakuniy davlat attestatsiyasi — bakalavr yoki magistr tayyorgarligining malaka talablari darajasiga mosligini davlat imtihoni, bitiruv malakaviy ishi yoki magistrlik dissertatsiyasi himoyasi orqali baholash jarayonidir.

Yakuniy nazorat — semestr yoki o‘quv kursi yakunida talabalarning umumiy o‘zlashtirish darajasini aniqlashga qaratilgan nazorat turi bo‘lib, og‘zaki, yozma, test yoki amaliy topshiriq shaklida o‘tkazilishi mumkin.

Yo‘nalish — bakalavriat darajasida muayyan kasbiy faoliyatni bajarish uchun zarur bo‘lgan bazaviy va fundamental bilim, uquv hamda ko‘nikmalar majmuasini ifodalovchi ta‘lim sohasi.

Yosh pedagogikasi — turli yosh davrlaridagi ta‘lim oluvchilarni o‘qitish va tarbiyalash xususiyatlarini o‘rganadigan pedagogika sohasi bo‘lib, maktabgacha, maktab, oliy maktab va andragogika yo‘nalishlarini qamrab oladi.

Yozma tekshirish — ta‘lim oluvchilarning bilim, ko‘nikma va malakalarini yozma topshiriqlar, nazorat ishlari, esse, test yoki ijodiy ishlar orqali aniqlash va baholash usulidir.

O‘qitish sifatini nazorat qilish — talabaning bilim saviyasi, o‘quv dasturini o‘zlashtirish darajasi va ta‘lim natijalarining belgilangan talablarga mosligini tekshirish jarayonidir.

O‘qitishning me‘yoriy muddati — o‘quv reja va fan dasturlarini to‘liq o‘zlashtirish uchun ta‘lim oluvchilarga belgilangan rasmiy muddatdir.

O‘quv fani dasturi — fan mazmuni, mavzular ketma-ketligi, o‘quv natijalari, ta‘lim metodlari, mustaqil ishlar va axborot manbalarini belgilaydigan me‘yoriy hujjatdir.

O‘quv fani — ta‘lim muassasasida o‘rganish uchun fan, texnika, san‘at yoki ishlab chiqarish faoliyatining muayyan sohasidan tanlab olingan bilim, ko‘nikma va malakalar tizimidir.

O‘quv fanlari bloki — kadrlar tayyorlash jarayonida aniq maqsadga xizmat qiladigan, bir-biri bilan mazmunan bog‘langan fanlarni birlashtiruvchi o‘quv reja tarkibiy qismidir.

O‘quv rejasi — muayyan ta‘lim yo‘nalishi yoki mutaxassislik bo‘yicha o‘quv faoliyati turlari, fanlar tarkibi, ularning izchilligi, hajmi va nazorat shakllarini belgilaydigan hujjatdir.

O‘quv semestri — oliy ta’lim muassasasida o‘quv yilining bir qismini tashkil etuvchi, o‘zaro bog‘liq fanlar majmuasini o‘zlashtirish va yakuniy nazorat bilan tugallanadigan davrdir.

O‘quv yili — ta’lim muassasasida bir bosqich yoki kurs bo‘yicha o‘quv faoliyati amalga oshiriladigan, odatda ikki semestrni qamrab oluvchi davrdir.

O‘z-o‘zini nazorat qilish — ta’lim oluvchining o‘z bilim, ko‘nikma, xatti-harakat va natijalarini mustaqil tekshirishi, baholashi va tuzatishiga asoslangan ichki teskari aloqa shaklidir.

O‘qitish — belgilangan maqsadga erishish uchun pedagog va ta’lim oluvchilar o‘rtasida tashkil etiladigan tartibli, boshqariladigan va hamkorlikka asoslangan pedagogik jarayondir.

O‘qituvchi uchun metodik qo‘llanma — darslikdagi mavzularni samarali o‘qitish yo‘llari, dars maqsadi, vositalari, metodlari, qo‘shimcha topshiriqlar va baholash bo‘yicha tavsiyalarni o‘z ichiga olgan o‘quv-uslubiy nashrdir.

O‘rganish — anglash, mashq qilish, tajriba orttirish va oldingi bilimlarni qayta ishlash orqali xulq-atvor hamda faoliyatning yangi shakllarini egallash jarayonidir.

O‘rgatish — o‘qitish maqsadini amalga oshirish uchun pedagog tomonidan ta’lim oluvchi faoliyatini tashkil etish, yo‘naltirish va boshqarish jarayonidir.

O‘zini o‘zi rivojlantirish kompetensiyasi — shaxsning jismoniy, ma’naviy, ruhiy, intellektual va kreativ jihatdan muntazam kamol topishga intilishi, mustaqil o‘qib-o‘rganishi hamda o‘z harakatlarini baholay olish layoqatidir.

Og‘zaki tekshirish — o‘qituvchining mavzu mazmunidan kelib chiqib savollar berishi va talabalarning og‘zaki javoblari asosida bilim, ko‘nikma hamda malaka darajasini aniqlash usulidir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. O'RQ-637-son. – Toshkent, 2020-yil 23-sentabr.
2. Mirziyoyev Sh.M. Tanqidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo'lishi kerak. // Xalq so'zi gazetasi. – 2017-yil 16-yanvar, №11.
3. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va oliyjanob xalqimiz bilan birga quramiz. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
4. Mirziyoyev Sh.M. Qonun ustuvorligi – inson manfaatlarini ta'minlash taraqqiyoti va xalq farovonligining garovi. – Toshkent: O'zbekiston, 2017.
5. Mirziyoyev Sh.M. Yangi O'zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O'zbekiston, 2021.
6. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2015-yil 10-yanvardagi 3-son qarori "Oliy ta'limning davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida"gi 343-son qarorga o'zgartirish va qo'shimchalar kiritish haqida. // O'zbekiston Respublikasi qonun hujjatlari to'plami. – 2015. – 2-son, 21-modda.
7. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 7-fevraldagi PF-4947-son Farmoni "O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasi to'g'risida".
8. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 20-apreldagi PQ-2909-son qarori "Oliy ta'lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida".
9. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2017-yil 6-apreldagi 187-son qarori "Umumiy o'rta va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limining davlat ta'lim standartlarini tasdiqlash to'g'risida".
10. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-son qarori "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida".

11. O‘zbekiston Respublikasi Oliy va o‘rta maxsus ta’lim vazirining 2018-yil 9-avgustdagi 19-2018-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Oliy ta’lim muassasalarida talabalar bilimni nazorat qilish va baholash tizimi to‘g‘risida”gi Nizom. // Qonun hujjatlari ma’lumotlari milliy bazasi. – 2018-yil 26-sentabr, 10/18/3069/1965-son.
12. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni “Xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.
13. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni “O‘zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”.
14. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 5-oktabrdagi PF-6079-son Farmoni “Raqamli O‘zbekiston – 2030” strategiyasini tasdiqlash va uni samarali amalga oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida.
15. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2020-yil 31-dekabrda 824-son qarori “Oliy ta’lim muassasalarida o‘quv jarayoniga kredit-modul tizimini joriy etish tartibi to‘g‘risida nizomni tasdiqlash haqida”.
16. O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligi. Umumiy o‘rta ta’limning Milliy o‘quv dasturi loyihasi. – Toshkent, 2021.
17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”.
18. Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent, 2016.
19. Jurayev B.T. Pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitish metodikasi. Buxoro: Fan va ta’lim, 2022.
20. Ishmuhammedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent, 2018.
21. Ismoilova Z. Pedagogikadan amaliy mashg‘ulotlar. – Toshkent: Fan, 2001.

22. Jurayev B.T. Pedagogik va psixologik fanlarni o‘qitish metodikasi. – Buxoro: Fan va ta’lim, 2022.
23. Карандашев В.Н. Методика преподавания психологии. – Москва: Юрайт, 2020.
24. Mirsoliyeva M. Pedagogika kolleji o‘quvchilarining kasbiy tayyorgarligini shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiyalar, 2011.
25. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Innovatsion ta’lim texnologiyalari. – Toshkent, 2015.
26. Muslimov N.A., Usmonboyeva M.H., Sayfurov D.M., To‘rayev A.B. Pedagogik kompetentlik va kreativlik asoslari. – Toshkent, 2015.
27. Ochilov M., Ochilov N. Oliy maktab pedagogikasi. Darslik. – Toshkent: Aloqachi, 2008.
28. Omonov X., Xo‘jayev N., Madyarova S., Eshchonov E. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2009.
29. Pedagogika (Pedagogika nazariyasi va tarixi): o‘qituvchilar tayyorlash va pedagogika fani bakalavriat yo‘nalishi uchun darslik / M.X. Toxtaxodjayeva, S. Nishonova, J. Hasanboyev va boshqalar. – Toshkent, 2010.
30. Pedagogika (pedagogika nazariyasi va tarixi): oliy o‘quv yurtlari uchun darslik / J. Hasanboyev va boshqalar. – Toshkent: Nashr, 2011.
31. Рахимов О.Д., Мустафаев Қ.О., Зоиров Н.И. Масофавий таълимнинг дидактик таъминоти. Ўқув қўлланма. – Қарши, 2012.
32. Rasulov A.A., Haydarov M.M. O‘qitishning interfaol metodlari. O‘quv-uslubiy qo‘llanma. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi IIV Akademiyasi, 2015. – 47 b.
33. Расулев А.А., Хайдаров М.М. Ўқитишнинг интерфаол методлари. Ўқув-услубий қўлланма. – Тошкент: Ўзбекистон Республикаси ИИВ Академияси, 2015. – 47 б.

34. Roziqov O.R., Adizov B.R., Najmiddinova G.N. Umumiy didaktika. – Toshkent, 2012.
35. Ro‘ziyeva D.I., Tolipov O‘.Q. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent: INNOVATSIYA-ZIYO, 2019.
36. Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent: Fan, 2016.
37. Xo‘jayev B.Q. Didaktik vositalar majmui. – Buxoro, 2017.
38. Xodjayev B.X. Umumiy pedagogika nazariyasi va amaliyoti. Darslik. – Toshkent: SANO-STANDART, 2017.
39. Xodjayev B.X., Choriyev A., Saliyeva Z.T. Pedagogik tadqiqotlar metodologiyasi. Darslik. – Toshkent: IQTISODIYOT DUNYOSI, 2018.
40. Xoliqov A.A. Pedagogik mahorat. – Toshkent: IQTISOD-MOLIYA, 2011.
41. Ҳасанбоев Ж., Тўракулов Х., Ҳайдаров М., Ҳасанбоева О., Усманов Н. Педагогика фанидан изоҳли луғат. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 464 б.
42. Ҳасанбоев Ж., Тўракулов Х.А., Алқаров И., Усмонов Н.Ў., Исъянов Р.Г., Юзликаев Ф. Педагогика назарияси (Дидактика): олий ўқув юртлари учун дарслик. – Тошкент: Фан ва технологиялар, 2011.
43. Alex Moore. Teaching and Learning: Pedagogy, Curriculum and Culture. – USA: Routledge, 2012.
44. Barkley E.F., Major C.H. Student Engagement Techniques: A Handbook for College Faculty. 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2020.
45. Biggs J., Tang C., Kennedy G. Teaching for Quality Learning at University. 5th ed. – Maidenhead: Open University Press, 2022.
46. Brookfield S.D. Becoming a Critically Reflective Teacher. 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2017.
47. Dominowski R.L. Teaching Undergraduates. – Mahwah, N.J.: Lawrence Erlbaum, 2002.

48. Fry H., Ketteridge S., Marshall S. *A Handbook for Teaching and Learning in Higher Education*. 4th ed. – London: Routledge, 2015.
49. Hattie J., Clarke S. *Visible Learning: Feedback*. – London: Routledge, 2019.
50. Mayer R.E. *Multimedia Learning*. 3rd ed. – Cambridge: Cambridge University Press, 2021.
51. McMillan J.H. *Classroom Assessment: Principles and Practice that Enhance Student Learning and Motivation*. 7th ed. – Boston: Pearson, 2018.
52. Neil Selwyn. *Education and Technology: Key Issues and Debates*. – Australia: Continuum, 2011.
53. Nilson L.B. *Teaching at Its Best: A Research-Based Resource for College Instructors*. 4th ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2016.
54. Nilson L.B., Goodson L.A. *Online Teaching at Its Best: Merging Instructional Design with Teaching and Learning Research*. 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2021.
55. Nitko A.J., Brookhart S.M. *Educational Assessment of Students*. 7th ed. – Boston: Pearson, 2018.
56. OECD. *Education at a Glance 2022: OECD Indicators*. – Paris: OECD Publishing, 2022.
57. OECD. *Future of Education and Skills 2030: Conceptual Learning Framework*. – Paris: OECD Publishing, 2019.
58. OECD. *Innovating Education and Educating for Innovation: The Power of Digital Technologies and Skills*. – Paris: OECD Publishing, 2016.
59. OECD. *Teachers as Designers of Learning Environments: The Importance of Innovative Pedagogies*. – Paris: OECD Publishing, 2018.
60. OECD. *The Future of Education and Skills 2030*. – Paris: OECD Publishing, 2018.
61. Popham W.J. *Classroom Assessment: What Teachers Need to Know*. 8th ed. – Boston: Pearson, 2018.

62. Principles of Learning and Teaching. Effective Pedagogy. R–12.
63. UNESCO. Education 2030: Incheon Declaration and Framework for Action. – Paris: UNESCO, 2015.
64. UNESCO. Education for Sustainable Development: A Roadmap. – Paris: UNESCO, 2020.
65. UNESCO. Education in a post-COVID world: Nine ideas for public action. – Paris: UNESCO, 2020.
66. UNESCO. ICT Competency Framework for Teachers. Version 3. – Paris: UNESCO, 2018.
67. UNESCO. Reimagining our futures together: A new social contract for education. – Paris: UNESCO, 2021.
68. William D. Embedded Formative Assessment. 2nd ed. – Bloomington: Solution Tree Press, 2018.

MUNDARIJA

KIRISH	3
1-MAVZU. “PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH METODIKASI” FANINING PREDMETI, MAQSADI VA VAZIFALARI.....	5
2-MAVZU. PEDAGOGIK FANLAR VA ULARNING O‘ZIGA XOSLIKLARI.....	13
3-MAVZU. ZAMONAVIY DIDAKTIK KONSEPSIYALAR	21
4-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH JARAYONI YAXLIT TIZIM SIFATIDA.....	42
5-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH MAZMUNI.....	59
6-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH METOD VA VOSITALARI.....	79
7-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH SHAKLLARI.....	108
8-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISHDA PEDAGOGIK VA AXBOROT TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH	128
9-MAVZU. PEDAGOGIK FANLARNI O‘QITISH JARAYONIDA O‘QUVCHILARNING BILIM, KO‘NIKMA VA MALAKALARINI TASHXIS ETISH.....	158
10-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARINI O‘QITISH METODIKASINING PREDMETI.....	176
11-MAVZU. DARS O‘QUV FAOLIYATINI TASHKIL ETISH SHAKLI SIFATIDA.....	193
12-MAVZU. MA’RUZA MASHG‘ULOTI VA UNING MAZMUNI.....	218
13-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARIDAN SEMINAR VA LABORATORIYA MASHG‘ULOTLARI	240

14-MAVZU. PSIXOLOGIYADA O‘QITISH METODLARIGA UMUMIY TAVSIF	253
15-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARINI O‘QITISHDA KO‘RGAZMALI VA AMALIY METODLAR	265
16-MAVZU. O‘QITISHNING TA’LIMIY METODLARI	275
17-MAVZU. O‘QITISHNING INTERFAOL USULLARI	290
18-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANLARIDAN BILIMLARNI NAZORAT QILISH VA BAHOLASHNI TASHKIL ETISH	312
19-MAVZU. PSIXOLOGIYA FANIDAN BILIMLARNI BAHOLASH TIPLARI.....	322
TESTLAR	344
GLOSSARIY	356
ADABIYOTLAR RO‘YXATI	367